जीव ासे ध्वीवि यानुक्र णिका

—*—

अथ जीवसमासे बृहद्विषयानुक्रमः

इति जीवसमासः

—*—

श्रीजीवसमासस्योपोद्घातः

सम्मुपादीयतामिदं पूर्वधराचार्यवर्याविहितं यथार्थं जीवसमासाभिधानं प्रकरणं, विवरीतारश्चास्य पूर्वमप्यभुवन् केऽप्याचार्यसिन्धुराः यतः अत एवैनान् पूर्वटीकाकारा इत्थमाहुरित्येवं ४७ गाथावृत्तौ प्रकृतटीकाकाराः स्मरयन्ति, प्रकृता च व्याख्या श्रीमद्भिर्हर्षपुरीयगच्छाम्बरनभोमिणिभिः श्री हेमचन्द्रसूरिभिः प्राणायि, श्रीमन्वो हेमचन्द्रसूरयश्च त एवेमे ये श्रीविशेषावश्यकभाष्यं अनुयोगद्वाराणि च व्याख्यया ऽलंचक्रुः, चक्रुश्च स्वोपज्ञव्याख्यायुतां भवभावनां पुष्पमालां चेति प्रतीतमेव प्रतिभावतां, किंच-श्रीमतां शिष्यवर्येण श्रीश्रीचन्द्राचार्येण विहिते श्रीमुनिव्रसुतचरित्रेऽपि श्रीमतां किंचिद् वृत्तं प्रसाधितं तत् तत एवावधार्यं, श्रीमन्तश्च द्वादशशताब्द्यां वैक्रमीयायां सत्तावन्तः, यतःप्रकृतग्रन्थप्रशस्तौ वीरदेवाचार्यान् श्रीमन्मुनिचन्द्राचार्यांश्च स्मरन्ति एते, ते च द्वादशशताब्दीतः परतो न, किन्तु प्रागेव, यतः श्रीमुनिचन्द्रसूरयो हि सप्तत्यधिकवर्षसहस्रेषु दिवं गताः, किंच श्रीमतां शिष्यवर्याः श्रीश्रीचन्द्राचार्याः श्रीमुनिसुव्रतस्वामिनां चरित्रं त्रिनवत्यधिकैकादशशताब्द्यां चक्रुः, ततोऽपि निस्संशयमेतत् यतः श्रीमन्तो द्वादशशताब्दीभाविनः, आस्तामन्यत्-स्वयमपि च श्रीविशेषावश्यकवृत्तौ 'शरदां च पंचसप्तत्यधिकैकादशशतेष्वतीतेषु । कार्त्तिकसितपंचम्यां श्रीमज्जयसिंहनृपराज्ये ॥१॥' इति श्लोकेन ख्यांति स्वीयां सत्तां द्वादशशताब्द्यां, किंच-श्रीमद्भिर्विवृतेषु कृतेषु च ग्रन्थेषु दशसु विवरणमिदं षष्ठं, अत्र वृत्तौ नास्ति हायनानां संख्यैतद्विधानकालदर्शिका, अन्ये तु चतुष्षष्ट्यधिकान्येकादश शतान्याहुः, सुसंभविच तत्, यतो विशेषावश्यकवृत्तौ "स्वकृतानां ग्रन्थव्रजानामेवं क्रमनिर्देशं व्यधुः पूज्याः- मया परमपुरुषस्योपदेशं श्रुत्वा विरचय्य झटिति निवेशितमावश्यक-

टिप्पनिकाभिधानं सद्भावनामंजूषायां नूतनफलकं, ततोऽपरमपि कविवरणनामकम्, अन्यदपि नुयोगद्वारवृत्तिसंज्ञितं, ततोऽपरमप्युपदेशमालासूत्राभिधानम्, अपरं तु तद्वृत्तिनामकम्, अन्यच्च जीवसमा विवरणनामधयेम्, अन्यत्तु भवभावनासूत्रसंज्ञितम्, अपरं तु ताद्विवरणनामकम् ,अन्यच्च झटिति विरचय्य तस्याः सद्भावनामञ्जूषाया अंगभूतं निवेशितं नन्दिटिप्प मधेयं नूतनदृढफलकम् , एतैश्च नूतनफलकैर्निवेशितैर्वज्रमयीव संजाताऽसौ मंजूषा तेषां पापानामगम्या, ततस्तैरतीव छलघातितया संचूर्णयितुमारब्धं तद्द्वारकपाटसंपुटं, ततो मया ससंभ्रमेण निपुणं तत्प्रतिविधानोपायं चिन्तयित्वा विरचयितुमारब्धं तद्द्वारपिधानहेतोर्विशेषावश्यकविवरणाभिधानं वज्रमयमिव नूतनकपाटसंपुटं, ततश्चाभयकुमारगणि--धनदेवगणि--जिनभद्रगणि--लक्ष्मणगणि--विबुधचन्द्रादिमुनिवृन्दश्रीमहानन्दश्रीमहत्तरावीरमतीगणिन्यादिसाहाय्यात् समस्तमपि विलक्षीभूतं तत्सैन्यं निलीनं च सनायकमेव" स्पष्टं चातो जीवसमासविवरणरूपा षष्ठा कृतिः कृतिनां, किंच-श्रीमतामेतासु दशसु कृतिषु नन्दिवृत्तिटिप्पनकं तावदलभ्यमेव, यतो यल्लभ्यते नन्दिटिप्पनकं तत्तु धर्मघोषाचार्यपादकमलमकरन्दचंचरीकायमानश्रीश्रीचन्द्राचार्यनिर्मितमास्ति न तु श्रीमद्भिः सूत्रितमित्यन्वेष्यमेव मेधाविभिरेतत्, शेषास्तु नवापि कृतयोऽनवा अपि नवा इव जाग्रति जैनशासनामृतरसपीपासितानां, नचेमान्यसंभवीनि पूर्वोक्तानि वर्षाणि अस्यां विधाने यतः सप्तम्या भवभावनायाः कृतिस्तत्प्रस्तावनातः सप्तत्याधिकैकादशसु शतेषु अवसीयते, प्राक् चेदमदृम्भिषुर्विवरणं, ततो यथायथमेतत् , आस्तामनुमानं, स्वयमेव प्रथमादर्शे लिखिता पुस्तिकाऽस्या अस्ति स्तम्भतीर्थे तद्वर्षाङ्कवतीति न संदेहलेशोऽत्र, परं पुष्पमालायाः सविवरणाया एतत्प्राग्निष्पादिताया अपि पंचसप्तत्यधिकैकादशताब्दी उद्घुष्यते सा कथं श्रद्धीयतां ?, विशेषावश्यकक्रमस्य तदन्यथाभूतत्वात्, न चेत् स पाठः क्रमदर्शकस्तदा भवेदेवं, परमस्माकं स क्रमदर्श-

कतया प्रतिभातीति । अवधार्यं तावद्धीधनैर्यदुत जीवसमासाख्यं प्रकरणमिदं पूर्वभृद्भिर्विहितं यत आख्यान्ति प्रकरणकारा उपसं-
हारगाथायां दृष्टिवादगतपदार्थदर्शकतामेतस्य, परं ते सूरिपुङ्गवाः कदा अभूवन् किमभिधानाश्च ते इति न ज्ञायते, परं प्रामाणि-
कप्रकाण्डास्ते इति तु निर्णीयते, यतः ३०-३६-६५-६९-७३-७८-८०-८२-११५-१५३-१५७-१५८-१७५-१८४-१९४-१९७-१९९
प्रभृतिगाथासु पृथ्वीभेदक्रमादीनां सिद्धान्ताभिहितक्रमादेरन्यथात्वेऽपि न टीकाकारेण दूषितान्येतद्ग्रन्थगतानि वाक्यानि, श्री-
विजयसेनसूरिभिः सेनप्रश्नेऽपि द्वितीयोल्लाससत्कद्वाषष्टितमे तुर्योल्लाससत्कद्वादशे च प्रश्ने एतत्प्रकरणगतं वचनमनूदितं मतान्ततर-
तया न तु दूषितं, श्रीविनयविजयोपाध्यायैस्तु लोकप्रकाशे शतशोऽनूदितमेतत् मूलप्रकरणं, यत एवं ततो विसंवादो दृश्यतेऽत्र
बहुषु स्थानेषु सिद्धान्तवाक्यैः सह परं न तत्रानास्था श्रद्धावतां, यतः केवलादिगम्येषु पदार्थेषु अर्वाग्दर्शिभिरन्यतमः सत्यतया
निर्णेतुं शक्यो नेति पदार्थ द्वयमपि व्याख्येयमेवेति । किंच-प्रकरणस्यास्य विवरणादेतस्मात् प्रागप्यभूतां द्वे वृत्ती, यतः श्री-
मद्भिरेव ४७ तमगाथावृत्तौ 'मूलवृत्तिकृते'ति स्पष्टमेवाख्यातं, स्वकृतविवरणमपेक्ष्य स्यात् तस्या वृत्तेर्मूलवृत्तित्वं परं१५८गाथावृत्तौ "ए
तद्गाथायामर्वाचीनटीकाकारः प्राह, तद्यथा-मूलटीकायां न व्याख्याता, अस्माकं त्वयमर्थः प्रतिभासते,-व्याख्यानमर्वाचीनटीकाकार-
कृतं दर्शित" मिति स्पष्टमुल्लेखस्य दर्शनात् अभूतां द्वे वृत्ती अस्य इतः प्राक् इत्यत्र न कोऽपि संदेहः, परं न क्वाप्युपलभ्येते न चोल्लिखिते
अपि अन्यत्र दृश्येते, स्यातां चेत्कस्यापि विदुषःपार्श्वे ज्ञाप्या समितिरियं यतस्तयोरपि यथायथं प्रचारः स्यात् । प्रकरणमिदं सवृत्तिकं
प्राक् श्रीमद्धरगोविंददासोक्त्या कलिकत्तायां मुद्रयितुमारब्धं परं तस्य मुद्रणालयाधिपेन रूप्यकाः प्रचुराः श्रीमद्धरगोविन्ददासैर्दा-
पिता गृहीत्वा न कृतं मुद्रणं पूर्णमिति श्रीजैनबन्धुप्रेसमुद्रणालये पूर्णीकारितमेतदिति पत्रान्यथात्वेऽक्षरद्वैविध्ये चानुपाया वयमिति-

पयन्ति आनन्दसागराः ॥ संवद्वेदाष्टनागेलामितेऽब्दे श्रावणे सिते । तृतीयायां शनौ चक्रुरेनमानन्दसागराः ॥ १ ॥ निरस्य केशरीयाख्ये तीर्थे तीर्थमालिम्लुचः । नग्नान् विघ्नकरान् राजादेशात् दण्डक्रियां व्यधुः ॥ २ ॥ ते निर्बन्धेन सङ्घस्य स्थिता उदयपत्तने । किञ्चिज्जीवसमासस्योपोद्घातं ह्यलिखन्नमुम् ॥ ३ ॥

शुद्धि पत्रम्

९१ पंक्ति ८—अष्टभिः परमाणु भिरेक ऊर्ध्वरेणुः-भवतीत्यर्थ.

पृष्ठ ९८ पं १३—रत्निस्त्वेक्तो.

९९ पं ८—० तत्वादेव तदिह.

पृष्ठ १०० पंक्ति ८—० विष्कम्भा सहस्राङ्गुलदीर्घा च णाङ लसूची जायते, इद मुक्तं भवति-अर्धतृतीयोत्सेधांगुलविष्कम्भे प्रमाणाङ्गुले तिस्रः-श्रेणयः कल्प्यन्ते एका उत्सेधाङ्गुलेनाङ्गुलविष्कम्भा, शतचतुष्टयदीर्घा च-द्विती.

पृष्ठ १०१ पंक्ति ६—ततः-श्रेण्यादयो भवन्ति तथाहि असंख्येयगुणेन प्रमाणाङ्गुलयोजनैरित्यर्थः- अनु०

श्रीमन्मलधारिहेमचन्द्रसूरिसूत्रितविवरणयुतः श्रीजीवसमासः

॥ अर्हम् ॥

य स्फारकेवलकरैर्जगता निहत्य, हार्द तम प्रकटिताखिलवस्तुतत्त्व ।
नित्योदित सुरवरै स्तुतपादपद्मोऽपूर्वो रविर्विजयते स जिनेन्द्रवीर ॥ १ ॥
प्रणमामि चरणयुगल तेषा श्रीगौतमादिसूरीणाम् । यैर्जलदैरिव वृष्ट सूत्रजलैर्भव्यवसुधासु ॥ २ ॥
कामधेनुरिवाशेषकामितार्थप्रसाधिनी । या स्तुता सर्वगीर्वाणै, स्तौमि ता श्रुतदेवताम् ॥ ३ ॥
विशेषतश्च नत्वाऽऽत्मगुरूणा पदपङ्कजम् । वृत्ति जीवसमासस्य, वीतविघ्न प्रवच्म्यहम् ॥ ४ ॥

तत्र चायुर्बलमेधादिभिरपचीयमानान् साम्प्रतकालीनजन्तून् समवलोक्य तदनुग्रहार्थमन्यत्र विस्तराभिहितान् जीवगुणस्थानादिकान् भावान् सङ्क्षिप्य प्रतिपादयितु **जीवसमास**सञ्ज्ञित प्रकरण चिकीर्षुराचार्यो नि शेषप्रत्यूहोपशमाय मङ्गलगर्भा प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनगर्भा च गाथामाह—

दस चोद्दस य जिणवरे चोद्दसगुणजाणए नमंसित्ता । चोद्दस जीवसमासे समासओऽणुक्कमिस्सामि ॥ १ ॥

व्याख्या—दश चतुर्दश च जिनवरान्-चतुर्विंशतिसङ्ख्यास्तीर्थकरानित्यर्थ 'नमस्कृत्य' प्रणिपत्य, किमित्याह—'**चोद्दसजीवसमासे**' इत्यादि, जीवाना-समस्तजीवास्तिकायगतानामनन्ताना जन्तूना समासा -सङ्ग्राहका सङ्क्षेपा चतुर्दश च ते जीवसमासाश्च तान् वक्ष्यमाणस्वरूपान् सिद्धान्तमहोदधिभणनापेक्षया

'समासतः' सङ्क्षेपत 'अनुक्रमिष्यामि' भणिष्यामीतिसम्बन्ध, जीवसमासाश्चेह चतुर्दश गुणस्थानान्यवसेयानि, मिथ्यादृष्टिसास्वादनादिभेदतस्तैरपि समस्तजन्तुसङ्ग्रहाद्, एतदेव सूचयतेद विशेषणमकारि, कथम्भूतान् जिनवरान् ?-चतुर्दशगुणान् मिथ्यादर्शनादीन् जानन्तीति चतुर्दशगुणज्ञायकास्तानिति, अन्यथा हि तीर्थकरा समस्तमपि वस्तुनिवह जानन्त्येव, किमनेन निर्द्धार्य चतुर्दशगुणज्ञायकत्वविशेषणेन ?, तस्मादिह प्रकरणे चतुर्दशगुणस्थानरूपा ये जीवसमासा मयाऽभिधास्यन्ते तान् सम्यगशेषविशेषापेतास्तीर्थकरा एव जानन्ति, अह तु तदुक्तानुसारेण सङ्क्षेपत किञ्चित्तान् भणिष्यामीत्येतदेव सूचयतेद विशेषणमुपादायीति स्थित, केवल गुणस्थानान्तर्गतानि तद्ग्रहणप्रक्रमायातानि सूक्ष्मैकेन्द्रियबादरैकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियरूपाण्यपि जीवसमासस्थानानि प्रत्येक पर्याप्तापर्याप्तभेदभिन्नानि चतुर्दशेहाभिधास्यन्त इत्यवसेयमिति। तदत्र पूर्वार्द्धेन विघ्नव्रातविघाताय तीर्थकरनमस्कारो वर्णित, 'चउदसजीवसमासे' इत्यभिधेयपद, तदनुक्रमण तु प्रयोजनमित्यभिधेयप्रयोजने साक्षादुक्ते, सम्बन्धस्तु प्रकरणप्रयोजनयो साध्यसाधनलक्षण सामर्थ्यादेव गम्यत इति साक्षान्नोक्त, तदुक्तम्-"शास्त्र प्रयोजनं चेति, सम्बन्धस्याश्रयावुभौ। तदुक्तयन्तर्गतस्तस्माद्, भिन्नो नोक्त प्रयोजनात् ॥ १ ॥" अनेन चाभिधेयादिदर्शनेन प्रेक्षावन्त प्रवर्तिता भवन्ति, यदाह—"उक्तार्थं ज्ञातसम्बन्ध, श्रोतु श्रोता प्रवर्तते। शास्त्रादौ तेन वक्तव्य, सम्बन्ध सप्रयोजन ॥१॥" इति गाथार्थ ॥ १ ॥ केन पुनरुपायेनेते जीवसमासा अनुक्रमणीया ? इत्याह—

निक्खेवनिरुत्तीहि अट्ठहि याणुओगदारेहि। गइयाइमग्गणाहि य जीवसमासाऽणुगंतव्वा ॥ २ ॥

व्याख्या—निक्षेपण निक्षेप-समयप्रसिद्धा नामस्थापनेत्यादिनैव चानन्तर वक्ष्यमाणस्वरूप, निश्चितोक्तिर्निरुक्ति, निश्चयेन वोच्यतेऽर्थोऽनयेति निरुक्ति, जीवति जीविष्यति जीवितवानिति जीव इत्यादि शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थ, एताभ्यां निक्षेपनिरुक्तिभ्या 'जीवसमासा' उक्तस्वरूपा 'अनुगन्तव्या' व्याख्येया इति सम्बन्ध, तथाऽनुरूप सूत्रस्यार्थेन योजनमनुयोगो-व्याख्यान तस्य द्वाराणि-उपायभूतानि मुखान्यनुयोगद्वाराणि तानि च "किं कस्स केण कत्थ व" त्यादिना वक्ष्यमाणानि षट् "सतपयपरूवणये" त्यादिना वक्ष्यमाणान्यष्टौ, ते षड्भिरष्टभिश्चानुयोगद्वारैर्जीवसमासा व्याख्येया, मार्गणा-जीवादिवस्तूना सदसत्त्वादिप्रकारेण नरकगत्यादिषु अन्वेषणा

गतीन्द्रियकायादिषु मार्गणा गत्यादिमार्गणास्ताभिश्च जीवसमासा अनुगन्तव्या इति गाथासमासार्थ ॥ २ ॥ विस्तरार्थं द्विभणिषु स्वयमेव सूत्रकारो निक्षेपस्वरूप तावदाह—

नामठवणा दव्वे भावे य चउव्विहो य निक्खेवो । कत्थइ य पुण बहुविहो तयासयं पप्प कायव्वो ॥ ३ ॥

व्याख्या—नामस्थापनाद्रव्यभावभेदात्सामान्येन चतुर्विधो निक्षेपो भवति, स च प्रस्तुते इत्थं योज्यते—जीव इति नाममात्र नामजीव, नाम चासौ जीवश्चेतिकृत्वा, यस्य वाऽचेतनस्य (सचेतनस्य वा) वस्तुनो जीव इति नाम क्रियते स नामजीव, नाम्ना-नाममात्रेण जीवो नामजीव इति हेतो, ; चित्रकर्मलेप्यकर्माक्षादिषु स्थाप्यमान स्थापनाजीव, यस्य तु जीवस्यैव सतोऽपि ज्ञानादीन् लेष्ट्वादिव्यावृत्तिप्रभृतीश्च पर्यायानवगणय्य केवल तद्वियुक्त जीवमात्र विवक्ष्यते स: द्रव्यजीवो, गुणपर्यायवैकल्यविवक्षया द्रव्यमात्रत्वात् । अथवाऽनुपयुक्तो जीवो द्रव्यजीव, 'अनुपयोगो द्रव्य' मिति वचनात्, यद्वौदारिकादिशरीरद्रव्येण सह जीवस्यान्योऽन्यानुगतत्वाद् द्रव्यस्य च प्रधानतया विवक्षितत्वाद् द्रव्यभूतो जीवो द्रव्यजीव, यथा भोगी पुरुषोऽपि भोगपुरुष उच्यते एवमौदारिकशरीरादिद्रव्यवान् जीवोऽपि द्रव्यजीव इत्यर्थ:, औदयिकादिभावयुक्तस्तु ज्ञानादिगुणसमन्वितो भावजीव, इह च-" जत्थ य ज जाणिज्जा निक्खेव निक्खिवे निरवसेस । जत्थवि य न जाणिज्जा चउक्कय निक्खिवे तत्थ ॥ १ ॥" इति वचनाद्वस्तुना : निक्षेपो बहुविधोऽपि सभवति, यथा-"नाम ठवणादविए खित्ते काले भवे य भावे य । एसो खलु ओहिस्सा निक्खेवा होइ सत्तविहो ॥ १ ॥" तथा-"नाम ठवणा दविए खित्ते काले भवे य भावे य । पज्जवलोगे य तहा अट्ठविहो लोगनिक्खेवो ॥ १ ॥ नाम ठवणा दविए आहे भव तब्भवे य भोगे य । सजम जस कित्ती जीविय च त भणणाई दसहा ॥ २ ॥" इत्यादि । यत्र पुन प्रज्ञावैकल्यादिकारणाद्बहुविधो निक्षेपो न ज्ञायते तत्रापि नामस्थापनाद्रव्यभावलक्षण चतुष्टय निक्षिपेदेव, तस्य सर्वव्यापकत्वात्सुप्रतीतत्वाच्च, तदेवमत्रापि चतुष्टयनिक्षेप प्रदर्शितोऽथ बहुविधनिक्षेपप्रदर्शनार्थमुत्तरार्द्धमाह—'कत्थइ य पुणे' त्यादि, क्वापि पुनर्वस्तुनि बहुविधो यथासम्भव पञ्चषट्सप्तादिविधोऽपि निक्षेप कर्तव्य:, कि कृत्वा ? इत्याह—

तत्य-निक्षताव्यद्रव्यस्याश्रयो-निक्षेप्यविषय आधारक्षेत्रकालादिस्तं प्राप्य--आश्रित्येति, तथाहि-प्रस्तुते क्षेत्रपर्यादप्रधानो (जीव द्रव्य) जीव आयुष्कादि कालजीव चक्रवर्त्त्या-दिर्भोगजीव गणधरादि सयमजीव इत्यादि स्वमत्याऽभ्यूह्य वाच्यमिति गाथार्थः ॥ ३ ॥ तदेव निक्षेपद्वारेण व्याख्याता जीवसमासा, निरुक्तिस्तु जीवति जीविष्यतीत्यादिना-दर्शितेव, साम्प्रत षडनुयोगद्वारदर्शनार्थमाह—

किं कस्स केण कत्थ व केवचिरं कइविहो उ भावोत्ति। छहिं अणुओगदारेहि सव्वभावाऽणुगतव्वा ॥ ४ ॥

एतै किमादिभिरनुयोगद्वारे सर्वेऽपि जीवाजीवादय पदार्था 'अनुगन्तव्या' व्याख्येया, तत जीवपदार्थस्य प्रस्तुतत्वात्स एवेह तावच्चिन्त्यते, यथा-कि वस्तु जीव इत्यभिधीयते ? इति प्रश्ने निर्वचनमिद द्रष्टव्य-यथौदयिकादिभावयुक्त सचेतनद्रव्य जीव १ कस्यासौ जीव ? इति स्वस्वामिसम्बन्धप्रश्ने विवक्षामात्रादात्मन एव सत्को जीवो नापरस्य, अथवा कस्य प्रभुर्जीव ? इति प्रश्ने आत्मीयस्यैव वस्तुरूपस्य जीवस्तत्त्वतया प्रभुर्न वाह्यस्य धनकनकादे, इहापि तस्य व्यभिचारित्वादिति २, केन कारणकलापेन निष्पन्नो जन्तु ?, न केनचिद, द्रव्यार्थतया नित्यत्वेनाकर्तृकत्वाज्जीवस्य ३, क्वासौ जीव ? स्वशरीरपर्यन्तशरीरमात्रे लोके वा ४, कियच्चिरं कालमसौ भवति ?, सर्वकाल, द्रव्यताऽनाद्यपर्यवसितत्वाज्जीवस्य ५, 'कइविहो उ भावोत्ति' कतिविधोऽसो भाव ? जीव इत्यर्थ, तत्रौदयिकादिभावाना षड्विधत्वात् तद्युक्तस्यैव च भावजीवत्वात् धर्म्मभेदाच्च धर्मिणोऽपि कथञ्चिद्भेदात्षड्विधो भावजीव इति, यद्वा 'कइविहो उ भावो' त्ति 'कतिविध' कतिभेदो भाव पुनः कस्य जीवस्य मध्ये लभ्यते ? इति प्रश्ने निर्वचनमुच्यते—क्षायिकपारिणामिकभावद्वय सिद्धस्य लभ्यते, औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकलक्षण भावत्रयमेकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणा, मनुष्यवर्जपञ्चेन्द्रियाणा तु त्रितयमिदमेव, चतुर्थस्तु केषाञ्चिदौपशमिक क्षायिको वा भावो लभ्यते, मनुष्याणा तु केषाञ्चिदेते पञ्चापि भावा प्राप्यन्ते, षष्ठस्तु सान्निपातिक सिद्धादीना सर्वेषामप्यनुगतो लभ्यत एव, द्व्यादिभावसन्निपातस्य सर्वत्र प्रतिपादितत्वादिति गाथार्थ ॥ ४ ॥ अथाष्टानुयोगद्वारनिरूपणार्थमाह—

संतपयपरूवणया दव्वपमाणं च खित्तफुसणा य। कालंतरं च भावो अप्पाबहुयं च दाराइं ॥५॥

व्याख्या—सदित्येतत्पद सत्पद, जीवादीना सत्वमिति तात्पर्य, तस्य गत्यादिमार्गणाद्वारेषु प्ररूपणता कार्या, यथा क नरकगत्यादौ कि तत् मिथ्यादृष्ट्यादिक जीवस्य स्यात् ? इति, तथा द्रव्यप्रमाण चिन्तनीय, यथा क नरकगत्यादौ कियन्ति जीवद्रव्याणि प्राप्यन्ते ? इति, तथा क्षेत्र वक्तव्य, यथा को जीव कियत्क्षेत्रमवगाहयति ?, तथा को जीव कियत्क्षेत्र स्पृशति ? इत्येवलक्षणा स्पर्शना च वाच्येति, तथा कस्य जन्तो कियान् स्थितिकाल ? इत्यादि च निरूपणीय, तथा नारकादीना निरन्तरमुत्पद्यमानाना कदाचिदन्तरमपि भवति, तत् क कियत्प्रमाण भवति ? इत्यादिस्वरूपमन्तर प्रदर्शनीयम्, अत्रान्तरे के जीवा केषा कतिभागे वर्तन्ते इत्यादिलक्षण भङ्गद्वारमप्यावश्यकादिषु दृश्यते तदिहाल्पबहुत्वद्वारान्तर्भावादिना केनचित्कारणेन नोक्तमिति द्रष्टव्य, तथा क्षायिकादिभावाना मध्ये को जीव कस्मिन् भावे वर्तते ? इत्यादिलक्षणो भाव परिभावनीय, तथा नारकादिजन्तुराशीना च परस्पर क कस्मादल्पो बहुर्वा ? इत्यादिलक्षणमल्पबहुत्व विचारणीयमित्यष्टौ द्वाराणि-जीवसमासव्याख्यानोपायरूपाणीति गाथाक्षरार्थो, विस्तरार्थं तु सूत्रकार प्रकरणपरिसमाप्तिं यावद्वक्ष्यतीति ॥ ५ ॥ अथ गत्यादिमार्गणाद्वाराण्याह—

गइ इंदिए य काए जोए वेए कसाय नाणे य। संजम दंसण लेसा भव सम्मे सन्नि आहारे ॥६॥

गतयो-नरकगत्यादिकास्तासु सत्पदप्ररूपणादिद्वारेण जीवभेदा मिथ्यादृष्ट्यादयो मार्गणीया, एवमिन्द्रियकाययोगवेदकषायज्ञानसंयमदर्शनलेश्याभव्यसम्यक्त्वसञ्ज्ञाऽऽहारकलक्षणेष्वपि त्रयोदशसु स्थानेष्वत्र जीवभेदाश्चिन्तनीया, अत एवेतानि चतुर्दशापि मार्गणास्थानान्युच्यन्ते, जीवादिवस्तूनामेतेषु मृग्यमाणत्वात्, जीवभेदाना चेह चिन्तन विस्तरेण सूत्रकार एव करिष्यतीति गाथार्थ ॥ ६ ॥ ननु चतुर्दश जीवसमासा व्याख्येयत्वेनेह प्रतिज्ञाता तत्कि जीवसङ्ग्राहका भेदा प्रकारान्तरेणापि सम्भवन्ति येन चतुर्दशेति विशेषण विहितमित्याशङ्क्यान्यानपि समस्तजीवास्तिकायसङ्ग्राहकान् भेदान् दर्शयन्नाह—

आहारभव्वजोगाइएहि एगुत्तरा बहू भेया। एत्तो उ चउद्दसण्हं इहाणुगमणं करिस्सामि ॥ ७ ॥

व्याख्या—इहोपयोगलक्षणो जीव इत्येको जीवसमास, सर्वेषामपि जन्तूनामनेनैकेनैव भेदेन सङ्ग्रहात्, अयं चोत्सर्गसिद्धत्वात्सुप्रतीतत्वाच्च सूत्रेऽनुक्तोऽपि

स्वयमभ्यूह्य, तथा-" विग्गहगइमावन्ना केवलिणो समुहया अजोगी य। सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारगा जीवा ॥ १ ॥" इति वचनादाहारकानाहारकभेदत द्विधा जीवसमास, तथा मुक्तिगमनयोग्यो भव्यस्तद्गमनायोग्यस्त्वभव्य रिद्वस्तु न भव्यो नाप्यभव्य इत्येवं त्रिधा जीवसमास, तथा मनोवाक्काययोगैस्तदभावेन च चतुर्द्धा, आदिग्रहणात्क्रोधमानमायालोभैस्तदभावेन पञ्चधा, तथा मिथ्यात्वसास्वादनौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकमिश्रसम्यक्त्वभेदात्पोढा, तथा कृष्णादिलेश्याषट्केनो तदभावेन च सप्तधा, तथा वेदनाकषायमरणवैक्रियाहारकतेज केवलिसमुद्घातैस्तदभावेन चाष्टधा, तथाऽण्डजपोतजजरायुजरसजसंस्वेदजसंमूर्च्छजोद्भिन्नौपपातिक-यौनिकभेदान्नवधा, तथा पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियानिन्द्रियभेदाद्दशधा, तथा पर्याप्तापर्याप्तैकद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियभेदादनिन्द्रियै सहैकादशधा, तथा ज्ञानपञ्चकाज्ञानत्रयसम्बन्धिभिरष्टभि साकारोपयोगैश्चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदर्शनसम्बन्धिभिश्चतुर्भिरनाकारोपयोगैर्द्वादशधा, तथा पर्याप्तापर्याप्तपृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायत्रसभेदादकायप्रक्षेपाच्च त्रयोदशधा, ' मिच्छद्दिट्ठी सासायणे य तह सम्ममिच्छदिट्ठी ये ' त्यादिचतुर्दशगुणस्थानभेदाच्चतुर्दशधा, तथा पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मबादरैकेन्द्रियद्वित्रिचतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियैर्मुक्तैश्च पञ्चदशधा, तथा चतुर्विधवाग्योगचतुर्विधमनोयोगसप्तविधकाययोगैस्तदभावेन च षोडशधा, एवमाद्य को-त्तरया वृद्ध्या बहवो जीवसमासभेदा सम्भवन्ति अतश्चतुर्दशजीवसमास इति विशेषणमादौ कृतम्, एतेभ्यो मध्याच्चतुर्दशानामेव जीवभेदानामिह ग्रन्थेऽनुगमन-व्याख्यान करिष्यामि, तुरेवकारार्थ, स च चतुर्दशानामेवेत्यत्र योजित एव, आह-ननु यद्यपरेऽपि जीवभेदा सम्भवन्ति तत्किमिति शेषपरिहारेण चतुर्दशैवेह व्याख्यायन्ते ? इति, उच्यते, अमीषा बहुतरविचारविषयत्वेन विशिष्टशिष्यमतिव्युत्पत्तिसम्भवतो विशेषोपयोगित्वादिति 'गाथार्थ ॥ ७ ॥ के पुनरते चतुर्दश जीवसमासा येऽत्र व्याख्यास्यन्ते ? इत्याह—

मिच्छा १ ऽऽसायण २ मिस्सा ३ अविरयसम्मा ४ य देसविरया ५ य। विरया प ६ इयरे ७ अपुव्व ८ अणियट्टि ९ सुहुमा १० य ॥८॥
उवसंत ११ खीणमोहा १२ सजोगिकेवलिजिणो १३ अजोगी १४ य। चोद्दस जीवसमासा कमेण एएऽणुगतव्वा ॥ ९ ॥

जीवसमासा १४ (गुण स्थानकानि) गा ८-९

व्याख्या—'मिच्छ' त्ति इह सूचामात्रत्वात्सूत्रस्य यथासम्भव सर्वलैकदेशेन समुदायो गम्यते, ततश्च भक्षितहत्पूरपुरुषस्य सिते पीतप्रतिपत्तिवन्मिथ्या-विपर्यस्ता दृष्टि -अर्हत्प्रणीतवस्तुप्रतिपत्तिर्यस्य स मिथ्यादृष्टिः, मिथ्यात्वमोहनीयकर्मोदयाज्जिनदृष्टयथाऽवस्थिततत्त्वार्थश्रद्धानरहित इत्यर्थ, उक्तञ्च—"त मिच्छतं जमसद्दहण तचाण होइ भावाण। ससइयमभिग्गहियं अणभिग्गहिय च त तिविहं ॥ १ ॥" अपरञ्च—"पयमक्खरपि एक्क पि जो न रोएइ सुत्तनिद्दिट्ठं। सेसं रोयतोवि हु मिच्छद्दिट्ठी जमालिव्व ॥ २ ॥" समस्तजीवराशेश्चानन्ततमभागरहिता शेषा सर्वेऽपि जीवा मिथ्यादृष्टय १। 'आसायण'त्ति आयम्-औपशमिकसम्यक्त्वलाभलक्षण सादय-ति-अपनयतीति आसादन-अनन्तानुवन्धिकपायवेदनमिति, नैरुक्तो यशब्दलोप, सति ह्यतस्मिन्ननन्तानुवन्धिकपायवेदनेऽनन्तसुखफलदो निश्रेयसतरुवीजभूत औपशमिक-सम्यक्त्वलाभो जघन्यत समयेनोत्कृष्टत षड्भिरावलिकाभिरपगच्छतीति आसादनयोगाज्जीवोऽप्यासादन स चासौ सम्यग्दृष्टिश्चासादनसम्यग्दृष्टि, अथवा आ-समन्ताच्छातयति-स्फोटयत्यौपशमिकसम्यक्त्वमित्याशातन-अनन्तानुवन्धिकषायवेदनमेव तद्योगाज्जीवोऽप्याशातन स चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेत्याशातनसम्यग्दृष्टि, यद्वा सम्यक्त्वरसमवाप्यास्वादयति न पुन सर्वथा परित्यजतीत्यास्वादन स चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेत्यास्वादनसम्यग्दृष्टि, अय च यथा भवति तथोच्यते-इह गम्भीरापारससारसा-गरमध्यविपरिवर्त्ती जन्तु खलु दुःखपादपवीजभूतमिथ्यात्वप्रत्ययमनन्तान् पुद्गलपरावर्त्ताननन्तानि दुःखलक्षाण्यनुभूय कथमपि तथाभव्यत्वपरिपाकवशाद्गिरिसरिदुपलघोलना-कल्पेनाध्यवसायरूपेणानाभोगनिर्वर्त्तितेन यथाप्रवृत्तकरणेनायुर्वर्जानि ज्ञानावरणादिकर्म्माणि पृथगन्तःसागरोपमकोटीकोटिस्थितिकानि करोति, अत्र चान्तरे तथाविध-कर्म्ममलपटलतिरस्कृतजीववीर्यविशेषाणामसुमता दुर्भेद कर्कशनिविडचिररूढगूढग्रन्थिरिव कर्मपरिणामजनितो निविडरागद्वेषपरिणामरूपोऽभिन्नपूर्वो ग्रन्थिर्भवति, तदुक्त-"गंठित्ति सुदुब्भेओ कक्खडघणरूढगूढगंठिव्व। जीवस्स कम्मजणिओ घणरागद्दोसपरिणामो ॥ १ ॥" अमु च ग्रन्थि यावदभव्या अपि यथाप्रवृत्तकरणेन कर्म क्षपयित्वाऽनन्तश समागच्छन्त्येव, ततो ग्रन्थिभेद कर्त्तुमसमर्थ पुनरपि व्यावृत्य सक्लेशवशादुत्कृष्टस्थितीनि कर्माणि कुर्वन्ति, कश्चित् पुनर्महात्मा समासन्ननिर्वृतिसुख समुल्लसितप्रचुरदुर्वारवीर्यप्रसर प्रचण्डकुलिशदण्डेनेव भूधर यथोक्तग्रन्थिमननुभूतपूर्वतथाविधविशिष्टविशुद्ध्यात्मकेनापूर्वकरणेन त भित्त्वा विशिष्टतरविशुद्ध्यात्मकमेवानिवृत्तिकरणमनु-

भवन् मिथ्यात्वस्थितेरुदयक्षणादारभ्यान्तर्मुहूर्तादुपरितनप्रदेशवेद्यमिथ्यात्वदलिकवेदनाऽभावरूपमन्तरकरणं करोति, एतस्मिंश्च कृते मिथ्यात्वमोहनीयस्य कर्मणः स्थितिद्वयं भवति-अन्तरकरणादधस्तनी अन्तर्मुहूर्तमात्रा प्रथमस्थिति तस्मादेवोपरितनी अन्तर्मुहूर्तोनाऽन्तःसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणा शेषा द्वितीयस्थिति, स्थापना, तत्र प्रथमस्थितौ मिथ्यात्वदलिकवेदनादसौ मिथ्यादृष्टिरेव, अन्तर्मुहूर्तेन वा पुनस्तस्यामपगतायां स्थितौ चापितायामन्तरकरणप्रथमसमय एव मिथ्यात्वदलिकवेदनाऽभावादौपशमिकं सम्यक्त्वमवाप्नोति, यथा हि वनदवः पूर्वदग्धेन्धनमूषरं (वा) प्रदेशमवाप्य विध्यायति तथा मिथ्यात्ववेदनाग्निरपि तत्प्रदेशवेद्यमिथ्यात्वदलिकाभावरूपमन्तरकरणमवाप्य विध्यायत्येव, तस्यां च परमनिधिलाभकल्पायामान्तर्मौहूर्तिक्यामुपशान्ताद्धायां जघन्येन समयशेषायामुत्कृष्टतः षडावलिकावशिष्टायां कस्यचिन्महाविभीषिकोत्थानकल्पोऽनन्तानुबन्धिकषायोदयः सम्पद्यते, तदुदये चासौ सासादनसम्यग्दृष्टिर्भवति, उपशमश्रेणिप्रतिपतितो वा अनन्तानुबन्धिकषायोदये सासादनसम्यग्दृष्टितां काऽप्यवाप्नोति, जघन्यतः समयादुत्कृष्टतः षडावलिकाभ्यः पुनरूर्द्ध्वमवश्यं मिथ्यात्वोदयादसौ मिथ्यादृष्टिरेव भवतीत्यलं विस्तरेण, एते चासादनसम्यग्दृष्टयः कदाचिदुत्कृष्टतोऽसङ्ख्यया प्राप्यन्त इति सविशेषमुपरिष्टाद्वक्ष्यत इति । 'मिस्स'त्ति सम्यक् च मिथ्या चेत्येवं मिश्रा दृष्टिर्यस्येति मिश्रदृष्टि, इदमत्र हृदयम्-अनन्तरवर्णितविधिना लब्धेनौपधविशेषकल्पेनौपशमिकसम्यक्त्वेन मदनकोद्रवकल्पं दर्शनमोहनीयं कर्म जीवः शोधयित्वा त्रिधा करोति, तद्यथा-शुद्धमर्द्धविशुद्धमविशुद्धं चेति, स्थापना, तत्राणां चैतेषां पुञ्जानां मध्ये यदाऽर्धविशुद्धः पुञ्ज उदेति तदा तदुदयवशादर्द्धविशुद्धमर्हद्दृष्टतत्त्वश्रद्धानं भवति जीवस्य ततोऽसौ मिश्रदृष्टिरुच्यते, सम्यग्मिथ्यादृष्टिरित्यर्थः, अन्तर्मुहूर्तं चैतस्मिन् गुणस्थानेऽवतिष्ठते, तदूर्द्ध्वं सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं वाऽवश्यं गच्छति, आह च—"मिच्छाओ संकंती अविरुद्धा होइ सम्ममीसेसु । मीसाओ वा दोसु सम्मा मिच्छं न पुण मीसं ॥१॥" [मिथ्यात्वात् सम्यक्त्वमिश्रयोः सङ्क्रान्तिरविरुद्धा भवति । मिश्राद्वा द्वयोः सम्यक्त्वात् मिथ्यात्वे मिश्रे तु न ॥१॥] एतेऽपि मिश्रदृष्टयः कदाचिदुत्कृष्टतोऽसङ्ख्येयाः प्राप्यन्त इत्यग्रतैव वक्ष्यत इति ३। 'अविरयसम्मा य' त्ति विरमति-सावद्ययोगेभ्यो निवर्तत इति 'गत्यर्थाकर्मके' त्यादिना कर्तरि विहिते क्तप्रत्यये विरतो न तथाऽविरत, अथवा नपुंसके भावे क्तप्रत्यये विरमणं विरतं-सावद्ययोगप्रत्याख्यानमेव नास्ति विरतमस्येत्यविरतः स चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेत्यविरतसम्यग्दृष्टि, अयमत्र भावार्थः—यः पूर्वोपवर्णितौपशमिकसम्यग्दृष्टिः शुद्धदर्शनमोहपुञ्जोदयवर्त्ती वा क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिः क्षीणदर्शनमोहको वा

क्षायिकसम्यग्दृष्टि· परममुनिप्रणीतां सावद्ययोगविरतिं देशतः सर्वतो वा सिद्धिसौधाध्यारोहणनिश्रेणिकल्पां जानन् अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणकषायोदयविघ्नितत्वान्नाभ्युपगच्छति
न च तत्पालनाय यतते स इहाविरतसम्यग्दृष्टिरुच्यते, एते चाविरतसम्यग्दृष्टयोऽसङ्ख्याता· सर्वदैव प्राप्यन्त इति बहुवचनं, 'च' समुच्चये, एवमन्यत्रापि ४। 'देसविरय'त्ति
सर्वसावद्ययोगस्य देशे-एकव्रतविषये स्थूलप्राणातिपातादिसर्वव्रतविषयानुमतिवर्जसर्वसावद्ययोगान्ते विरतं-विरतिर्यस्यासौ देशविरतिः, सर्वसावद्ययोगविरतिस्त्वस्य नास्ति, प्रत्याख्या-
नावरणकषायोदयनिवारितत्वादिति, देशविरतिश्चासौ सम्यग्दृष्टिश्च देशविरतिसम्यग्दृष्टि·, उक्तञ्च—"सम्मदंसणसहिओ गिण्हंतो विरइमप्पसत्तीए। एगव्वयाइचरिमो अणुमइमित्तेत्ति
देसजई ॥ १ ॥ परिमियमुवसेवंतो अपरिमियमणंतयं परिहरंतो। पावइ परम्मि लोए अपरिमियमणंतयं सोक्खं ॥ २ ॥" एतेऽपि देशविरतसम्यग्दृष्टयोऽसङ्ख्याता सर्व-
दैव लभ्यन्ते ५। उक्ता· सर्वविरतिरहितजन्तुसम्भविनो जीवभेदा, साम्प्रतं तत्सहितजन्तुसम्भविनस्तान् विभणिषुराह—**'विरया पमत्त इयरे'** त्ति विरमन्ति-सर्वसावद्ययोगान्निवर्त्तन्त
इति विरता, ते च द्विविधा -प्रमत्ता इतरे च, तत्र सञ्ज्वलनकषायोदयान्मद्यविषयकषायनिद्राविकथालक्षणे· प्रमादस्थाने सर्वैरन्यतरेण वा प्रमाद्यन्ति-संयमयोगेषु सीदन्तीति प्रमत्ता न
प्रमत्ता अप्रमत्ता·, सर्वथा यथोक्तप्रमादरहिता इत्यर्थः ७। 'अपुव्व' त्ति इहापि भीमो भीमसेन इति न्यायादेकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादपूर्वकरणा इत्यर्थः·, तत्र स्थिति-
घातरसघातगुणश्रेणिगुणसङ्क्रमस्थितिबन्धादिपदार्थानामपूर्व-तत्प्रथमतयाऽभिनवं करणं क्रिया येषु तेऽपूर्वकरणा, तथाहि-बृहत्प्रमाणाया ज्ञानावरणादिकर्म्मस्थितेरपवर्त्तना-
करणेन खण्डनम्-अल्पीकरणं स्थितिघात उच्यते, रसस्यापि कर्म्मपरमाणुगतस्निग्धत्वलक्षणस्य तेनैव करणेन खण्डनं घातो रसघात, एतौ च द्वावपि पूर्वगुणस्थानेषु विशुद्धे-
रल्पत्वादल्पावेव कृतवन्त, अत्र पुनर्विशुद्धेर्बृहत्प्रमाणतयाऽपूर्वाविमौ कुर्वन्ति, तथोपरितनस्थितेर्विशुद्धिवशादपवर्त्तनाकरणेनावतारितस्य दलिकस्यान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणमुदय-
क्षणादुपरिप्रतिक्षणाय प्रतिक्षणं गुणेन असङ्ख्येयगुणवृद्ध्या विरचनं गुणश्रेणिरित्युच्यते, स्थापना, एतां च पूर्वगुणस्थानेष्वविशुद्धत्वात्कालतो दीर्घां दलिकविरचनामाश्रित्य
प्रथीयसीं दलिकस्याल्पस्यापवर्तनाद्विरचितवन्त, अत्र तु तामेव विशुद्धत्वादपूर्वां कालतो ह्रस्वतरां दलिकविरचनामङ्गीकृत्य पुनः पृथुतरां बहुतरदलिकस्यापवर्तनाद्विरचयन्तीति,
तथा बध्यमानाशुभप्रकृतिष्वबध्यमानाशुभप्रकृतिदलिकस्य प्रतिक्षणं गुणेन-असङ्ख्येयगुणवृद्ध्या विशुद्धिवशात्सङ्क्रमणं-सञ्चारणं नयन गुणसङ्क्रम, तमप्येते विशिष्टतर-

॥ ६ ॥

त्वादिहापूर्वं कुर्वन्ति, तथा स्थितिं च कर्म्मणामशुद्धत्वात्प्राग् दीर्घा वद्धवन्त, अत्र तु तामेव विशुद्धिप्रकर्षतो ह्रस्वतयाऽपूर्वा वध्नन्तीत्येव स्थितिघातादीनामिहापूर्वकरणता द्रष्टव्या, एते चापूर्वकरणा द्विधा-मोहनीयकर्म्मण· क्षपणार्हत्वात्क्षपका, तस्यैवोपशमार्हत्वादुपशमका ८। 'अनियट्टि' त्ति इहाप्येकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादनिवृत्ति-वादरसम्पराया इत्यर्थ, तत्र युगपदेतद्गुणस्थानप्रविष्टाना बहूना जीवाना परस्परसम्बन्धिनोऽध्यवसायस्थानस्य व्यावृत्ति-वैलक्षण्य निवृत्तिरिहाभिप्रेता, नास्ति तथा-विधा निवृत्तिरेषामित्यनिवृत्तय, समकालमेवैतद्गुणस्थानकं प्रविष्टस्यैकस्य विवक्षिते प्रथमाद्यन्यतरसमये यदध्यवसायस्थान तदन्योऽपि विवक्षित कश्चित्तदा तद्वर्त्येवेत्यर्थः, सम्परैति-पर्यटति ससारमनेनेति सम्पराय-कषायोदय, वादर-सूक्ष्मसम्परायापेक्षया स्थूर सम्परायो येषा ते वादरसम्पराया, अनिवृत्तयश्च ते वादरसम्पराया-श्च अनिवृत्तिवादरसम्पराया, एते द्विविधा-क्षपका उपशमकाश्च, तत्र क्षपका मोहस्य विंशतिप्रकृती स्त्यानर्द्धित्रिक त्रयोदश नामप्रकृतीश्च क्षपयन्ति, कथम्? इति चेदुच्यते प्रथम तावत्प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानावरणाख्यानष्टौ कषायान् क्षपयितुमारभन्ते, तेषु चार्द्धक्षपितेष्वेवातिशुद्धिवशादन्तराल एव स्त्यानर्द्धित्रिक नाम्नश्चेमास्त्रयोदश प्रकृतीरुच्छेदयन्ति, तद्यथा—नरकद्विक तिर्यग्द्विकमेकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजातयश्चतस्र आतपमुद्योतं स्थावर साधारणं सूक्ष्ममिति, एतासु च षोडशसु प्रकृतिषु क्षपितासु पुन कषायाष्टकस्य क्षपितशेष क्षपयन्ति, तता नपुसकवेद ततोऽपि स्त्रीवेद तदनन्तरमपि च हास्यादिषट्क ततोऽपि पुरुषवेद तत ऊर्ध्व सञ्ज्वलनक्रोध ततो मानं ततोऽपि माया क्षपयन्तीत्येव मोहस्य विंशतिप्रकृती क्षपयन्ति, लोभमपि वादर क्षपयन्ति, सूक्ष्मस्य सूक्ष्मसम्पराय एव क्षपणान, दर्शनसप्तक तु प्रागेवाविरतायप्रमत्तान्तानस्यायाः क्षपितमिति क्षपकव्यापारो दर्शित, ये तूपशमकास्ते एताएव विंशतिप्रकृतीर्वक्ष्यमाणन्यायेनोपशमयन्ति ९। 'सुहुमा य' त्ति, इहापि पूर्वोक्तनीत्या सूक्ष्मसम्पराया इत्यर्थ, तत्र सूक्ष्म सम्पराय-किट्टीकृतलोभकषायोदयरूपो येषा ते सूक्ष्मसम्पराया, तेऽपि द्विविधा-क्षपका उपशमकाश्च, तत्र क्षपका अनिवृत्तिवादरैः सूक्ष्मकिट्टीकृत लोभं निर्मूलत एव क्षपयन्ति, उपशमकास्तु तमेवोपशमयन्तीति १०। 'उवसंत' त्ति उपशान्तकषाया इत्यर्थ, 'कषशिष' इत्यादि दण्डकधातुर्हिंसार्थस्ततश्च कषन्ति रुष्यन्ते वा परस्परमस्मिन् प्राणिन इति कष-ससार 'पुसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण' ति प्रायोग्रहणाद् घप्रत्यय, अन्यथा हलन्तत्वात् 'हलश्च' ति घञ्प्रत्यय स्यादिति, कषमयन्ते-

गच्छन्त्येभि प्राणिन इति कषाया -क्रोधादय, उपशान्ता -उपशम नीता विद्यमाना एव सङ्क्रमणोद्वर्त्तनादिकरणायोग्यत्वेन व्यवस्थापिता कषाया यैरते उपशान्तकषाया, तत्राविरताद्यप्रमत्तान्तावस्थायां दर्शनसप्तकमुपशमित, ततोऽनिवृत्तिबादरावस्थाया चारित्रमोहस्य प्रथम नपुसकवेदमुपशमयति तत स्त्रीवेद ततोऽपि हास्यादिषट्कं तत पुरुषवेद ततो युगपदप्रत्याख्यानावरणप्रत्याख्यानावरणौ क्रोधौ तत सञ्ज्वलनक्रोधं तत समकालमेव द्वितीयतृतीयमानौ तत सञ्ज्वलनमानतत समकमेव द्वितीयतृतीये माये तत सञ्ज्वलनमाया ततश्चैकदेव द्वितीयतृतीयौ लोभौ ततोऽपि सूक्ष्मसम्परायावस्थाया सञ्ज्वलनलोभमप्युपशमय्य सर्वथैवोपशान्तमोहत्व प्रतिपद्यन्त इत्येवमुपशान्तकषाया अमी प्रोच्यत इति ११। 'खीणमोह' त्ति क्षीणो मोहो येषा ते क्षीणमोहा, सूक्ष्मसम्परायावस्थाया सञ्ज्वलनलोभमपि निःशेष क्षपयित्वा सर्वथा मोहनीयकर्माभाव प्रतिपन्ना इत्यर्थ १२। '**सजोगिकेवलिजिण**' त्ति योगो वीर्यं शक्तिरुत्साह पराक्रम इति चानर्थान्तर, स च मनोवाक्कायलक्षणत्रयभेदतस्त्रिसञ्ज्ञा लभते-मनोयोगो वाग्योग काययोगश्चेति, स चायं त्रिविधोऽपि योगो भगवत प्रस्तुतकेवलिन सभवति, तथाहि-मनोयोगस्तावन्मन पर्यायज्ञान्यादिभिरनुत्तरसुरादिभिर्वा जीवादितत्त्वं किञ्चिन्मनसा पृष्टस्य मनसैव देशनाया सभवति, वाग्योगस्तु सामान्येन देशनादौ, काययोगस्तु चङ्क्रमणोन्मेषादौ, सह योगेन वर्त्तन्त इति सर्वधनादेराकृतिगणत्वेन मत्वर्थीयेन्विधानात्सयोगिन सह यथोक्तेन योगेन वर्त्तन्त इति पाठान्तरं वा, केवल-सम्पूर्णज्ञेयग्राहित्वेन सम्पूर्णं ज्ञानमेषामिति केवलिन, सयोगिनश्च केवलिनश्चेति सयोगिकेवलिन ते च ते रागादिदोषजेतृत्वाज्जिनाश्चेति सयोगिकेवलिजिना १३। '**[अजो]गी य**' त्ति न विद्यते यथोक्तो योगो येषा तेऽयोगिनस्त एव केवलिन अयोगिकेवलिन शैलेश्यवस्थाया सर्वथा समुच्छिन्नमनोवाक्कायव्यापारा इत्यर्थ, एते चतुर्दश जीवसमासा -समग्रजीवराशिसङ्ग्राहकभेदा क्रमेण गत्यादिमार्गणास्थानेषु इह प्रकरणे 'अनुगन्तव्या' विचारणीया इति गाथाद्वयार्थ ॥ ६ ॥ आह-ननु जीवसमासा समग्रजीवराशिसङ्ग्राहकभेदा इहाभिप्रेता, तत्र च ससारे मिथ्यादृष्टयादीनयोगिपर्यन्तान् जन्तून् विहाय न सभवन्त्येवान्ये जीवा अतो युक्त एतैश्चतुर्दशभिर्भेदै सासारिकजीवसङ्ग्रह, मुक्ताना तु सङ्ग्रहो न प्राप्नोति स कथं विज्ञेय ? इत्याशङ्क्यायोगिकेवलिना द्वैविध्यमुपदर्शयन्नाह—

दुविहा होंति अजोगी निरुद्धजोगी य। अ उण सिद्धा जे सव्वभवमुक्का ॥ १० ॥

सिद्धानामयो[गि]ता गा १०

॥ ११ ॥

॥ १२ ॥

अयोगिनो द्विविधा भवन्ति, तद्यथा-सभवा अभवाश्च, तत्र सह भवेन-ससारेण वर्त्तन्त इति सभवा -शैलेश्यवस्थाभाविन समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपातिध्यानध्यातारो ह्रस्वपञ्चाक्षरोद्गिरणकालमात्रससारा इत्यर्थ, ससारकारणकर्म्ममलकलङ्कलेशेनापि विप्रमुक्तत्वेन सिद्धत्वान्न विद्यते भव-संसारो येषा तेऽभवा, सिद्धा इत्यर्थ, तत्र सभवानाम-भवाना च स्वरूपं सूत्रकार स्वयमेवाह—'निरुद्धजोगी य इह सभव' त्ति चकारो भिन्नक्रमे, स चाभवाद्युत्तरत्र योजित एव, शेषस्य त्वयमर्थ -निरुद्धमनोवाक्काययोगा इह ससारे सावशेषभवोपग्राहिकर्म्मतयाऽद्यापि येऽयोगिनो वर्त्तन्ते ते सभवा इत्युच्यन्ते, अभवा पुन सिद्धा ये सर्वभवप्रपञ्चेन विमुक्ता., तदनेनेतदुक्त भवति योगाभावस्योभ-यत्रापि तुल्यत्वादयोगिशब्दवाच्यता सिद्धानामप्यविरुद्धेवेति तेषामपि समुद्ग्रहोऽत्रोपपद्यत एवेति गाथार्थ ॥ १० ॥ अथैते चतुर्दश जीवसमासा गत्यादिमार्गणास्थानेषु चिन्तयिष्यन्तेऽतो गतिद्वारनिरूपणार्थं तावदाह—

निरयगई तिरि मणुया देवगई चेव होइ सिद्धिगई। नेरइया उण नेया सत्तविहा पुढविभेएण ॥ ११ ॥

तत्र गम्यते स्वकर्मरज्ज्वाकृष्टजन्तुभिर्याऽसौ गति, सा च निरयगत्यादिभेदाच्चतुर्द्धा, तत्राय-इष्टफल दैव, निर्गतमय येभ्यस्ते निरया -सीमन्तकादयस्त एव गम्यमानत्वाद्गतिर्निरयगति, इहाद्यन्तयोर्गतिशब्दस्योपादानान्मध्येऽप्यसौ द्रष्टव्य, ततश्च तिरश्चा-एकेन्द्रियादीना गतिस्तिर्यग्गति, मनुष्याणा गतिर्मनुष्यगति, देवाना गतिर्देवगति, सिद्धिगतिस्तु कर्मजन्या शास्त्रपरिभाषिता न भवति, केवल गम्यत इति गतिरिति व्युत्पत्तिसाम्यमात्रादिहोपात्ता, इह च गतेस्तद्वता चाभेदविवक्षया गतौ प्रस्तुतायामपि गतिमतो नारकान् भेदतो निरूपयन्नाह—'नेरइया उणे'त्यादि, गतिस्तावदित्थं भेदत पञ्चधा प्रोक्ता, नारका पुनर्भेदतश्चिन्त्यमाना. पृथिवीभेदात्स-प्तविधा ज्ञेया, रत्नप्रभादिपृथ्वीना सप्तविधत्वात्तदाधारा नारका अपि सप्तविधा इति भाव इति गाथार्थ. ॥ ११ ॥ अथ किंनामिका. पुनस्ता. पृथिव्यो यद्भेदात् नारका सप्तविधा ? इत्याशङ्क्य पृथ्वीना नामान्याह—

॥ १२ ॥

घम्मा वंसा सेला होइ तहा अंजणा य रिट्ठा य। मघवत्ति माघवत्ति य पुढवीणं नामधेयाइं ॥ १२ ॥

धर्म्मा वंशा शैला अञ्जना रिष्टा मघवती, अन्यत्र क्वचित् मघेत्यसौ पठ्यते, माघवती इत्येतानि रत्नप्रभादीनां यथासङ्ख्यमनादिकालादेवमेव यथाकथञ्चिदन्वर्थनिरपेक्षतया प्रवृत्तानि 'नामधेयानि' अभिधानानीति गाथार्थः ॥ १२ ॥ अथ तासामेव सान्वर्थान्यभिधानान्तराण्याह—

रयणप्पभा य सक्करवालुयपंकप्पभा य धूमपहा । होइ तम (होईतमा) तमाविय पुढवीणं नामगोत्ताइं ॥ १३ ॥

रत्नानामिह वक्ष्यमाणगोमेयकरुचकाङ्कलोहिताक्षवैडूर्यप्रभृतीनां बहूनां तत्र सम्भवान्नरकवर्जं प्रायो रत्नानां प्रभा-ज्योत्स्ना यस्या सा रत्नप्रभा, एवं शर्कराया-उपलखण्डानां प्रभा-प्रकाशनं स्वरूपेणावस्थानं यस्या सा शर्करप्रभा, एवमन्यत्रापि प्रभाशब्दो योजनीयः, वालुकाया-परुषपांशूत्कररूपायाः प्रभा-स्वरूपावस्थितिर्यस्याः सा वालुकाप्रभा, पङ्कस्य प्रभा यस्या सा पङ्कप्रभा, पङ्काभद्रव्योपलक्षितेत्यर्थः, धूमस्य प्रभा यस्या सा धूमप्रभा, धूमाभद्रव्योपलक्षितेति भावः, तमसः प्रभा यस्यां सा तमःप्रभा, कृष्णाभद्रव्योपलक्षितेति हृदयम्, अन्ये तु तमा इत्येतावन्मात्रमेव मन्यन्ते, तत्रापि तमोरूपद्रव्ययुक्तत्वात्तमेति मन्तव्यं, अतिशयेन तमः तमस्तमस्तस्य प्रभा यस्या सा तमस्तमःप्रभा, अतिकृष्णद्रव्ययुक्तेत्यर्थः, अत्रापि तमस्तमा इत्येतावदेव केचिदिच्छन्ति, तत्राप्यतिशयवत्तमोरूपद्रव्ययुक्तत्वात्तमस्तमा, इत्येतानि धर्मादिपृथिवीनां तेषु तेष्वपरापरपर्यायेषु नमनात्- सर्वदैवानुवर्त्तनान्नामानि गो - स्वाभिधायकवचनस्य त्राणाद्-यथार्थत्वसम्पादनेन पालनाद्गोत्राणि, सत्यार्थानीत्यर्थः, नामानि च तानि गोत्राणि चेति नामगोत्राणीति गाथार्थः ॥ १३ ॥ उक्ता नरकगतिः, अथ तिर्यग्गतिनिरूपणार्थमाह—

: तिरियगईया पंचिंदिया य पज्जत्तया तिरिक्खीओ । तिरिया य अपज्जत्ता मणुया य पजत्त इयरे य ॥ १४ ॥

तिर्यग्गतौ भवास्तिर्यग्गतिकाः, के पुनस्ते ? इत्याह—'पंचिंदिया य'त्ति पञ्चेन्द्रियास्तिर्यग्गतिकाः मीनमहिषमयूरादयः, चशब्दादेकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां सङ्ग्रहः, एते च सर्वे कथम्भूताः ? इत्याह-पर्याप्तकाः, न केवलमेते, तिर्यञ्चः तिर्यग्योषितश्च पर्याप्तास्तिर्यग्गतौ भवन्ति । ननु किमेते एकेन्द्रियादयः पर्याप्ता एव तिर्यग्गतिका भण्यन्ते?, नेत्याह-अपर्याप्ताश्च एते तिर्यञ्चस्तिर्यग्गतिका भवन्ति, तस्मादेकद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्चश्च पर्याप्तापर्याप्तास्तिर्यग्गतिका भण्यन्त इति तात्पर्यम् । अथ मनुष्यगतिनिरूप-

गार्थमाह-मनुष्या पर्याप्ता इतरे च-अपर्याप्ता मनुष्यगतौ भवन्तीति शेष इति गाथार्थ ॥ १४ ॥ मनुष्यानेव क्षेत्रादिभेदतश्चिन्तयन्नाह—

ते कम्मभोगभूमिय अंतरदीवा य खित्तपविभत्ता । सम्मुच्छिमा य गब्भय आरिमिलक्खुत्ति य सभेया ॥ १५ ॥

'ते' अनन्तरोक्ता पर्याप्तापर्याप्तमनुष्या पुनरपि **'खेत्तपविभत्त'** त्ति निवासस्थानभूतेन क्षेत्रेण हेतुभूतेन प्रविभक्ता पृथक्चिन्त्यमाना सन्तस्त्रिविधा भवन्ति, तदेव च त्रैविध्यमुपदर्शयन्नाह—कृषिवाणिज्यतप सयमानुष्ठानादिकर्म्मप्रधाना भूमय कर्म्मभूमयो-भरतपञ्चकैरावतपञ्चकमहाविदेहपञ्चकलक्षणा पञ्चदश तासु जाता कर्म्मभूमिजा, भुज्यन्त इति भोगा -शब्दरूपरसगन्धस्पर्शाः, ते चेह युगलधार्मिकाणा सम्बन्धिनो विशिष्टा गृह्यन्ते १, कृष्यादिकर्मरहिता भोगप्रधाना एव भूमयो भोगभूमय -हैमवतपञ्चकहरिवर्षपञ्चकदेवकुरुपञ्चकोत्तरकुरुपञ्चकरम्यकपञ्चकैरण्यवतपञ्चकरूपास्त्रिशत् तासु जाता भोगभूमिजा २ अन्तरे-लवणसमुद्रस्य मध्ये द्वीपा अन्तरद्वीपा-एकोरुकादय. षट्पञ्चाशत्तेषु जाता मनुष्या अप्युपचारादन्तरद्वीपा ३, चशब्द समुच्चये, अथ क प्रदेशे पुनरमी द्वीपा वर्त्तन्ते ? किंस्वरूपाश्च ? इति, अत्रोच्यते, इह जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रपर्यन्ते पूर्वापरायततया व्यवस्थितस्य हिमवत्पर्वतस्य पर्यन्तादुत्तरपूर्वस्या दिशि त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य, हिमवत. पर्यन्तादीशानकोणानुसारेण त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्र प्रविश्येत्यर्थ, अत्रान्तरे त्रीणि योजनशतानि प्रत्येकमायामविष्कम्भाभ्यामेकोनपञ्चाशदधिकानि नव योजनशतानि किञ्चिन्न्यूनानि परिक्षेपेणैकोरुकनामा द्वीप समस्ति, अय च पञ्चधनु शतविष्कम्भया गव्यूतद्वयोच्छ्रितया पद्मवरवेदिकया वनखण्डेन च सर्वत समवगूढ १, एवमस्यैव हिमवत पर्वतस्य पर्यन्ताद्दक्षिणपूर्वस्या दिशि, आग्नेयकोणानुसारेणेत्यर्थ, त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्यैकोरुकनिर्दिष्टप्रमाणयुक्त एवाभासिकनामा द्वीप सतिष्ठते २ तथा तस्यैव हिमवत पर्यन्ताद्दक्षिणपश्चिमाया दिशि, नैर्ऋतकोणानुसारेणेति भाव, त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्र प्रविश्य यथोक्तमानयुक्त एव वैषाणिकनामा द्वीपो मन्तव्य ३ हिमवत एव पर्यन्तात् पश्चिमोत्तरस्या दिशि, वायव्यकोणानुसारेणेत्यर्थ, त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्याभिहितप्रमाणान्वित एव नङ्गोलिकनामा द्वीप. प्राप्यत इति ४, एवमेते चत्वारो द्वीपा हिमवत एव चतसृष्वपि विदिक्ष्वेकप्रमाणाद्यन्विताः प्रोक्ता, अ[न्य]तो यथाक्रममेकोरुकादीना: परतो व्यवस्थिता भिन्नप्रमाणाद्यन्विताश्चत्वारो द्वीपा प्रोच्यन्ते, तद्यथा—एकोरुकद्वीप-

स्योत्तरपूर्वस्या दिशि चतुर्भिर्योजनशतै परत [प्रत्येकं] चत्वारि योजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्या किञ्चिन्न्यूनपञ्चषष्ट्यधिकद्वादशयोजनशतानि परिक्षेपेण हयकर्णनामा द्वीपो भवति ५, पूर्वोक्तप्रमाणा पद्मवरवेदिका वनषण्डं च पार्श्वत सर्वद्वीपाना द्रष्टव्यम्, एवमाभासिकद्वीपस्य दक्षिणपूर्वस्यामेव दिशि चतुर्भिरेव योजनशतै परतो हयकर्णद्वीप-निर्दिष्टप्रमाणयुक्त एक गजकर्णाभिधानो द्वीप समवसेय ६, तथा वैषाणिकद्वीपस्य दक्षिणपश्चिमायामेव दिशि चतुर्भिरेव योजनशतै परतो हयकर्णद्वीपप्रमाण एव गोकर्णाभिधानो द्वीप समवगन्तव्य ७, एवं नङ्गोलिकद्वीपस्य पश्चिमोत्तरस्यामेव दिशि चतुर्भिरेव योजनशतै परतो हयकर्णद्वीपसमान एव शष्कुलीकर्णनामा द्वीपो बोद्धव्य इति ८, एवमेतेऽपि हयकर्णादयश्चत्वारो द्वीपा समानपरिमाणाद्यन्विता प्रोक्ता, एवमेतेषा चतुर्णामप्यनन्तरोक्तहयकर्णादिद्वीपाना यथासङ्ख्यमनन्तरोक्तासु उत्तरपूर्वादिकासु चतसृष्वपि विदिक्षु पञ्चभि पञ्चभिर्योजनशतै परत क्रमेणादर्शमुखमिण्ढमुखायोमुखगोमुखनामानश्चत्वारो द्वीपा भवन्ति, एते च प्रत्येक पञ्चयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्यामेकाशीत्यधिकपञ्चदशयोजनशतानि परिक्षेपेण भवन्ति १२, एतेषा त्वादर्शमुखादीनामेतास्वेव विदिक्षु षड्भिर्योजनशतै परतो यथासङ्ख्यमश्वमुखहस्तिमुखसिंहमुखव्याघ्रमुखाभिधानाश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्या प्रत्येकं षड्योजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्या सप्तनवत्यधिकाष्टादशयोजनशतानि परिक्षेपेण भवन्ति १६, एषामप्यश्वमुखादीना तास्वेव विदिक्षु सप्तभि सप्तभिर्योजनशतै परतो यथासङ्ख्यमश्वकर्णहरिकर्णाकर्णकर्णप्रावरणनामानश्चत्वारो द्वीपा द्रष्टव्या सप्तसप्तयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्या त्रयोदशाधिकद्वाविंशतियोजनशतानि परिक्षेपेण च भवन्ति २०, एतेषा चाश्वकर्णादीनामभिहितास्वेव विदिक्ष्वष्टभिरष्टभिर्योजनशतै परतो यथासङ्ख्यमुल्कमुखमेघमुखविद्युन्मुखविद्युद्दन्ताभिधानाश्चत्वारो द्वीपा मन्तव्या, अष्टाष्टयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्यामेकोनत्रिंशदधिकपञ्चविंशतियोजनशतानि परिक्षेपेण भवन्ति २४, अमीषा चोल्कमुखादीना तास्वेव विदिक्षु नवभिर्नवभिर्योजनशतै परतो यथाक्रमं घनदन्तलष्टदन्तगूढदन्तशुद्धदन्तनामानश्चत्वारो द्वीपा मन्तव्या, नवनवयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्या पञ्चचत्वारिंशदधिकाष्टाविंशतियोजनशतानि परिक्षेपेण च भवन्ति २८, एतेषु च द्वीपेषु वज्रर्षभनाराचसंहननयुक्ता समचतुरस्रसंस्थानसंस्थिता समग्रलक्षणव्यञ्जनगुणोपेता देवलोकानुकारिरूपलावण्यालङ्कृतविग्रहा अष्टधनु शतप्रमाणा, स्त्रीणा त्विदमेव प्रमाण किञ्चिन्न्यून द्रष्टव्य, पल्योपमासङ्ख्येयभागायुष स्त्रीपुरुषयुगलव्यवस्थिता मनुष्या परिवसन्ति । एते च दशविधकल्पद्रुमोपजीविनो भवन्ति, ते चामी

कल्पद्रुमा 'मत्तगा भिंगगा तुडियगा दीवसिहा जोईसिया चित्तगा चित्तरसा मणियगा गेहागारा अणिगणा य' त्ति तत्राद्या कल्पशाखिनो विशिष्टबलवीर्यकान्तिहेतुविस्रसापरिणतसरससुगन्धिस्वादुमनोहारिनानाप्रकारमदिरापरिपूर्णकोशकै फलैरिव शोभमानास्तिष्ठन्ति, तेभ्यस्तेषां मनुष्याणां मद्यावाप्तिर्भवतीति, भृङ्गाङ्गा पुनर्यथेह मणिस्वर्णकमयविचित्रभाजनानि दृश्यन्ते तथैव विश्रसापरिणतैः स्थालकच्चोलादिभिर्नानाविधभाजनैः फलैरिव शोभमाना दृश्यन्ते, तेभ्यस्तेषां भाजनानि भवन्ति, एवमन्यत्रापि यद्येषु प्राप्यते तत्तेभ्यस्तेषां भवतीति द्रष्टव्यं, तुडिताङ्गाभिधानास्तु कल्पमहीरुहस्ततविततघनशुषिरभेदभिन्नैर्बहुप्रकारैरातोद्यैः फलैरिवोपशोभितास्तिष्ठन्ति, तत्र च 'ततं वीणादिकं ज्ञेयं, विततं पटहादिकम् । घनं तु-कांस्यतालादि, शुषिरं काहलादिकम् ॥ १ ॥ दीपशिखास्तु यथेह स्निग्धं प्रज्वलन्त्यः कनकमणिमय्यो दीपिका उद्योतं कुर्वाणा दृश्यन्ते तद्वद्विस्रसापरिणतप्रकृष्टोद्योतेन सर्वमुद्योतयन्तस्तिष्ठन्ति, ज्योतिःशिखास्तु रविमण्डलमिव स्वतेजसा सर्वमवभासयन्तो वर्त्तन्ते इति, चित्राङ्गास्तु विचित्रसरससुरभिपञ्चवर्णमाल्यमालाभिराकीर्णाः सदैवासत इति, चित्ररसास्त्विहत्यकलमशालिदालिपक्वान्नव्यञ्जनादिभ्योऽतीवापरिमितमाधुर्यस्वादुतादिगुणोपेतविचित्रस्वाद्यभोज्यवस्तुपरिपूर्णैः फलमध्यैर्विराजमानाः सतिष्ठन्त इति, मणिकाङ्गास्तु विस्रसापरिणतानि विमलमहार्घ्यभुवनैकसारस्फारहारकटककेयूरनूपुरादिभिर्भूषणनिवहैः समन्वितास्तिष्ठन्तीति, गृहाकारास्तु विस्रसापरिणामत एव प्राकारोपगूढसोपानपङ्क्तिविचित्रशालारतिगृहगवाक्षगुप्तप्रकटानेकापवरककुट्टिमतलायलङ्कृतविचित्रभवनसमनुगताः सतिष्ठन्त इति, अनग्नास्तु विश्रसावशात एव स्फुरत्प्रचुरतेजोऽतिसूक्ष्मसुकुमालदेवदूष्यानुकारिप्रवरविचित्रवस्त्रानुगताः प्राप्यन्त इति । अपरञ्च ते मनुष्याः प्रकृत्या भद्रका विनीताः प्रशान्ताः प्रतनुक्रोधमानमायालोभा अल्पेच्छा निरौत्सुक्याः कामचारिणो वायुवेगाः, सत्यपि तत्र कनकमणिमौक्तिकादिके ममत्वकारणे ममत्वमूर्च्छाभिनिवेशरहिताः सर्वथाऽपगतवैरानुबन्धाः परस्परप्रेष्यतादिभावविनिर्मुक्ता अहमिन्द्राः, हस्त्यश्वकरभगोमहिष्यादीनां तत्र सद्भावेऽपि तत्परिभोगरहिताः, पादविहारचारिणो रोगवेदनादिविनिर्मुक्ता भवन्ति, चतुर्थाच्चैते आहारं गृह्णन्ति, चतुःषष्टिश्च पृष्ठिकरण्डकास्तेषां, षण्मासावशेषायुषश्च स्त्रीपुरुषयुगलममी प्रसवन्ति, एकोनाशीतिं च दिनानि तत्परिपालयन्ति, स्नेहकषायाल्पतया च मरणानन्तरं दिवमुपगच्छन्ति, तत्र हि व्याघ्रसिंहसर्पादिश्वापदगणा अपि क्रूरतादिदोषविनिर्मुक्ता न परस्परं भक्षणादिषु प्रवर्त्तन्तेऽत एव तेऽपि देवलोकगामिन एव, तेषु च द्वीपेषु शालिव्रीह्यादीनि धान्यानि विस्रसात

एव भवन्ति न तु मनुष्यादयो भुञ्जते, भूमिमृत्तिकापुष्पफलानि च तस्या शर्करातोऽप्यतीवमाधुर्यादिगुणोपेतानि भवन्त्यतस्तानि मनुष्याणां परिभोगमायान्ति, तेषु च द्वीपेषु दंशमशकयूकामत्कुणादयश्चन्द्रसूर्योपरागादयश्च न भवन्ति, भूमिश्च तत्र रेणुपङ्ककण्टकादिरहिता सर्वत्र समतला रमणीया च भवतीत्यलं विस्तरेण। तदेवमेते मेरोर्दक्षिणतस्तावदष्टाविंशतिर्द्वीपाः प्रोक्ता, मेरोरुत्तरतोऽप्येतैरेव नामभिरनेनैव प्रमाणादिना स्वरूपेण युक्ता अष्टाविंशतिर्द्वीपा वक्तव्याः, केवलं हिमवत्पर्वतस्य स्थाने ऐरवत-पर्यन्तवर्त्ती शिखरी पर्वतो वाच्यः, अन्यन्निरवशेषं तथैव, तदेवमेते दर्शिता लेशतः षट्पञ्चाशदन्तरद्वीपाः, विस्तरतस्तु जीवाभिगमादिभ्योऽवसेयाः, यदेव चेह कल्पवृक्षा-दिस्वरूपमुक्तं हैमवताद्यकर्मभूमिष्वपि तदेव द्रष्टव्यं, केवलमायुष्कादिनाऽन्यथात्वं, तच्च बहुषु स्थानान्तरेषु सुप्रतीतत्वादिह नोक्तम्, अन्तरद्वीपानां तु स्वरूपं स्वल्प एव स्थानान्तरेऽभिहितमिति विशेषतोऽत्र प्रदर्शितमिति, एतेऽपि कर्म्मभूमिजादयः सामान्येन मनुष्याः पुनरपि सह भेदैर्वर्त्तन्त इति सभेदा भवन्ति, कथमित्याह-'**संमुच्छिमा य**' इत्यादि, समूर्च्छनं-गर्भनिरपेक्षं वान्तपित्तादिष्वेवमेव भवनं समूर्च्छनं तस्माज्जाताः समूर्च्छजा मनुष्याः, एते च मनुष्यक्षेत्र एव गर्भजमनुष्याणामेवोच्चारादिषूत्पद्यन्ते नान्यत्र, यत उक्तं **प्रज्ञापनायाम्**—'कहि णं भंते! समुच्छिममणुस्सा समुच्छंति?, गोयमा! अंतोमणुस्सखेत्ते पणयालीसाए जोयणसयसहस्सेसु अड्ढाइज्जेसु दीवसमुद्देसु पन्नरससु कम्मभूमीसु तीसाए अकम्मभूमीसु छप्पन्नाए अंतरदीवेसु गब्भवक्कंतियमणुस्साणं चेव उच्चारेसु वा पासवणेसु वा खेलेसु वा सिंघाणेसु वा वंतेसु वा पित्तेसु वा पूएसु वा सोणिएसु वा सुक्केसु वा सुक्कपोग्गलपरिसाडेसु वा थीपुरिससंजोएसु वा नगरनिद्धमणेसु वा सव्वेसु चेव असुइएसु ठाणेसु समुच्छिममणुस्सा समुच्छंति, अंगुलस्स असंखेज्जइभागमित्ताए ओगाहणाए असन्नी मिच्छादिट्ठी सव्वाहिं पज्जत्तीहिं अपज्जत्तगा अंतोमुहुत्ताउया चेव कालं करेंति, सेत्तं समुच्छिममणुस्सा'' । योषितां गर्भेषु जाता गर्भजा मनुष्याः, प्रतीता एवेति। आराद्-दूरेण सर्वहेयधर्मेभ्यो याता आर्याः, ते च द्विविधा-ऋद्धिप्राप्ता अनृद्धिप्राप्ताश्च, तत्र ऋद्धिप्राप्ताः षड्विधास्तद्यथा—तीर्थकरचक्रवर्त्तिवासुदेवबलदेवचारणमुनिविद्याधराः, अनृद्धिप्रा-प्ताश्च आर्या नवविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-क्षेत्रत आर्याः, जातितः कुलतः कर्मतः शिल्पतो भाषातो ज्ञानतो दर्शनतश्चारित्रतश्चेति, तत्र क्षेत्रत आर्या ये आर्यक्षेत्रेषूत्पद्यन्ते, येषु च तीर्थकराणां तत्साधूनां तद्धर्म्मस्य च प्रवृत्तिरस्ति तान्यार्यक्षेत्राण्युच्यन्ते, तानि चामूनि-''रायगिह मगह १ चंपा अंगा २ तह तामलित्ति वंगा य ३। कंचणपुर कलिंगा ४

वाणारसिमेव कासी य ५ ॥१॥ साएय कोसला ६ गयउर च कुरु ७ सोरिय कुसट्टा ८ य। कपिल्ल पचाला ९ अहिछत्ता जंगला चेव १० ॥२॥ बारवई य सुरट्ठा ११ मिहिल विदेहा य १२ वच्छ कोसबी १३। नदिपुर संडिल्ला १४ भद्दिलपुरमेव मलया य १५ ॥ ३ ॥ वइराड वच्छ १६ वरणा अच्छा १७ तह मत्तियावइ दसण्णा १८। सोत्तियमई य चेई १९ वीयभय सिंधुसोवीरा २० ॥ ४ ॥ महुरा य सूरसेणा २१ पावा भंगी य २२ मास परिवट्टी २३। सावत्थी य कुणाला २४ कोडीवरिस च लाढा य २५ ॥ ५ ॥] सेयवियावि य नयरी केयइअद्धं च आरिय भणिय। एत्थुप्पत्ति जिणाण चक्कीणं रामकण्हाण ॥ ६ ॥" अयमिह तात्पर्यार्थ — राजगृह नगर राजधानी मगधाजनपद चम्पा राजधानी अङ्गा जनपद ताम्रलिप्ती राजधानी वङ्गा जनपद इत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यं यावच्छ्वेतविका नगरी केकयीजनपदस्यार्द्धं। तदेवमेते सार्द्धा पञ्चविंशति-जनपदा [आर्यक्षेत्राण्युच्यन्ते, एतेषूत्पन्ना मनुष्या क्षेत्रत आर्या व्यपदिश्यन्ते, एते च प्रत्यासत्त्या भरतक्षेत्रवर्तिन एव क्षेत्रार्या प्रोक्ता, एतेषा चोपलक्षणत्वादन्येऽपि महावि-देहान्तर्वर्त्तिविजयमध्यमखण्डादिष्वमी बहवो द्रष्टव्या इति, जात्यार्यास्तु षड्विधा, यत उक्तं **प्रज्ञापनायाम्** — "अंबट्ठा य कलंदा(य), विदेहा वेदगाइ य। हरिया य चुचुणा चेव, छप्पेया इब्भजाइओ ॥ १ ॥" एतासु षट्सु जातिषूत्पन्ना जात्यार्या प्रोच्यन्ते, केवलमेता जातय साम्प्रत न ज्ञायन्ते, कुलार्या अप्युग्रभोगराजन्येक्ष्वाकुज्ञातकौरव्यकुलोत्पत्ति-भेदात्षड्विधा, *कर्मार्यास्तु ये आर्यं कर्म्म कुर्व्वन्ति न निन्दित, ते च दौष्यिकगान्धिकसौत्रिककार्पासिककौसुम्भिकादयोऽनेकविधा, शिल्पार्या [अप्यनिन्दितशिल्पकारिण, तेऽपि तुन्नाकलेप्यकारशङ्खकारदन्तकारचित्रकारादयोऽनेकविधा, भाषार्यास्तु येऽर्द्धमागधया भाषया भाष्यते, येषु चाष्टादशभेदा ब्राह्मीलिपि प्रवर्तते, सा चेदानी सम्यग् न ज्ञायते, आभिनिबोधकज्ञानादयो ज्ञानार्या, क्षायिकसम्यग्दृष्ट्यादयो दर्शनार्या, सामायिकचारित्रादयश्चारित्रार्या। 'मिलिक्खुत्ति य' त्ति 'च' समुच्चये येषु धर्म्मस्य नामापि न ज्ञायते केवलमपेयपानाभक्ष्यभक्षणागम्यगमनादिनिरता शास्त्राद्यप्रतीतवेषभाषादिसमाचारास्तेऽनार्या मनुष्या म्लेच्छा उच्यन्ते, ते च बहुविधास्तद्यथा — "सगजवणसवरबब्बरकायमुरुडोड्डगोड्डपक्कणया। अरवागहूणरोमगपारसखसखासिया चेव ॥ १ ॥ दुविलयलउसबोक्कसभिल्लपुलिंदकुंचभमररुया। कुंचायचीणचुंचुयमाल-

* [ये चान्ये आतृतीयाद्वा पञ्चमाद्वा सप्तमाद्वा कुलकरेभ्यो वा विशुद्धान्वयप्रकृतय तत्त्वार्थभाष्ये]

वदमिला कुलग्घा य ॥ २ ॥ केकयकिरायहयमुहरवरमुह तह तुरगमिढगमुहा य। हयकण्णा गयकण्णा अण्णे य अणारिया बहवे ॥ ३ ॥ पावा य चडरद्दा अणारिया निग्घिणा निरणुकपा। धम्मोत्ति अक्खराइं जेसु न नज्जंति सुमिणेवि ॥ ४ ॥" इह च कर्म्मभूमिजभोगभूमिजान्तरद्वीपजानां सर्वेषामपि गर्भजसम्मूर्च्छनभेदद्वयं सामान्येन सम्भवति, कर्म्मभूम्यादिषु त्रिष्वपि स्थानेषु सम्मूर्च्छजाना गर्भजाना च मनुष्याणामुत्पादात्, आर्यम्लेच्छलक्षणभेदद्वयं तु कर्म्मभूमिजानामेव द्रष्टव्यं, [1]अन्येषां भोगपुरुषत्वेन राश्यन्तरत्वादार्यम्लेच्छरूपविकल्पातीतत्वादित्यलं विस्तरेणेति गाथार्थ ॥ १५ ॥ अथ देवगतिस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

देवा य भवणवासी वतरिया जोइसा य वेमाणी। कप्पोवगा य नेया गेविज्जाणुत्तरसुरा य ॥ १६ ॥

दीव्यन्तीति देवाः प्राग्भवोपात्तपुण्यप्राग्भारोपनतविशिष्टभोगसुखाः प्राणिविशेषाः, ते च मूलभेदतस्तावच्चतुर्विधास्तद्यथा—भवनेषु-रत्नमयावासविशेषेषु वसन्तीति भवनवासिनः, विशिष्टे—अध ऊर्ध्वं च प्रत्येकं योजनशतरहितप्रथमयोजनसहस्रलक्षणे रत्नप्रभापृथिव्या अन्तरे-मध्ये भवा व्यन्तराः, ज्योतिः-तेजस्तद्विद्यते येषां मत्वर्थीयात्प्रत्यये ज्योतिषाः, विमानेश्चरन्तीति वैमानिकाः, अनन्तरोक्तत्वात् सर्वदेवनिकायप्रधानत्वाच्च वैमानिकास्तावद्विशेषत स्वभेदानाह-'कप्पोवगे'त्यादि, अभिनवोत्पन्नानां देवानां मज्जनकरणालङ्कारग्रहणव्यवसायसभागमनपुस्तकवाचनसिद्धायतनपूजनपुरन्दरोपसेवनादिलक्षणमवश्य कर्तव्यं कल्पस्तमुपगच्छन्ति-आश्रयन्ति सेवन्तीति कल्पोपगा-द्वादशदेवलोकवर्त्तिनो वैमानिका ज्ञेयाः, तेषु सर्वेष्वपि यथोक्तकल्पस्य सद्भावात्, परतस्तु कल्पातीता ग्रैवेयकानुत्तरसुरेषु च, निर्दिष्टस्वरूपकल्पासम्भवात्, तानेव कल्पातीतान् दर्शयति-लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेशे भवानि विमानानि ग्रैवेयकानि तेषु भवा देवा अप्युपचारतो ग्रैवेयकाः, न विद्यन्ते उत्तरे-प्रधाना अन्ये देवा येभ्यस्तेऽनुत्तरास्ते च ते

[1] तत्त्वार्थभाष्ये तु 'आर्या म्लिशश्चे'-ति सूत्रे अतो विपरीता म्लिश, तद्यथा-हिमवतश्चतसृषु विदिक्षु त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य चतसृणां मनुष्यविजातीनां चत्वारोऽन्तरद्वीपा भवन्ति त्रिशतयोजनविष्कम्भायामा, तद्यथा-एकोरुकाणामाभाषकाणा—शिखरिणोऽप्येवमेवेत्येव षट्पञ्चाशत् इति ॥ अत्र भरतादिविजयापेक्षयाऽऽर्यानार्यविभागोऽभिप्रेत, ततश्च स्पष्टैव जात्यन्तरता युग्मिना, भाष्ये तु जातिज्ञानचारित्राद्यार्यत्वाभावापेक्षयाऽनार्यत्वविवक्षेति सुधियोह्य, मूले व्यापक द्वैतं।

देव भेदा गा, १६

सुराश्चेत्यनुत्तरसुराः, विजयवैजयन्तजयन्तापराजितसर्वार्थसिद्धलक्षणविमानपञ्चकवासिनः, एते उभयरूपा अपि कल्पातीता इति मन्तव्याः, तावदहमिन्द्रतया सकलकल्पादिकल्पस्य सर्वं वानम्भवादिति गाथार्थः ॥ १६ ॥ अथ भवनपत्यादिदेवानामुत्तरभेदान् प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

अमुरा नागसुवन्ना दीवोदहित्थणियविज्जुदिसिनामा । वायग्गिकुमाराविय दसेव भणिया भवणवासी ॥ १७ ॥

कुमारशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ततश्चासुरकुमारा नागकुमाराः सुवर्णकुमारा दीपकुमारा उदधिकुमाराः स्तनितकुमारा विद्युत्कुमारा दिक्कुमारा वायुकुमारा अग्निकुमारा इत्येवं दशविधा एव भवनवासिनो भवन्ति, गाथाबन्धानुलोम्यादिकारणाच्च व्युत्क्रमेण एव पठिताः, आगमे त्वमी अमुनैव क्रमेण पठ्यन्ते, यथा—"असुरा नाग-सुवन्ना विज्जू अग्गी य दीव उदही य । दिसि वाऊ तह थणिया दसभेया हुंति भवणवई ॥ १७ ॥" व्यन्तरभेदानाह—

किंनरकिंपुरिसमहोरगा य गंधव्व रक्खसा जक्खा । भूया य पिसायाविय अट्ठविहा वाणमंतरिया ॥ १८ ॥

एतेऽप्यागमे प्राय इत्थमेव निर्दिश्यन्ते, तद्यथा—"पिसाय भूया जक्खा रक्खसा किंनरा य किंपुरिसा । महोरगा य गंधव्वा अट्ठविहा वाणमंतरिया ॥ १ ॥" इह तु किंनरादिक्रमनिर्देशकारणं स्वयमभ्यूह्यमिति ॥ १८ ॥ ज्योतिष्कभेदानाह—

चंदा सूरा य गहा नक्खत्ता तारगा य पंचविहा । जोइसिया नरलोए गइरयओ संठिया सेसा ॥ १९ ॥

असङ्ख्येयाश्चन्द्राः असङ्ख्येयाश्च सूर्याः, एवं प्रत्येकमसङ्ख्याता ग्रहनक्षत्रतारका इत्येवं ज्योतिष्काः पञ्चविधाः । आह-नन्वेते परिदृश्यमानचन्द्रादिविमानाः सर्वेऽपि चला उत केचिदवस्थिता अपि भवन्ति ? इत्याशङ्क्याह-'नरलोए गइरयउ' त्ति नरलोको-मनुष्यक्षेत्रं तत्र, ये ज्योतिष्कास्तत्र नरलोके मानुषोत्तरपर्वतान्तर्वर्तिनो वर्तन्ते ते सर्वेऽपि गतौ-चलने रतिः-स्वभावतो वृत्तिर्येषां ते गतिरतयः, शेषास्तु ये मानुषोत्तरपर्वतात्परेण स्वयम्भूरमणसमुद्रं यावद्वर्तन्ते ते सर्वेऽपि 'संस्थिता' अचलनधर्मकत्वेन स्थानस्था एव तिष्ठन्तीत्यर्थः, क्वचित् 'तिरियलोए' इतिपाठः, स चासङ्गत एव लक्ष्यते, यतो नरलोके गतिरतय इत्येतावतोक्ते संस्थिताः शेषा इत्युपपद्यते, नान्यथा, तिर्यग्लोकव्यापा

भवनपतिव्य-
न्तरज्योति-
ष्का गा
१७-१८-१९

सवर्थ्यैवाभावात, नापि तिर्यग्लोके गतिरतय इति वाक्यार्थो घटते, स्थितिरतोनामपि तिर्यग्लोक एव भावादित्यलं विस्तरेणेति गाथार्थः ॥ १६ ॥ कल्पोपगवैमानिकाना भेदानाह—

सोहम्मीसाणसणंकुमारमाहिंदबंभलंतयया । सुक्कसहस्सारा णयपाणयय तह आरणच्चुयया ॥ २० ॥

प्रतीतार्थैव ॥ २० ॥ कल्पातीतवैमानिकाना विशेषतो भेददर्शनार्थमाह—

हेट्ठिममज्झिमउवरिमगेविज्जा तिण्णि तिण्णि तिण्णेव । सव्वट्ठविजयविजयंतजयंत अपराजिया अवरे ॥ २१ ॥

इह ग्रैवेयकेषु नव प्रस्तटास्तत्राधस्तनास्त्रयोऽधस्तनग्रैवेयका उच्यन्ते मध्यमास्त्रयो मध्यमग्रैवेयकाः उपरितनास्तु त्रय उपरितनग्रैवेयकाः, एतानि च त्रीण्यपि प्रस्तटत्रिकाणि प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिः सञ्ज्ञा लभन्त इति ग्रैवेयकाणा नवविधत्वसिद्धिः, तत्राधस्तनेषु त्रिषु प्रस्तटेषु योऽधस्तनप्रस्तटस्तत्र यानि विमानानि तान्यधस्तनाधस्तनग्रैवेयकान्युच्यन्ते १, मध्यमे त्वधस्तनमध्यमग्रैवेयकान्युच्यन्ते २ उपरितने त्वधस्तनोपरितनग्रैवेयकानि ३, मध्यमेष्वपि त्रिष्वधस्तनप्रस्तटेषु मध्यमाधस्तनग्रैवेयकानि १ मध्यमे तु मध्यममध्यमग्रैवेयकानि २ उपरितने तु मध्यमोपरितनग्रैवेयकानि ३, उपरितनेष्वपि त्रिषु प्रस्तटेष्वधस्तने प्रस्तटे उपरितनाधस्तनग्रैवेयकानि १ मध्यमे तूपरितनमध्यमग्रैवेयकानि २, उपरितने तूपरिमोपरिमग्रैवेयकानि ३, एतदेवाह-'तिण्णि तिण्णी'त्यादि, शेषं तूक्तार्थमेवेति गाथार्थ ॥ २१ ॥ तदेवं दर्शिताश्चतस्रो नारकादिगतयो,, अथ यदुक्तं पूर्वं 'गइयाइमग्गणाहि य जीवसमासाणुगतव्व' त्ति तदनुसरन् गुणस्थानलक्षणान् जीवसमासान् यथोक्तासु गतिषु तावच्चिन्तयन्नाह—

सुरनारएसु चउरो जीवसमासा उ पंच तिरिएसु । मणुयगईए चउदस मिच्छद्दिट्ठी अपज्जत्ता ॥ २२ ॥

सुरेषु नारकेषु च प्रत्येकं चत्वारो जीवसमासा प्राप्यन्ते, मिथ्यादृष्टिसास्वादनमिश्राविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणान्याद्यानि चत्वारि गुणस्थानकानि सामान्यतो लभ्यन्त इत्यर्थः, विशेषचिन्तायां त्वनुत्तरसुरेष्वेकमेवाविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानं लभ्यते, देशविरतादीनि तु गुणस्थानानि सुरनारकेषु न लभ्यन्ते, अवश्यं हि तेषामप्रत्याख्यानावरणकषायोदयसद्भावात, तदुदये च विरतेर्देशतोऽप्यसम्भवादिति, तिर्यक्षु पुनः पञ्च जीवसमासा, तत्र चत्वारस्तावत्पूर्वोक्ता एव, देशविरतगुणस्थानलक्षणस्तु पञ्चमः केषाञ्चिदप्र-

वैमानिका
गा २०-१
सुरादिषु जीव
समासाः
गा. २२

त्याख्यानावरणकषायक्षयोपशमसम्भवेन देशविरतेरपि :लाभादिति भाव,, प्रमत्तसयतादीनि तु गुणस्थानानि तेषु न लभ्यन्ते, अवश्य प्रत्याख्यानावरणकषायोदयस्य सद्भावात्, तदुदये च सर्वविरतेरभावादिति, मनुष्यगतौ पुनश्चतुर्दशापि जीवसमासा प्राप्यन्ते, तस्या सर्वस्यापि मोहनीयादेरुदयक्षयोपशमादिसम्भवादिति, सामान्यचिन्ता चेयमतो विशेषचिन्तायामपि किञ्चिद्दिग्मात्रमभिधीयते—'मिच्छदिट्ठी'त्यादि, ये लब्धितोऽपर्याप्ता मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च ते सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टय एव, सङ्क्लिष्टत्वेन शेषगुणाना तत्रासम्भवादिति, एव कर्म्माकर्म्मभूमिजादिभेदेन विशेषविचारणायामपरेऽपि ये विशेषास्ते स्वयमभ्यूह्या इति गाथार्थ ॥ २२ ॥ अवसित गतिद्वारमथेन्द्रियद्वार निरूप्यते, इन्द्रियाणि च निराश्रयाणि न सभवन्ति, आश्रयाश्च तेषामेकेन्द्रियादिजीवा अतस्तद्द्वारेण तद् विभणिषुराह—

एगिंदिया य बायरसुहुमा पज्जत्तया अपज्जत्ता। बियतियचउरिंदियदुविहभेय प इयरे य ॥ २३ ॥

पंचिंदिया असण्णी सण्णी पज्जत्तया अपज्जत्ता। पंचिंदिएसु चोद्दस मिच्छदिट्ठी भवे सेसा ॥ २४ ॥

एकेन्द्रिया द्विविधा , चशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद्बादरा सूक्ष्माश्च, बादरनामकर्मोदयाद्बादरा -सूक्ष्मनामकर्मोदयाच्च सूक्ष्मा इति, तेऽपि प्रत्येक द्विविधा पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रिया अपि प्रत्येक द्विभेदा -पर्याप्तका इतरे च-अपर्याप्तका , पञ्चेन्द्रिया अप्यसञ्ज्ञिसञ्ज्ञिभेदाद् द्विविधा , समूर्च्छजा गर्भजाश्चेत्यर्थ, तेऽपि प्रत्येक द्विभेदा -पर्याप्तका इतरे वा-अपर्याप्तकाश्चेति, तदनेन "एगिदियसुहुमियरा सण्णियरपणिदिया य सवितिचऊ। पज्जत्तापज्जता भेएण चउदसग्गामा॥१॥" इति स्थानान्तरे यश्चतुर्दशधा भूतग्राम प्रोक्त स इहेन्द्रियाणामाश्रयत्वेनोक्तो विज्ञेय । तदित्थमिन्द्रियभणनप्रक्रमेण तदाश्रयभूतान् चतुर्दशविधानेकेन्द्रियादिजीवानभिधाय साम्प्रत तेष्वेव ये यत्र यावन्तो जीवसमासा सभवन्ति तान् तत्र तावतो दर्शयन्नाह-'पंचिंदिएसु' इत्यादि, पञ्च इन्द्रियाणि येषा ते पञ्चेन्द्रिया॰ पर्याप्तापर्याप्तसञ्ज्ञ्यसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियरूपास्तेषु मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानरूपाश्चतुर्दशापि जीवसमासा प्राप्यन्ते, पञ्चेन्द्रिया हि सामान्येन नारकादयो मनुष्याश्चोच्यन्ते, तेषु च मिलितेषु यथोक्तानि चतुर्दशापि गुणस्थानानि लभ्यन्त एवेति भाव , शेषा पुन

सूक्ष्मापर्याप्तैकेन्द्रियादयो दशापि जीवभेदा मिथ्यादृष्टय एव, तथाविधविशुद्ध्यभावत शेषगुणस्थानाना तेष्वसम्भवादित्यत आह-ननु करणापर्याप्तेषु बादरपृथिव्यब्वनस्पतिषु करणापर्याप्तद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियेषु च सास्वादनसम्यग्दृष्टि प्राप्यते स कस्मान्नोक्त ?, सत्य, किन्तु स्वल्पकालभावित्वान्न तस्येह गणना कृता, यदिवाऽनन्तानुबन्ध्युदयकलुषितत्वात् प्रत्यासन्नीकृतमिथ्यात्वोदयत्वाच्च मिथ्यादृष्टित्वेनैवायमिह विवक्षित इत्यदोष इति गाथाद्वयार्थ ॥ २४ ॥ आह-नन्वत्र सार्द्धगाथया सूक्ष्मबादरैकेन्द्रियद्वित्रिचतुरिन्द्रियसज्ञ्यसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियलक्षणा सप्तापि जीवभेदा पर्याप्तापर्याप्तविशेषणाभ्या विशेषिताश्चतुर्दशविधत्वेनोक्ता. तत्कास्ता पर्याप्तयो यद्योगात्पर्याप्ता भवति यद्वैकल्यात्त्वपर्याप्तत्वमासादयन्तीत्याशङ्क्य प्रसङ्गत पर्याप्तिस्वरूपनिरूपणायर्थमाह—

आहारसरीरिंदियपज्जत्ती आणपाण भासमणे । चत्तारि पंचछप्पिय एगिंदियविगलसण्णीण ॥ २५ ॥

इहाहारादिपुद्गलग्रहणपरिणमनहेतु शक्तिविशेष पर्याप्ति, सा च साध्यभेदात्पोढा, तद्यथा-ययाऽऽहारपुद्गलानादाय खलरसरूपतया परिणमयति साऽऽहारपर्याप्ति १, यया तु रसीभूतमाहार रसासृग्मासमेदोऽस्थिमज्जाशुक्ररूपसप्तधातुतया परिणमयति सा शरीरपर्याप्ति २, यया तु धातुभूतमाहरमिन्द्रियतया परिणमयति सेन्द्रियपर्याप्ति ३, यया त्वानापानवर्गणाद्रव्यमादायानापानत्वेन परिणमय्य मुञ्चति साऽऽनापानपर्याप्ति ४, यया पुनर्भाषावर्गणाद्रव्यमादाय भाषारूपतया परिणमय्य मुञ्चति सा भाषापर्याप्ति ५, यया तु मन प्रायोग्यवर्गणाद्रव्यमादाय मनस्त्वेन परिणमय्य मुञ्चति सा मन पर्याप्ति ६, तदेव गाथापूर्वार्द्धमध्योपात्तपर्याप्तिशब्दस्य सर्वत्र योजनात् षट् पर्याप्तयोऽवगन्तव्या । आह-किं सर्वेषामपि जीवाना सर्वा अप्येता पर्याप्तय प्राप्यन्ते ? नेत्याह—' **चत्तारि** ' इत्यादि, इह यथासङ्ख्येन सम्बन्ध, तद्यथा-आद्याश्चतस्र एकेन्द्रियाणा, भाषामनसोस्तेष्वभावात्, विकलशब्देन चात्र मनोविकला गृह्यन्ते, ते च पारिशेष्यात् द्वित्रिचतुरिन्द्रिया असञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाश्च लभ्यन्ते, तेषामाद्या पञ्चैव पर्याप्तयो, न तु मन पर्याप्तिर्मनसस्तेष्वभावादिति, सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणा पुन षडपि पर्याप्तय प्राप्यन्ते, मनसोऽपि तेषा सद्भावादिति गाथार्थ ॥ २५ ॥ उक्तं सप्रसङ्गमिन्द्रियद्वारमथ कायद्वारमाह—

पुढविदगअगणिमारुय साहरणकाइया चउद्धा उ। पत्तेय तसा दुविहा चोद्दस तस सेसिया मिच्छा ॥ २६ ॥

पृथिव्युदकाग्निवायुकायिकास्तथा वनस्पतयोऽपि ये साधारणकायिका निगोदस्वरूपा इत्यर्थ. एते पञ्चापि प्रत्येकं चतुर्द्धा भवन्ति, सूक्ष्मबादरपर्याप्तकापर्याप्तकभेदात्, पृथगेते पञ्चापि कायाश्चतुर्विधा भवन्तीत्यर्थ, ये तु प्रत्येकस्वरूपा निम्बाम्रकोसम्बजम्बूप्रभृतयो वनस्पतयस्तथा द्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियरूपास्त्रसकायिका, एते प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तकभेदाद् द्विविधा एव, सूक्ष्मबादरलक्षणं तु भेदद्वयमत्र न सम्भवति, बादरनामकर्मोदयाद्, बादरत्वादेवामीषामिति भाव । तदेवं पृथिव्यादीन् कायान् निरूप्य तेषु जीवसमासाश्चिन्तयन्नाह-'चोद्दस' त्यादि, यथोक्तस्वरूपेषु त्रसकायिकेषु सामान्यचिंतया चतुर्दशापि गुणस्थानलक्षणा जीवसमासा प्राप्यन्ते, विशेषचिन्ता तु स्वयमभ्यूह्य कर्तव्या, शेषास्तु प्रत्येकवनस्पतिकायपर्यन्ता सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टय एव, तथाविधविशुद्धयभावेन शेषगुणस्थानकानामभावात्, करणापर्याप्तबादरपृथ्वीकायिकादिषु सास्वादनसम्यग्दृष्टयभणनकारणं पूर्वोक्तमेवेति गाथार्थ ॥ २६ ॥ आह-नन्वत्र बादरपृथिवीकायिकादय पर्याप्तापर्याप्तभेदद्वयभिन्ना प्रोक्तास्तत्किमेतदेव भेदद्वयममीषां संभवत्याहोस्विदन्येऽपि भेदाः सन्ति ? इति, अत्रोच्यते, सन्त्यन्येऽपि भेदा, केवलं स्थानान्तरे तेषां विस्तरेणोक्तत्वादिह तु दिग्मात्रस्यैव दिदर्शयिषितत्वात्सर्वे नोक्ता, कथं पुन स्थानान्तरे तेऽभिहिताः ?, उच्यते, बादरपृथिवीकायिका द्विविधा प्रज्ञप्तास्तद्यथा-श्लक्ष्णबादरपृथ्वीकायिका खरबादरपृथ्वीकायिकाश्च, तत्र कृष्णनीललोहितपीतशुक्लमृत्तिकापनकमृत्तिकापाण्डुमृत्तिकाभेदत श्लक्ष्णबादरपृथ्वीकायिका सप्तविधा, तत्रेषच्छुभ्रा मृत्तिकैव या 'पाडुय' त्ति लोके प्रतीता सा पाण्डुमृत्तिकेत्युच्यते, अस्याश्च शुक्लमृत्तिकाग्रहणेन सङ्ग्रहेऽपि भेदेनोपादानं कृष्णादिमृत्तिकानामपि स्वस्थाने वर्णादितारतम्यात्कृष्ट्देवबहुविधत्वसूचनार्थमिति, पनको-नभसि विवर्तमानात्यन्तसूक्ष्मरजोरूप स एव मृत्तिका पनकमृत्तिका, मरुषु पर्पटिकेति रूढा, चरणाभिघाते सति या झगित्युज्जृम्भते सा पनकमृत्तिकेत्यन्ये, जलाश्रितपङ्करूपेत्यपरे । खरबादरपृथ्वीभेदान् पुनर्विनेयजनानुग्रहार्थ प्रसङ्गत सूत्रकार स्वयमेवाह —

पुढवी य सक्करावालुया य उवले सिला य लोणूसे। अयतंबतउयसीसय रुप्पसुवण्णे य वइरे य ॥ २७॥

हरियाले हिंगुलए मणसिला सासगंजणपवाले। अब्भपडलऽब्भवालुय वायरकाए मणिविहाणा ॥ २८ ॥

पृथ्व्यादिषु जीवस-पृथ्वी-भेदा. गा. २६-७-८

एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वात्पृथ्वीशब्देनेह शुद्धपृथिवी गृह्यते, या कर्करायुत्तरभेदरूपा न भवतीत्यर्थः, चशब्द उत्तरभेदापेक्षया समुच्चये, कर्करा-लघूपलशकलरूपा, वालुका च प्रतीता उपलो-गण्डशैलादि शिला च दृषत्स्वरूपा लवणं प्रतीतम् उषो-वस्त्रशुद्धिहेतु क्षारमृत्तिकाविशेष, अयस्ताम्रत्रपुसीसकरूप्यसुवर्णानि च विदितानि, नवरमेतेषा सम्बन्धिनो धातव एवेह ग्रहीतव्या न पुनर्लोके व्यवह्रियमाणा अय पिण्डादय, तेषा अग्न्यादिशस्त्रोपहतत्वेनाचेतनत्वात् सचित्तपृथ्वीभेदाना चेह प्रस्तुतत्वादिति, सदा तेषु तत्सत्त्वादर्शनार्थं चैवमभिधानं, धात्ववस्थायामपि ह्येतान्ययस्ताम्रादीनि सन्त्येव, वह्न्यादिसामग्रीवशात्तु मलविगमतो विशिष्टस्वरूपाविर्भाव एवामीषा नन्वयत इति, वज्रश्च-हीरक, हरितालो हिङ्गुलको मन शिलेति च प्रतीता एव, सीसकश्च-धातुविशेष, अञ्जन-सौवीराञ्जनस्वरूप, प्रवाल च विद्रुम, अभ्रपटलं-जनविदितमेव श्लक्ष्णाभ्रपटलोन्मिश्रा वालुकाऽभ्रवालुका, खरबादरपृथ्वीकायेऽमी भेदा इति शेष, चस्य गम्यमानत्वान्न केवलमेते, 'मणिविधानानि च' मणिभेदाश्चेह द्रष्टव्या इति गाथाद्वयार्थ ॥ २८ ॥

कानि पुनस्तानि मणिविधानानि ? इत्याह—'**गोमेज्जए ये**' त्यादि,

गोमेज्जए य रुयए अंके फलिहे य लोहियक्खे य। चंदप्पह वेरुलिए जलकंते सूरकंते य ॥ २९ ॥

गेरुय चदण वधगे भुयमोए तह मसारगल्ले य। वण्णाईहि य भेदा सुहुमाण नत्थि ते भेया ॥ ३० ॥

गोमेज्जकश्च रुचकाह्व अङ्क स्फटिको लोहिताक्षश्च चन्द्रप्रभो वैडूर्यो जलकान्त सूर्यकान्तश्चेति ॥ गेरुकश्चन्दनो वधको भुजमोचकस्तथा मसारगल्लश्चेति, एतेऽपि सर्वे खरबादरपृथ्वीकायभेदा । आह-ननु च अन्यत्रैतानि मणिविधानान्येव पठ्यन्ते—" गोमेज्जए य रुयए अंके फलिहे य लोहियक्खे य। मरगय मसारगल्ले भुयमोयग इंदनीले य ॥ १ ॥ चदण गेरुय हसग पुलए सोगधए य वोद्धव्वे। चदप्पह वेरुलिए जलकंते सूरकंते य ॥ २ ॥" तत्कथमत्रैव पठितानि ?, सत्यं, किन्तु परस्पर कस्यचित्कथञ्चित् क्वचिदन्तर्भावादविरोधो भावनीयस्तत्त्व तु बहुश्रुता एव विदन्तीति, एतेषा च खरबादरपृथ्वीकायिकाना सर्वेषामपि यथोक्तभेदेभ्योऽन्येऽपि वर्ण-

गन्धरसस्पर्शादिभिरनेकप्रकारा भेदा मन्तव्या,' ये तु सूक्ष्मनामकर्मोदयात्सूक्ष्मा समस्तलोकव्यापिन पृथ्वीकायिकास्तेषा त 'पुढवी य सक्करा वालुया ये'त्यादिग्रन्थोक्ता वर्णादिजनिताश्चेन्द्रियग्राह्या भेदा न सन्ति, सूक्ष्मत्वादेव, तत पर्याप्तापर्याप्तभेदद्वयमात्रेणैव ते पूर्वमुक्ता इति गाथाद्वयार्थ ॥ ३० ॥ अथ बादराप्कायभेदनिरूपणार्थमाह—

ओसा य हिमं महिगा हरतणु सुद्धोदए घणोए य। वण्णाईहि य भेया सुहुमाणं नत्थि ते भेया ॥ ३१ ॥

शरदादिषु पश्चिमरजन्यादिसमयभावी सूक्ष्मवर्षोऽवश्याय हिम प्रतीत महिका-गर्भमासभाविनी सूक्ष्मवृष्टिरूपेव धूमिका, हरतनु-सस्नेहपृथिवीमुद्भवस्तृणाग्रस्थितो जलबिन्दुरूप शुद्धोदक-समुद्रमहाह्रदबहुमध्यभागवर्त्ति जल घनोदक तु घनोदधिनीरं, इद च दशवैकालिकाद्युपात्ताना शीतान्तरिक्षोदककरकादीनामुपलक्षण द्रष्टव्यं, 'वण्णा-ईहि य भेये'त्याद्युत्तरार्द्धं पूर्ववद्व्याख्येय, नवर पृथ्वीकायस्थानेऽप्कायो वाच्य इति गाथार्थ ॥ ३१ ॥ अथ बादरतेजस्कायभेदनिरूपणार्थमाह—

इंगाल जाल अच्ची मुम्मुर सुद्धागणी य अगणी य। वण्णाईहि य भेया सुहुमाणं नत्थि ते भेया ॥ ३२ ॥

अत्र ज्वलितविधूमकाष्ठरूपोऽङ्गार अयस्पिण्डाद्यनुविद्धो ज्वालादिरहितोऽग्निरङ्गार इत्यन्ये, ज्वाला-अग्निसंबद्धशिखारूपा, अग्न्यप्रतिबद्धत्रुटितशिखास्वरूपा त्वर्चि, एतयोरेव ज्वालार्चिषो स्वरूपमन्ये व्यत्ययेन व्याचक्षते, भस्ममिश्रविरलाग्निकणा मुर्मुर, 'शुद्धाग्नि' विद्युदग्नि, ज्वलितविधूमाङ्गारस्त्व इत्यपरे, उक्तभेदातिरिक्त-स्त्वग्नि महानगरदाहेष्टकापाकसम्भव इत्यन्ये, अत्र पक्षे उपलक्षणमिदमुल्मुकोल्कादीनां, उत्तरार्द्धं पूर्ववदिति गाथार्थ ॥ ३२ ॥ बादरवायुकायभेदानाह—

वाउब्भामे उक्कलिमंडलिगुंजा महा घणतणू या। वण्णाईहि य भेया सुहुमाणं नत्थि ते भेया ॥ ३३ ॥

अस्रोक्तभेदातिरिक्तो मन्दानिलादिर्वात य ऊर्द्ध्वं वाति स उद्भ्रामवात, यस्तु स्थित्वा २ वाति स उत्कलिकावात, वातालीरूपो मण्डलिवात, गुञ्जन् यो वाति

'पूर्वोक्ताना पृथ्वीभेदाना पार्थक्ये हेतुरयं, सर्वेषामत्रैवान्तर्भाव शेषभेदानामिति मूलकाराशय, अत एव च सूक्ष्मेषु भेदाभावमाह, अन्यथा वर्णाभिदव्याप्त्येन सूक्ष्मेष्वपि, न हि तेऽपि सर्वे एकवर्णगन्धरसस्पर्शा

अप्कायादिजीवायुभेदा गा. ३१-३

स गुञ्जावात, 'मह' त्ति ग्रन्धादीन् भञ्जन् यो वाति स महावात इत्यर्थ, घनवाततनुवातौ तु घनोदध्याद्याधारभूतौ प्रतीतावेव, वातशब्दश्चेह प्रक्रमलब्ध सर्वत्र योजित, सर्वत्तरान्योऽपि भेदा मन्यत्र पठिता दृश्यन्त तेषामिहादावुपात्तवातशब्देन सङ्ग्रहो द्रष्टव्य, तत्र यो बहि स्थितमपि तृणादिक मध्ये-क्रोडीकृत्य विवक्षितदेशान्त क्षिपति स मण्डलिकावात, वर्गादीन्याद्वि पूर्ववदिति गाथार्थ ॥ ३३ ॥ बादरवनस्पतिभेदानाह—

मूलग्गपोरबीया कंदा तह खंधबीय बीयरुहा । संमुच्छिमा य भणिया पत्तेय अणंतकाया य ॥ ३४ ॥

मूल बीज येषा ते मूलबीजा उत्पलकन्दकदल्यादय, अग्र बीज येषा तेऽग्रबीजा —कोरण्टकनागवल्ल्यादय, पर्व बीज येषा ते पर्वबीजा-इक्ष्वादय 'कंद' त्ति अत्रापि बीजशब्द सम्बध्यते, कन्दो बीज येषा ते कन्दबीजा —सूरणादय, 'खंधबीय' त्ति स्कन्धो बीजं येषा ते स्कन्धबीजा -शल्लकीपारिभद्रादय 'बीजरुह' त्ति बीजाद्रोहन्तीति बीजरुहा:-शालिमुद्गादय, समूर्च्छन्ति-तथाविधप्रसिद्धबीजाभावेनैव दग्धभूम्यादावपि सभवन्तीति समूर्छिमा -तृणादय, के पुनर्वनस्पतयो मूलबीजादिभेदेन प्रतिपत्तव्या ? इत्याह—'पत्तेय' त्ति एकमेक प्रति प्रत्येक-एकैकशो निभिन्न शरीर तद्योगाज्जीवा अपि वनस्पतयो मुद्गादयोऽत्र प्रत्येका ' प्रोक्ता, एषा हि यदेकस्य शरीरं न तदन्यस्य, अभिन्नप्रतिभागास्तु शरीराणा सर्षपवर्त्या सर्षपाणामिव तथापरिणते, उक्तञ्च—"जह सगलसरिसवाण सिलेसमिस्साण वत्तिया वत्ती । पत्तेयसरीराण तह हुति शरीरसघाया ॥ १ ॥ जह वा तिलसक्कुलिया बहुएहि तिलेहि मलिया सती । पत्तेयसरीराण तह हुति शरीरसघाया ॥ २ ॥" अनन्तानां जीवानामेक काय —शरीर येषु तत्पतिषु तेऽनन्तकाया, एते प्रत्येका अनन्तकायाश्च वनस्पतयो मूलबीजादिभेदभिन्ना सभवन्त्येवेति गाथार्थ ॥ ३४ ॥ अथ कन्दादिप्राधान्येन वनस्पतिभेदानाह—

कंदा मूला छल्ली कट्ठा पत्ता पवाल पुप्फ फला । गुच्छा गुम्मा वल्ली तणाणि तह पव्वया चेव ॥ ३५ ॥

इह कन्दप्रधाना वनस्पतय कन्दशब्देन विवक्षिता, ते च सूरणादयस्तेषां हि कन्दा एव बहुजीवा, त एव च लोके बहूपकारिणस्तद्विनाशे च सर्वस्य तत्सबद्धवनस्पतेर्विनाश, एवमन्यत्रापि यत्र यत्र प्रभवति तत्तत् प्राधान्यकारणमभ्यूह्य, ततश्च मूलप्रधाना एरण्डादय छल्ली त्वक् तत्प्रधाना कदल्यादय काष्ठ-त्वगभ्यन्तरवर्ति-

तत्प्रधाना· खदिरादय पत्रप्रधाना-नागवल्ल्यादय प्रवालसारा-अशोकादय पुष्पैकसारा-जात्यादय फलसारा-बदरीप्रभृतयस्तत्तच्छब्दवाच्यत्वेन इह विवक्षिता, गुच्छ-समुदाय एकस्मिन्नेव स्थानके बहूना प्ररोहस्तत्प्रधाना वृन्ताक्यादयो गुच्छा, एकस्मिन्नेव प्रथमप्ररूढलतामूलेऽन्यासा बह्वीना प्ररोहणान्निविड लताजाल गुल्म तत्प्रधाना नवमालिकादयो गुल्मा, वल्ल्य त्रपुष्यादय, तृणानि-श्यामाकादीनि पर्वाणि-सन्धयस्तेभ्यो जाता पर्वजा-इक्ष्वादय, इह च वल्लीतृणपर्वजाना यद्यपि पूर्वोक्तेषु बीजरुहसमूर्छजपर्वबीजादिषु फलप्रधानादिषु वा कस्यचित्क्वचिदन्तर्भाव सम्भवति तथाऽपि पौनरुक्त्य नाशङ्कनीय, पूर्वोक्तस्य सामान्यरूपत्वादस्य तु विशेषाभिधानत्वादिति, इह च शास्त्रान्तरेष्वन्येऽपि वनस्पतिभेदा उक्ता दृश्यन्ते, ततश्चानोक्तानामुपलक्षणत्वात्तेऽपीह द्रष्टव्यास्तद्यथा-वृक्षाश्रितादय लता चम्पकलतादय, लतावलयानि-नालिकेरीप्रभृतीनि, एषा हि शाखान्तराभावाल्लतारूपता, त्वचो-वलयाकारत्वेन च वलयस्वभावता, कुहुणा-भूमिस्फोटकविशेषा सर्पच्छत्रादय जलरुहा—पद्मादय ओषधितृणानि-शाल्यादीनि हरितकायाः तन्दुलेयकादय, इत्याद्यपरेऽपि समयानुसारतो द्रष्टव्या इति गाथार्थ ॥ ३५ ॥ तदेव प्रोक्ता सामान्येन बादरवनस्पतेर्भेदा, साम्प्रत विशेषत साधारणवनस्पतिगतान् भेदानाह—

सेवालपणगकिण्हग कवया कुहुणा य बायरो काओ। सव्वो य सुहुमकाओ सव्वत्थ जलत्थलागासे ॥ ३६ ॥

सेवालो-जलोपरिवर्त्ती प्रतीत एव पनक-काष्ठाद्याश्रित उल्लीविशेष किन्नको-जलघटाद्यभ्यन्तरवर्त्ती प्राय प्रावृट्कालसम्भवी उल्लीविशेष एव 'कवय' त्ति भूमिस्फोटा 'कुहण' त्ति सर्पच्छत्रकादिरूपा भूमिस्फोटविशेषा एव, एते च कवया कुहुणाश्चान्यत्र प्रत्येकवनस्पतिष्वर्थतो दृश्यन्ते, इह तु साधारणतया निर्दिष्टा इत्यत्र तत्त्व केवलिन समवगच्छन्तीति, एष च सर्वोऽपि सेवालादिको बादरसाधारणवनस्पतिकाय, सूक्ष्मस्तु साधारणवनस्पतिकाय सर्वोऽपि सर्वत्र सामान्यतश्चतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके भवति, विशेषतोऽपि जलस्थले आकाशे चानैयत्येन तिष्ठति, बादरस्तु साधारणवनस्पतिकायो नियतपृथिवीजलादिस्थानाश्रित एव भवतीति भाव इति गाथार्थ. ॥ ३६ ॥ इह च सिद्धान्ते 'आलुए मूलए सिंगबेरे' इत्यादिना बादरसाधारणवनस्पतेर्बहवो भेदा प्रोक्ता सूचिताश्च, इह तु शेवालादय कतिचिदेव भेदा प्रदर्शिता अतः शेषभेदाना सर्वेषामपि सङ्ग्रहा र्थ बादरसाधारणवनस्पते सर्वस्यापि सामान्यलक्षणमाह—

गूढसिरसंधिपव्वं समभंगमहीरयं च छिन्नरुहं । साहारणं सरीरं तव्विवरीयं च पत्तेयं ॥ ३७ ॥

इह यस्य पत्रकाण्डनालशाखादेर्गूढा-अलक्ष्यमाणा शिरा भवन्ति सन्धय पर्वाणि च गूढानि भवन्ति तथा यस्य भज्यमानस्य गात्रादेस्त्रोट्यमानस्य च पत्रादे. सम-अदन्तुरो भङ्ग-छेद सम्पद्यते हीरकश्च-तन्तुलक्षणो मध्ये न भवति, तथा छित्वा गृहायानीत शुष्कताद्यवस्थाप्राप्तमपि च जलादिसामग्री प्राप्य गुडूच्यादिवत्पुनरपि यत् प्ररोहति तच्छिन्नरुहं, तदेतत्सर्वमेतल्लक्षणविशिष्टमुक्तशैवलादिभेदेभ्योऽन्यदप्यनन्ताना जीवाना साधारण शरीर प्रतिपत्तव्य, तद्विपरीत तु प्रत्येकशरीर, उपलक्षण चैतदन्यस्यापि लक्षणस्य, यदाह—"चक्काग भज्जमाणस्स, गंठी चुण्णघणो भवे । पुढविसरिसेण भेएण, अणंतजीवं वियाणाहि" ॥ १ ॥ अयमर्थ - अदन्तुरतया कुम्भकारचक्राकार सम यथा भवत्येव भज्यमानस्य ग्रन्थि शुभ्रचूर्णघनो भवति-यस्य भज्यमानस्य ग्रन्थे शुभ्रो घनश्चूर्ण उड्डीयमानो दृश्यते, स वनस्पतिरनन्तजीवाना साधारण शरीरमित्यर्थ, कथ पुनरसौ सम भज्यते ? इत्यत्र दृष्टान्तमाह—पृथ्वीसदृशभेदेन, अत्र पृथ्वी केदाराद्युपरिवर्तिशुष्कपर्पटिका अन्याखटिकानिर्मितवर्त्तिका वा गृह्यते, यथा तस्या भज्यमानाया. सम-अदन्तुरो भेदो भवति एव वनस्पतिरपि चक्राकार सम यो भज्यत इति भाव इति गाथार्थ ॥ ३७ ॥ तदेव निरूपिता पञ्चापि पृथ्वीकायिकादय स्थावरा, अथ त्रसकायनिरूपणार्थमाह—

दुविहा तसा य वुत्ता वियला सयलिंदिया मुणेयव्वा । बितियचउरिंदिया वियला सेसा सयलिंदिया नेया ॥ ३८ ॥

शीतवातातपाद्यभिलाषिणस्त्रस्यन्ति-चलन्तीति त्रसा, ते पुन 'द्विविधा' द्विप्रकारा प्रोक्ता, ते च विकला सकलेन्द्रियाश्च 'मुणितव्या' ज्ञातव्या, तत्र पञ्चलक्षणामिन्द्रियसङ्ख्यामाश्रित्य 'विकला' असम्पूर्णा-हीनेन्द्रियसङ्ख्या द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रिया, शेषास्तु त्रसकाये ये उद्धरितास्ते सकलेन्द्रिया ज्ञातव्या, पञ्चलक्षणा सङ्ख्यामाश्रित्य सकलानि सम्पूर्णानीन्द्रियाणि येषा ते सकलेन्द्रिया इति गाथार्थ ॥ ३८ ॥ के पुनस्ते द्वीन्द्रियादय ? इत्याह—

संखा गोम्मी भमराइया उ विगलिंदिया मुणेयव्वा । पञ्चिंदिया य जलथलखहयरसुरनारयनरा य ॥ ३९ ॥

इह शङ्खादिष्वादिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ततश्च शङ्खादयो द्वीन्द्रिया गोमी-कर्णशृगाली तत्प्रभृतयस्त्रीन्द्रिया भ्रमरादयश्चतुरिन्द्रिया, एते तावत्सर्वेऽपि विकलेन्द्रिया मुणितव्या, ये तु सकलेन्द्रियतयाऽनन्तरमुद्दिष्टा पञ्चेन्द्रियास्ते जलचरादयो विज्ञेया, तत्र जले चरन्ति-पर्यटन्तीति जलचरा-मत्स्यमकरादय एव, स्थलचरा गो-गवयप्रभृतय, खचरा काकबकादय, सुरा भवनपत्यादय, नारका-रत्नप्रभोत्पन्नादय, नराश्च कर्मभूमिजादय इति गाथार्थ ॥ ३९ ॥ तदेव कायद्वारस्य प्रस्तुतत्वान्निरूपित-पृथिव्यादिभेदत षड्विधोऽपि जीवनिकाय, तत्र च समस्तजन्तूना सातिरेका कोटिकोटी कुलाना सचित्ताचित्तादिभेदभिन्नानि चतुरशीतिर्लक्षाणि योनीना षट् संहननानि षट् च संस्थानानीत्यादयोऽनेके भावाः सम्भवन्ति, तत्र कुलाद्यभिधाने सविशेष किञ्चिच्छिष्योपकार पश्यन् प्रासङ्गिकमिदमाह—

वारस सत्त य तिन्नि य सत्त य कुलकोडि सयसहस्साइं । नेया पुढविदगागणिवाऊण चेव परिसंखा ॥ ४० ॥

इह कुलकोटिशतसहस्रशब्द प्रत्येकमभिसम्बध्यते, द्वादश कुलकोटिशतसहस्राणि सप्त कुलकोटिशतसहस्राणीत्यादि, कुलान्याश्रित्य परिसङ्ख्यान-परिसङ्ख्या 'ज्ञेया' ज्ञातव्येति सम्बन्ध, केषाम् ? इत्याह—'पुढवी' त्यादि, यथासङ्ख्य चेह योजना, तद्यथा-द्वादश कुलकोटिशतसहस्राणि पृथ्वीकायिकाना ज्ञेयानि, उदकजीवाना सप्त, अग्निकायिकाना त्रीणि, वायूना पुन सप्तैव कुलकोटिशतसहस्राणि कुलसङ्ख्या ज्ञेयेति गाथार्थ ॥ ४० ॥ तथा —

कुलकोडिसयसहस्सा सत्तट्ठ य नव य अट्ठवीसं च । वेइंदियतेइंदिय चउरिंदिय हरियकायाणं ॥ ४१ ॥

द्वीन्द्रियाणा सप्त कुलकोटिलक्षाणि त्रीन्द्रियाणामष्टौ चतुरिन्द्रियाणा नव 'हरितकायाना' समस्तवनस्पतीनामष्टाविंशति कुलकोटिलक्षाणि भवन्तीति गाथार्थ ॥ ४१ ॥ तथा—

अद्धत्तेरस वारस दस दस कुलकोडिसयसहस्साइं । जलयर पक्खि चउप्पयउरभुयसप्पाण नव हुंति ॥ ४२ ॥

जलचराणा-पूर्वनिर्दिष्टस्वरूपाणा सार्द्धानि द्वादश कुलकोटिलक्षाणि भवन्ति, पक्षिणा तु द्वादश, चतुष्पदोर परिसर्पभुजपरिसर्पभेदत स्थलचरास्त्रिविधा, तत्र

चतुष्पदाना-गजगर्दभादीना दश कुलकोटिलक्षाणि, उरःपरिसर्पाणामपि भुजङ्गमादीना दशैव, भुजपरिसर्पाणा तु गोधानकुलादीना नव कुलकोटिलक्षाणि भवन्तीति गाथार्थ ॥ ४२ ॥ अपरञ्च—

छव्वीसा पणवीसा सुरनेरइयाण सयसहस्साइं । बारस य सयसहस्सा कुलकोडीण मणुस्साणं ॥ ४३ ॥

सर्वेषा भवनपत्यादिसुराणा षड्विंशति कुलकोटिलक्षाणि, नारकाणा तु पञ्चविंशति मनुष्याणा पुनर्द्वादश कुलकोटिलक्षाणि भवन्तीति गाथार्थ ॥ ४३ ॥

अथ पूर्वोक्तानामेव कुलाना मीलयित्वा सर्वसङ्ख्यामाह—'एगे' त्यादि,

एगा कोडाकोडी सत्ताणउई भवे सयसहस्सा । पन्नासं च सहस्सा कुलकोडीणं मुणेयव्वा ॥ ४४ ॥

गतार्थैव ॥ ४४ ॥ इदानी योनयो निरूप्यन्ते, तत्र 'यु मिश्रणे' युवन्ति-भवान्तरे सङ्क्रमणकाले तैजसकार्मणशरीरवन्त सन्त औदारिकादिशरीरयोग्यस्कन्धद्रव्यै सह मिश्रीभवन्ति जीवा अस्यामिति योनि, एकेन्द्रियादिजीवानामुत्पत्तिस्थानमित्यर्थ, तासा च योनीना समस्तजन्तूनाश्रित्य चतुरशीतिलक्षाणि भवन्तीति, न च वक्तव्यमनन्ताना जीवानामुत्पत्तिस्थानान्यप्यनन्तानि प्राप्नुवन्ति, यतो जीवाना सामान्याधारभूत लोकोऽप्यसङ्ख्येयप्रदेशात्मक एव, विशेषाधारस्थानान्यपि नरकनिष्कुटदेवशयनीयप्रत्येकसाधारणजन्तुशरीरादीन्यसङ्ख्येयान्येवेति, अतो जीवानामानन्त्येऽपि कथमुत्पत्तिस्थानानामानन्त्य भवतु, तदसङ्ख्येयानि ? इति चेन्, नैव, यतो बहून्यपि तानि केवलिदृष्टेन केनचिद्धर्मेण सदृशान्येकैव योनिरिष्यते, ततोऽनन्तानामपि जन्तूना केवलिविवर्जितसादृश्यत परस्परान्तर्भावचिन्तया चतुरशीतिलक्षसङ्ख्या एव योनयो भवन्ति, न हीनाधिका, ताश्चेह सूत्रेऽतिप्रतीतत्वादनिर्दिष्टा अपीत्य प्रतिपत्तव्या -"पुढविदगअगणिमारुय एक्केके सत्तजोणिलक्खा उ । वणपत्ते य अणंते दस चउदस जोणिलक्खा उ ॥ १ ॥ विगलिंदिएसु दो दो चउरो चउरो य नारयसुरेसु । पंचिदि तिरिय चउरो चउदस लक्खा उ मणुएसु ॥ २ ॥" आह-ननु योनिकुलयो क प्रतिविशेष ?, उच्यते, योनि -उत्पत्तिस्थान यथा वृश्चिकादेर्गोमयादि, कुल तु वर्णादिभेदस्वरूप, तच्चैकयोन्युत्पन्नानामपि बहुविधं संभवति, यथा तस्यैव वृश्चिकादेर्गोमयाद्येकयोन्युत्पन्नस्यापि

कुलकोटीसङ्ख्या गा ४३-४

॥ ३१ ॥

कपिलरक्तादिवर्णभेदात्कुलानेकविधत्वमित्यल विस्तरेण, एता एव योनी संवृतविवृतादिधर्मभेदेन सूत्रकार स्वयमेव निरूपयन्नाह —

एगिंदियनेरइया संवुडजोणी य हुंति देवा य। विगलिंदियाण वियडा संवुडवियडा य गब्भंमि ॥ ४५ ॥

एकेन्द्रिया नारकाश्च संवृतयोनय, तत्र नारका कथं संवृतयोनय, ?, उच्यते, तदुत्पत्तिस्थानभूताना निष्कुटाना गवाक्षकल्पत्वात्, देवा अपि सर्वे संवृतयोनय एव 'देवसयणिज्जंसि देवदूसंतरिए अंगुलस्स असंखेज्जइभागमित्ताए सरीरोगाहणाए उववज्जइ' इत्यादिवचनत पटप्रच्छादितेषु देवशयनीयेषु देवदूष्याभ्यन्तरे संवृतस्वरूपे तेषामुत्पादात्, एवमेतदनुसारत: एकेन्द्रियाणामपि सर्वथा केवलिदृष्टेन केनापि प्रकारेण संवृतयोनित्व भावनीय, विकलेन्द्रियग्रहणेनेह द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियास्तथा समूर्च्छजपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्याश्च गृह्यन्ते, एषामपि मनोविकलत्वेन विशिष्टसम्पूर्णेन्द्रियकार्याकरणात्परमार्थतो विकलेन्द्रियत्वात्, तत्रैषां द्वीन्द्रियादीना सर्वेषामपि विवृता केवलिगम्येनैव केनापि प्रकारेणागुप्तस्वरूपा योनिर्मन्तव्या, गर्भ तु ये जीवा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्या समुत्पद्यन्ते तेषां संवृतविवृता योनि, आवृतानावृतस्वरूपेत्यर्थ, तत्रापि भावनाऽतीन्द्रियज्ञानगम्यैव, केवल मनुष्ययोनिस्वरूपमिदं पूर्वसूरिभिर्लिखितमवलोक्यत, तथा स्त्रीणा नाभेरध शिराद्वयस्यान्तरधोमुखस्थितकोशाकारा योनि, तस्याश्च बहिश्चूतमञ्जरिरूपा मांसस्फोटका ऋतुकाले स्फुटन्ति, तेभ्य शोणित गलति, तत्र केचन रक्तावयवा योनेरन्तर्विशन्ति, तांश्च पुरुषशुक्रसम्पृक्तानाश्रित्य जीव समुत्पद्यते, तत्र च कललार्बुदमांसपेश्यादिक्रमेण सर्वावयवनिष्पत्तौ तत योनेर्निर्गच्छतीति गाथार्थ ॥ ४५ ॥

अच्चित्ता खलु जोणी नेरइयाणं तहेव देवाणं। मीसा य गब्भवसही तिविहा जोणी उ सेसाणं ॥४६ ॥

नारकाणा च देवाना योनिरचित्तैव, सत्यपि सूक्ष्मैकेन्द्रियव्यापकत्वे तदुपपातक्षेत्रस्य केनापि जन्तुनाऽपरिगृहीतत्वेनाऽचेतनत्वात, गर्भशब्देनेह गर्भजप्राणिनो विवक्षितास्तेषां वसति-योनि 'मिश्रा' चेतनाचेतनस्वरूपा भवति, अचित्तानां शुक्रशोणितादिपुद्गलाना तत्र सद्भावात् सचित्ताना तु योनिसम्बद्धशरीरावयवाना सुप्रतीतत्वादिति, शेषाणां त्वेकेन्द्रियविकलेन्द्रियसमूर्च्छजपञ्चेन्द्रियाणा त्रिविधाऽपि योनि सभवति, केषाञ्चित्परजीवपरिगृहीतक्षेत्रोत्पन्नाना सचित्ता केषाञ्चिदन्यजीवापरिगृहीतक्षेत्रोत्पन्ना-

नामचित्ता केषाञ्चित्पुनरन्यजन्तुपरिगृहीतापरिगृहीतस्थानगभूताना मिश्रा योनिरिति भाव इति गाथार्थ ॥ ४६ ॥ अपरञ्च—

सीओसिणजोणीया सव्वे देवा य गब्भवक्कता । उसिणा य तेउकाए दुह नरए तिविह सेसाण ॥ ४७ ॥

सर्वेऽपि भवनवास्यादयो देवा, शीतोष्णयोनिका तदुपपातक्षेत्रस्य शीतोष्णस्पर्शपरिणतत्वादिति नैकान्तेन शीत नाप्युष्ण किन्त्वनुष्णाशीतं तदुपपातक्षेत्रमिति भाव, एव गर्भव्युत्क्रान्तय पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्या अपि सर्वे शीतोष्णयोनयो भावनीया, तेजस्काये तेजस्कायिकजीवानामित्यर्थ, उष्णैव योनि, उष्णस्पर्शपरिणत एव क्षेत्रे तेषामुत्पत्ते, नरके तु नारकाणा द्विधा योनि केषाञ्चित् शीता केषाञ्चिदुष्णेति भाव:, अयमभिप्राय —आद्यासु तिसृषु पृथिवीषु तावन्नारका एकान्तेनोष्णवेदनामेवानुभवन्ति, इहत्यखादिराङ्गारेभ्योऽप्येतासु अनन्तगुणोष्णसद्भावादिति भाव, चतुर्थपृथिव्यामपि बहवो नारका उष्णामेव वेदना सवेदयन्ते, बहुषु प्रस्तटेष्वस्यामपि यथोक्तोष्णस्यसम्भवादिति हृदय, स्वल्पास्तु केचिन्नारका एतस्या शीतवेदनामपि विषहन्ति, केषुचित्प्रस्तटेष्वत्यहिमादप्यनन्तगुणशैत्यस्य सद्भावादिति, पञ्चमपृथिव्यामप्येवमेव वाच्य, नवर शीतान्वितस्थानबाहुल्यसम्भवाच्छीतवेदनावेदयितारो नारका बहव, उष्णवेदनावेदकास्तु स्वल्पा, औष्ण्ययुक्तस्थानानामल्पत्वादिति व्यत्ययतो वक्तव्य, षष्ठीसप्तमपृथ्वीनारकास्त्वेकान्तेन शीतवेदनामेव सहन्ते, यथोक्तशैत्यादपि तीव्रतरशैत्यस्य तत्र पृथ्वीद्वये सद्भावादिति, एव च व्यवस्थिते ये केचिन्नारका उष्णवेदनावेदकत्वेनेह निर्दिष्टा ते सर्वेऽपि शीतयोनिका, ये तु शीतवेदनावेदकत्वेनोक्तास्ते सर्वेऽप्युष्णयोनिका, यदि हि शीतवेदकाना शीतैव योनि स्यादुष्णवेदकानामुष्णैव तदा सजातीयत्वाद्वेदनाबाहुल्य न स्यात, नारकाणां तु प्राय सर्व तथैव परिणमति यथा वेदना प्राचुर्यमापद्यत इति योनिवेदनयोर्व्यत्यय, तस्मादाद्यपृथ्वीत्रये चतुर्थपृथिव्यामपि च बहुषु स्थानेषु पञ्चमपृथिव्या तु स्वल्पेषु स्थानेषु शीतयोनिका एव, चतुर्थपृथिव्या स्वल्पेषु स्थानेषु पञ्चमपृथिव्या बहुषु स्थाने षष्ठीसप्तमपृथ्वीद्वये च नारका उष्णयोनिका एवेति स्थितमिखल विस्तरेण, तदर्थिना तु प्रज्ञापनेवान्वेषणीया। **मूलवृत्तिकृता** त्वाऽऽद्यासु तिसृषु पृथ्वीषु नारकाणा तु योनिरुष्णैव, चतुर्थ्या तु केषुचित्प्रस्तटेष्वाद्येषूष्णैव शेषेषु शीता, तिसृषु चाधस्तनीषु पृथ्वीषु शीतैवेति व्याख्यात, एतच्च प्रज्ञापनाऽभिप्रायतो बहुविसवादि लक्ष्यते, तत्त्व तु बहुश्रुता एव विदन्तीति, **'तिविह सेसाण'** ति उक्तशेषाणा

शीतादिभेदा योनि गा. ४७

पृथिव्यम्बुवायुवनस्पतिविकलेन्द्रियसंमूर्छजपञ्चेन्द्रियाणा त्रिविधाऽपि योनि संभवति, शीतस्पर्शपरिणतदेशोत्पन्नाना शीता उष्णस्पर्शप्रदेशजातानां तूष्णा शीतोष्णस्पर्शान्वितस्थानसम्भूताता पुन शीतोष्णा योनिरिति भाव इति गाथार्थ ॥ ४७॥ यथोक्तयोनिसमुत्पन्नाश्च जीवा यथासम्भवं षट्सु संहननेषु वर्तन्तेऽत संहननस्वरूपनिरूपणा निवाह—

वज्जरिसह नारायं वज्जं नारायं च नारायं। अद्धं चिय नारायं कीलिय छेवट्ठ संघयणं ॥ ४८ ॥

संहति संहनन-अस्थ्ना परस्पर सम्बन्धापादनमिति भाव, तच्चास्थिसम्बन्धस्यैव वैचित्र्यमाश्रित्य षोढा भिद्यते, तत्र वज्रशब्देनेह कीलिका प्रोच्यते, ऋषभस्तु संहतास्थिद्वयस्योपरि वलयाकार परिवेष्टनपट्ट, विवक्षितास्थ्नोरेकाधरोत्तरेण मर्कटबन्धयोरुभयतो मर्कटबन्धो नाराच, ततश्चेदमुक्त भवति द्वयोरस्थ्नोरुभयतो मर्कटबन्धेन बद्धयो पट्टाकृतिना तृतीयेनास्थ्ना परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थित्रयभेदि कीलिकाकार वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद्वज्रर्षभनाराच प्रथमसंहनन, वज्रर्षभाभ्यामुपलक्षितो-निगदितो नाराचोऽस्मिन्निति कृत्वा १ 'वज्जं नारायं चे' ति यत्र तु ऋषभो नास्ति शेष तु विद्यते तद्वज्रनाराचं द्वितीयमिति, वज्ररहितमृषभनाराचं द्वितीयमित्यन्ये २ वज्रर्षभवर्ज नाराचं तृतीय ३ 'अद्धं चिय नारायं' ति चतुर्थ चार्द्धनाराचं द्वितीयमित्यन्ये, यदेकतो मर्कटबन्ध द्वितीयपार्श्वे तु कीलिकाविद्धं तदर्द्धनाराचमिति हृदयम् ४ ऋषभनाराचवर्ज कीलिकाविद्धास्थिद्वयसञ्चयमात्रं तु कीलिकाख्यं पञ्चम ५ 'छेवट्ठ' ति दकारस्यानुस्वारस्य च लुप्तस्येह दर्शनाच्छेदे -पर्यन्ते सेवाऽऽपूना वृत्तं परस्परसम्बन्धलक्षणा वर्तनं प्रवर्तित तच्छेदवृत्त, कीलिकामर्कटबन्धरहितमस्थिपर्यन्तमात्रस्पर्शि छेदवृत्ताभिधानं षष्ठं संहननमित्यर्थ, सेवार्तमिदमित्यन्ये, अस्थिद्वयपर्यन्तसंस्पर्शलक्षणा सेवामृतागतमिति सेवार्तमिति कृत्वेति गाथार्थ ॥ ४८ ॥ ऋषभवज्रनाराचशब्दान् स्वयमेव व्याचिख्यासुराह—

रिसहो य होइ पट्टो वज्जं पुण कीलिया वियाणाहि। उभओ मक्कडबंध नारायं तं वियाणाहि ॥ ४९ ॥

गतार्थैव ॥ ४९ ॥ एतानि च संहननानि येषा जीवाना यावन्ति भवन्ति येषा च सर्वथा न भवन्ति तदेतद्दर्शयन्नाह—

नरतिरियाण छप्पिय हवइ हु विगलिंदियाण छेवट्ठं । सुरनेरइया एगिंदिया य सव्वे असंघयणी ॥ ५० ॥

इह विकलेन्द्रियैकेन्द्रियाणा पृथगेवोपादानात्पारिशेष्यादेव तिर्यक्शब्द पञ्चेन्द्रियतिर्यक्ष्वेव वर्तते, ततश्च नराणा पञ्चेन्द्रियतिरश्चा च कस्यचित्किञ्चिदिति सामान्येन षडपि संहननानि यथोक्तस्वरूपाणि प्राप्यन्ते, विकलेन्द्रियाणा त्वेकमेव छेदवृत्त लभ्यते, न शेषाणि, सुरनारका एकेन्द्रियाश्च सर्वे 'असहननिन' सहननरहिता, सहननस्यास्थिरचनारूपत्वादेतेषा चास्थ्नामभावादिति भाव इति गाथार्थ ॥ ५० ॥ एतानि च सहननानि सामान्यत सस्थानाव्यभिचारीण्येव, संस्थानाभावे सहननस्य सर्वथैवाभावादत सस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

समचउरंसा नग्गोह साइ खुज्जा य वामणा हुंडा । पंचिंदियतिरियनरा सुरा समा सेसया हुंडा ॥ ५१ ॥

शरीराकृतिरवयवरचनात्मिका सस्थानमुच्यते, तदपि समचतुरस्रादिभेदात्षोढा, तत समा -शरीरविषयलक्षणप्रमाणाविसवादिन्यश्चतुर्दिग्विभागोपलक्षिता शरीरावयवरूपाश्चतस्रोऽश्रयो यत समासान्तविधिना ऽत्प्रत्ययात्समचतुरस्र -सामुद्रिकशास्त्रादिप्रतिपादितसमग्रलक्षणपरिपूर्ण प्रथम सस्थान तद्योगाज्जीवा अपि समचतुरस्रा, 'नग्गोह' त्ति इहैकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वान्न्यग्रोधपरिमण्डला इति द्रष्टव्य, तत्र न्यग्रोधो-वृक्षविशेषस्तद्वत्परिमण्डल न्यग्रोधपरिमण्डल, यथा न्यग्रोध उपरि रमणीय -सम्पूर्णावयवोऽधस्तने तु न तथा तद्वन्नाभेरुपरि विस्तरबहुल-शरीरलक्षणयुक्तमधस्तु हीनाधिकप्रमाणान्वित यत्संस्थान तन्न्यग्रोधपरिमण्डल तद्योगाज्जीवा अपि न्यग्रोधपरिमण्डला २ 'सादि'-त्ति आदिरिहोत्सेधाख्यो नाभेरधस्तनो देहभागो गृह्यते तेनादिना-शरीरलक्षणभाजा सह वर्तते यत्तत्सादि, सर्वमेव हि शरीरमविशिष्टेनादिना सह वर्तत एवेति विशेषणान्यथाऽनुपपत्तेरादेरिह विशिष्टता लभ्यते, सादिसस्थानयोगाज्जीवा अपि सादय ३ 'खुज्जा य' त्ति कुब्जाश्चेत्यर्थ, यत्र पाणिपादशिरोग्रीव शरीरलक्षणप्रमाणयुक्त कोष्ठं तु शेषकायलक्षणं हीनाधिकप्रमाणं तत्कुब्जसंस्थानं तद्योगाज्जीवा अपि कुब्जा ४ यत्र पाणिपादशिरोग्रीव लक्षणविसंवादि शेषस्तु पृष्ठोदरादिरूप कोष्ठो लक्षणयुक्तस्तद्वामन संस्थानं तद्योगाज्जीवा अपि वामना ५ यत्र पुन प्रायेणैकोऽप्यवयव शरीरलक्षणं न सवदति तत्सर्वत्रासस्थितं हुण्डकसस्थानमुच्यते तद्योगाज्जीवा अपि हुण्डा ६ । क पुनस्ते

पृथिव्यादिसंस्थानानि शरीराणि च गा. ५२-३.

ये यथोक्तषट्संस्थानयुक्ता ? इत्याह—'**पंचिंदियतिरियनर**'त्ति नानाजीवानाश्रित्य पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो मनुष्याश्च यथोक्तसंस्थानयुक्ता प्रतिपत्तव्याः, '**सुरा सम**'त्ति देवाः सर्वेऽपि समचतुरस्रसंस्थानयुक्ता इत्यर्थः, शेषास्तूक्तावशिष्टा जीवा नारकैकेन्द्रियविकलेन्द्रियलक्षणाः सर्वे हुण्डसंस्थानयुक्ता एवेति,-लाघवार्थं युगपदेव संस्थानानि तत्स्वामिनश्च निर्दिष्टा इति गाथार्थः ॥ ५१ ॥ यदवेकेन्द्रियाणां हुण्डसंस्थानं तत्पृथिव्यादीनां मसूराद्याकारभेदतो भिन्नं द्रष्टव्यमिति दर्शयति—

मरसूरए य थिवुगे सूइ पडागा अणेगसंठाणा । पुढविदगअगणिमारुयवणस्सईणं च संठाणा ॥ ५२ ॥

मसूरो-मालवकादिप्रसिद्धो मसूरकाकारो धान्यविशेषस्तदाकारं शरीरसंस्थानं '**पुढवि**'त्ति पृथ्वीकायिकानां द्रष्टव्यं, स्तिबुको-बिन्दुस्तदाकारं '**दग**' त्ति उदककायिकानां, सूच्याकारमग्निकायिकानां, पताकाकारं वायुकायिकानां, '**वणस्सईणं च संठाण**' त्ति, च पूर्वोक्तापेक्षया समुच्चये, वनस्पतीनां च शरीरस्य संस्थानान्यवयवरचनात्मिकानि अनेकाकाराणि भवन्तीत्यर्थः, इति गाथार्थः ॥ ५२ ॥ ग्रन्थाग्रम् १००० ॥ कायद्वारमिदं प्रस्तुतं, कायशब्दश्च यथा पृथिव्यादिजीवनिचयरूपे काये एवमौदारिकादिरूपे शरीरेऽपि वर्त्ततेऽत इह कायशब्दवाच्यत्वमाश्रित्य कायद्वारेऽस्मिन् प्रस्तुते शरीराण्यप्यौदारिकादीनि विचारयितुमाह—

ओरालिय वेउव्विय आहारय तेयए य कम्मयए । पंच मणुएसु चउरो वाऊ पचिंदियतिरिक्खे ॥ ५३ ॥

उदारं -तीर्थकरशरीरापेक्षया समस्तत्रिभुवनप्रधानं पुद्गलैर्निर्वृत्तमौदारिकं, अथवोदारा -स्फारतामात्रसारा वैक्रियादिशरीरपुद्गलापेक्षया स्थूला इत्यर्थः, तैरित्थम्भूतैः पुद्गलैर्निष्पन्नमौदारिकं अथवोदारं शेषसहजसमस्तशरीरापेक्षया बृहत्प्रमाणं उदारमेवौदारिकं वैक्रियं तूत्तरवैक्रियावस्थायामेव लक्षयोजनप्रमाणं प्राप्यते सहजं तु तदप्युत्कृष्टतः पञ्चधनुःशतमानमेव औदारिकं तु सहजमपि स्वयम्भूरमणमत्स्यापेक्षया योजनसहस्रमानं पद्मनालापेक्षया वा सातिरेकं योजनसहस्रमानं लभ्यत इति शेषसहजशरीरेभ्यो बृहत्प्रमाणताऽस्य भावनीया १ विविधा नानाप्रकारा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रियं, तथा च तद्धेतुभूतायाः क्रियायाः वैक्रियसमुद्घातकरणदण्डनिसर्गादिविधिवक्तव्यं प्रज्ञप्त्यादिषु निर्दिष्टं, तद्यथा-"ताहे चेव णं से वेउव्विय काउकामे वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणइ २ संखेज्जाइं जोयणाइं दंडं निसिरइ २ अहाबायरे पोग्गले परिसाडेइ २ दोच्चं पि वेउ-

॥ ३६ ॥

व्वियसमुग्घाएण समोहणई' त्यादि, एवम्भूतया विक्रियया निष्पद्यमानत्वाद्वैक्रियमिदमुच्यते अस्वाभाविकमितियावत्, नन्वनया व्युत्पत्योत्तरवैक्रियसङ्ग्रह एव स्यान्न सहजवैक्रियस्य, तस्य समुद्घातादिक्रियामन्तरेणैव जायमानत्वात्, सत्यं, किन्तूत्तरवैक्रियसमानजातीयपुद्गलैर्निष्पद्यमानत्वाद्वैक्रियमिव वैक्रियमित्युपचारतस्तदपि वैक्रियमुच्यते, अथवौदारिकाद्यपेक्षया विशिष्टा-विलक्षणा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रियमित्येव तदपि सगृह्यते, "पाणिदयरिद्धिसंदरिसणत्थमत्थोवगहणहेउं वा। संसयवोच्छेयत्थं गमण जिणपायमूलमि ॥ १ ॥ इत्येवंभूतकार्योत्पत्तौ चतुर्दशपूर्वविदा आह्रियते गृह्यत इत्याहारकं अथवाऽऽह्रियन्ते सूक्ष्मा जीवादयः पदार्था केवलिसमीपेऽनेनेत्याहारकं ३ आहारपाककारणभूतास्तेजोनिसर्गहेतवश्चोष्णा पुद्गलास्तेज इत्युच्यते तेनेत्थम्भूतेन तेजसा निर्वृत्त तैजसं, औष्मादिलिङ्गगम्यं ४ कर्मणा निर्वृत्तं कार्म्मणमष्टकर्मसमुदायरूपमित्यर्थ ५ तदेवमेतानि पञ्च शरीराणि सामान्येन सर्वजीवाना भवन्ति, विशेषतोऽपि चिन्त्यमानानि **'पंच मणुएसु'** त्ति नानाजीवानाश्रित्य मनुष्येषु पञ्चाप्यमूनि लभ्यन्त इत्यर्थ, वायूना गर्भजपञ्चेन्द्रियतिरश्चा चत्वारि शरीराण्यौदारिकवैक्रियतैजसकार्म्मणलक्षणानि प्राप्यन्ते, आहारकं तु न लभ्यते, तस्य चतुर्दशपूर्वविद एव सम्भवादिति गाथार्थ ॥ ५३ ॥ देवादीना शरीरसङ्ख्यामाह—**'वेउव्वी'**त्यादि,

वेउव्वियतेए कम्मए य सुरनारया य तिसरीरा। सेसेगिंदियवियला ओरालियतेयकम्मइगा ॥ ५४ ॥

सुरनारकाः पुनस्त्रीणि शरीराणि येषा ते त्रिशरीरा भवन्ति, कानि पुनस्त्रीणि शरीराणि तेषा भवन्ति ? इत्याह—वैक्रियं तैजसं कार्मणं चेति, औदारिकं त्वमीषा न भवति, तस्य तिर्यग्मनुष्येष्वेव सम्भवात्, आहारकमपि न सभवति, तस्य मनुष्यचतुर्दशपूर्वधरेष्वेव भावादिति, भणितशेषा पुनरेकेन्द्रिया पृथिव्यप्तेजोवनस्पतिलक्षणा तथा सम्पूर्णेन्द्रियमनोवैकल्याद्विकला -द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्वरूपा औदारिकतैजसकार्म्मणशरीरवन्त एव भवन्ति, वैक्रियं तु भवप्रत्ययिकं तावदमीषा न भवति, तस्य सुरनारकेष्वेव सम्भवाद्, उत्तरवैक्रियमपि न प्राप्यते एषा तल्लब्ध्यभावात्, आहारकाभावे तु पूर्वोक्तमेव कारण भावनीयमिति गाथार्थ ॥ ५४ ॥
तदेवमभिहित सप्रसङ्ग कायद्वारमथ क्रमप्राप्तं योगद्वारमभिधित्सुराह—

॥ ३७ ॥

सच्चे मोसे मीसेऽसच्चे मोसे मणे य वाया य। ओरालियवेउव्विय आहारयमिस्सकम्मइए ॥ ५५ ॥

मनोविषयो वाग्विषयश्च स सत्यो मृषा मिश्रोऽसत्यामृषश्चेति योगः प्रत्येकं चतुर्द्धेत्यक्षरघटना, भावार्थस्तूभिधीयते-तत्र योग इति तावत्क शब्दार्थः १, उच्यते, योजन योगो जीवस्य वीर्यं शक्तिरुत्साहः पराक्रमश्चेष्टा परिस्पन्द इतियावत्, अथवा युज्यते-धावनवल्गनादिक्रियासु व्यापार्यते य स योग इति कर्म्मसाधन, यदिवा युज्यते-सम्बध्यते धावनवल्गनादिक्रियाया जीवोऽनेनेति योग इति करणसाधनः, स च मनोवाक्कायभेदात्त्रिधा, तद्यथा—मनोयोगो वाग्योगः काययोगश्चेति, तत्र सञ्ज्ञिभिर्जीवै काय-योगेन मनःप्रायोग्यवर्गणाभ्यो गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमितानि वस्तुचिन्ताप्रवर्त्तकानि द्रव्याणि मन इत्युच्यते, तेन मनसा सहकारिकारणभूतेन योगो मनोयोगो, मनोविषयो वा योगो मनोयोगः १, उच्यते इति वाग्-भाषापरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यसमूह इत्यर्थः, तया वाचा सहकारिकारणभूतया योगो वाग्योगो वाग्विषयो वा योगो वाग्योगः २, चीयत इति काय औदारिकादिस्तेन सहकारिकारणभूतेन योगः काययोगः कायविषयो वा योग काययोग ३, एष च त्रिविधोऽपि योगः पुनः पञ्चदशधा भिद्यते, तत्र मनो-योगस्तावच्चतुर्धा, तद्यथा-सन्तो मुनयो जीवादिपदार्था वा तेषा यथास्वरूप मुक्तिप्रापकत्वेन यथावस्थितवस्तुचिन्तनेन वा हित सत्यः, अस्ति जीव शरीरमात्रव्यापक इत्यादि-यथावद्वस्तुविकल्पनपर इत्यर्थ, सत्यश्चासौ मनोयोगश्च सत्यमनोयोगः, आह ननु योग परिस्पन्दक्रियारूप उक्तस्तस्य च कथ सत्यादिव्यपदेश सभवति ?, तथाप्रतीतेरे-वाभावादिति, सत्य, तथाऽपि सत्यमनोविज्ञानसहकारिकारणत्वात् मनोयोगस्यापि सत्यत्वमुच्यते, कारणे कार्यधर्मोपचारादित्येवमन्यत्रापि भावनीयमिति १, सत्यविपरी-तोऽसत्यो, नास्ति जीव सर्वव्यापकोवाऽयमित्याद्ययथावस्थितवस्तुचिन्तनपर इति भाव, असत्यश्चासौ मनोयोगश्चासत्यमनोयोग २, सत्यश्चासावसत्यश्च सत्यासत्य इति कृता-कृतादिवत्कर्मधारय. स चासौ मनोयोग, इह धवखदिरपलाशादिमिश्रेषु बहुष्वशोकवृक्षेष्वशोकवनमेवेदमिति यदा विकल्पयति तदा प्रस्तुतमनोयोगविषयता, अयं हि विकल्पः तत्राशोकवृक्षाणा सद्भावात्सत्योऽन्येषामपि धवादीना कियतामपि विद्यमानत्वादसत्य इति मिश्रत्वात्सत्यासत्यमनोयोगतया प्रोच्यतेऽत एव सूत्रकृता मिश्र इत्युक्तम्, उपल-क्षण चाशोकवनोदाहरण, सर्वस्मिन्नपि नगरे गृहे २ दारका जाता प्रतिगृह विवाहा इत्यादि विकल्पस्यापि प्रस्तुतमनोयोगविषयता द्रष्टव्या, इदमेवाशोकवनादिक वचनेन ब्रुवतो

वक्ष्यमाणसत्यासत्यवाग्योगविषयता मन्तव्या, किं च दृष्टा अस्मिन् प्रदेशे त्वया कतिचिच्चौरा कुरङ्गा वा ? इत्यादिके केनचित्पृष्टे एते पुरतस्तिष्ठन्तीत्येवमादिरूपेण कथयामीत्याद्यपि विकल्पयतः प्रस्तुतमनोयोगो द्रष्टव्यः, अयं हि विकल्पः परिस्थूरव्यवहारनयमतेन सत्यो निश्चयनयमतेन तु परपीडाविहतत्वेन पापानुबन्धित्वादसत्य इति सत्यासत्यमनोयोगता, एतस्मिन्नेव प्रश्ने एते पुरतस्तिष्ठन्तीत्यादि वदतो वक्ष्यमाणसत्यासत्यवाग्योगविषयताऽपि भावनीया, इदं हि वचनं स्थूरव्यवहारतः सत्यं निश्चयतस्त्वसत्यं यत उक्तम्—"अलियं न भासियव्वं अत्थि हु सच्चं पि जं न वत्तव्वं। सच्चं पि तं न सच्चं जं परपीडाकरं वयणं ॥१॥"ति, न विद्यते सत्यं यत्र स भवत्यसत्यो न विद्यते मृषा यत्र स भवत्यमृषः असत्यश्चासावमृषश्चेति पूर्ववत्कर्मधारयः स चासौ मनोयोगश्चेत्यसत्यामृषामनोयोगः, इह विप्रतिपत्तिविचारायां वस्तुप्रतिष्ठासया प्रमाणाबाधितं सर्वज्ञमतानुसारेण यद्विकल्प्यते प्रोच्यते वा यथाऽस्ति जीवः सदसद्रूप इत्यादि तत्किल सत्यं परिभाषितमाराधकत्वात्, यत्तु विप्रतिपत्तिविचारायामेव वस्तुप्रतिष्ठासया प्रमाणबाधितं सर्वज्ञमतोत्तीर्णं किञ्चिद्विकल्प्यते प्रोच्यते वा यथा नास्ति जीव एकान्तनित्यो वेत्यादि तदसत्यमिति परिकीर्तितं विराधकत्वात्, यत्तु प्रमाणबाधिताबाधितत्वं तत्पूर्वोक्तमशोकवनादिकं सत्यासत्यं, विराधकाविराधकत्वादिति, यत्पुनर्विप्रतिपत्तिमन्तरेणैव वस्तुप्रतिष्ठासां विना स्वरूपमात्रप्रतिपादनपरं व्यवहारपतितं किञ्चिद्विकल्प्यते प्रोच्यते वा यथा हे देवदत्त! घटमानय गां देहि मह्यमित्यादि, तदेतत् स्वरूपमात्रप्रतिपादनपरं व्यावहारिकं विकल्पज्ञानं वचनं वा न सत्यं नापि मृषा किन्त्वसत्यामृषमित्यागमे परिभाषितमनाराधकत्वादविराधकत्वाच्चेत्यतो हे देवदत्तेत्यादिविकल्पोऽसत्यामृषमनोयोग इत्युच्यते, हे देवदत्त! इत्यादिवचनं त्वसत्यामृषवाग्योग इति ४। तदेवं मनोयोगश्चतुर्धा व्याख्यातस्तद्व्याख्याने च वाग्योगोऽपि चतुर्विधो व्याख्यात एव द्रष्टव्यः, प्रायो मनोविकल्पितस्यैव वाग्विषयत्वात्तथाऽपि स्थानाशून्यार्थं किञ्चिद्व्याख्यायते—सता हिता सत्या सा चासौ वाक् चेति सत्यवाक् तया सहकारिकारणभूतया योगः सत्यवाग्योगः, अथवा पूर्वोक्तनीत्या वचनगतं सत्यत्वं योगेऽप्युपचर्यते, ततः सत्यश्चासौ वाग्योगश्चेति सत्यवाग्योग इत्यपि मन्तव्यः, शेषमिहोत्तरत्र च सत्यमनोयोगादिवद्वक्तव्यं १ सत्याद्विपरीताऽसत्या सा चासौ वाक् चेत्यसत्यवाक् तया योगोऽसत्यवाग्योगः २, सत्या चासावसत्या च सत्यासत्या सा चासौ वाक् चेति सत्यासत्यवाक् तया योगः सत्यासत्यवाग्योगः ३, न विद्यते सत्यं यत्र सोऽसत्यो न विद्यते मृषा यत्र सोऽमृषः असत्यश्चासावमृषश्चेति असत्यामृषः स चासौ

॥ ३९ ॥

ाग्योगश्चेत्यसत्यामृषावाग्योगः, विपर्ययव्यवस्था सर्वत्र पूर्वोक्तैवेति ४। इह तृतीतचतुर्थौ मनोयोगौ वाग्योगौ च परिस्थूलव्यवहारनयमतेनैव द्रष्टव्यौ, शुद्धनयाना तु मनोज्ञानं वचन वा सम्यगुपयोगपूर्वकं सत्य अज्ञानादिदूषिताशयपूर्वक त्वसत्य, उभयानुभयरूप तु नास्त्येव, सत्यासत्यराशिद्वयेऽन्तर्भावादिति भावनीय। काययोगस्त्वौदारिकवैक्रियाहारकतन्मिश्रकार्म्मणकायभेदात्सप्तधा, तत्रौदारिकवैक्रियाहारककायाननन्तरमेव व्याख्यातानि, 'मिस्स'त्ति अयं मिश्रशब्दस्त्रिष्वपि शरीरेषु प्रत्येकं संबध्यते, ततश्चौदारिकमेव कायस्तेन सहकारिणा योग औदारिककायक्रिया वा योग औदारिककाययोग १, मिश्रशब्दसम्बन्धादौदारिक मिश्र यत्र कार्म्मणेनेति गम्यते स भवत्यौदारिकमिश्र, उत्पत्तिदेशे ह्यनन्तरागतो जीव प्रथमसमये कार्मणेनेवाहारयति तत परमौदारिकस्याप्यारम्भादौदारिकेण कार्म्मणमिश्रेणान्तर्मुहूर्तमाहारयति, उक्तञ्च निर्युक्तिकृता—"जोएण कम्मएणं आहारेई अणंतरं जीवो। तेण परं मीसेणं जाव सरीरस्स निप्फत्ती ॥ १ ॥" औदारिकमिश्रश्चासौ कायश्च तेन योग औदारिकमिश्रकाययोग, मिश्रताया उभयगतत्वेऽपि कार्म्मणमिश्र इति न व्यपदिश्यते, किन्त्वौदारिकस्य तदा पारभ्यमाणत्वेन बहुव्यापारत्वेन च प्रधानत्वात्तेनैव व्यपदेश औदारिकमिश्र इति २, वैक्रियं पूर्वनिर्दिष्टस्वरूप तदेव कायस्तेन योगो वैक्रियकाययोग ३, वैक्रियं कार्म्मणेन मिश्रं यतासौ वैक्रियमिश्र,, अयं च देवनारकाणामपर्याप्तावस्थाया मन्तव्य, अत्रापि कार्म्मणमिश्रतानभिधाने कारण पूर्वोक्तमेव भावनीयं, अपरं च बादरपर्याप्तकवायोर्गर्भजपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्याणा च वैक्रियलब्धिमता वैक्रियं कृत्वा तत् परित्यज्य पुनरौदारिकं स्वीकुर्वतामौदारिकेणापि मिश्र वैक्रियमवाप्यत इत्यमीषामपि वैक्रियमिश्रसद्भावो ज्ञातव्य, अथात्र पक्षे यथा वैक्रियमौदारिकेण मिश्रमितो वैक्रियमिश्रमिति व्यपदिश्यते तथौदारिकमपि वैक्रियेण मिश्रमित्यौदारिकमिश्रमित्यपि कस्मान्नोच्यत ? इति चेत्, तदयुक्तं, यतो हन्त प्रधानेनैव व्यपदेशो भवति, वैक्रियपरित्यागकाले च बहुव्यापारत्वात्तदेव प्रधानमतस्तेनैव व्यपदेश, अत एव हि वाय्वादीना वैक्रियारम्भकाले वैक्रियमिश्रताव्यपदेशो न भवति, औदारिके हि स्थिता अमी वैक्रियमारभन्ते, ततः प्रारम्भकत्वेन बहुव्यापारत्वादौदारिकमेव प्रधानमतस्तेनैव व्यपदेशो भवत्यौदारिकमिश्रमिति, अन्ये तु वैक्रियारम्भकाल एव वाय्वादीना वैक्रियमिश्रता प्रतिपद्यन्ते, प्रारभ्यमाणत्वेन वैक्रियस्य प्राधान्यविवक्षया तेनैव व्यपदेशमिच्छन्तीति भावस्तदलमतिविस्तरेण, तदर्थिना तु **प्रज्ञापनाटीकै**व निरीक्षणीया, वैक्रियमिश्रश्चासौ कायश्च तेन योगो वैक्रियमिश्रकाययोग ४, आहारक पूर्वाभिहितसद्भाव तदेव कायस्तेन योग आहारककाययोग ५, आहारक मिश्रं यतो-

दारिकेणेति गम्यते स आहारकमिश्र स चासौ कायस्तेन योग आहारकमिश्रकाययोग, यदा सिद्धप्रयोजनश्चतुर्दशपूर्ववर आहारक परित्यज्य पुनरौदारिकोपादानाय प्रवर्त्तते तदौदारिकेण मिश्रमाहारक प्राप्यते, बहुव्यापारत्वेन प्रधानत्वादाहारकेणैव तदा व्यपदेश इति भाव, अन्ये त्वस्यापि प्रारम्भकाल एवाहारकमिश्रता प्रतिपद्यन्ते, प्रारभ्यमाणत्वेनाहारकस्य प्राधान्यविवक्षया तेनैव व्यपदेशमिच्छन्तीति हृदय ६, कार्मण-निरूपिततत्त्व तदेव कायस्तेन योग कार्मणकाययोग, कार्मणमिश्रस्तु यथा न सभवति तथा निवेदितमेव, कार्म्मणकाययोगश्च केवलो विग्रहगतौ केवलिन समुद्घातगतस्य च तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु प्राप्यत इति भावनीयम्, इह च तैजसकार्म्मणयोरेकसद्भावे द्वितीय भवत्येव एकस्याभावे द्वितीयमवश्यतया न भवत्येवेत्येव सर्वदैव सहचरितत्वात् कार्म्मणग्रहणेनैव तैजस गृहीतमित्यनया विवक्षया कार्मणकाययोगात्तैजसकाययोग पृथग् नोक्त इति भावनीयमिति गाथार्थ ॥ ५५ ॥ तदेव निर्दिष्टा पञ्चदशयोगा, इह च जीवसमासा गुणस्थानलक्षणा गत्यादिमार्गणस्थानेषु चिन्तनीया इति प्रस्तुत, तदेतन्मनसि सप्रधारयन् गुणस्थानकानि यथोक्तयोगेषु चिन्तयितुमाह—

सच्चे असच्चमोसे सण्णी उ सजोगिकेवली जाव। सण्णी जा छउमत्थो सेसं संखाइ अंतवउ ॥ ५६ ॥

सत्योऽसत्यामृषश्च मनोयोगो वाग्योगश्च सञ्ज्ञिमिथ्यादृष्टिगुणस्थानादारभ्य यावत्सयोगिकेवलिगुणस्थान तावत्प्राप्यते, इदमुक्त भवति-एकेन्द्रियाणा तावन्मनोयोगवाग्योगौ सर्वथैव न संभवत, द्वित्रिचतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणा तु वाग्योग सभवति, केवलमसावस्यामेव गाथायामसत्यामृषतया वक्ष्यतेऽत इह पारिशेष्यात्सञ्ज्ञिमिथ्यादृष्टिगुणस्थानादारभ्येत्युक्तम्, अयोगिकेवलिनस्तु सर्वथा योगाभाव एवेति सयोगिकेवल्येव पर्यन्ते निर्दिष्ट इति, 'सण्णी जा छउमत्थो' 'सेस'ति भणितशेषम्, असत्यमनोयोगसत्यासत्यमनोयोगासत्यवाग्योगसत्यासत्यवाग्योगचतुष्टय सञ्ज्ञिमिथ्यादृष्टिगुणस्थानादेवारभ्य क्षीणमोहच्छद्मस्थगुणस्थान यावल्लभ्यते, इहाप्येकेन्द्रियद्वित्रिचतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणामभणने कारण पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम्, अपर च प्रस्तुतयोगचतुष्टयं रागद्वेषाज्ञानानाभोगवतामेव संभवति, ते च रागादय सयोगिकेवलिन सर्वथैवोच्छिन्ना इति सयोगिकेवलिन परिहृत्य क्षीणमोहच्छद्मस्थ एव पर्यन्ते निर्दिष्ट, नन्वेवमपि मिथ्यादृष्ट्यादिषु प्रमत्तान्तेष्वेव गुणस्थानकेषु प्रस्तुतयोगचतुष्टयस्य सम्भवो

युज्यते, तेषामेवाविशुद्धत्वात्, ये त्वप्रमत्तादय क्षीणमोहान्तास्तेषामतीव विशुद्धविशुद्धतरविशुद्धतमत्वात्कथमेतत्सम्भवोऽविशुद्धावेवासत्यताया सम्भवात् ? सत्य, किन्त्वमीषा ज्ञानावरणाद्युदयस्तावदद्याप्यस्त्येव, तस्मिंश्च सत्यनाभोगादय संभवन्ति, तेषु चासत्यताऽवश्यम्भाविनी, अत क्षीणमोहेऽपि छद्मस्थेऽनाभोगतोऽसत्यता संभवति, कि पुन शेषे ?, अत प्रस्तुतयोगचतुष्टयसम्भव एतेषु न विरुध्यते, यत उक्तं-"नहि नामानाभोगाच्छद्मस्थस्येह न भवति स्खलितम् । कर्म्मणि ज्ञानावरणे ज्ञानावरणस्वभावे हि॥१॥"सयोगिकेवलिनस्तु न ज्ञानावरणाद्युदयस्तदभावे च नेवानाभोगादिसम्भवस्तदसम्भवे च नास्यासत्यतासद्भावोऽत इहासौ न गृहीत इत्यल विस्तरेण, आह-ननु मिथ्यादृष्टिगुणस्थानके सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्यैवेह योगचिन्ता कृता, अत्र च तद्वर्त्तिना शङ्खादिद्वित्रिचतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणामपि वाग्योग सभवति, स चास्या गाथायामद्यापि न चिन्तित इत्याशङ्क्याह—'संखाइ अंतवउ' त्ति शङ्खादिद्वीन्द्रियाणा कर्णशृगाल्यादित्रीन्द्रियाणा भ्रमरादिचतुरिन्द्रियाणा मत्स्याद्यसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणा च मिथ्यादृशामन्त्या वाग्, असत्यामृषलक्षणा वाग् भवतीत्यर्थ, अव्यक्तध्वनिमात्रत्वात् तद्वाग् न सत्यतया वक्तु पार्यते नाप्यसत्यतया, तस्मादसत्यामृषरूपैवेयमिति भाव, अपरस्त्वाह-ननु पूर्वं नरकगत्यादिषु क कियन्ति कानि च गुणस्थानकानि लभ्यंते ? इत्येव गुणस्थानकलक्षणमार्गणाजीवसमासस्थानेषु चिन्तिता, अत्र तु वैपरीत्य, गुणस्थानस्वरूपेषु जीवसमासेष्वेव योगचिन्ताया भवद्भिर्व्याख्यातत्वात्, सत्य, किन्तु येषु यावत्सु गुणस्थानलक्षणजीवसमासेषु ये यावन्तश्च योगा प्राप्यन्ते तेषु तावत्सु योगेष्वपि ते तावन्त गुणस्थानरूपा जीवसमासा अपि लभ्यन्त इति न कश्चिदर्थभेद, केवल सुखतरप्रसिद्धप्रतीत्युपायत्वमाश्रित्य क्वापि कथञ्चिद्वचनोक्ति प्रवर्त्तते इत्येवमर्थाभेदे सत्यन्यत्राप्युक्तिभेदमात्रेण न संमोह कार्य इति । अत्र च यो यस्य जीवस्य योग उक्त स तस्य लब्धित प्रथमसमयादेव द्रष्टव्य, करणतस्तु स्वपर्याप्त्युत्तरकालमिति गाथार्थ ॥ ५६ ॥ तदेव चिन्तिता वाग्मनोयोगयोर्गुणस्थानलक्षणा जीवसमासा, अथ काययोगतश्चिन्तयन्नाह—

सुरनरया विउव्वी नर तिरि ओरालिया सवेउव्वी । आहारया पमत्ता सव्वेऽपज्जत्तया मीसा ॥ ५७ ॥

'वेउव्वी'त्ति वैक्रियशरीरवन्तो भवन्तीति तात्पर्य, के ? इत्याह-मिथ्यादृष्टिसास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्टयविरतसम्यग्दृष्टिसुरनारका, ननु सूत्रे सुरनारका इति

काययोगे गुणस्थानकानि गा ५७

॥ ४२ ॥

निर्विशेषणमेवोक्तमतो मिथ्यादृष्ट्यादिविशेषण कथमुपादीयते ? चेद, उच्यते, सामर्थ्यात्, अन्यथा हि गुणस्थानलक्षणाना जीवसमासानां काययोगे चिन्तनीयत्वेन प्रकृते केवलसुरनारकग्रहणमप्रस्तुतमेव स्यात्, न च वक्तव्य सूत्रकृतो नायमभिप्राय, तेनापि मिथ्यादृष्ट्यादिविशेषणस्य चेतस्यध्यवसितत्वात्, कथमिदमवसीयते ? इति चेद, उच्यते, उत्तरगाथाया कार्म्मणकाययोगचिन्तावसरे '**मिच्छासासणे**' त्यादिगुणस्थानकोपन्यासात् प्रेक्षापूर्वकारित्वाच्च, अन्यथा ह्यप्रस्तुतभणनेन तत्कारिता हीयेत, तस्मान्मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानकेष्वपि सुरादिविशेषणभूतेषु यदि योगचिन्ता क्रियेत तथाऽपि सामर्थ्यात्तद्विशेष्यभूतेषु सुरादिष्वेवासौ कृता भवेद्, विशेष्यमन्तरेण निराश्रयस्य विशेषणस्यासम्भवाद्, अतो मिथ्यादृष्ट्यादिविशेषणानि प्रस्तुतान्यप्यप्रधानत्वाच्चेतसि निधाय विशेष्यत्वेन प्रधानेषु सुरनारकादिष्वेवेह सूत्रकार काययोगचिन्ता चकार, एवं हि सति प्रत्येकमेवैकस्मिन्नपि जीवसमासे सुरनारकाद्याधारभेदतोऽनेकधात्व प्रतिपन्ने काययोगचिन्ताया विधीयमानाया विचारबाहुल्याच्छिष्यव्युत्पत्त्यादिसाध्यसिद्धिर्भवतीत्यल विस्तरेण, सुधिया त्वन्यथाऽप्यागमाविरोधतोऽत्र समाधानं वाच्यमिति । आह-ननु सुरनारकाणा वैक्रियवैक्रियमिश्रकार्मणलक्षणास्त्रय काययोगा सभवन्ति तत्कथमत्रैक एव वैक्रियकाययोगो निर्दिष्ट ?, उच्यते शरीरपर्याप्त्या पर्याप्तावस्थाभाव्येवायमिह प्रोक्त, तदपर्याप्तावस्थासभवी तु वैक्रियमिश्रकाययोगोऽस्यामेव गाथायामुत्तरार्द्धे वक्ष्यते, विग्रहगत्यादिमभवी तु कार्मणकाययोग उत्तरगाथायामित्यदोष, एतच्च परिभाव्य नरादिविचारेऽपि वक्ष्यमाणे नोत्सुकता विधेया । '**नरतिरि ओरालिया सवेउव्वि**' त्ति मिथ्यादृष्टिसास्वादनमिश्राविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तक्षीणमोहसयोगिकेवलिलक्षणा नरा मिथ्यादृष्टिसास्वादनमिश्राविरतदेशविरतस्वरूपास्तिर्यञ्चश्च औदारिककाययोगिनो भवन्ति, तथैव सह वैक्रियेण वर्त्तन्त इति 'सवैक्रियाः' वैक्रियकाययोगवन्तो भवन्ति, इदमुक्तं भवति—नरास्तिर्यञ्चश्च यथोक्तविशेषणविशिष्टा औदारिककाययोगस्था प्राप्यन्त, तथा तेऽपि नरतिर्यञ्चो वैक्रियकाययोगिनो लभ्यन्ते, केवलं नरा इह गर्भजा प्रमत्तान्ता एव च द्रष्टव्या, समूर्छजमनुष्याणा सक्लिष्टत्वेन वैक्रियलब्ध्यभावात्सकलपर्याप्तिभिरपर्याप्तानामेव मरणाच्च, औदारिककायमात्र त्वमीषामपि संभवति, शरीरपर्याप्त्या पर्याप्तानामेव पञ्चत्वगमनादिति, अप्रमतादयोऽपीह न गृह्यन्ते, तेषामतिविशुद्धत्वेन वैक्रियलब्ध्युपजीवनाभावादिति, तिर्यञ्चोऽपीह गर्भजा मन्तव्या, समूर्छजाना वैक्रियलब्ध्यभावादिति । '**आहारया पमत्त त्ति**' मनुष्येषु चतुर्दश-

पूर्वविद प्रमत्तसंयता आहारककाययोगिनोऽपि भवन्ति, आह-नन्वाहारकप्रारम्भकाले एव लब्ध्युपजीवनौत्सुक्यसम्भवतस्तत्कर्तुः प्रमत्तत्व स्थानान्तरे प्रोक्तं, आहारकशरीरस्य निष्पत्तौ पुनरौत्सुक्यनिवृत्तेरप्रमत्तोऽप्यसौ निर्दिष्टस्तत्कथमिह प्रमत्तत्वेनैव प्रोक्त इ, सत्य, किन्तु स्थानान्तरेऽपि येषामेतन्मतमस्ति यदुताहारकस्य प्रारम्भे निष्ठाया च तत्कर्ता प्रमत्त एव भवति लब्ध्युपजीवनत्वादिति तन्मतमिहाश्रितमित्यदोष, वैक्रियस्यापीदमेव मतमाश्रित्याप्रमत्ते निषेधः क्रियते इति भावनीयमिति । **'सव्वे पज्जत्तया मीस'**त्ति सर्वेऽपि-यथानिर्दिष्टविशेषणविशिष्टाः पूर्वाभिहिताः सुरादयोऽपर्याप्ता-अपर्याप्तावस्थावर्तिनो यावदद्यापि शरीरपर्याप्तिर्न समर्थ्यते इति हृदय, तावदमी मिश्रकाययोगवन्तो भवन्ति, तद्यथा-सुरनारकास्तावदपर्याप्तावस्थाया सर्वेऽपि पूर्वोक्तस्वरूपवैक्रियमिश्रकाययोगवन्तः प्राप्यन्ते, केवलं तस्यामवस्थाया मिथ्यादृष्टिसास्वादनाविरतरूपा एवैते द्रष्टव्या, नतु सम्यग्मिथ्यादृष्टय, अपर्याप्तावस्थाया सम्यग्मिथ्यात्वासम्भवात्, तथाहि-तदवस्थाया तत्पारभविकं वा भवेत्तद्भविकं वा ', न तावत्पारभविकं सम्यग्मिथ्यादृष्टेर्मरणस्यैव निषेधात्, 'न सम्ममिच्छो कुणइ काल' मिति वचनात्, नापि तद्भविक, यतो यदि मिथ्यादृष्टि सन् पर्वभवादायातस्तदाऽपर्याप्त एव सम्यग्मिथ्यात्व न गच्छति, तदवस्थस्य तथाविधविशुद्ध्यभावात्, अथ सास्वादन सन् पर्वभवादायातस्तदा पतनलिका(त): कर्दमान्य मिथ्यात्वमेव गच्छति, न सम्यग्मिथ्यात्वम्, अथ सम्यग्मिथ्यादृष्टि सस्ततोत्पन्नस्तस्य स्थानन्तर्येण सम्यग्मिथ्यात्वे गमनमेव नास्ति, अन्यत्र निषिद्धत्वाद, यत उक्त—'मिच्छत्ता संकंती अविरुद्धा होइ सम्मपुंजेसु । मिच्छाओ ना होसु सम्म मिच्छ न उण मीसं ॥ १ ॥" इति, तस्मान्नापर्याप्तावस्थायाममी सम्यग्मिथ्यादृष्टय, तत सम्यग्मिथ्यादृष्टिसुरनारकाणा न वैक्रियमिश्रसम्भव इति स्थित. नरतिर्यञ्चस्त्वपर्याप्ता पूर्वोक्तस्वरूपौदारिकमिश्रकाययोगिनो प्राप्यन्ते, केवलमेतेऽपि तस्यामवस्थाया मिथ्यादृष्टिसास्वादनाविरता एव मन्तव्याः, यतः सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वाभावे निर्विशेषाऽनन्तरोक्तैव युक्तिरिहाप्यवतरति, देशविरतादीन्यपि गुणस्थानकान्यपर्याप्तावस्थाया न संभवन्ति, विरतिसद्भाव एव तद्भावात्, अपर्याप्तस्य च विरतेरसंभवादिति । आह-ननु **'सव्वे अपज्जत्तया मीसा'** इति सूत्रकृता प्रोक्त, एतच्चायुक्तमिव लक्ष्यते, पर्याप्तस्यापि मनुष्यस्य सयोगिकेवलिन. समुद्घातावस्थाया द्वितीयषष्ठसप्तमसमयेष्वौदारिकमिश्रस्य सम्भवात, तथा नराणा तिरश्चा च पर्याप्ताना लब्धिमता वैक्रियस्य आरम्भकाले पूर्वोक्तस्वरूपस्य वैक्रियमिश्रस्य सम्भवात्, तथा पर्याप्तमनुष्याणामेव चतुर्दशपूर्व-

विदा आहारकारम्भादिकाले आहारकमिश्रस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चेति, न चैतेऽप्यपर्याप्ता, सर्वस्यापि जन्तो प्रथमोत्पन्नस्यान्तर्मुहूर्तकालमेव अपर्याप्तत्वेन समये परिभावितत्वात्, तत्र च केवलित्वादिभावाना असम्भवादिति, सत्य सूक्तमुक्तं, किन्तु अभिप्रायापरिज्ञानात्, न ह्यत्र अपर्याप्त समयपरिभावित एव सूत्रकृत विवक्षित किन्तु अपरिपूर्णशरीरोऽपि अपर्याप्त इति अभिविवक्षितं, अपर्याप्त इतिकृत्वा, अपरिपूर्ण नरतिरश्चा वैक्रिय चतुर्दशपूर्वविदा आहारक च तदारम्भादिके काले, केवलिनामपि समुद्घातद्वितीयादिसमयेषु औदारिकं असम्पूर्णमेव, सम्पूर्णव्यापाराभावात्, तथा उक्तनीत्या एषामपि अपर्याप्तत्वात् एतत् सम्भवीत्यपि मिश्राणि अत्र सङ्गृहीतानि इत्यदोष, गुणस्थानकानि त्वेतेषु यानि सम्भवन्ति तानि स्वयमभ्यूह्य वाच्यानि, केवल सम्यग्मिथ्यादृष्टीना नरतिरश्चामपि वैक्रियमिश्र न द्रष्टव्य, स्थानान्तरेऽनुक्तत्वात्, ते च किं वैक्रियमेव न कुर्वन्ति अन्यद्वा किञ्चित्कारणमिति केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीत्यल विस्तरेणेति गाथार्थः ॥५७॥ अथ कार्मणकाययोगे प्रस्तुतजीवसमासाश्चिन्त्यन्ते—

मिच्छा सासण अविरय भवंतरे केवली समुहया य। कम्मयओ काओगो न सम्ममिच्छो कुणइ कालं ॥ ५८ ॥

मिथ्यादृष्टिसास्वादनाविरतसम्यग्दृष्टयो भवान्तरे विग्रहगतौ वर्त्तमाना 'कम्मइओ काओगो'ति 'सुपा सुपो भवन्तीति' विभक्तिव्यत्ययात्कार्म्मणकाययोगे वर्त्तन्त इति सटङ्कः, प्राक्तनस्यौदारिकादेः प्रागेव परित्यागादग्रेतनस्य च तस्याद्याप्यप्राप्ते कार्म्मणकाययोग एव तदानीं ते प्राप्यन्त इति भावः, केवलिनश्च समवहताः-कृतसमुद्घातास्तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु कार्म्मणकाययोग एव लभ्यते, इदमुक्त भवति-इह कोऽपि केवली मुक्तिगमनासन्नावस्थाया स्वकीयमायु स्तोकं वेदनीय त्वद्यापि प्रचुर ज्ञात्वाऽऽयु स्थित्यधिकवेदनीयस्थितिक्षपणार्थं स्वजीवप्रदेशै समस्तलोकव्यापनाय दण्डकपाटादिक्रमेण समुद्घात करोति, तदुक्तम्-"यस्य पुन केवलिन कर्म भवत्यायुषोऽतिरिक्ततरम्। स समुद्घात भगवानथ गच्छति तत्समीकर्तुम् ॥१॥" कथम्? "दण्ड प्रथमे समये कपाटमथ चोत्तरे तथा समये। मन्थानमथ तृतीये लोकव्यापी चतुर्थे तु ॥२॥ संहरति पञ्चमे त्वन्तराणि मन्थानमथ पुन षष्ठे। सप्तमके तु कपाटं संहरति ततोऽष्टमे दण्डम् ॥ ३ ॥" एते चाष्टाना समयाना मध्ये कस्मिन् समये क योगे वर्त्तन्ते ? इति, उच्यते "औदारिकप्रयोक्ता प्रथमाष्टमसमययोरसाविष्ट। मिश्रौदारिकयोक्ता सप्तमषष्ठद्वितीयेषु ॥ १ ॥ कार्म्मणशरीरयोगी चतुर्थके पञ्चमे तृतीये च।

समयत्रयेऽपि तस्मिन् भवत्यनाहारको नियमा ॥ २ ॥” दिति, तदेवं केवलिन समवहता यथोक्तेषु तिषु समयेषु कार्मणकाययोगे प्राप्यन्ते, शेषास्तु देशविरतादयो जीवसमासाः कार्म्मणकाययोगे न प्राप्यन्ते, सयोगिकेवलिनं विहायान्यस्य विग्रहगतावेव केवलकार्मणकाययोगसद्भावात्, तस्या च देशविरतत्वादिगुणानामसद्भावात्,सम्यग्मिथ्यादृष्टिरपि विग्रहगतौ न सभवति,मृतस्यैव भवान्तरगमनमप्राप्नुवतो विग्रहगतिभाव, तस्य चागमे मरणनिषेधात्, एतदेवाह—‘ **न सम्मभिच्छो कुणइ काल**’मिति, सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वे वर्तमानो जन्तु काल न करोत्येव, तत्स्वाभाव्यादिति, अथ ‘सच्चे असच्चमोसे सण्णी उ सजोगिकेवली जावे’ त्यादिगाथाद्वयोक्तस्यैवार्थस्य तात्पर्यमुच्यते, तद्यथा-मिथ्यादृष्टिसास्वादनाविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणास्त्रयो जीवसमासास्तावच्चतुर्विधमनोयोगचतुर्विधवाग्योगौदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियवैक्रियमिश्रकार्म्मणकाययोगलक्षणेषु त्रयोदशसु योगेषु वर्तन्ते, सम्यग्मिथ्यादृष्टिस्तु चतुर्विधमनोयोगचतुर्विधवाग्योगौदारिकशरीरवैक्रियशरीरलक्षणेषु दशसु योगेषु वर्तन्ते, देशविरतस्तु दशस्वेतेष्वेव तथैकादशे वैक्रियमिश्रकाययोगे वर्तते, प्रमत्तसयतस्त्वेतेष्वेवाहारकद्विकसहितेषु त्रयोदशसु योगेषु प्राप्यते, अप्रमत्ताद्य क्षीणमोहान्ता पुन षड् जीवसमासाश्चतुर्विधमनोयोगचतुर्विधवाग्योगौदारिकशरीरलक्षणेषु नवसु योगेषु लभ्यन्ते, सयोगिकेवली तु सत्यमनोयोगासत्यामृषमनोयोगसत्यवाग्योगासत्यामृषवाग्योगौदारिकौदारिकमिश्रकार्मणकाययोगलक्षणेषु सप्तसु योगेषु वर्त्तन्ते इत्येतत्पूर्वोक्तग्रन्थेनेह प्रतिपादित, तथा च सति—“ चउरो जीवसमासा तेरसजोगेसु दससु एक्को य। एक्कारससु य एक्का सत्तसु एक्को नवसु छक्क ॥ १ ॥ ” अयोगिकेवलिगुणस्थान तु योगेषु न वर्त्तत एवायोगत्वादेवेत्येतदिह समर्थित भवतीति गाथार्थ ॥ ५८ ॥ उक्त योगद्वारमथ वेदद्वारमभिधित्सुराह—

नेरइया य नपुंसा तिरिक्खमणुया तिवेयया हुंति। देवा य इत्थिपुरिसा गेविज्जाई पुरिसवेया ॥ ५९ ॥

वेद्यते स्त्र्यादिकामाभिलाषजनकत्वेनानुभूयत इति वेद -चरित्रमोहनीयान्तर्गत कर्मपुद्गलसमूहविशेष , अय च त्रिधा, तद्यथा-स्त्रिया- पुरुष प्रति कामाभिलाषजनको वेद स्त्रीवेद , पुरुषस्य स्त्रिय प्रति कामाभिलाषजनको वेद पुरुषवेद , नपुसकस्योभयं प्रति कामाभिलाषजनको वेदो नपुसकवेद , एष त्रिविधोऽपि वेद आधारमन्तरेण निराश्रयो न सभवत्यतो नारकाद्याश्रयद्वारेणैव निरूप्यते नारकास्तावन्नपुसका , नारकेषु नपुसकवेद एव प्राप्यते, तेषामतिसङ्क्लिष्टत्वेन शेषवेदद्वयाभावादिति भाव, तिर्यग्मनुष्यास्त्रिवेदका

भवन्ति, तत्रैकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियसमूर्छजपञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु समूर्छजमनुष्येषु च नपुंसकवेद एव प्राप्यते, गर्भजतिर्यग्मनुष्येषु पुनस्त्रयोऽपि वेदा लभ्यन्ते, भवनपति-व्यन्तरज्योतिष्का सौधर्मेशानसम्बन्धिनश्च देवा उपपातमाश्रित्य स्त्रीवेदपुरुषवेदभाजो भवन्ति, देवाना देवीना चैतेषूत्पादात, सनत्कुमारादयस्तूपपाते पुरुषवेदका एव भवन्ति, देवीना तेष्वनुत्पादात्, सौधर्मेशानोत्पन्नास्तु देव्योऽच्युतकल्पान्तदेवाना परिभोगमायान्ति, अत सभोगमाश्रित्य द्वादशकल्प यावत् स्त्रीवेदपुरुषवेदद्वयमपि प्राप्यते, ग्रैवेयकानुत्तर-वर्तिन सुरा पुन सर्वेऽपि पुरुषवेदका, स्त्रीसम्भोगस्यापि तेष्वभावादिति गाथार्थ ॥५९॥ उक्त स्वल्पत स्वाश्रययुक्तोऽपि वेद, साम्प्रत तत्रैव गुणस्थानलक्षणा जीवसमासाश्चिन्त्यत इत्याह—

अनियट्टन्त नपुंसा सन्नीपंचिंदिया य थीपुरिसा । कोहो माणो माया नियट्टि लोभो सरागतो ॥ ६० ॥

'अनियट्टी'त्यादि, मिथ्यादृष्ट्यादीनि अनिवृत्तिरन्ते येषा तान्यनिवृत्त्यन्तानि नव गुणस्थानकानि 'नपुंस'त्ति एकेन्द्रियादीन् जीवानाश्रित्य नपुंसकवेदे लभ्यन्ते, कि तस्मिन्नेव?, नेत्याह-'सन्नीपंचिंदिये'त्यादि, ये तु मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्त्यन्ता सञ्ज्ञिनो गर्भजा पञ्चेन्द्रिया जीवा ते 'थीपुरिस'त्ति स्त्रीवेदे पुरुषवेदे च वर्तन्त इत्यर्थ, इदमुक्त भवति-अनिवृत्त्यन्तानि नव गुणस्थानकानि नानाजीवान् प्रतीत्य वेदत्रयेऽपि लभ्यन्ते, सूक्ष्मसम्परायादीनि त्वपगतवेदोदयान्येव मन्तव्यानीति एव उक्त वेदद्वार, साम्प्रत कषायद्वारमुच्यते, तत्र 'कषशिषे'त्यादि हिंसार्थो दण्डकधातु, ततश्च कष्यन्ते नरकादिस्थानेषु प्राणिनोऽनेनेति कष-कर्म, अथवा कषन्ति प्राणिन परस्परमस्मिन्निति कष-ससारस्तदेव स एव वा आयो-लाभो येषा ते कषाया-क्रोधमानमायालोभलक्षणा सुप्रतीता एव, अत एव सूत्रकारस्तान् निरूप्य प्रथममेव तेषु प्रस्तुतजीवसमासानेव चिन्तयन्नाह—'कोहो माणो माया'ऽनियट्टि लोभो सरागंतो'त्ति गाथोत्तरार्द्ध, मिथ्यादृष्ट्यादयोऽनिवृत्तिबादरान्ता नवैव जीवसमासा क्रोधमानमायालक्षणेषु त्रिषु कषायेषु वर्तन्ते, लोभकषायेषु पुनर्नव तावदेत एव प्राप्यन्ते, दशमस्तु सूक्ष्मसम्परायो, यत आह-'लोभो सरागंतो' त्ति सह रागेण-सूक्ष्मकिट्टीकृतलोभलक्षणेन वर्तत इति सराग सूक्ष्मसम्परायस्तत्र सूक्ष्मसम्पराये भावस्तदुत्तराभावलक्षणोऽन्तो-व्यवच्छेदो यस्यासौ सरागान्तो लोभ, इदमत्र हृदय-क्रोधमानमायालक्षणकषायत्रयस्योदयोऽ-

निवृत्तिवादर एव व्यवच्छिद्यते, परतस्तु तदुदयाभाव एवेत्येतस्मिन् कषायलये यथोक्ता एव नव जीवसमासा प्राप्यन्ते, लोभकषायोदयस्तु सूक्ष्मसम्परायेऽपि भवत्यतस्तत्र सूक्ष्मसम्परायान्ता दश जीवसमासा लभ्यन्त इति गाथार्थ ॥ ६० ॥ उक्तं कषायद्वारमथ ज्ञानद्वारं विभणिषुराह—

ज्ञाने मतौ च भेदा- गा., ६१-२

आभिणिसुओहिमणकेवलं च नाणं तु होइ पंचविहं । उग्गह ईह अवाया धरणाऽऽभिणिबोहियं चउहा ॥ ६१ ॥

ज्ञायते-परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेति ज्ञानं-ज्ञातिर्वा ज्ञानं सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषग्रहणात्मको बोध इत्यर्थ, तत् पुनर्ज्ञानमिह भीमो भीमसेन इत्यादिन्यायादेकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादाभिनिबोधिकश्रुतावधिमन पर्यायकेवलभेदात्पञ्चविध, तत्राभीत्याभिमुख्ये नीति नैयत्ये, ततश्चाभिमुखो वस्तुनो योग्यदेशावस्थानापेक्षी नियत इन्द्रियाण्याश्रित्य स्वस्वविषयापेक्षी बोधोऽभिनिबोध स एव स्वार्थिकतद्धितोत्पादादाभिनिबोधिक, अथवाऽभिनिबुध्यते-परिच्छिनत्ति वस्त्वित्यभिनिबोध इति कर्त्तरि, यदिवाऽभिनिबुध्यते-संवेद्यते आत्मना स इत्यभिनिबोध इति कर्मणि स एवाभिनिबोधिकमिति तथैव, तथा श्रवणं श्रुत-अभिलापप्लावितार्थग्रहणप्रत्यय उपलब्धिविशेष, अथवा श्रूयतेऽसाविति श्रुत-शब्द,, स च कारणे कार्योपचारेण ज्ञानशब्दवाच्यो भवत्यत सोऽपि श्रुतमुच्यते, तथाऽवधानमवधि -इन्द्रियाद्यनपेक्षमात्मन साक्षादर्थग्रहणम्, अथवाऽवधि -मर्यादा तेनावधिना-रूपिद्रव्यमर्यादात्मकेन यज्ज्ञान प्रवर्तते तदप्यवधिरुपचारादिति, तथा सञ्ज्ञिभिर्जीवै काययोगेनेत्यादिना पूर्वोक्तस्वरूप मन पर्येयति-अवगच्छतीति कर्मण्यणि कृते मन पर्यायमिति, तथा केवल एकमसहायमसाधारणमनन्तमपरिशेष चोच्यते, तत्रैक तद्भावे शेषच्छाद्मस्थिकज्ञानदर्शनाभावात् असहायं त्विन्द्रियमन कृतसाहाय्यनिरपेक्षत्वेनार्थपरिच्छेदात् असाधारणं स्वनन्यसदृशत्वात् अनन्त त्वपर्यवसितकालावस्थायित्वात् अपरिशेष तु सम्पूर्णमुच्यते सम्पूर्णद्रव्यादिज्ञेयग्राहित्वादिति, तत्रैतस्मिन् पञ्चविधेऽवग्रहेहापायधारणाभेदात्तावदाभिनिबोधिक चतुर्द्धा भवतीति गाथार्थ ॥६१॥ अवग्रहादीनामपि भेदनिरूपणार्थमाह—

पचहिवि इंदिएहिं मणसा अत्थोग्गहो मुणेयव्वो । चक्खिंदियमणरहियं वंजणमीहाइयं छद्धा ॥६२॥

अवग्रहो द्विधा व्यञ्जनावग्रहोऽर्थावग्रहश्च, तत्र व्यज्यते-प्रकटीक्रियते शब्दादिरर्थोऽनेनेति व्यञ्जन, किं तत् ?, उच्यते, उपकरणेन्द्रियस्य कदम्बपुष्पाकृते श्रोत्र-

घ्राणरसनस्पर्शनलक्षणस्य शब्दगन्धरसस्पर्शपरिणतद्रव्याणां च य परस्पर सम्बन्ध -प्रथममुपश्लेषमात्रं तदिह व्यञ्जनमुच्यते, अपर चेन्द्रियेणाप्यर्थस्य व्यञ्जनात्वादपी-न्द्रियमिह व्यञ्जनमभिप्रेतं, ततश्च व्यञ्जनेन-इन्द्रियलक्षणेन व्यञ्जनस्य-विषयसम्बन्धलक्षणस्यावग्रहणं-परिच्छेदनमकस्य व्यञ्जनशब्दस्य लोपाद् व्यञ्जनावग्रह , किमपीदमित्य-व्यक्तज्ञानरूपाद्वक्ष्यमाणार्थावग्रहादप्यधः ऽव्यक्ततरज्ञानमात्रमित्यर्थ , अय च नयनमनोवर्जेन्द्रियचतुष्टयभेदाच्चतुर्द्धा, नयनमनसोरप्राप्यकारित्वेन विषयसम्बन्धाभावाद्, व्य-ञ्जनावग्रहस्य चेन्द्रियविषययो सम्बन्धग्राहकत्वादिति भाव , इदमेवाह सूत्रकार **'चक्खिंदियमणरहियं वं** 'मिति चक्षुरिन्द्रियमनोरहित शेषेन्द्रियचतुष्टयविषय व्यञ्जन, व्यञ्जनावग्रहो भवतीत्यर्थ , अर्यत इति अर्थ -शब्दरूपरसगन्धादिस्तस्य शब्दरूपादिभेदानामन्यतरेणापि भेदेनानिर्द्धारितस्य सामान्यरूपस्यावग्रहणमर्थावग्रह , किमपीदमित्य-व्यक्तज्ञानमित्यर्थ , स च मन सहितेन्द्रियपञ्चकजन्यत्वात्षोढा, एतदेवाह सूत्रकार -**'पंचहिवि इंदिएहिं मणसा अत्थोग्गहो'**त्ति पञ्चभिरपीन्द्रियैर्मनसा च हेतुभूतेनं य उत्पद्यते सोऽर्थावग्रह षड्विधा मुणितव्य , अनयोश्च जायमानयो. पूर्वं व्यञ्जनावग्रहस्ततोऽर्थावग्रह इति क्रम , सूत्रकारेण तु गाथाबन्धानुलोम्यादिकारणात्कुतश्चिदि-त्थं व्यतिक्रमनिर्देश कृत इति भावनीयम्, **'ईहाइयं छद्ध'**त्ति आदिशब्दादपायधारणापरिग्रह , ततश्चाभिनिबोधिकस्येहापायधारणालक्षणमपि भेदत्रयमिन्द्रियपञ्चकमनोजन्य-त्वात्प्रत्येक षड्विध मुणितव्य, तत्रार्थावग्रहेणावगृहीतस्यैव स्थाणवादिवस्तुनोऽपि किमय भवेत् स्थाणुरेव न तु पुरुष इत्यादिरूपेण वस्तुधर्मान्वेषणात्मक ज्ञानचेष्टनमीहा, ईहनमीहेतिकृत्वा 'अरण्यमेतत्सविताऽस्तमागतो, न चाधुना सम्भवतीह मानव । प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा, भाव्य स्मरारातिसमाननाम्ना' ॥१॥' इत्याद्यन्वय-धर्मघटनव्यतिरेकधर्मनिराकरणाभिमुख्यालिङ्गितो ज्ञानविशेष ईहेति हृदयम्, ईहितस्यैव वस्तुन स्थाणुरेवायमित्यादिनिश्चयात्मको वाऽवविशेषोऽपाय , इत्थं निश्चितस्यै-वाविच्युतिवासनास्मृतिरूप धरणं धारणा, अत्र चापायेन निश्चिते घटादिवस्तुनि तदुपयोगतोऽन्तर्मुहूर्तमविच्यवनमविच्युति , एकदा पटादिरूपेण निश्चितस्य चार्थस्य सङ्-ख्यातकालभाविनी असङ्ख्यातकालभाविनी वा पुनस्तद्दर्शने या निश्चययोग्यता सा सस्काररूपा वासना, पूर्वदृष्टस्य चार्थस्य कालान्तरे यत्पुनरनुस्मरणं सा स्मृतिरित्येव धारणा त्रिधा भवतीति गाथार्थः ॥६२॥ तदेव निरूपिता [सङ्क्षेपत केचिदाभिनिबोधिकज्ञानभेदा विस्तरतस्तु **सर्वेऽप्यावश्यकादिभ्यो** विज्ञेयो । अथ ,श्रुतावधि-

ज्ञाने किञ्चिद्भेदतो निरूपयितुमाह—

अंगपविट्ठियरसुय ओहि भवे पतिगुणं च विन्नेयं । सुरनारएसु य भवे भवं पति सेसमियरेसु ॥ ६३ ॥

श्रुतज्ञानं द्विधा-अङ्गप्रविष्टम्-अङ्गस्वरूपमाचारादिकम्, इतरत्तु-अङ्गबाह्यमावश्यकदशवैकालिकोत्तराध्ययनादिकम्, अवधिज्ञानमपि तावद् द्विविधं विज्ञेयमिति दर्शयति-भवं प्रति गुणं च, प्रतीति सवध्यते, भवप्रत्ययिकं गुणनिमित्तं चेत्यर्थः, तत्र सुरेषु नरकेषु च 'भवे' त्ति भवेत्-सम्पद्येत, कथम्भूतम्? इत्याह-भवं प्रति, भवप्रत्ययिकमेवेतेष्ववधिज्ञानं भवेदित्यर्थः, भवः-सुरलोके नरके च जन्मैव प्रत्ययः-कारणं यस्य न तु तद्व्यतिरिक्तं तपःप्रभृतिगुणान्तरं तद्भवप्रत्ययिकमवधिज्ञानं, स्वावरणक्षयोपशम एव सर्वत्रावधिविज्ञानस्य निमित्तं, केवलं सोऽपि तत्कारणभूतः क्षयोपशमो देवलोके नरकेषु जन्ममात्रानन्तरमेव तपःप्रभृतिगुणानपेक्षः सम्पद्यत इति देवनारकाणां पक्षिणां गगनोत्पतनसामर्थ्यमिव भवप्रत्ययिकमवधिज्ञानमुच्यते, इतरेषु-पुनस्तिर्यग्मनुष्येषु शेषं-भणितपरिशिष्टं गुणप्रत्ययिकमवधिज्ञानं भवेदिति गाथार्थः ॥ ६३ ॥ प्रकारान्तरेणाप्यवधिज्ञानभेदानाह—

अणुगामि अवट्ठिय हीयमाणयिड त भवे सपडिवक्खं । उज्जुमई विउलमई मणनाणे केवलं एक्कं ॥ ६४ ॥

अनुगाम्यवस्थितं हीयमानमिति सप्रतिपक्षं तदवधिज्ञानं षोढा भवति, तत्र यस्मिन् प्रदेशे व्यवस्थितस्योत्पन्नं ततोऽन्यत्रापि प्रदेशेषु संचरतो लोचनवद्यदनुगच्छति तदनुगाम्यवधिज्ञानमुच्यते, तत्प्रतिपक्षस्त्वननुगामि यत्प्रदेशान्तरेषु सचरतः स्थानप्रदीपवन्नानुगच्छतीत्यर्थः, अवतिष्ठत इत्यवस्थितम्-अविचलितस्वरूपम्, अवस्थानं चेहावरोगवारत उपयोगतो लब्धितश्च चिन्त्यते, तत्राधार-क्षेत्र, तत्र कस्मिन्नेव क्षेत्रे तयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यवस्थितोऽवधिरनुत्तरसुराणां प्राप्यते, उपयोगतस्तु द्रव्येऽवधिज्ञानस्योपयोग उत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तमवतिष्ठते, पर्यायेषु पुनरुत्कृष्टतः सप्त चाष्टौ वा समयानिति, अन्ये त्वभिदधति-पर्यायेषु सप्त गुणेष्वष्टाविति, तत्र सहवर्तिनो गुणाः शुक्लत्वादयः क्रमवर्तिनः पर्याया नवपुराणादयः, यथोत्तरं द्रव्यगुणपर्यायाणां सूक्ष्मत्वात् स्तोकोपयोगतेति भावनीयं, लब्धितस्त्ववस्थानमवधिज्ञानस्य तत्रान्यत्र वा क्षेत्रे उत्कृष्टतः मानिकम्यइ्रष्टि-

सागरोपमाणि भवन्ति, अवस्थितप्रतिपक्षभूतं तु चलं यदनुत्तरसुराणामिव नैकत्र क्षेत्रेऽवतिष्ठते किन्तु अच्युतदेवादीनामिवान्यान्यक्षेत्रेषु संचरति, द्रव्यपर्यायेष्वप्यन्यान्येषु शीघ्रं यद्गच्छति, लब्धितोऽप्युत्कृष्टां स्थितिमसम्पूर्यैव यदपगच्छति पुनश्च भवति तदिह सर्वं चलत्वेन विवक्षितमित्यर्थः, हीयमानं त्वपचीयमानं, सा च हीयमानता क्षेत्रतः कालतो द्रव्यतः पर्यायतश्च, तथाहि क्षेत्रकालावाश्रित्य किञ्चिदवधिज्ञानं प्रभूतविषयत्वेनोत्पद्य पश्चादसङ्ख्यातभागहान्या वा सङ्ख्यातभागहान्या वा सङ्ख्यातगुणहान्या वाऽसङ्ख्यातगुणहान्या वा हीयते न त्वनन्तभागहान्याऽनन्तगुणहान्या वा, क्षेत्रकालयोरनन्तयोरवधेरविषयत्वादेव, द्रव्याण्याश्रित्य पुनर्बहुविषयत्वेन सम्भूय पश्चादनन्तभागहान्याऽनन्तगुणहान्या वाऽपचीयते, द्रव्याणामनन्तानामप्यवधिज्ञानेन दर्शनात्, यथा च पर्यायेषु षड्विधा हानिर्वक्ष्यते तथा द्रव्ये न भवति, तत्स्वाभाव्यादिति, पर्यायानाश्रित्य प्रचुरविषयत्वेनाविर्भावनतोऽनन्तभागहान्या वा असङ्ख्यातभागहान्या वा सङ्ख्यातभागहान्या वा सङ्ख्यातगुणहान्या वाऽसङ्ख्यातगुणहान्या वाऽनन्तगुणहान्या वा हीयते वा, अनन्तेषु द्रव्येष्वनन्तानामपि पर्यायाणामवधिगोचरत्वादिति, हीयमानप्रतिपक्षभूतं पुनर्वर्धमानकं, ततो वर्द्धमानतापि क्षेत्रकालद्रव्यपर्यायेषु वक्तव्या, तथाहि-क्षेत्रकालावाश्रित्य किञ्चिदवधिज्ञानं स्तोकविषयत्वेनोत्पद्य ततोऽसङ्ख्यातभागवृद्ध्या वा सङ्ख्यातभागवृद्ध्या वा सङ्ख्यातगुणवृद्ध्या वाऽसङ्ख्यातगुणवृद्ध्या वा वर्द्धत इत्यादि सर्वं हीयमानकवद्वक्तव्यं, केवलं हानिस्थाने वृद्धिर्वक्तव्या, शेषं प्रायस्तथैवेति। उक्ता अवधिज्ञानस्य षड् भेदाः, अथ मनःपर्यायज्ञानभेदानभिधित्सुराह-'**उज्जुमई**' त्यादि, '**मणनाणे**' त्ति विभक्तिव्यत्ययान्मनःपर्यायज्ञानं द्विविधम्-ऋजुमति विपुलमति चेति, तत्र मननं मतिर्विषयपरिच्छित्तिरित्यर्थः, ऋज्वी-अल्पतरविशेषविषयतया मुग्धा मतिर्यस्य तद् ऋजुमति, विपुला-बहुतरविशेषविषयतया पट्वी मतिर्यस्य तद्विपुलमति, तत्र ऋजुमतेरर्द्धतृतीयाङ्गुलहीनो मनुष्यलोकः क्षेत्रतो विषयः, विपुलमतेस्तु स एव सम्पूर्णो निर्मलतरश्च, कालतस्त्वेतावति क्षेत्रे भूतभाविनो पल्योपमासङ्ख्येयभागगतातीतानागतानि सञ्ज्ञिमनोरूपाणि मूर्त्तद्रव्याणि, द्रव्यतोऽपि चैतान्येव द्रव्याणि, भावतस्तु तत्पर्यायाश्चिन्तनानुगुणपरिणतिरूपाः, चिन्तनीयं तु बाह्यमर्थं मूर्त्तममूर्त्तं वा त्रिकालगोचरमप्यनुमानादेव जानाति, यतः एतत्परिणतान्येतानि मनोद्रव्याणि ततः एतदन्यथानुपपत्तेरयमनेनार्थश्चिन्तित इति लेखाक्षरदर्शनात् तदुक्तार्थमिव प्रत्यक्षीकृत्य मनोद्रव्येभ्यश्चिन्तितमर्थमनुमिमीते न पुनः साक्षाज्जानाति, स चैष बाह्याभ्यन्तररूपो द्विविधोऽपि विषयोऽ-

अवधेर्भेदषट्कम्।

स्फुटतरं स्तोकतरञ्च ऋजुमतेः स्फुटतरं बहुतरञ्च विपुलमतेर्ज्ञेयमनयोर्भेदः । इत्युक्तं भेदतोऽपि मनःपर्यायज्ञानं, केवलज्ञाने तु सर्वावरणक्षयसम्भूतत्वाद् भेदो न तस्य वदन्नाह—'केवल एक' ति एकमेव भेदरहितं केवलज्ञानं, स्वावरणक्षयोपशमवैचित्र्ये हि युक्तं क्षायोपशमिकज्ञानेषु भेदसम्भवोऽस्मिंस्तु समस्तावरणक्षयसम्भूते क्षायिके केवलज्ञाने कुतो भेदसम्भावनाऽपि ? इति गाथार्थः ॥ ६४ ॥ तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः पञ्चापि ज्ञानानि, ज्ञानेषु च प्रस्तुतेषु तत्प्रतिपक्षभूतानि मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गलक्षणान्यज्ञानान्यपि त्रीणि वक्तव्यानि, तत्र मतिज्ञानमपि मिथ्यादृष्टेर्मत्यज्ञानमुच्यते, तथा श्रुतज्ञानमपि तस्य श्रुताज्ञानमभिधीयते, एवं तस्यावधिरपि विभङ्ग उच्यते, ननु कथं मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमपि अज्ञानमुच्यते ?, ज्ञानकार्याकरणात्, ज्ञानस्य हि तत्त्वावगमः फलं, न च मिथ्यादृष्टेर्नास्त्येव, यथा पुत्रकार्याकरणात्पुत्रोऽप्यपुत्र उच्यते वस्तुकार्यासमर्थत्वाद्वस्त्वप्यवस्तु व्यपदिश्यते, एवं ज्ञानकार्याक्षमत्वात् मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमप्यज्ञानमुच्यते ॥ साम्प्रतमेषु ज्ञानेष्वज्ञानेषु च गुणस्थानलक्षणा जीवसमासाश्चिन्तनीया इत्यत आह—

मइसुय मिच्छा साणा विभंग समणे य मीसए मीस । सम्मछउमाभिणिसुओहि विरयमण केवल सनामे ॥ ६५ ॥

'मइसुय' त्ति एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वान्मत्यज्ञानश्रुताज्ञाने मिथ्यादृष्टौ सास्वादने च तते स्थावरे समनस्के अमनस्के च सामान्येन लभ्येते, 'विभंग समणे य' त्ति तस्मिन्नेव मिथ्यादृष्टौ सासादने च विभङ्गं, चकारस्यैवकारार्थत्वात्समनस्के संज्ञिन्येव प्राप्यते, असंज्ञिनः पारभविकस्य ताद्भविकस्य च विभङ्गस्यासम्भवादिति, सास्वादनसम्यग्दृष्टेश्च यद्यपि सम्यक्त्वलेशः कोऽपि प्राप्यते तथाऽप्यनन्तानुबन्ध्युदयदूषितत्वादज्ञानित्वेनैवागमे विवक्षित इति भावनीयं, 'मीसए मिस्स' त्ति मिश्रे सम्यग्मिथ्यादृष्टिरित्यत्र मतिश्रुतावधिविषयं 'मिश्रं' ज्ञानाज्ञानस्वरूपं प्राप्यते, व्यवहारनयमताश्रयणेनैवेत्थमुक्तं, व्यवहारनयो हि स्थूलत्वादित्थं मन्यते, यथा नात्यन्तमेकान्तेन सम्यग्दृष्टिर्नापि मिथ्यादृष्टिः किन्तु मिश्रः सम्यग्मिथ्यादृष्टिस्ततोऽस्य मतिश्रुतावधिज्ञानत्रयमपि नैकान्तेन ज्ञानं नाप्यज्ञानं, किन्तु ज्ञानाज्ञानस्वरूपं मिश्रमुच्यत इति, निश्चयनयस्तु मन्यते-सम्यग्बोधो ज्ञानं ततोऽन्यदशतोऽप्यसम्यग्भावेन दूषितं सर्वमज्ञानमेव, अंशतोऽपि हि विषेणोपमस्तथ्यमसमपथ्यमेव, अशुचिलवेनापि मिश्रितं जलाद्यशुच्येव, एवमल्पेनापि मिथ्याभावेन दूषितमज्ञान-

ज्ञानेषु गुणस्था-
नकानि गा ६५

संयमादौ गुणस्थानकानि गा ६६ ।

मेव, तस्मान्मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभंगलक्षणमज्ञानत्रयमेवास्य प्राप्यते न मिश्रं, स्थानान्तरेषु च सर्वेषु प्रायोऽज्ञानित्वेनैवाय निर्दिष्ट इति मन्तव्य, 'सम्मछउमाभिणिसुयोहि'त्ति अविरतसम्यग्दृष्टिमादौ कृत्वा क्षीणकषायछद्मस्थमन्ते व्यवस्थाप्य नवसु गुणस्थानकेष्वाभिनिबोधिकश्रुतावधिलक्षण ज्ञानत्रयं लभ्यत इत्यर्थ, 'विउमण' त्ति विरत-प्रमत्तसंयत पुनरादौ कृत्वा क्षीणकषायछद्मस्थमेवान्ते विधाय सप्तसु गुणस्थानकेषु चतुर्थं मनःपर्यायज्ञानमपि प्राप्यते, मनःपर्यायज्ञानस्य न प्रतिपत्ता यद्यप्यप्रमत्त एव भवति तथाऽपि पूर्वप्रतिपन्न प्रमत्तोऽपि स्यादिति प्रमत्ते तत्सद्भावो न विरुध्यते, 'केवलसनामे' त्ति समान नाम यस्यासौ सनामा तस्मिन् सनाम्नि केवलिनीत्यर्थः, केवलं प्राप्यते, केवलज्ञानं केवलज्ञानिनि लभ्यत इत्यर्थ, न च वक्तव्य मत्वर्थीयेन समाननामता विहन्यते, तावन्मात्रभेदस्याविवक्षितत्वादिति, न च केवली सयोग्ययोगिगुणस्थानकभेदाद् द्विधा, तत केवलज्ञानमेतस्मिन् गुणस्थानद्वये प्राप्यत इति तात्पर्यमिति गाथार्थः ॥ ६५ ॥ उक्त ज्ञानद्वारमथ संयमद्वारमभिधीयते

अजया अविरयसम्मा देसविरया य हुंति सट्ठाणे । सामाइयछेयपरिहारसुहुमअहक्खाइणो विरया ॥ ६६ ॥

अविरतसम्यग्दृष्टेरारभ्यार्वाग्वर्त्तिनः सर्वेऽप्ययता -असयता, मिथ्यादृष्टिसास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यविरतसम्यग्दृष्टिषु तावदसंयम एव प्राप्यत इत्यर्थ, देशविरतास्तु स्वस्थान एव भवन्ति, देशतो विरतिश्च तेषा स्वस्थाने, तत संयमासंयमस्तेषु प्राप्यत इति हृदय, सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्परायसयथाख्यातचारित्रिणस्तु विरता -सर्वविरतिसंयमिनो भवन्ति, इदमुक्तं भवति सामायिकादिषु पञ्चसु चारित्रेषु संयमो लभ्यते, देशविरतौ तु संयमासंयमः, शेषेषु तु निर्दिष्टस्थानेष्वसंयम एवेति, किस्वरूपाणि पुनस्तानि सामायिकादीनि पञ्च चारित्राणि यानि संयमत्वेन प्रतिपत्तव्यानि ? इति, अत्रोच्यते-समो-रागद्वेषरहितस्तावदभिधीयते, तस्यायो-लाभः समायः, समो हि प्रतिक्षणमपरापरैर्विशुद्धतमैर्ज्ञानदर्शनचारित्रपर्यायैर्युज्यत एवेति, समाय एव सामायिक, चारित्रावरणीयकर्मक्षयोपशमजन्यः सर्वविरतिरूपो जीवपरिणामविशेष इत्यर्थ, पञ्चप्रकारमपि च चारित्रं सामान्यतः सामायिकमुच्यते, केवल यत्र छेदोपस्थापनादयो विशेषा संभवन्ति तत्तैरेव विशेषैर्व्यपदिश्यते, यत्र तु ते विशेषा न संभवन्ति तन्निर्विशेषण सामान्येन सामायिकमुच्यते, तच्च द्विधा-इत्वर यावत्कथिक च, तत्रेत्वरं स्वल्पकालीनमुच्यते, तच्च भरतैरवतेषु प्रथमपश्चिमतीर्थकरतीर्थयोरनारोपितव्रतस्य शिष्यकस्य विज्ञेयं,

सामायिकाद्या भेदाः.

यावत्कथिकं तु यावज्जीविकमुच्यते, तच्च भरतैरवतयोर्मध्यमतीर्थंकरतीर्थवर्तिनां विदेहतीर्थकरतीर्थान्तर्गतानां साधूनामवसेयं, तेषां व्रतोपस्थापनरूपाया उपस्थापनाया अभावादिति १, छेदोपस्थापना च यस्मिंस्तच्छेदोपस्थापनम्, इदमुक्तं भवति-पूर्वपर्यायस्य छेदो महाव्रतेषु चोपस्थापनमात्मनो यत्र तच्छेदोपस्थापनं, तच्च सातिचारमनतिचारं च, तत्र सातिचारं मूलप्राप्तिशीलस्य यत्पुनर्व्रतारोपणम्, अनतिचारं तु यदित्वरसामायिकस्य शिक्षकस्योपस्थापनकाले महाव्रतारोपणरूपमारोप्यते, तीर्थान्तरसङ्क्रान्तौ वा, यथा पार्श्वनाथतीर्थाद्वर्धमानस्वामितीर्थं सङ्क्रामतां साधूनां पञ्चयामधर्मप्रतिपत्तौ छेदोपस्थापनमिति २, परिहरणं परिहारः-तपोविशेषस्तेन विशुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिकं, तदपि द्विभेदं-निर्विशमानकं निर्विष्टकायिकं च, तत्र निर्विशमानकास्तदासेवका उच्यन्ते, तदव्यतिरेकात्तदपि चारित्रं निर्विशमानकं, निर्विष्टकायिकैः आसेवितं निर्विष्टचारित्रं कायो येषां ते निर्विष्टकायास्त एव स्वार्थिके कप्रत्यये निर्विष्टकायिकास्तदव्यतिरेकाच्चारित्रमपि निर्विष्टकायिकम्, इह च नवको गणः स्वगच्छान्निर्गत्य तपः करोति, तत्र चत्वारः साधवः परिहारिका भवन्ति, अपरे तु तद्वैयावृत्त्यकरत्वादनुपरिहारिकाः, एकस्तु कल्पस्थितो वाचनाचार्यो, गुरुरूप इत्यर्थः, एतेषां च निर्विशमानकानां च परिहारतपः सङ्ग्रहगाथाभिरुच्यते तद्यथा —"परिहारियाण उ तवो जहन्न मज्झो तहेव उक्कोसो। सीउण्हवासकाले भणिओ धीरेहिं पत्तेयं ॥ १ ॥ तत्थ जहन्नो गिम्हे चउत्थ छट्ठं तु होइ मज्झिमओ। अट्ठममिह उक्कोसो एत्तो सिसिरे पवक्खामि ॥ २ ॥ सिसिरे उ जहन्नाई छट्ठाई दसमचरमगो होइ। वासासु अट्ठमाई बारसपज्जंतगो नेओ ॥ ३ ॥ पारणगे आयामं पंचसु गह दोसऽभिग्गहो भिक्खे। कप्पट्ठिया य पइदिण करेंति एमेव आयामं ॥ ४ ॥ एवं छम्मासे तवं चरिउं परिहारिया अणुचरंति। अणुचरगा परिहारियपयट्ठिए जाव छम्मासा ॥ ५ ॥ कप्पट्ठिओवि एवं छम्मासं तवं करेइ सेसा उ। अणुपरिहारियभावं वयंति कप्पट्ठियत्तं च ॥ ६ ॥ एवं सो अट्ठारसमासपमाणो उ वण्णिओ कप्पो। संखेवओ विसेसो वित्थारा सुत्ताउ नायव्वो ॥ ७ ॥ कप्पसमत्तीए तयं जिणकप्पं वा उविंति गच्छं वा। पडिवज्जमाणगा उण जिणस्सगासे पवज्जंति ॥ ८ ॥ तित्थयरसमीवासेवगस्स पासे व नो व अन्नस्स। एएसिं जं चरणं परिहारविसुद्धिगं तं तु ॥ ९ ॥" ३, संपरैति-पर्यटति संसारमनेनेति सम्परायः-कषायाः, सूक्ष्मः-किट्टीकरणतो लोभांशरूपः सम्परायः कषायो यत्र तत्सूक्ष्मसम्परायं, तदपि द्विधा-विशुध्यमानकं संक्लिश्यमानकं च, तत्र विशुध्यमानकं क्षपकोपशमश्रेणिद्वयमारोहतो भवति, संक्लि-

ग्यमानकं तूपशमश्रेणिं प्रत्यासन्नस्य ४, यथैवाख्यातं सोऽकषायतया चारित्रं विशुद्धं भवति सिद्धान्ते समाख्यातं, ततश्च यथैवाख्यातं समयं तथैव यद्वर्तते चारित्रं तद् यथाख्यातं, सर्वथैव कषायोदयरहितमित्यर्थः, इदमपि द्विधा-छद्मस्थयथाख्यातचारित्रं केवलियथाख्यातचारित्रं च, पुनरप्याद्यं द्विधा-उपशान्तमोहछद्मस्थयथाख्यातचारित्रं क्षीणमोहछद्मस्थयथाख्यातचारित्रं च, इतरदपि द्विधा-सयोगिकेवलियथाख्यातचारित्रमयोगिकेवलियथाख्यातचारित्रं चेति ५। तदेवमेतानि पञ्च चारित्राणि संयमस्थानेन प्रतिपत्तव्यानीति स्थितमिति गाथार्थः ॥ ६६ ॥ तदेवं निरूपितं संयमस्वरूपं, तन्निरूपणतस्त्वसंयमः संयमासंयमश्च निरूपितः, साम्प्रतं संयमत्वेनैव निरूपितेषु सामायिकादिचारित्रेषु गुणस्थानलक्षणान् जीवसमासान्निरूपयितुमाह-

सामाइयछेया जा नियट्टि परिहारमप्पमत्त ता। सुहुमा सुहुमसरागे उवसंताइ अहक्खाया ॥ ६७ ॥

सामायिकच्छेदोपस्थापनीया भवन्ति, कियद्दूरं यावत्? इत्याह-'जा नियट्टि' त्ति प्रमत्तसंयतलक्षणात् षष्ठगुणस्थानकादारभ्यानिवृत्तिबादरसम्परायलक्षणं नवमं गुणस्थानकं यावदिति, प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसम्परायलक्षणाश्चत्वारो जीवसमासाः सामायिकच्छेदोपस्थापनीयचारित्रलक्षणे संयमे वर्तन्त इत्यर्थः, षष्ठगुणस्थानकादारभ्येति एतच्च सूत्रेऽनुक्तमपि लभ्यते, देशविरतिपर्यन्तेषु पञ्चसु जीवसमासेषु सर्वचारित्रस्य सर्वथैवासम्भवादिति, परिहारविशुद्धिकसंयमे प्रमत्तान्ता जीवा लभ्यन्ते, प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानवर्तिनो जीवाः प्रोक्ते सामायिकच्छेदोपस्थापनीयलक्षणे परिहारविशुद्धिरूपे च संयमे वर्तन्त इत्यर्थः, अपूर्वकरणादीनि च गुणस्थानकानि परिहारविशुद्धिसंयतेन न प्राप्यन्ते, तेषां श्रेणिद्वयारोहण एव सम्भवाच्छ्रेणिद्वयारोहणस्य च कैश्चिन्मतेन परिहारविशुद्धिकचारित्रिणो निषेधादिति। 'सुहुम' त्ति सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानसम्भविनो जीवाः सूक्ष्मसम्परायसंयमे वर्तन्ते नान्यत्रेति, उपशान्तमोहादयस्तु यथाख्यातचारित्रिणः, उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिकेवल्ययोगिकेवलिलक्षणाश्चत्वारो जीवसमासा यथाख्यातचारित्रं लभन्त इत्यर्थः। तदेवं चिन्तिताः संयमे जीवसमासाः, असंयमे तु मिथ्यादृष्ट्यादयोऽविरतसम्यग्दृष्टिपर्यन्ताः, संयमासंयमे तु देशविरताः अनन्तरगाथायामेव निरूपिता इति गाथार्थः ॥ ६७ ॥ तदेवं सामायिकच्छेदोपस्थापनीयादिरूपतया संयमं निश्रित्य चिन्तितास्तत्र जीवसमासाः, आगमे तु पुलाक-

बकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकरूपाः पञ्चश्रमणाः प्रज्ञप्ते, अतस्तच्चरणपरिणामात्मकोऽपि मयम गभवति, ततस्तमनुपदर्शयितु पुलाकादीन् श्रमणान् निरूपयन्नाह--

समणा पुलाय वउसा कुसील निग्गंथ तह सिणाया य । आइतिय सकसाई विगय छउमा य केवलिणो ॥ ६८ ॥

श्राम्यन्तीति श्रमणाः साधवश्चारित्रिणः, के पुनस्ते इत्याह---'पुलाय वउसे' त्यादि, पुलाका बकुशाः कुशीला निर्ग्रन्थाः स्नातकाश्चेति, एतेषां च पुलाकादीनां सर्वेषां सामान्यतश्चारित्रसद्भावेऽपि मोहनीयकर्मक्षयोपशमादिवैचित्र्याद्भेदोऽवगन्तव्यः, तत्र पुलाको-निस्सारः पलि-जम्पस्य धान्यस्य कणस्तद्वच्च यः संयमसारयुक्तः ज्ञानदर्शनचारित्रातिप-जीवनात्संयमसारं रफेटयन्तो येऽसारास्त पुलाकाः, पुलाका इव पुलाका इतिकृत्वा, बकुशं शबलं कर्बुरं इत्यनर्थान्तरं, एवम्भूतश्च सातिचारत्वात्संयमोऽस्याभिप्रेन, ततश्च बकुशसंयमयोगात्साधवोऽपि बकुशाः सातिचारत्वाच्छबलचारित्रिण इत्यर्थः, मूलोत्तरगुणविराधनात् सञ्ज्वलनकषायोदयाद्वा कुत्सितं शीलं - चारित्रं येषां ते कुशीलाः, निर्गता मोहनीयकर्मलक्षणाद् ग्रन्थादिति निर्ग्रन्थाः, घातिकर्ममलपटलक्षालनात्स्नाता इव स्नातकाः-केवलिनः, तत्र पुलाका द्विविधाः--लब्धिपुलाकाः प्रतिसेवापुलाकाश्च, तत्र लब्धिपुलाका लब्धिविशेषयुक्ताः, यदाह--"संघाइयाण कज्जे चुण्णिज्जा चक्कवट्टिमवि जीए । तीए लद्धीए जुओ लद्धिपुलाओ मुणेयव्वो ॥ १ ॥" अन्ये त्वाहुः-- आसेवनतो यो ज्ञानपुलाकस्तस्यैवमीदृशी लब्धिः, स एव च लब्धिपुलाको, न तद्व्यतिरिक्तः कश्चिदपर इति, प्रतिसेवापुलाकास्तु पञ्चविधाः--ज्ञानदर्शनचारित्रलिङ्गयथासूक्ष्मप्रतिसेवकाश्च, आह च -- 'खलियाइदूसणेहिं नाणं सकाइएहिं सम्मत्तं । मूलुत्तरगुणपडिसेवणाइ चरणं विराहेइ ॥ १ ॥ लिंगपुलाओ अन्नं निक्कारणओ करेइ जो लिंगं । मणसा अकप्पियाणं निसेवओ होअहासुहुमो ॥ २ ॥" इति १, बकुशा अपि द्विधा --उपकरणबकुशाः शरीरबकुशाश्च, तत्र वस्त्रपात्राद्युपकरण-प्रक्षालनादिविभूषानुवर्तका उपकरणबकुशाः, करचरणमुखादिशरीरावयवानां समस्तशरीरस्य वा प्रक्षालनादिविभूषानुवर्तिनः शरीरबकुशाः, एते च द्विविधा अपि सामान्यतः पञ्चविधास्तद्यथा-आभोगबकुशा अनाभोगबकुशाः संवृतबकुशा असंवृतबकुशाः सूक्ष्मबकुशाः, तत्राभोगः --साधूनामकृत्यमेतच्छरीरोपकरणविभूषणमित्येवं ज्ञानं तत्प्रधाना बकुशा आभोगबकुशाः, तद्विपरीतास्त्वनाभोगबकुशाः, संवृता-गुप्ता लोकेऽविज्ञातदोषाः संवृतबकुशाः, तद्विपरीतास्त्वसंवृतबकुशाः, नेत्रमुखप्रक्षालनादिसूक्ष्म-

पुलाकादिषु गुणस्थानकानि गा ६८ ।

दोषा सूक्ष्मवकुशा, उक्तञ्च—"आभोगे जाणतो करेइ दोसे अजाणमणभोगो । लोए जाणिज्जंतो असवुडो सवुडो इयरो ॥ १ ॥ अच्छिमुह मज्जमाणो होइ अहा-सुहुमओ तहा वउसो ॥" इत्यादि, एते च वकुशा सामान्येन ऋद्धियशस्कामा सातगौरवाश्रिता अविविक्तपरिवाराश्छेदयोग्यशवलचारित्रयुक्ता अवगन्तव्या, तत्र ऋद्धि-प्रचुरवस्त्रपात्रादिप्राप्तिर्यश-ख्यातिगुणस्तत्कामका, सात-सुखं तत्र गौरव-आदरस्तदाश्रिता, अविविक्त:-असंयमात् अपृथग्भूत समुद्रफेनादिना निघृष्टजङ्घ-रतैलादिना विहितशरीरमृज कर्तरिकाकल्पितकेश परिवारो येषा तेऽविविक्तपरिवारा, छेदयोग्य शवलमतिचारकर्बुरं यच्चारित्र तेन युक्ता २, कुशीला द्विविधा-प्रतिसेव-नाकुशीला कषायकुशीलाश्च, तत सेवना-सदमस्य सम्यगाराधना तत्प्रतिपक्षस्तु प्रतिसेवना तया कुशीला प्रतिसेवनाकुशीला, कषाये सञ्ज्वलनक्रोधाद्युदयलक्षणे कुशीला कषायकुशीला, तत्र प्रतिसेवनाकुशीला पञ्चविधा-ज्ञानदर्शनचारित्रलिङ्गप्रतिसेवका सूक्ष्मप्रतिसेवकाश्च, तत्र ज्ञानदर्शनचारित्रलिङ्गान्युपजीवस्तत्प्रतिसेवक उच्यते, एष एव शोभनस्तपस्वीत्यादिप्रशसया तु यस्तुष्यति स सूक्ष्मप्रतिसेवक, उक्तञ्च—"इह नाणाइकुसीलो उवजीव होइ नाणपभिईए । अहसुहुमा पुण तुस्स एस तवस्सित्ति संसाए ॥ १ ॥" कषायकुशीला अपि पञ्चविधा-ज्ञानदर्शनचारित्रलिङ्गकषायकुशीलो सूक्ष्मकषायकुशीलाश्च, तत्र ज्ञानदर्शनचारित्रलिङ्गानि सञ्ज्वलनक्रोधकषाया-द्युपयुक्तो य स्वस्वविषये व्यापारयति स तत्तत्कषायकुशील उच्यते, कषायाविष्ट एव य कस्यापि शापं प्रयच्छति स चारित्रकषायकुशील, मनसा तु क्रोधादीन् कुर्वन् सूक्ष्मकषायकुशील, अथवा सञ्ज्वलनक्रोधादिकषायाविष्ट एव ज्ञानदर्शनचारित्रलिंगानि यो विराधयति-अतिचारमलिनानि करोति स ज्ञानादिकषायकुशील, सूक्ष्मक-षायकुशीलस्तु तथैव, आह च—"नाण दसण लिग जो जुजइ कोहमाणमाईहि । सो नाणाइकुसीलो कसायकुसीला उ सावेस ॥ १ ॥ अहवा कोहाईहि नाणाइविराहओ कुसीलत्ति । मणसा कोहाईए कुव्वतो होइ सुहुमो उ ॥ २ ॥" उक्ता द्विविधा अपि कुशीला इति ३ निर्ग्रन्था द्विविधा-उपशान्तमोहा क्षीणमो-हाश्च, एतत्स्वरूप तु प्रागेव निरूपित स्नातकास्तु सर्वोपाधिव्यतीतत्वान्निरुपचरितभेदासम्भवत एकप्रकारा एवेति । एतेषा च पुलाकादीना व्याख्याप्रज्ञप्तौ—"पण्ण-वणे वेय रागे कप्प चरित्त पडिसेवणा नाणे" इत्यादि यथोक्तै षट्त्रिंशता द्वारैर्विचारोऽस्ति, तत्र बहुतरोपयोगीनि कानिचिद् द्वाराण्यत्रापि लिख्यते तत्र वेदद्वारे पुलाकाना

पुलाकादिस्वरूपम् ।

शीभवा न लभन्ते, तद्भवता पुलाकत्वस्याभावादिति, बकुशप्रतिसेवनाकुशीला पुनर्भवेऽपि लभन्ते, कषायकुशीला अपि श्रेणेरन्यत्र वर्तमाना एव वर्तन्ते, अप्रमत्तान्तर्वर्तिका अपि भवन्ति, निर्ग्रन्था स्नातकास्त्ववेदका एव १, चारित्रद्वारे पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला सामायिकच्छेदोपस्थापनीयलक्षणं चारित्रद्वयमेव लभन्ते न शेषम्, कषायकुशीलास्तु यथाख्यातवर्जे शेषचारित्रचतुष्टये वर्तन्ते, निर्ग्रन्थस्नातकास्तु यथाख्यातचारित्रिण २, प्रतिसेवनाद्वारे पुलाकप्रतिसेवनाकुशीला मूलगुणानामुत्तरगुणानां च प्रतिसेवका विराधकाः, बकुशास्तूत्तरगुणानां विराधकाः, न मूलगुणानां, कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकाः पुनरप्रतिसेवका एव ३, ज्ञानद्वारे पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला मतिश्रुतावधिलक्षणे ज्ञानत्रये प्राप्यन्ते, न शेषे, कषायकुशीलनिर्ग्रन्थास्तु केवलज्ञानवर्जे शेषज्ञानचतुष्टये, स्नातकास्तु केवलज्ञानिन एव, पुलाकानां जघन्यतो नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु, उत्कृष्टतस्तु नव पूर्वाणि श्रुतं भवति बकुशप्रतिसेवनाकुशीलानां तु जघन्यतोऽष्टप्रवचनमातृ श्रुतं उत्कृष्टतस्तु दश पूर्वाणि, कषायकुशीलनिर्ग्रन्थानामपि जघन्यतोऽष्टप्रवचनमातृ श्रुतं उत्कृष्टतस्तु चतुर्दश पूर्वाणि, स्नातकानां तु केवलित्वान्न श्रुतम् ४, कालद्वारे पुलाका अवसर्पिण्यां सुषमदुःषमादुःषमसुषमालक्षणयोस्तृतीयचतुर्थारकयोर्जन्म प्रव्रज्यां च प्रतिपद्यन्ते, चतुर्थारके गृहीतव्रतास्तु सत्तामाश्रित्य दुःषमालक्षणे पञ्चमेऽप्यरके प्राप्यन्ते, उत्सर्पिण्यां तु दुःषमादुःषमसुषमासुषमदुःषमालक्षणेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थारकेषु जन्म लभन्ते, व्रतं पुनस्तृतीयचतुर्थारकयोरेवासादयन्ति, दुःषमसुषमासदृशकालेषु महाविदेहक्षेत्रेषु पुनर्जन्मना व्रतेन च प्राप्यन्ते, बकुशप्रतिसेवनाकषायकुशीला पुनरवसर्पिण्यां सुषमदुःषमादुःषमसुषमादुःषमालक्षणेषु तृतीयचतुर्थपञ्चमारकेषु जन्मना व्रतेन च प्राप्यन्ते, न शेषेषु, उत्सर्पिण्यां तु दुःषमादुःषमसुषमासुषमदुःषमालक्षणेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थारकेषु जन्म प्राप्नुवन्ति, व्रतं पुनस्तृतीयचतुर्थारकयोरेवासादयन्ति नान्यत्र, दुःषमसुषमासदृशकालेषु महाविदेहक्षेत्रेषु जन्मना व्रतेन च सर्वदा लभ्यन्ते, संहरणतः पुनरेत उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः सर्वेष्वरकेषु लभ्यन्ते, तथा सुषमसुषमासदृशकालेषु देवकुरूत्तरकुरुषु सुषमातुल्यकालेषु हरिवर्षरम्यकेषु सुषमदुःषमाप्रतिभागकालेषु हैमवतैरण्यवतेषु दुःषमसुषमाप्रतिभागकालेषु महाविदेहक्षेत्रेषु चैते सर्वे लभ्यन्ते, निर्ग्रन्थस्नातकास्तु यथा पुलाकास्तथा वक्तव्याः, केवलमुपसंहरणं बकुशादीनामिव तेषामपि भाव्यं, ते अप्राप्तनिर्ग्रन्थस्नातकभावाः पूर्वविराधितस्वामिना महाविदेहादिभ्योऽपहृत्य भरतादिषु क्षिप्यन्ते, तत्र च क्षिप्ता निर्ग्रन्थता-

॥ ५८ ॥

तस्मात् प्राप्यान्तकृत्केवलिनो भवन्ति, प्रागुक्तनिर्ग्रन्थस्नातकभावानां त्वपहरणं समयनिवारितं, पुलाकानां तु सर्वथैव तन्निषिद्धं, यदाह—"समणीमवगयवेयं परिहारपुलायमप्पमत्तं च । चउदसपुव्वि आहारगं च न य कोइ संहरति ॥ ५ ॥" चारित्तशुद्धिद्वारे, पुलाकाद् बकुशप्रतिसेवनाकुशीलावनन्तगुणविशुद्धौ कषायकुशीलेन तु सहागौ षट्स्थानपतितं, निर्ग्रन्थस्नातकौ तु चारित्रविशुद्ध्या परस्परं तुल्यौ, पुलाकादिभ्यस्तु सर्वेभ्योऽप्यनन्तगुणविशुद्धाविति ६, परिमाणद्वारे पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु पुलाकाः कदाचिद् भवन्ति कदाचिन्न भवन्ति, यदा भवन्ति तदा जघन्यत एकादिकाः उत्कृष्टतस्तु सहस्रपृथक्त्वं बकुशास्तु सर्वदैव प्राप्यन्ते, ते च जघन्यतः कोटिशतपृथक्त्वमुत्कृष्टतोऽपि कोटिशतपृथक्त्वम्, एवं प्रतिसेवनाकुशीला अपि वाच्या, कषायकुशीला अपि सर्वदा लभ्यन्ते, ते तु जघन्यतः कोटिसहस्रपृथक्त्वमुत्कृष्टतोऽपि कोटिसहस्रपृथक्त्वं निर्ग्रन्थाः कदाचित् प्राप्यन्ते कदाचित् न प्राप्यन्ते, यदा प्राप्यन्ते तदा जघन्यत एकादिः उत्कृष्टतस्तु शतपृथक्त्वं, स्नातकाः पुनः सर्वदा भवन्ति, ते च जघन्यतः कोटिपृथक्त्वमुत्कृष्टतोऽपि कोटिपृथक्त्वमिति ७, तदेवं निरूपिताः पुलाकादयः पञ्चापि श्रमणाः, एतेषु भगवतीग्रन्थोक्तषट्त्रिंशद्द्वाराणां मध्ये शेषद्वारोपलक्षणार्थं कषायद्वारं सूत्रकार एव चिन्तयन्नाह—'आइतिय'मित्यादि, आदौ त्रिकमादित्रिकं-पुलाकबकुशकुशीललक्षणं 'सकसाइ'त्ति सह कषायैः सञ्ज्वलनक्रोधादिभिर्वर्त्तत इति सकषायं भवति, इदमुक्तं भवति-प्रतिसेवनाकषायकुशीलभेदतः कुशीला पूर्वं द्विधा प्रोक्ता, तत्र पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्तावदुपशमश्रेणिद्वयमध्येऽन्यतरामपि श्रेणिं न प्रतिपद्यन्ते, तथाविधविशुद्ध्यभावात्, अतः सञ्ज्वलनक्रोधमानमायालोभलक्षणेषु चतुर्षु कषायेष्वेते वर्त्तन्ते, कषायकुशीलास्तु श्रेणिद्वयमपि प्रतिपद्यन्ते, सूक्ष्मसम्परायं यावत्कषायकुशीलव्यपदेशभाजः अत एतेऽपि सञ्ज्वलनेषु क्रोधमानमायालोभेषु वर्त्तन्ते, क्रोधे तूपशमात्क्षपणाद्वाऽपगते मानमायालोभेषु, माने त्वपगते मायालोभयोर्मायाऽपगमे पुनर्लोभे वर्त्तन्ते, ततो व्यवस्थितमिदं-यत्पुलाकबकुशकुशीलाः सकषाया एव भवन्ति, अकषायतायां निर्ग्रन्थस्नातकत्व-प्राप्तेरिति भावः, 'छउमा य'त्ति छद्मस्थशब्देनेह निर्ग्रन्था गृह्यन्ते, क्रमप्राप्तत्वात्, ते च कथम्भूता भवन्ति ? इत्याह—'विराय'त्ति विगतः-क्षीण उपशान्तो वा मायालोभात्मको रागो येषां ते विरागा भवन्ति निर्ग्रन्थाः, विगतद्वेषा इत्यपि गम्यते, क्रोधमानात्मकद्वेषापगमस्य यथोक्तरागापगमस्य समये निर्णीतत्वात्, अतः स्थितः

पुलाकादिस्वरूपम् ।

चक्षुर्दर्शनादिषु गुणस्थानानि गा ६६

मेतत्-निर्ग्रन्था सर्वथैव कषायोदयरहिता भवन्ति, स्नातकास्तु केवलिनो ज्ञातव्या, इदमुक्तं भवति-न केवलं कषायाभावो ज्ञानावरणादिकर्म्मणामपि तेष्वभावस्तत्त-द्भावे केवलित्वायोगादिति, इह च स्नातका इत्यनुक्तमपि लभ्यतेऽन्येषां केवलित्वासंभवात्, तदेवं तुलादण्डन्यायेन मध्यगतस्यास्य कषायद्वारस्य ग्रहणे शेषाणामप्या-द्यन्तभूतानां भगवतीग्रन्थोक्तद्वाराणामिह ग्रहणं वेदितव्यं, तानि च पुलाकादिषु कानिचित्पूर्वं वृत्तौ चिन्तितानि, शेषाणि तु भगवत्युक्तानुसारेण स्वयमपि चिन्त-नीयानीति गाथार्थः ॥ ६८ ॥ तदेवं पुलाकादिश्रमणस्वरूपभणनेन तच्चरणपरिणामात्मकोऽपि संयमः संभवतीति दर्शितम्। अथैतस्मिन्नपि संयमे गुणस्थानलक्षणा जीवसमासाश्चिन्तनीया, संयमस्य च निराधारो न संभवति, आधारश्चात्र पुलाकादयः प्रस्तुता अतस्तेषु तच्चिन्ता क्रियते, तत्र पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीलेषु प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्था-नद्वयं प्राप्यते, न शेषाणि, चारित्रगुणयुक्तत्वेनैतेषु मिथ्यादृष्टित्वाद्यसम्भवात्, श्रेणिद्वयानारोहणेन चापूर्वकरणत्वाद्ययोगादिति, कषायकुशीलेषु तु प्रमत्ताप्रमत्तापूर्व-करणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायलक्षणानि पञ्च गुणस्थानकानि लभ्यन्ते कारणं तु प्रागेवोक्तप्रायमेव, निर्ग्रन्थेषूपशान्तमोहक्षीणमोहलक्षणं गुणस्थानद्वयमवाप्यते, स्नातकेषु तु सयोग्ययोगिगुणस्थानकद्वयं भवति। तदेवं सामायिकच्छेदोपस्थापनीयादिरूपः पुलाकादिचरणपरिणामात्मकश्चोक्तः संयमः, प्रत्येकं च चिन्तितास्तत्र जीवसमासास्तथा च सत्यवसितं संयमद्वारमथ दर्शनद्वारमभिधित्सुराह—

चउरिंदियाइ छउमे चक्खु अचक्खू य सव्व छउमत्थे। सम्मे य ओहिदंसी केवलदंसी सनामे य ॥ ६६ ॥

तत्र चक्षुरचक्षुरवधिकेवलभेदाद्दर्शनं चतुर्द्धा, इदं चातिप्रतीतमिति सूत्रकृता स्वरूपतो न निर्दिष्टमतो विनेयजनानुग्रहार्थं वयमेव किञ्चित्तत्स्वरूपं निरूपयाम, तत्र दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं, दृष्टिर्वा दर्शनं, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यग्राहको बोध इत्यर्थः, यथा वनं सेना ग्रामो नगरमित्यादि, चक्षुषा वस्तुसामान्यांशग्रहणात्मकं दर्शनं चक्षुर्दर्शनम् १, अचक्षुषा-चक्षुर्वर्जेन्द्रियचतुष्टयेन दर्शनं यथोक्तरूपं तदचक्षुर्दर्शनम् २, चक्षुरादिकरणग्रामनिरपेक्षबोधात्मकोऽवधिरेव दर्शनं-वस्तुसामान्यांशग्रह-णमवधिदर्शनम्, अथवा रूपिद्रव्यग्रहणात्मिका मर्यादाऽवधिस्तेन दर्शनमवधिदर्शनं, केवलं-पूर्वोक्तशब्दार्थं तेन दर्शनं-यथोक्तरूपं केवलदर्शनम्, उक्तं स्वरूपतो दर्शनचतुष्टयमथ

॥ ६० ॥

तत्र गुणस्थानकलक्षणा जीवसमासाश्चिन्तनीया', ते च प्रस्तुतगाथया मूलकृताऽपि चिन्तिता अत. सैव व्याख्यायते-'**चउरिंदिया**' इति, चतुरिन्द्रिया आदिर्यस्य पञ्चेन्द्रियादेरसौ चतुरिन्द्रियादिर्मिथ्यादृष्टिरिति शेष, ततश्चतुरिन्द्रियादिमिथ्यादृष्टेरारभ्य '**छउमे**'त्ति क्षीणकषायछद्मस्थ यावत् '**चक्खु**'त्ति चक्षुर्दर्शन प्राप्यते, मिथ्यादृष्ट्यादिषु क्षीणमोहान्तेषु द्वादशसु गुणस्थानकेषु चक्षुर्दर्शन भवतीत्यर्थ, यच्चेह चतुरिन्द्रियादित्वेन चक्षुर्दर्शनाभावादिति मिथ्यादृष्टेर्विशेषणं तदेकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियाणा मन्तव्य, सयोग्ययोगिकेवलिनोस्तु चक्षुर्दर्शनं न संभवति, 'अतीन्द्रिया केवलिन' इति वचनादिति' **अचक्खु य सव्वछउमत्थे**'त्ति सर्वस्मिन्नपि छद्मस्थेऽचक्षुर्दर्शनं लभ्यत इत्यर्थ- इदमुक्त भवति-चक्षुर्दर्शनचिन्तायां ये त्रीन्द्रियान्ता जीवा वर्जितास्तेऽप्यचक्षुर्दर्शनमवाप्यतेऽतस्तेऽपि नेह वर्जनीया, स्पर्शनादीन्द्रियाणा तेषु सद्भावात्, तत्सद्भावे चाचक्षुर्दर्शनस्याव्याहतत्वात्, एव च सत्यनन्तरोक्तेषु द्वादशगुणस्थानेषु सामान्येनैव सर्वत्राचक्षुर्दर्शनमवाप्यत इतिस्थित, '**सम्मे य ओहिदंसि**' त्ति अविरतसम्यग्दृष्टेरारभ्य क्षीणमोहगुणस्थानकमेव यावदवधिदर्शनमवाप्यते, परत केवलित्वेन मिथ्यादृष्ट्यादीना च विभङ्गज्ञानित्वेनावधेरभावात्, अपरे तु मिथ्यादृष्ट्यादीनामप्यवधिदर्शनं प्रतिपद्यन्ते पर तन्मतमिह नाश्रितं, '**केवलदंसी सनामे य**' त्ति समान नाम ययोस्तौ सनामानौ तयो सनाम्नो सयोग्ययोगिकेवलिनो- केवलदर्शनं लभ्यते, केवलदर्शनेन चाभ्या समाननामत्व केवलशब्दप्रवृत्तिमात्रकृत वेदितव्यमिति गाथार्थ ॥६८॥ उक्त दर्शनद्वारमथ लेश्याद्वारमुच्यते, तत्र 'लिश श्लेषणे'लिश्यते-संश्लिष्यते:कर्म्मणा जीवो यकाभिस्ता लेश्या सकलकर्मप्रकृतिनिष्यन्दभूतकृष्णनीलकापोततेजःपद्मशुक्लवर्णद्रव्यसाहायस्य जीवस्याशुभा शुभाश्च परिणामविशेषा इति हृदयं, यदाह-"*कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्, परिणामो य आत्मन । स्फटिकस्येव तत्राय, लेश्याशब्द प्रयुज्यते ॥ १ ॥*" एताश्च परिणामविशेषात्मिका लेश्या कृष्णा नीला कापोती तेजसी पद्मा शुक्ला त्येवंभूतैर्नामभिर्विशेषिता षट् भवन्ति, तासु चाद्यास्तिस्रोऽशुभा अपरास्तु शुभा, एतासा च विशेषत स्वरूपावगमार्थं जम्बूखादकदृष्टान्तो ग्रामघातकदृष्टान्तश्चोच्यते-तत्रै कस्मिन् महाकानने बुभुक्षातुरा षट् पुरुषा सुविशेषविपक्वसरसफलप्राग्भारावनमितसकलशाखाग्रं सकलशाखाग्रनिलीनमत्तमधुपमधुकरीरवापूर्यमाणसकलदिक्चक्रवाल सकलदिक्चक्रवालमिलत्सकुन्तसन्दोहसमारब्धबहलकोलाहलं सकुन्तसन्दोहसमारब्धबहलकोलाहलप्रीयमाणच्छायाविश्रान्तापहस्तितश्रमपथिकजनसमाजश्रवणयुगल युगलधर्मसमयस्मृतिसमाधान-

समर्थकल्पद्रुमाकारं विश्राणमेक महाजम्बूवृक्षमद्राक्षु, तत सर्वैरपि हर्षमागतैरभिहितम्-अहो अवसरप्राप्तमस्य दर्शनं तस्मान्निवर्तामो बुभुक्षा भक्षयामो निर्जिच्छयाऽस्य सरसफलानि. इत्येकवाक्यताया सत्या तन्मध्ये क्लिष्टपरिणामेनैकेन प्रोक्तं-युक्तमिद केवलमस्मिन्नारोहता जीवितव्यस्यापि सन्देहस्तस्मात्तीक्ष्णकुठारैरामूलत एव कर्तयित्वा तिर्यगेन प्रपात्य सुखेनैव सर्वफलानि भुञ्जीमहि, एष एवजातीय कृष्णलेश्यापरिणाम १ द्वितीयेन तु किञ्चित्सशूकेनोक्तं-किमस्माकमेतावत्प्रमाणेनैतेन महावृक्षेण कर्तितेन?, महती शाखामेवैकामस्य सम्बन्धिनीं कर्तयित्वा पातयामस्ततस्तत्फलान्यभ्यवहराम, एवप्रकारस्तु नीललेश्यापरिणाम २ तृतीयस्त्वाह- कि तयाऽपि महाशाखया कर्तितया, तदवयवभूता एव लघुतराः प्रशाखाश्छिद्य इत्येवविध कापोतलेश्यापरिणामः ३ चतुर्थस्तु जगाद-कि ताभिरपि वराकीभि छिन्नाभि?, तत्पर्यन्तवर्तिन गुच्छ्छानेव कर्तयाम, अथ तेजसलेश्यापरिणाम ४ पञ्चमस्तु ब्रूते-गुच्छैरपि कि छिन्नै?, तन्मध्यात्परिपक्वानि भक्षणयोग्यानि कानिचित्तत्फलान्येव गृह्णीम इत्येष पद्मलेश्यापरिणाम ५ षष्ठस्त्वभिधत्ते-तैरपि किमुच्चितै?, यावद्भिरस्माक प्रयोजन तावन्ति फलान्यस्य वृक्षस्याधस्तादपि पतितानि प्राप्यन्ते, तद्दरं तैरेव प्राणवृत्ति कल्पयाम, किमतन्मोटनभञ्जनादिसन्तापेनेत्येवजातीय शुक्ललेश्यापरिणाम इति जम्बूखादकदृष्टान्त १ ॥ अथ ग्रामघातकाना दृष्टान्त उच्यते-तत्र षड्भिस्तस्करनायकैर्मिलित्वा धनधान्याद्यपहारनिमित्त कस्मिश्चिद्ग्राम किल धाटी प्रक्षिप्ता, तत्रैकेन प्रोक्त-द्विपदचतुष्पदपुरुषस्त्रीबालवृद्धादिक यत्किमपि पश्यथ तत्सर्व मारयतेत्येवजातीय. कृष्णलेश्यापरिणाम १ द्वितीयस्तु नीललेश्यापरिणामयुक्तः प्राह-मानुषाण्येव मारयत कि तिर्यग्भिरिति २ तृतीयस्तु कापोतलेश्यापरिणामान्वित प्राह-पुरुषानेव विनाशयत, कि स्त्रीभिरिति ३ चतुर्थः पुनस्तेजसलेश्यापरिणामवर्ती जगाद-पुरुषेष्वपि सायुधानेव घातयत, किं निरायुधैरिति ४ पञ्चमस्तु पद्मलेश्यापरिणामयुक्तोऽवादीत्-सायुधेष्वपि युध्यमानानेव निगृह्णीत, कि शेषैर्निरपराधैरिति ५ षष्ठस्तु शुक्ललेश्यापरिणामसम्पन्न प्रतिपादयति-हन्त सर्वमिदमयुक्त, यत एक तावत् धन हरथ अपर च लोकमेन वराक विनाशयथ, तस्माद्धन यद्यपहरथ तथाऽपि प्राणान् तावत्सर्वस्यापि लोकस्य रक्षतेति ६ । तदेव प्रदर्शिता सदृष्टान्ता षड् लेश्याः स्वरूपतोऽथ गुणस्थानलक्षणान् जीवसमासान् सूत्रकार एव तासु निरूपयन्नाह—

किण्हा नीला काऊ अविरयसम्मंत संजयंतऽपरे। तेऊ पम्हा सण्णऽप्पमायसुक्का सजोगंता ॥ ७० ॥

कृष्णा नीला कापोती चेत्याद्य लेश्यात्रय मिथ्यादृष्टेरारभ्याविरतसम्यग्दृष्टयन्त भवति न परत, इदमुक्त भवति-मिथ्यादृष्ट्याद्यविरतसम्यग्दृष्टयन्ता एव जीवा यथोक्तलेश्यात्रये वर्त्तन्ते न देशविरतादय., तेषा विशुद्धत्वात, लेश्याना चामूपामविशुद्धत्वादिति, **'संजयंतऽपरे'**त्ति 'अपरे' अन्ये पुनराहु -सयतान्तमिद लेश्यात्रय भवति, मिथ्यादृष्टेरारभ्य प्रमत्तसयतगुणस्थानपर्यन्ता जीवा एतस्मिन् कृष्णादिलेश्यात्रये वर्त्तन्ते न त्वप्रमत्तादय इति भाव, देशविरतप्रमत्तावस्थायामपि तथाविधविशुद्धेरभावादिद लेश्यात्रय ते प्रतिपद्यन्त इति हृदयं, **'तेऊपम्हा सण्णऽप्पमाय'**त्ति सञ्ज्ञिग्रहणेनात्र मिथ्यादृष्टि' सञ्ज्ञी गृह्यते, त मिथ्यादृष्टिसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियमादौ कृत्वाऽकारस्यान्तर्ग- तस्येहादर्शनात् न विद्यते प्रमादो यत्रासौ अप्रमादः सयतस्तमन्त व्यवस्थाप्य तैजसी पद्मा च लेश्या प्राप्यते, इदमुक्त भवति-मिथ्यादृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसयतान्तेषु सप्तसु गुणस्थानकेषु वर्त्तमानस्य सञ्ज्ञिनो जीवस्य तैजसीपद्मालक्षणमपि लेश्याद्वय . वर्त्तते, न त्वपूर्वकरणादिषु, तेषु शुक्ललेश्याया एवैकस्या सद्भावादिति, आह-ननु शास्त्रान्तरेषु पृथिव्यब्वनस्प- तीनामपि तैजसी लेश्या श्रूयतेऽत्र तु सञ्ज्ञिन एवासौ प्रोक्ता तत्कथ न विरोधः ? इति, अत्रोच्यत, इहानन्तरवक्ष्यमाणन्यायेन लेश्या द्विविधा भवन्ति-द्रव्यतो भावतश्च, तत्रेशानान्ताना देवाना याऽत्रैव द्रव्यतस्तेजसीलेश्या वक्ष्यते तद्युक्त एव कश्चिन्मिथ्यादृष्टिर्देवस्तेभ्यश्च्युत्वा पृथिव्यब्वनस्पतिपूत्पद्यते, तस्य च सा पूर्वभवसम्बन्धिनी तैजसी द्रव्यलेश्यैवेत्यत्र नाभिहिता, भावलेश्यानामेवेह गुणस्थानकेषु चिन्तयितुमभिप्रेतत्वात्, अथवा पृथिव्यादीनामपर्याप्तावस्थायामेवैषा भवति, न परतः, कृष्णाद्यशुभलेश्या- परावर्त्तनाद्, अतोऽल्पकालभावित्वेनेह नासौ निर्दिष्टेत्यविरोध इति, **'सुक्का सजोगंत'**त्ति मिथ्यादृष्टिमादौ कृत्वा सयोगिकेवलिपर्यन्ता शुक्ललेश्या प्राप्यते, मिथ्यादृष्ट्यादिषु सयोगिकेवलिपर्यन्तेषु त्रयोदशसु गुणस्थानकेषु शुक्ललेश्या लभ्यत इत्यर्थ, अयोगिनोऽलेश्यत्वादिति गाथार्थ ॥ ७० ॥ अथास्मिन्नेव लेश्याद्वारे प्रस्तुते पृथिव्यादिजीवाना मध्ये कस्य कियत्य काश्च लेश्या सभवन्तीतिशिष्योपयोगित्वान्निरूपयन्नाह—

पुढविदगहरिय भवणे वण जोइसिया असंखनरतिरिया । सेसेगिंदियविगला तियलेसा भावलेसाए ॥ ७१ ॥

'पुढवी'त्यादि, पृथिव्युदकवनस्पतयस्तथाऽसुरकुमारादयो भवनपतयो व्यन्तराश्च प्रत्येक कृष्णानीलाकापोतीतेजसीलेश्याचतुष्टययुक्ता भवन्तीतिशेष,

भिहिता ब्रह्मलोकेऽपि केषाञ्चिदमराणां शुक्ललेश्याऽपि प्रतिपादिता, यच्चात्र तत्त्वं तत्केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीति, अन्ये पुनरेतां गाथामन्यथाऽपि व्याख्यानयन्ति, परं तद्व्याख्यानं प्रज्ञापनादिभिर्द्धं रविसंवादोत्युपेक्षितमिति गाथार्थः ॥ ३ ॥ इह भवनपत्यादीनां वैमानिकान्तानां देवानां नारकाणां च पूर्वं या कृष्णादिका लेश्या केषाञ्चित्काश्चिदेव प्रतिनियताः प्रोक्तास्ता द्रव्यलेश्या एव द्रष्टव्या, भावलेश्यास्तु प्रत्येकं सर्वेषां षडपि भवन्तीत्येतदिदानीं दर्शयितुमाह –'देवाणे'त्यादि,

देवाण नारयाण य दव्वल्लेसा हवंति एयाउ । भावपरित्तीए उण नेरइयसुराण छल्लेसा ॥ ७४ ॥

देवानां नारकाणां च 'एयाउ'त्ति या पूर्वं यथास्वं लेश्याः प्रोक्तास्ता एता द्रव्यलेश्या एव ज्ञातव्या भवन्तीत्यर्थः, भावस्य-लेश्याद्रव्योपष्टम्भितस्य चित्ताध्यवसायस्य पुनः परावृत्तौ-परावर्त्तने नारकसुराणां सर्वेषामपि प्रत्येकं षडपि लेश्या भवन्तीति ज्ञातव्यम्, इदमत्र हृदय-लेश्याशब्दः शुभाशुभे परिणामविशेषे व्याख्यातः, तस्य च परिणामविशेषस्य जनकानि सकलकर्म्मनिस्यन्दभूतानि द्रव्याणि जन्तूनां सदा सन्निहितानि सन्तीत्यपि पूर्वमेव सूचितं, तत्र कृष्णलेश्यापरिणामस्योत्पादकानि द्रव्याणि वर्णतोऽञ्जनपुञ्जादिसदृशकृष्णवर्णानि गन्धतो मृतगवादिशरीरगन्धादप्यनन्तगुणाशुभगन्धानि रसतः कटुकतुम्बकनिम्बरोहिणीरसादप्यनन्तगुणकटुकरसानि स्पर्शतः करपत्रस्पर्शादप्यनन्तगुणकर्कशस्पर्शानि भवन्ति, नीललेश्यापरिणामजनकानि तु वर्णतश्चासपिच्छवैडूर्यमणिसमानवर्णानि गन्धतः कृष्णलेश्याद्रव्यवदेव नवरं तस्मात्किञ्चिदसौ शुभतरो मन्तव्यः, रसतस्त्रिकटुकहस्तिपिप्पलीरसादप्यनन्तगुणतिक्तरसानि, स्पर्शतो गोजिह्वास्पर्शादप्यनन्तगुणकर्कशस्पर्शानि भवन्ति, कापोतलेश्यापरिणामनिर्वर्त्तकानि तु वर्णतस्तैलकण्टककोकिलशरीरपारापतग्रीवादितुल्यवर्णानि गन्धतो नीललेश्याद्रव्यवदेव केवलं तस्मादयं मनाग्विशुद्धतरो मन्तव्यः, रसतस्तरुणाम्रफलतुवरकपित्थरसादप्यनन्तगुणाशुभरसानि स्पर्शतः शाकपत्रस्पर्शादप्यनन्तगुणकर्कशस्पर्शानि भवन्ति, तैजसलेश्यापरिणामसम्पादकानि तु वर्णतो हिङ्गुलप्रवालदिनकरशुकमुखदीपशिखासदृशवर्णानि गन्धतस्तु सुरभिकुसुममृद्यमानगन्धद्रव्यतुल्यसुरभिगन्धान्वितानि रसतः परिपक्वाम्रफलसुपक्वकपित्थरसादप्यनन्तगुणशुभरसानि स्पर्शतस्तु बूरनवनीतशिरीषकुसुमस्पर्शादप्यनन्तगुणकोमलस्पर्शानि भवन्ति, पद्मलेश्यानिर्वर्त्तकानि तु वर्णतश्चूर्णितहरिद्रासणकुसुमसदृशवर्णानि गन्धतस्तैजसलेश्यावदेव नवरं शुभतरोऽत्र वक्तव्यः रसतः सुसंस्कृतद्राक्षासरकादिभ्योऽप्यन-

नारकदेवानां द्रव्यलेश्यावस्थिति गा. ७४

॥ ६६ ॥

न्तगुणाशुभरसानि स्पर्शतस्तु तेजसलेश्यावद्रूक्षव्यो नवरं कोमलतमोऽत्र द्रष्टव्य, शुक्ललेश्याहेतुभूतानि तु द्रव्याणि वर्णतः शङ्खकुन्दक्षीरहारादिसमानवर्णानि गन्धतस्तैजसलेश्या-वदेव नवरं शुभतमोऽत्र द्रष्टव्य, रसतस्तु खर्जूरद्राक्षाक्षीरशर्करादिभ्योऽनन्तगुणशुभरसानि, स्पर्शतस्तु तैजसलेश्यावदेव नवरं कोमलतमोऽत्र वाच्य इति। एवं च सत्येतैः कृष्णादिद्रव्यैर्जीवस्य ये परिणामविशेषा जन्यन्ते मुख्यतया त एव लेश्याशब्देनोच्यन्ते, गौणवृत्त्या पुनः कारणे कार्योपचारलक्षणया एतान्यपि कृष्णादिद्रव्याणि लेश्याशब्देन व्यपदिश्यन्ते, ततश्च कृष्णादिद्रव्याणि द्रव्यरूपा लेश्या द्रव्यलेश्या इति निर्दिश्यन्ते, ततो भवनपतिव्यन्तराणां याः कृष्णानीलाकापोतीतैजसीलक्षणाश्चतस्रो लेश्या उक्तास्ता द्रव्यलेश्या एव द्रष्टव्या, कस्यचिद्देवस्य जन्मत आरभ्य पर्यन्तं यावत्कृष्णलेश्याद्रव्याण्येवोदितानि प्राप्यन्ते कस्यचिन्नीललेश्याद्रव्याण्येव कस्यचित्कापोतलेश्याद्रव्याण्येव कस्यचि-दाजन्मत एवावसानं यावत्तैजसलेश्याद्रव्याण्येवोदयवन्ति लभ्यन्ते, ननु पद्मलेश्याशुक्ललेश्याद्रव्याणामवस्थितोदयः कथमपि तेष्वसम्भवः, एवं शेषदेवानां नारकाणां च मध्ये या यस्य पूर्वं लेश्या प्रोक्ता सा तस्य द्रव्यलेश्या द्रष्टव्या, तल्लेश्याद्रव्याणि तस्य देवस्य नारकस्य वा सर्वदैवानवस्थितोदयानि द्रष्टव्यानीति तात्पर्यं, भावमाश्रित्य पुनः सर्वेषां देवनारकाणां षडपि लेश्या भवन्तीति, आह-ननु भावाऽपि द्रव्यलेश्याजन्यत्वेनैव निर्दिष्टाः, यदि च द्रव्याणि तेषां षट्प्रकाराणि न सम्भवन्ति तर्हि भावाऽपि षट्प्रकाराः कथं स्यात्? कारणमन्तरेण कार्यस्य भवतो निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात्?, सत्य, किन्त्ववस्थितोदयत्वमाश्रित्य यानि यस्योक्तानि द्रव्याणि तान्येव तस्य भवन्ति, कादाचित्कत्वेन तूदयेन भणितेभ्योऽन्यान्यपि तानि तेषामुदये प्राप्यन्त एव, तथाहि-सप्तमनरकपृथिव्यां सर्वदा कृष्णलेश्याद्रव्याण्यवस्थितोदयानि प्राप्यन्ते, कदाचित्तु सम्यक्त्वलाभादिकाले तैजस्यादिलेश्याद्रव्याण्यप्युदयमागच्छन्ति, ततस्ते सम्यक्त्वादिभाव प्रतिपद्यन्ते, अवश्यं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमन्यथा सम्यक्त्वलाभस्तेषां समये यः प्रोक्तः स नोपपद्येत, अशु-भलेश्यापरिणामे तदसम्भवादिति, आह—यद्येवं तर्ह्यवस्थितागन्तुकलेश्याद्रव्यजन्यपरिणामद्वयस्यैककालं सद्भावः प्रसज्यते, न च युगपत्परस्परविरुद्धपरिणामसत्ता समयेऽभ्यु-पगम्यते, युक्त्या वा सङ्गच्छते, सत्य, यान्यागन्तुकलेश्याद्रव्याणि कदाचिदुदयमागच्छन्ति तैरवस्थितलेश्याद्रव्याणि प्रतिहतसामर्थ्यानि तथा क्रियन्ते यथा स्वजन्यं परिणा-मं जनयितुं न शक्नुवन्ति, ततश्चागन्तुकलेश्याद्रव्योदयकाले तज्जन्य एवैकः परिणाम संभवति, कुतः परिणामद्वयसद्भावः? इति, आह—यद्येवं तर्हि नारकदेवानां याऽवस्थिता

कृष्णादिलेश्या प्रोक्ता सा विरुध्यते, आगन्तुकलेश्याद्रव्योदयकाले तत्प्रतिघातात्, नेतदेव, आगन्तुकलेश्याद्रव्योदयकालेऽवस्थितलेश्याद्रव्याणि तदाकारमात्रमेव प्रतिपद्यन्ते न पुन सर्वथा स्वरूप परित्यज्य रूपान्तर प्रतिपद्यते येनावस्थितोदयत्व विरुध्यते, तदुक्त प्रज्ञापनाया—"से नूण भंते! किण्हलेसा नीललेसं पप्प नो तारूवत्ताए नो तावन्नत्ताए नो तागंधत्ताए नो तारसत्ताए नो ताफासत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणामइ?, हंता गोयमा! किण्हलेसा नीललेसं पप्प नो तारूवत्ताए" इत्याद्यभ्युपगमतः सर्व प्रत्युच्चारणीय यावत्पर्यन्ते 'भुज्जो भुज्जो परिणमइ' त्ति हन्त गोतम! यथा त्व प्रतिपादयसि, अवस्थितोदया कृष्णलेश्या आगन्तुकनीललेश्याद्रव्योदये तद्रूपवर्णगन्धरसस्पर्शता न प्रतिपद्यत इत्यर्थ, एव भगवता निर्वचने प्रदत्ते पुनरपि गोतम पृच्छति—"से केणट्ठेण भंते! एव वुच्चइ किण्हलेसा नीललेसं पप्प नो तारूवत्ताए जाव परिणमइ" अत्र भगवान् कारणमाह—"आगारभावमायाए वा सिया पलिभागभावमायाए वा से सिया, किण्हलेसा ण सा नो खलु नीललेसा, तत्थ गया ओस्सक्कइ" त्ति, आकार —आगन्तुकनीलादिलेश्यासम्बन्ध्याभास, अत्यासन्ने जपाकुसुमादिके वस्तुनि दर्पणे तत्प्रतिच्छायावत्, आकार एव भाव —पदार्थ आकारभाव स एव तन्मात्र तेनाकारभावमात्रेणैवासाववस्थिता कृष्णलेश्या आगन्तुकनीललेश्यारूपा स्यात्न पुन सर्वथेत्यर्थ, तथा प्रतिरूपो भाग प्रतिभाग प्रतिबिम्बमित्यर्थ तस्मिन्नेव जपाकुसुमादिके वस्तुन्यत्यासन्ने दर्पणस्य कान्तत त्प्रतिबिम्बवत् प्रतिभाग एव प्रतिभागमात्र तेनैव चेयमवस्थितलेश्याऽऽगन्तुकलेश्यारूपा स्यात् न तु सर्वथेत्यर्थ, इदमुक्त भवति—प्रथमं मन्दतरे आगन्तुकलेश्योदयेऽवस्थितलेश्या तदाकारमात्रमेव प्रतिपद्यत, तत प्रकर्ष गच्छत्यागन्तुकलेश्योदये इतरा तत्प्रतिबिम्बमात्रमेव प्रतिपद्यते, विशिष्टतर तदाकार प्रतिपद्यत इत्यर्थ, सर्वथा तु निजस्वरूप परित्यज्य तद्रूपतामेव नासादयतीत्यत कृष्णलेश्यैव स्वरूपत सा,न तु नीललेश्या, केवल तत्र गतोत्सर्प्पति, किमुक्त भवति?—तत्रैव स्वकीयस्वरूपेऽवस्थिता नीलादिलेश्याऽन्तरं प्राप्य समुत्सर्पति, किञ्चित् शुभ तदाकारभावमात्र वा तत्प्रतिबिम्बमात्र वा प्रतिपद्यत इत्यर्थ, एव कृष्णलेश्याया कापोतलेश्यादिभिरप्यालापका वाच्या, तद्यथा —"से नूण भंते! किण्हलेसा काउलेसं पप्प"-त्यादि, तथा "तेउलेसा पम्हलेस सुक्कलेस पप्प," त्यादि, तदेवं कृष्णलेश्यामवस्थितोदयामाश्रित्योक्तं, यदा तु नीललेश्याऽवस्थितोदया भवति तदाऽवस्तन्या कृष्णलेश्यया सह उपरितनीभिश्च कापोतलेश्यातेजोलेश्यादिभि सहालापका वक्तव्या, यथा—"से नूणं भंते! नीललेसा कण्हलेसं पप्पे" त्यादि "नीललेसा काउलेसं तेउलेसं पम्हलेस

सुक्लेस'' मित्यादि, नवरं कृष्णलेश्यया सहालापके तत्र गता नीललेश्याऽवसर्प्पतीति वक्तव्य, आगन्तुककृष्णलेश्योदयेऽवस्थितनीललेश्याया अवसर्प्पणस्यैव घटनात्, एवं यथा
नीललेश्याऽवस्त्योपरितनलेश्याभि सह चारिता तथा कापोतीप्रभृतयोऽपि चारणीया, सर्वत्र चाधस्तनलेश्यया सहालापकेऽवसर्पतीति वाच्यम्, उपरितनलेश्यया उत्सर्पतीति
यावच्छुक्ललेश्या प्राप्यावसर्पतीत्येव वाच्य, तदुपरिलेश्याया एवाभावादित्यल प्रसङ्गेन, तस्मादागन्तुकलेश्योदये व्यवस्थितलेश्योदयो न विरुध्यते, सर्वथा तत्प्रतिघातस्योक्त-
न्यायेन निवारितत्वादिति स्थित, तदेव नारकदेवाना द्रव्यतो या यस्योक्ता लेश्या सैव तस्य भवति, भावलेश्यास्तु सर्वेषा सर्वा एव सभवन्तीति समर्थि
सप्तमपृथ्वीनारकादीना सम्यक्त्वलाभादिकाले तैजसलेश्यादिसभव, संगमकदेवादीना श्रीमन्महावीरोपसर्गकरणादिसमये कृष्णादिलेश्यासद्भावश्च निर्विवादो घटत एवेति गाथार्थः
।। ७४ ।। अवसित सप्रसङ्ग लेश्याद्वारमथ भव्यद्वारमुच्यते-तत्र मुक्तिपर्यायेण भविष्यन्तीति भव्या, य इदानीमद्यापि निर्वाण न प्राप्नुवन्ति आगामिनि तु काले निश्चयेन तत्प्रा-
प्स्यन्ति ते भव्या इत्यर्थः, तद्विपरीतास्त्वभव्या, अत एव भव्या भवसिद्धिका अप्युच्यन्ते, भवा—भाविनी सिद्धिर्येषा ते भवसिद्धिका इतिकृत्वा, तद्विपरीतास्त्वभवसिद्धिका,
इह च भव्याना भव्यत्वमनादिकालसिद्ध शाश्वतमेव न पुन सामग्र्यन्तरेण पश्चाद्भवत्यपगच्छति वा, अभव्यत्वमप्यभव्यानामित्थमेव द्रष्टव्य, एताभ्या च भव्यत्वाभव्यत्वाभ्या
सासारिको जीवराशि सर्वोऽपि सगृहीतो द्रष्टव्य, तत्र चाभव्या स्वल्पा भव्यास्तु तदनन्तगुणा बोद्धव्या, सिद्धानामनन्तभागवर्त्तित्वेनागमेऽभव्याना पठितत्वात्, भव्याना
तु सिद्धेभ्योऽनन्तगुणत्वेन तत्रैवाधीतत्वादिति, आह-ननु यदि भव्यत्वमभव्यत्व चानादिकालससिद्धमभ्युपगम्यते तदा वक्तव्य किमेतत्प्रत्यक्षगम्यमनुमानगम्य वा?, उच्यते,
केवलिना प्रत्यक्षगम्य व्यवहारिणा त्वनुमानाद्यवसेय, नन्वनुमानं लिङ्गात्प्रवर्त्तते, किं च तल्लिङ्गं येन व्यवहारिणो भव्यत्वमवगच्छेयु? इत्यत्राभिदध्महे—य ससारविपक्षभूत
मोक्ष मन्यते तदवाप्त्यभिलाष च सस्पृह वहति, किमह भव्योऽभव्यो वा?यदि भव्यस्तदा शोभनमथाभव्यस्तदा धिग्मामित्यादि चिन्ता च कदाचिदपि करोति स इत्यादिप्रका-
रा चिह्नेन ज्ञायते भव्य इति, यस्य तु कदाचिदपि नेयं चिन्ता समुत्पन्ना समुत्पद्यते समुत्पत्स्यते वा स ज्ञायतेऽभव्य इति वृद्धा व्याचक्षते, यत उक्तमाचाराटीका-
याम्—"अभव्यस्य हि भव्याभव्याशङ्काया अभावा" दित्यादि । तदेव निरूपिता स्वरूपतः सङ्क्षेपेण भव्या अभव्याश्च, अथ सूत्रकार स्वयमेव गुणस्थानलक्षणान् जी-

लेश्योत्सर्पणादि, भव्याभव्यस्वरूप च

मात्रस्य सर्वत्र तुल्यत्वात्, परमार्थचिन्तायां तु सम्यक्त्वस्योपघातकं दर्शनमोहनीयमेवेत्यत्र विस्तरेण, तेषां च मतिज्ञानावरणाद्युत्तरज्ञानावरणदर्शनमोहानां कर्म्मपरमाणुस्कन्ध-
रूपाणां स्पर्द्धकानि-रसप्रचयविशेषलक्षणानि 'द्विविधानि' द्विप्रकाराणि भवन्ति, कथमित्याह—'सर्वदेशोपघातीनि' सर्वं स्वावार्यं ज्ञानादिकं गुणमुपहन्तुं शीलं येषां तानि
सर्वोपघातीनि, तस्यैव स्वावार्यगुणस्य देशमुपहन्तुं शीलं येषां तानि देशोपघातीनि, आह-ननु स्पर्द्धकमिति तावत्किमुच्यते ? कश्चेह शब्दार्थः ?, उच्यते-इह तावत्प्रत्येक-
मनन्तैः परमाणुभिर्निष्पन्नाननन्तस्कन्धान् कर्म्मतया प्राणी प्रतिसमयमुपादत्ते, तत्र चैकैकस्कन्धे यः सर्वजघन्यरसः परमाणुस्तद्गतोऽपि रसः केवलिप्रज्ञया छिद्यमानः किल स-
र्वजीवेभ्योऽनन्तगुणान् भागान् प्रयच्छति, अपरस्तु परमाणुस्तानप्येकभागाधिकान् अन्यः पुनस्तानपि द्व्यधिकान् अपरस्तु तानपि त्र्यधिकानित्याद्येकोत्तरवृद्ध्या तावन्नेयं
यावदन्यः परमाणुर्मूलराशेरनन्तगुणानपि रसभागान् प्रयच्छति, एवं स्थिते विवक्षितकर्म्मस्कन्धे ये केचन जघन्यरसाः परमाणवस्तेषां समुदायः समानजातीयत्वादेका वर्गणेति
प्रतिपाद्यते, अन्येषां त्वेकेन रसभागेनाधिकानामणूनां समुदायो द्वितीया वर्गणा, अपरेषां तु रसभागद्वयवृद्धानां समूहस्तृतीया वर्गणा, अन्येषां रसभागत्रयाभ्यधिकानां
सङ्घातश्चतुर्थीवर्गणा, एवमनया दिशा एकैकरसभागाधिकानां परमाणूनां समुदायरूपा वर्गणाः सिद्धानामनन्तभागेऽभव्येभ्योऽनन्तगुणाः सम्प्राप्यन्ते, एतासां चैता-
वतीनां वर्गणानां समुदायः स्पर्द्धकमित्युच्यते, शब्दार्थस्त्वयं-स्पर्द्धत इवात्रोत्तरोत्तरसवृद्ध्या परमाणुवर्गणा इति स्पर्द्धकमिति, इत ऊर्ध्वमेकोत्तरया निरन्तरवृद्ध्या प्रवर्द्धमान-
रसयुक्ताः परमाणवो न लभ्यन्ते, किं तर्हि?, प्रथमस्पर्द्धकचरमवर्गणापरमाणुगतरसभागेभ्यः सर्वजीवानन्तगुणरसभागवृद्धेनैव रसेन समन्विताः परमाणवः प्राप्यन्त इत्यतो द्वितीयं
स्पर्द्धकमारभ्यते, अत्रापि च जघन्यरसानां परमाणूनामेका वर्गणा, तत एकेन रसभागेन वृद्धानां द्वितीया रसभागद्वयाधिकानां तृतीयेत्येवं तावन्नेयं यावत्पूर्वोक्तसङ्ख्योपेता
वर्गणा इति द्वितीयं स्पर्द्धकम्, अथ पुनरपि रसस्यैकोत्तरा वृद्धिर्न लभ्यते किन्तु सर्वजीवानन्तगुणरसभागाधिक एव रसः प्राप्यते, इतस्तेनैव क्रमेण तृतीयं स्पर्द्धकमारभ्यते,
पुनरनेनैव न्यायेन चतुर्थमित्यादि यावदनन्तानि रसस्पर्द्धकान्युत्तिष्ठन्ति, एतेषु च स्पर्द्धकेषु रसो द्विधा भवति-शुभोऽशुभश्च, तत्र शुभप्रकृतीनां सम्बन्धी शुभः, अशुभप्रकृतीनां तु
सम्बन्धी अशुभः, तत्र शुभो रसः सैरिभीक्षीरेय्यादिरसोपमो भवत्यतस्तद्दृष्टान्तादसौ भावनीयः, तथाहि-यथा महिषीक्षीरेक्ष्वादिरसः सहजोऽक्वथितो मधुरः एकस्थानिकव्यपदे-

शयोग्यो भवति, स एव च पश्चाज्जललवबिन्दुचुलुकार्द्धचुलुकप्रसृत्यञ्जलिकरककुम्भद्रोणादिसम्पर्कान्मन्दमन्दतरादिबहुभेदत्वं प्रतिपद्यते, एवं शुभप्रकृतीनामपि सम्बन्धी कश्चित्तथाविधः शुभो रस एकस्थानिक इत्युच्यते, स एव च स्वकारणभूताध्यवसायवैचित्र्यान्मन्दमन्दतरादिभेदमासादयति, तथा स एव क्षीरेक्ष्वादिरसः क्वथितोऽर्द्धावर्तितः सन् मधुरतरो यथा द्विस्थानिको भवति, स एव च जललवबिन्दुचुलुकार्द्धादिसम्बन्धान्मन्दमन्दतरादिभेदानङ्गीकरोति, एवं शुभप्रकृतिरसोऽपि कश्चित् शुभतरो द्विस्थानिक इत्युच्यते, स्वकारणवैचित्र्यान्मन्दमन्दतरादिभेदांश्च प्रतिपद्यते, तथा स एव क्षीरेक्ष्वादिरसः क्वथित्वा भागद्वये आवर्त्तिते तृतीये तु भागेऽवशेषिते सति मधुरतमो यथा त्रिस्थानिको जायते, स एव च जललवादिभेदान्मन्दमन्दतरादिभेदान् भजते, एवं शुभप्रकृतिरसोऽपि कश्चित् शुभतमस्त्रिस्थानिक इत्यभिधीयते, स्वकारणवैचित्र्यान्मन्दादिविचित्रताभाग् भवति, तथा स एव क्षीरेक्ष्वादिरसः क्वथित्वा भागत्रये आवर्तिते चतुर्थे तु भागे शेषत्वमानीतेऽतिशयमधुरतमो यथा चतुःस्थानिक इति व्यपदिश्यते, स एव यथोक्तमान-जलसंपर्काद्वैचित्र्यमाप्नोति, एवं शुभप्रकृतिरसोऽपि कश्चिदतिशुभतमश्चतुःस्थानिक इत्याख्यायते, स्वकारणवैसदृश्याच्च नैकरूपतामनुभवति, तदेवं कृता शुभप्रकृतिरसभावना। अशुभप्रकृतीनां तु सम्बन्धी अशुभो रसः कोशातकीपिचुमन्दादिरसोपमो भवतीति तद्दृष्टान्ताद्व्याख्यायते, तथाहि—यथा पटोलिकानिम्बादिरसः सहजोऽनावर्तितः भागद्वयावर्तो भागत्रयावर्तश्च यथासङ्ख्यं कटुः कटुतरः कटुतमोऽतिकटुकश्चेत्येकद्वित्रिचतुःस्थानिकव्यपदेशयोग्यो भवति, अयमपि च पूर्वोक्तजललवादिसम्बन्धात्पुनरपि वैचित्र्यमाप्नोति, एवमशुभप्रकृतिरसोऽपि यथासम्भवमेकद्वित्रिचतुःस्थानिक उच्यते, स्वकारणभेदात्प्रत्येकं बहुभेदश्च भवति, इह चाशुभो रसश्चतुःस्थानिकस्त्रिस्थानिकश्च सर्वोऽपि स्वावार्यगुणं सर्वमुपहन्तीतिकृत्वा सर्वघात्येव, द्विस्थानिकस्तु कश्चित्सर्वघाती कश्चित्तु देशघाती, एकस्थानिकस्तु सर्वोऽपि देशघात्येवेति, अत एवोक्तमिह ज्ञानावरणाद्यशुभकर्मणां सम्बन्धीनि स्पर्द्धकानि द्विविधानि—सर्वघातरसान्वितानि सर्वघातीनि, देशघातरसान्वितानि तु देशघातीनीति गाथार्थः ॥७६॥ ततः किम्? इत्याह—'सव्वेसु' इत्यादि,

रसस्थानप्ररूपणा सम्यक्त्वप्राप्तियोग्यता गा. ७७

सव्वेसु सव्वघाइसु हएसु देसोवघाइयाणं च । भागेहिं मुच्चमाणो समए समए अणंतेहिं ॥ ७७ ॥

सर्वेष्वपि सर्वघातिषु चतुःस्थानिकत्रिस्थानिकरसान्वितेषु तथा कियत्सु द्विस्थानिकरसान्वितेषु च स्पर्द्धकेषु हतेषु—विशुद्धाध्यवसायतोऽपवर्तनादिकरणया-

क्षयोपशमादि-स्वरूपम् गा० ७८

क्रमेण सर्वथोच्छेदितेषु सत्सु, देशोपघातिनामपि कियता द्विस्थानिकादिरसस्पर्द्धकाना प्रतिसमयमनन्ते भागे' क्षीयमाणो देशोपघातिस्पर्द्धकरसस्याप्येकस्मिन्ननन्ततमे भागेऽवतिष्ठमाने इत्यर्थ जीव सम्यक्त्वमवाप्नोति, नान्यथेति शेष इति गाथार्थः ॥ ७७ ॥ तदेव निर्दिष्टं सम्यक्त्वस्य लाभकारणं, तच्च सम्यक्त्वं त्रिधा भवति, तद्यथा—क्षयोपशमेन निर्वृत्तं क्षायोपशमिकं, उपशमेन निर्वृत्तमौपशमिक क्षयेण निष्पन्नं क्षायिकमिति, तत्र क्षयोपशमादीनामेव स्वरूपनिरूपणार्थमाह—

खीणमुइण्णं सेसयमुवसंतं भण्णए खओवसमो । उदयविघाय उवसमो खओ य दंसणतिगाघाओ ॥ ७८ ॥

मिथ्यात्व यदुदीर्णम्—उदयमागतमासीत् तत्सर्व यदा 'क्षीणम्' अपगत भवति, उदीर्णात्पुन 'शेषकम्' उद्धरितं यद्विवक्षितकालेऽद्याप्युदय नागच्छति केवल सत्तायामेव वर्तते तद् 'उपशान्त' विष्कम्भितोदय यदा भवति तदाऽयमीदृशो मिथ्यात्वमोहनीयस्योदीर्णस्य क्षीणत्वादनुदीर्णस्य तूपशान्तत्वात्क्षयोपशमो भण्यते, तेन क्षयोपशमेन निर्वृत्त क्षायोपशमिक सम्यक्त्व, मिथ्यात्वमोहनीये कर्म्मणि क्षयोपशमावस्थे जन्तव सम्यक्त्वं लभन्ते तत्क्षायोपशमिकसम्यक्त्वमुच्यत इत्यर्थ, एतच्च सूत्रेऽसदपि प्रक्रमायातत्वात्स्वयमेवावगन्तव्यम्, एवमुत्तरत्रापि, 'उदयविघाय उवसमो' त्ति उपशमनमुपशम, स क.? इत्याह—मिथ्यात्वमोहनीयस्य य उदयस्तस्य यो विघातो भवेत् स उपशम, उदयविघातश्चोपलक्षण, उदीर्णस्य मिथ्यात्वस्य क्षय इत्यपि द्रष्टव्य, उदीर्णेऽक्षीणे मिथ्यात्वस्योपशमायोगाद्, अत एव कस्याञ्चित्सूत्रपुस्तिकाया 'खओ य दंसणतिगाघाओ' इत्यस्य स्थाने 'जा समुइण्णस्स य विसुद्धी' इति पाठो दृश्यते, अत्रायमर्थ—अनुदितस्योदयविघात समुदीर्णस्य चोदयप्राप्तस्य या विशुद्धि—क्षय स उपशम, अत्र पाठे क्षयलक्षण सुगमत्वात्स्वयमभ्यूह्यमिति, ततश्चेदमुक्त भवति—उदयप्राप्तस्य मिथ्यात्वस्य क्षय शेषस्य त्वनुदीर्णस्य सत्तामात्रवर्त्तिनो य उदयविघात-उदयायोग्यत्वापादनलक्षण स उपशम, आह—यद्येवं क्षयोपशमस्याप्येवंस्वरूपस्यैव पूर्वं व्याख्यातत्वात्तस्योपशमेन सह भेदो न प्राप्नोति, सत्य, किन्तु क्षयोपशमावस्थे कर्मणि विपाकत एवोदयो नास्ति प्रदेशतस्त्वस्त्येव, उपशान्तावस्थे तु प्रदेशतोऽपि नास्त्युदय इत्येतावताऽनयोर्विशेष इत्यल

प्रसङ्गेन, तेनोपशमेन निर्वृत्तमौपशमिकं, सम्यक्त्वमिति स्वयमेव द्रष्टव्यं, इद च यथा लभ्यते यथा च मिथ्यात्वमोहनीयस्य कर्मणोऽन्तरकरणे वर्तमानस्य जीवस्यैतद्भवति

तथा ऽत्रैव ग्रन्थे सास्वादनगुणस्थानविचारे पूर्वं दर्शितमेव, क्षायोपशमिकस्यापि सम्यक्त्वस्य शुद्धसम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलवेदनरूपस्य तत्रैव निर्णीतमनन्तव्यमिति, 'खइओ य दसणतिगघाओ' त्ति दर्शनशब्देन दर्शनमोहनीय कर्म्मात्र विवक्षित, तस्य त्रिक पूर्वोक्तस्वरूपं सम्यक्त्वमिश्रमिथ्यात्वपुञ्जत्रयलक्षण, तस्य यो घातो—विशुद्धाध्यवसायत सर्व्वथा दलिकनिर्लेपताकरणलक्षण स क्षय इहोच्यते, तेन क्षयेण निष्पन्नं क्षायिकं, सम्यक्त्वमभिधीयत इति स्वयमेवावसेयम्,, आह—नन्वन्यत्र दर्शनसप्तकक्षयेण क्षायिक सम्यक्त्वमुक्त अत्र तु दर्शनत्रिकक्षयात्तदुच्यत इति क न विरोध ?, सत्य,, किन्तु मुख्यत इदमेव दर्शनत्रिकं सम्यक्त्वस्यावारकमत एव तत्क्षयादेव क्षायिकं सम्यक्त्वं वक्तुमुचित, यत्तान्यत्र दर्शनसप्तकक्षयात्तदुच्यते तदनन्तानुबन्धिचतुष्टये ऽक्षपिते दर्शनत्रिक कदाचिदपि न क्षिप्यते, तदक्षपणे तु न क्षायिक सम्यक्त्वमत पारम्पर्येणानन्तानुबन्धिचतुष्टयक्षयाविनाभावित्वात्क्षायिकसम्यक्त्वस्य ते ऽप्यनन्तानुबन्धिनश्चत्वार क्रोधादयो दर्शनमोहत्वेन विवक्षिता, दर्शनसप्तकक्षयाच्च क्षायि सम्यक्त्वमित्यन्यत्रोक्तमित्यदोष,, परमार्थतस्तु यथोक्त दर्शनत्रिकमेव दर्शनमोह उच्यते, तत्क्षयानन्तरमेव क्षायिकसम्यक्त्वोपलब्धेरित्यलमतिविचिंतेन, क्वापि 'खइयं दंसणतिगघाओ' त्ति पाठस्तत्र दर्शनत्रिकघात क्षय इति शेषस्तेन क्षयेण निष्पन्नं क्षायिक सम्यक्त्व भवतीत्युपस्कार,, एवमन्यान्यपि पाठान्तराण्युक्तानुसारत प्रस्तुताविरोधतो व्याख्येयानीति गाथार्थ ॥ ७८ ॥ तदेवमुक्त स्वरूपत सम्यक्त्वमथात्र गुणस्थानलक्षणान् जीवसमासांश्चिन्तयन्नाह—

खइया अविरयसम्माइ सम्मदिट्ठीसु । उवसं तह सिद्धंता जहाकमसो ॥ ७६ ॥

इत्यादि, 'उवसम'त्ति औपशमिक सम्यक्त्व 'वे ' त्ति वेद्यते—अनुभूयते शुद्धसम्यक्त्वपुञ्जपुद्गला अस्मिन्निति वेदय—क्षायोपशमिक सम्यक्त्वमुच्यत, औपशमिकक्षायिकसम्यक्त्वयो पुद्गलवेदनस्य सर्वथैवाभावादिदमेव क्षायोपशमिकं सम्यक्त्व वेदकमभिधीयत इति भाव, अत एव क्षप्यमाणसम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलचरमग्रासलक्षण यदन्यत्र वेदक सम्यक्त्वमुक्त तदिह ग्रन्थे पृथग् नोक्त, पुद्गलवेदनस्य समानत्वेन क्षायोपशमिकसम्यक्त्व एवान्तर्भावादिति, 'खइय' त्ति क्षायिक सम्यक्त्व, तदेतानि त्रीण्यपि सम्यक्त्वानि 'अविरयसम्माइ सम्मदिट्ठीसु' त्ति अविरतसम्यग्दृष्ट्यादिषु सम्यग्दृष्टिषु वर्त्तते, न तु मिथ्यादृष्टिसास्वादनमिश्रगुणस्थानकेष्वित्यर्थ, अ-

वैमानिकादिषु सम्यक्त्वं गा० ८०

विरतसम्यग्दृष्ट्यादयो अयोगिपर्यन्ता. सर्वे सम्यग्दृष्ट्य इति ते यथासम्भवमेतेषु सम्यक्त्वेषु प्राप्यन्ते, अधस्तनास्तु तयोऽसम्यग्दृष्टित्वादेव नैतेष्वन्यतरस्मिन्नपि वर्तन्ते इति तात्पर्यम्, अविरतसम्यग्दृष्ट्यादिषु च सर्वेष्वप्युपरितनगुणस्थानकेष्वेतानि त्रीण्यपि सम्यक्त्वानि समुदितानि न वर्तन्ते, किन्तु किमपि कियदपि गुणस्थानकं यावदिति दर्शयति—'**उवसंतमप्पमत्ते**' त्यादि,' सिद्धान्ता इत्यत्र योऽयमन्तशब्द स प्रत्येकमभिसंबध्यते, ततश्चौपशमिकं सम्यक्त्वमुपशान्तान्तं भवति, अविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणं चतुर्थं गुणस्थानकमादौ कृत्वोपशान्तमोहस्वरूपमेकादशं गुणस्थानकं यावत्प्राप्यत इत्यर्थ, तत परं क्षीणमोहत्वेन क्षायिकसम्यक्त्वस्यैव भावादिति भावः, क्षायोपशमिकं तु सम्यक्त्वमप्रमत्तान्तं भवति, अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तेष्वेव प्राप्यते न परत इत्यर्थ, अपूर्वकरणादीनां हि दर्शनमोहस्य क्षीणत्वादुपशान्तत्वाद्वा क्षायिकमौपशमिकं वा सम्यक्त्वं भवति, न क्षायोपशमिकमिति भाव, क्षायिकं सम्यक्त्वं सिद्धान्तं भवति, अविरतसम्यग्दृष्ट्यादिष्वयोगिपर्यन्तेषु गुणस्थानेषु वर्तित्वात् सिद्धावस्थायामपि न निवर्तत इत्यर्थ, '**जहाकमसो**' त्ति उक्तान्वयेन 'यथाक्रमेण' यथा क्रमश एतद्वृत्तिर्भावनीया, 'न समुदितानां सर्वे ते त्य', अयमत्र परमार्थ—अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तान्तानां प्रस्तुतानि त्रीण्यपि सम्यक्त्वानि सम्भवन्ति, अपूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्म 'ग्र-२०००' सम्परायोपशान्तमोहास्तु क्षायिकसम्यग्दृष्टयो वा भवन्त्यौपशमिकसम्यग्दृष्टयो वा, न तु क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टय, क्षीणमोहसयोग्ययोगिकेवलिन सिद्धाश्च क्षायिकसम्यग्दृष्टय एवेति गाथार्थ ॥ ७९ ॥ अथैतान्येव त्रीणि सम्यक्त्वानि प्रसङ्गतो वैमानिकादिजीवेषु चिन्तयन्नाह—'**वेमाणी**' त्यादि,

वेमाणिया य मणुया रयणाए असंखवासतिरिया य। तिविहा सम्मद्दिट्ठी वेयगउवसामगा सेसा ॥ ८० ॥

वैमानिका मनुष्या '**रयणाए**' त्ति रत्नप्रभानारका इत्यर्थ असङ्ख्येयवर्षायुषस्तिर्यञ्चश्च '**तिविहा सम्मद्दिट्ठि**' त्ति त्रिविधा सम्यग्दृष्टयो भवन्ति, त्रीण्यपि प्रस्तुतसम्यक्त्वान्येषु सम्भवन्तीत्यर्थ, तथाहि—वैमानिकानां मध्ये योऽनादिमिथ्यादृष्टिर्देव प्रथमं सम्यक्त्वमवाप्नोति, तस्यान्तरकरणकाले प्रथममन्तर्मुहूर्त्तमौपशमिकं सम्यक्त्वं भवति, तच्च कथं किंस्वरूपं वा इत्यादत्रैव सास्वादनगुणस्थानविचारे निर्णीतमेव, औपशमिकसम्यक्त्वाच्चानन्तरं शुद्धसम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलान् वेदयतस्तस्यापि

॥ ७५ ॥

सुरादिषु सम्यक्त्वं

क्षायोपशमिक सम्यक्त्वमवाप्यते, मनुष्यतिर्यग्भ्यो वा य क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिर्वैमानिकेषूत्पद्यते तस्यैतत्पारभविक लभ्यते, यदा पुन. कश्चिन्मनुष्यो वैमानिकयोग्यमायुर्बन्ध विधाय पश्चात्क्षपकश्रेणिमारभते बद्धायुष्कत्वाच्च ता न समापयति, केवलं दर्शनसप्तक क्षपयित्वा क्षायिकं सम्यक्त्वमवाप्नोति, ततश्च मनुष्यायुस्त्रुटिसमये मृत्वा वैमानिकेषूत्पद्यते तदाऽनेन न्यायेन वैमानिकाना पारभविकं क्षायिक सम्यक्त्वमवाप्यते, न तु ताद्भविक , मनुष्यस्यैव तद्भवे क्षायिकसम्यक्त्वारम्भकत्वादित्येव वैमानिकास्त्रिविधसम्यग्दृष्टय , मनुष्यास्तु द्विविधा —सङ्ख्येयवर्षायुषोऽसङ्ख्येयवर्षायुषश्च, तत्र सङ्ख्येयवर्षायुषा मनुष्याणामौपशमिकसम्यक्त्वमनन्तरोक्तन्यायेन प्रथमसम्यक्त्वलाभकाले भवत्युपशमश्रेण्या वा, तदनन्तरकालादिभावि तु क्षायोपशमिक तद्भविक, अथवा देवीदीना क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीना मनुष्येषूत्पत्तौ पारभविक क्षायोपशमिक सम्यक्त्वमवाप्यते, क्षायिक तु क्षपकश्रेण्या ताद्भविक, नारकदेवाना क्षायिकसम्यग्दृष्टीना मनुष्येषूत्पत्तौ पारभविकं वा तदिति, असङ्ख्येयवर्षायुषा तु मनुष्याणामौपशमिकं वैमानिकवदेव भावनीय, क्षायोपशमिकं तु तदनन्तरकालादिभावि ताद्भविकं तथैव, तिर्यग्मनुष्यास्तु क्षायोपशमिकसम्यक्त्वयुक्ता वैमानिकेष्वेव जायन्ते नान्यत्र, ये तु मिथ्यादृष्टयस्तथाग्रा बद्धायुष्कत्वादेषूत्पद्यन्ते तेऽवश्य मरणसमये मिथ्यात्व गत्वैवोत्पद्यन्त इति पारभविक क्षायोपशमिकसम्यक्त्वममीषा न लभ्यत इति कार्म्मग्रन्थिका , सैद्धान्तिकास्तु मन्यन्ते—क्षायोपशमिकसम्यक्त्वसयुक्ता अपि बद्धायुषोऽमी केचिदेतेषूत्पद्यन्त इति पारभविकमपि क्षायोपशमिक सम्यक्त्वममीषा लभ्यते, क्षायिकं तु वैमानिकवदेव ज्ञात्व्यमिति, रत्नप्रभानारकाणा त्वौपशमिक क्षायिक च वैमानिकवदेव, क्षायोपशमिकं त्वसङ्ख्येयवर्षायुष्कमनुष्यवद्भावनीयमिति, असङ्ख्येयवर्षायुष्कतिरश्चा पुनस्त्रीण्यपि सम्यक्त्वान्यसङ्ख्येयवर्षायुष्कमनुष्यवद्व्याख्यानि, **'असंखवासनरतिरिया'** इति क्वचित्पाठ , स चासङ्गत एव, सङ्ख्येयवर्षायुषामसङ्ख्येयवर्षायुषा च मनुष्याणा 'मणुय'-त्यमनेनैव सामान्यपदेन पूर्वमुपात्तत्वादिति, **'वेयगमुवसामगा सेस'** त्ति भणितेभ्य शेषा भवनपतिव्यन्तरा ज्योतिष्का सङ्ख्येयवर्षायुष्कसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च शर्करप्रभाद्यधस्तनषट्पृथ्वीनारकाश्च **'वेयग'** त्ति क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टय. **'उवसामग'** त्ति औपशमिकसम्यग्दृष्टयश्च भवन्ति, क्षायिक हि सम्यक्त्वमेतेषु ताद्भविक तावन्न भवति ,सङ्ख्येयवर्षायुष्कमनुष्यस्यैव क्षायिकसम्यक्त्वारम्भकत्वादित्युक्तमेव, पारभविकमपि न भवति, क्षायिकसम्यग्दृष्टेरेतेष्वनुत्पत्ते , आह—ननु वासुदेवादीना क्षायिकस-

म्यग्दृष्टीनां तृतीयां नरकपृथ्वीं यावदुत्पत्तिरागमे श्रूयते तत्किमिति शर्कराप्रभावालुकाप्रभानारकाणामपि क्षायिकसम्यक्त्वं निषिध्यते?, सत्यं, किन्तु क्षायिकसम्यग्दृष्टय प्रायो रत्नप्रभामेव यावद्गच्छन्ति, परतस्तु स्वल्पा एव किञ्चिद्व्रजन्तीति स्वल्पत्वात्ते इह ग्रन्थे न विवक्षिता, अन्यतो वा कुतश्चित्कारणादिति केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीति, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां तु तद्भवं परभवं वाऽपेक्ष्य प्रस्तुतसम्यक्त्वमध्ये एकमपि न सम्भवतीति गाथार्थः ॥ ८० ॥ उक्तं च सप्रसङ्गं सम्यक्त्वद्वारं, साम्प्रतं सञ्ज्ञिद्वारमभिधीयते, तत्र सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा विज्ञप्तिरित्यर्थः, सा च त्रिधा—हेतुवादसञ्ज्ञा दीर्घकालिकसञ्ज्ञा दृष्टिवादसञ्ज्ञा चेति, तत्र हेतुः युक्तिनिष्ठं साध्यार्थगमको वचनविशेषो वदनं वादो हेतोर्वादो हेतुवादस्तेन सञ्ज्ञा हेतुवादसञ्ज्ञा, सा च द्वित्रिचतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां मन्तव्या, ते हि हेतुवादेनैव वक्तुं शक्यते सञ्ज्ञिन एते आतपादिभ्यश्छायाद्याश्रयणादाहारादिनिमित्तचेष्टायुक्तत्वाच्च मनुष्यादिवदिति हेतुवादेनैते सञ्ज्ञिनः, एतदपेक्षया तु निश्चेष्टाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयोऽसञ्ज्ञिनः, आह—ननु पृथिव्यादीनामप्याहारादिका दशविधा सञ्ज्ञा समये प्रोक्तैव तत्कथमेतेऽप्यसञ्ज्ञिनः?, सत्यं, किन्त्वतीवाव्यक्तत्वेन तुच्छत्वादाहारादीनामिष्टानिष्ठादिविशेषापरिज्ञानेनाशोभनत्वाच्च विद्यमाना अपि तेषां नेहासौ विवक्षिताऽतो न पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां सञ्ज्ञित्वं, न हि रूपकादितुच्छो धनीत्युच्यते, नाप्यशो[illegible]रूपो रूपवानिति व्यपदिश्यते, इत्येवमेकेन्द्रिया अपि स्तोकयाऽशोभनया च सञ्ज्ञया नेह सञ्ज्ञित्वेन प्रोक्ता इति भावः, दीर्घः—अतीतानागतवर्त्तमानरूपो यः कालो दिनपक्षमासादिस्तत्र भवा दीर्घकालिका सा चासौ सञ्ज्ञा च दीर्घकालिकसञ्ज्ञा—कृतमिदं करोमीदं करिष्यामीदं शोभनमेतदासीद्वर्त्तते भविष्यति वेत्यादिसुदीर्घकालत्रयगोचरविशिष्टमनोव्यापारवती न तु हेतुवादसञ्ज्ञेव प्रायःसाम्प्रतेक्षित्वमात्ररूपेति भावः, हेतुवादेन चेयं न साध्यते, अतिस्पष्टत्वेन बालानामपि सुप्रतीतत्वादिति हेतुवादसञ्ज्ञया सहास्य साङ्कर्यं न भावनीयं, इयं च मनोलब्धिसंपन्नानां नारकगर्भजतिर्यग्मनुष्यदेवानामेव बोद्धव्या, एते हि कालत्रयगोचरयुक्तायुक्तविचारचतुरत्वात्प्रस्तुतसञ्ज्ञया सञ्ज्ञिन उच्यन्ते, एतदपेक्षया तु मनोलब्धिशून्याः सर्वेऽप्यसञ्ज्ञिनः, दृष्टिः सम्यग्दृष्टिरिह गृह्यते तस्या वदनं वादो दृष्टिवादस्तेन सञ्ज्ञा दृष्टिवादसञ्ज्ञा—सम्यक्त्वविमलीकृतज्ञानरूपा न तु मिथ्यादृष्टिनारकादीनामिव मिथ्यात्वकलुषितबोधस्वरूपेति हृदयम्, एषाऽपि नारकगर्भजतिर्यग्मनुष्यदेवानामेव द्रष्टव्या, केवलं सम्यग्दृशां, न तु मिथ्यादृशां, अतस्ते सम्यक्त्वसद्भावविशुद्धज्ञानत्वात्प्रकृतसञ्ज्ञया सञ्ज्ञिनोऽभिधी-

यन्तो, एतदपत्वना तु मिथ्यादृष्टय नवं ऽप्यसञ्ज्ञिन, आह – नन्वेवं हेतुवादसञ्ज्ञादिभेदा त्रिविधेह सञ्ज्ञा प्रोक्ता भवति, सिद्धान्ते तु द्वीन्द्रियादीनामप्याहारसञ्ज्ञादिभेदादसो ञ्ज्ञिनोऽपि निर्दिष्टेति कथं न विरोधापत्तिः?, नैतदव, स्वामनन्त्याराहणादिरूपा सामान्यप्रवृत्ति कुर्वता लभ्यते (ओघसंज्ञेति) आहारादिदशविधसञ्ज्ञामध्ये सिद्धान्ते न तेषामसो प्रोक्ताऽत सेह चतुर्थी सञ्ज्ञा प्राप्नोति, तत्सम्बन्धाच्चैकेन्द्रियाणा मञ्ज्ञित्वमापद्यते, भवद्भिस्त्विह हेतुवादादिभेदात्त्रिस एव सञ्ज्ञा प्रोक्ता, एकेन्द्रियाश्च तत्प्रकारैरेवासञ्ज्ञित्वेन निर्दिष्टास्तत्कथमिदमवगन्तव्यम्?, सत्यमुक्त, किन्त्वव्यक्तभावत्वेन स्तोकाऽशोभना चैकेन्द्रियाणा सम्बन्धिनी ओघसञ्ज्ञाऽतोऽसौ नेह विवक्षितेति कुतस्तद्योगात्सञ्ज्ञाप्रसङ्गः?, यथा हि रूपकादिना स्तोकेन धनेन विद्यमानेनापि दरिद्रो धनीति नोच्यते, कुत्सितवपुर्युक्तोऽपि च रूपवानाभिधीयते, किं तर्हि? प्रचुरधनवानेव धनी विशिष्टरूपयुक्त एव च रूपवानिति लोके व्यपदिश्यते, एवमेकेन्द्रिया अप्यनया स्तोकयाऽशोभनया चौघसञ्ज्ञया सञ्ज्ञिना नाभिधीयन्त इत्यमीषा सर्वप्रकारैरसञ्ज्ञित्वमिहोच्यमान न किञ्चिद्विरुद्धमिति, यद्येवमाहारभयपरिग्रहादिसञ्ज्ञा अन्यत्र या प्रोक्तास्तासामिह सङ्ग्रहो न प्राप्नोतीति मेव, एतास्वेव तिसृषु सञ्ज्ञासु तत्सङ्ग्रहरूपत्वेन सामान्यस्वरूपत्वतद्विशेषभूतानामव तासामन्तर्भावादित्यलमतिबहुविस्तरेण कार्यमेवाभिदध्म, तत्र तासु तिसृषु सञ्ज्ञासु मध्येऽस्पष्टा हेतुवादसञ्ज्ञा ततः स्पष्टतरा दीर्घकालिकी ततोऽपि सम्यग्ज्ञानहेतुत्वेन स्पष्टतमा दृष्टिवादसञ्ज्ञा, सिद्धान्ते पुनर्यत्र क्वचित्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिव्यवहारः स निःशेषोऽपि प्रायो दीर्घकालिकीं सञ्ज्ञामाश्रित्य प्रतिपत्तव्योऽतोऽत्रापि मनोलब्धिसम्पन्नः पञ्चेन्द्रियः सर्वोऽपि सञ्ज्ञी, तल्लब्धिशून्यस्तु पर्युदासाश्रयणात्स एवासञ्ज्ञीत्यधिकृतं वेदितव्यमिति ॥ तदेवं निर्दिष्टौ स्वरूपेण सञ्ज्ञ्यसञ्ज्ञिनौ, एतयोश्च गुणस्थानलक्षणान् जीवसमासान्निरूपयितुमाह स्वयमेव सूत्रकार —

अस्सणि अमणपंचिंदियंत सण्णी उ समण छउमत्था । नोसण्णि नो असण्णी केवलनाणी उ विण्णेओ ॥ ८१॥

'अस्सण्णि' त्ति लुप्तविभक्तिको निर्देशः, यथासम्भवमेवमन्यत्रापि, ततश्चासञ्ज्ञिषु मनोलब्धिरहितसम्मूर्च्छजपञ्चेन्द्रियेषु प्राप्यते, के? इत्याह— 'अमणपंचिंदियंत' त्ति अमनस्को मनोलब्धिरहितः पञ्चेन्द्रियो वृत्तिमाश्रित्यान्ते येषा तेऽमनस्कपञ्चेन्द्रियान्ता मिथ्यादृष्टिसास्वादनलक्षणा जीवसमासा, एषामेवैकेन्द्रि-

आहारकानाहारका. गा० ८१

कदाचिदप्युक्ते, तदिदमत्र हृदयम्—एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियामन
यादिष्वमनस्कपञ्चेन्द्रियान्तेषु जीवेषु वृत्ते, न तु मिश्राविरतसम्यग्दृष्ट्यादयस्तेषामेकेन्द्रियाद्यमनस्कपञ्चेन्द्रियान्तेषु माऽस्वादनाऽपि स्कपञ्चेन्द्रियलक्षणेषु जीवेषु ये वर्त्तन्ते मिथ्यादृष्टिसास्वादनलक्षणा जीवास्त एवासञ्ज्ञिषु प्राप्यन्ते न मिश्राविरतादयोऽसञ्ज्ञिना तथाविशुद्धेरभावात् पूर्वभवादायातोऽपर्याप्तावस्थायामेवासञ्ज्ञिषु प्राप्यते, परतो मिथ्यात्वगमनादिति भावनीय, 'सन्नी उ' 'तु' पुनरर्थे लुप्तसप्तमीबहुवचनत्वान्मनोलब्धियुक्त सञ्ज्ञिपञ्चन्द्रियलक्षणेषु सञ्ज्ञिषु पुनर्वर्त्तते, के ? इत्याह—'समणछउमत्थ' त्ति छादयति-आवृणोति केवलज्ञानादीति छद्म ज्ञानावरणादिकर्म्म तत्र तिष्ठन्तीति छद्मस्था-क्षीणमोहप- र्यन्तगुणस्थानवर्तिनो जीवास्ते चैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रिया अमनस्का अपि भवन्त्यतस्तद्व्यवच्छेदार्थमाह समनस्का, ततश्चेदमुक्तं भवति समनस्का सन्तो ये केचन छद्मस्थास्ते सर्वेऽपि सञ्ज्ञिषु वर्त्तन्ते, ते च मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणमोहपर्यन्ता द्वादशगुणस्थानवर्त्तिनो जीवा मन्तव्या, मिथ्यादृष्टिसास्वादना समनस्का अमनस्काश्च भवन्त्य- तस्तेषा वृत्तिर्यथासम्भवं सञ्ज्ञिष्वसञ्ज्ञिषु च द्रष्टव्या, मिश्राविरतादयस्तु समनस्का एव भवन्त्यतोऽमीषा सञ्ज्ञिष्वेव वृत्तिरितीह तात्पर्य, सयोग्ययोगिकेवलिनस्तर्हि का वार्त्ता? इत्याह—'नोसन्नी'त्यादि, उभयरूपोऽपि केवली न सञ्ज्ञिषु वर्त्तते नाप्यसञ्ज्ञिषु, यतोऽसौ सञ्ज्ञी तावन्न भवति, तथाहि—मनोव्यापारपूर्वकातीतार्थस्मरणानागतार्थचि- न्तायालिङ्गितदीर्घकालिकमतिश्रुतविमर्शात्मिका सञ्ज्ञेह प्रकृता, सा च भगवत केवलिनो न सभवति, निःशेषवरणक्षयोत्पन्नकेवलज्ञानमाहात्म्यप्रतिसमयावभासितसमस्तवस्तु- स्तोमत्वेन मनोविकल्पस्मरणचिन्तामतिश्रुतव्यापारातीतत्वाद्, अतः सञ्ज्ञातीतत्वान्न सञ्ज्ञिव्यपदेशभाज केवलिन, तदुक्त—"सन्ना सरणमणागयचिन्ता य न सा जिणेसु सभवइ । मइवावारविमुक्का सन्नाईया इमे तम्हा ॥ १ ॥" इति, असञ्ज्ञिव्यपदेश यथा नार्हन्ति तथा प्रतीतमेव, तद्व्यपदेशस्य मनोलब्धिशून्येषु सम्मूर्छजपञ्चेन्द्रियेष्वेव निवेशनात्, केवलिना तु तल्लब्धिसम्पन्नत्वाद, अत सयोग्ययोगिकेवली न सञ्ज्ञी नाप्यसञ्ज्ञीति विज्ञेय, किन्तु राश्यन्तरमेवेति स्थितमिति गाथार्थ ॥ ८१ ॥ उक्तं सञ्ज्ञि- द्वारमथाहारकानाहारकद्वारमभिधानीय, तत्र के आहारका के चानाहारका ? इत्येतदेव तावन्निरूपयन्नाह—

विग्गहगइमावन्ना केवलिणो समुहया अजोगी य । सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारगा जीवा ॥ ८२ ॥

इह भवान्तरप्रस्थितजीवस्य ऋजुश्रेण्यपेक्षयाऽन्यस्या विशिष्टाया वक्राया श्रेणेर्ग्रहण—स्वीकरण विग्रहो, वक्रश्रेण्यारम्भरूप वक्रितमित्यर्थ, तेन विग्रहेण परित्यक्तपूर्वशरीरस्य जन्तोर्भवान्तरोत्पत्तिस्थानाभिमुख गमन गतिर्विग्रहगतिस्तामापन्ना —प्राप्ता जन्तवोऽनाहारका इति सर्व्वत्र सबध्यते, तथा समवहता —समुद्घातवर्तिनो यथासम्भव सयोगिकेवलिन. अयोगिकेवलिनश्च सिद्धाश्चैते सर्वेऽप्यनाहारका, तथाहि —यदा जीवस्य मरणस्थानादग्रेतनभवोत्पत्तिस्थानमुपर्यधस्तिर्यग्वा समश्रेण्या प्राञ्जलमेव भवति तदाऽयमेकेनैव समयेन तदवाप्नोति, ऋजुगतिश्चेयमुच्यते, आहारकश्चास्या नियमाद् भवति, परित्याज्योपादेयशरीरमोक्षग्रहणसंस्पर्शभावेनाहरणीयपुद्गलाना व्यवच्छेदाभावादिति, यदा तु मरणस्थानादुत्पत्तिस्थानं किञ्चिद्वक्र भवति यथैशानकोणोपरिभागादाग्नेयकोणाधस्तनभाग तदा प्रथमसमये ईशानकोणोपरिभागादाग्नेयकोणोपरिभागं गत्वा तदधस्तनभागलक्षणस्योत्पत्तिस्थानस्य समश्रेणीं प्रतिपद्यते, जीवपुद्गलानामनुश्रेणिगमनात्प्रथमसमय एवोत्पत्तिस्थानप्राप्ते:, ततो द्वितीयसमये वक्रश्रेण्यन्तरारम्भरूप विग्रह विधाय तत्रोत्पत्तिस्थाने प्राणी समुत्पद्यत इति, इय च विग्रहगतिरुच्यते, एकेन वक्रश्रेण्यन्तरारम्भरूपेण विग्रहेणोपलक्षिता गतिर्विग्रहगतिरितिकृत्वा, अस्या चैकविग्रहाया द्विसमयायां विग्रहगतौ आद्यसमये पूर्वशरीरस्य मुक्तत्वादग्रेतनस्य त्वद्याप्यप्राप्तत्वादनाहारक इति प्रज्ञप्त्याद्यागमानुसारिभिरभ्युपगम्यते, [पुस्तकान्तरे 'परभवपढमे साडा' इति वचनात् मुच्यमान हि पूर्वशरीरमस्मिन्नाद्यसमये मुक्तमसारीभूतमित्यनाहारकोऽयमत्र क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदवादिनिश्चयनयमतस्यैतैराश्रयणादिति भाव,] तत्त्वार्थटीकाद्यनुसारिणस्तु मन्यन्ते—अत्राद्यसमयेऽप्यनाहारकोऽसौ न भवति, पूर्वशरीरस्य तत्र मुच्यमान न मुक्तसद्भावापन्नमत एवायं पूर्वभवचरमसमय एव न तु परभवप्रथमसमय, पूर्व्वशरीरस्याद्यापि सद्भावात्, तत्सद्भावे च न विद्यते आहारोऽस्येत्यनाहारक इति वक्तुमशक्यमेवेत्यनाहारकोऽयमिह न भवति, क्रियाकालनिष्ठाकालयोर्भेदवादिव्यवहारनयमतस्यैतैराश्रयणादितिहृदयम्, इद च मतद्वयमप्यत्र कथञ्चित्प्रमाणमुभयनयमतात्मकत्वात् जिनमतस्येति, द्वितीयसमये तूत्पत्तिस्थानप्राप्तेराहारक एवेत्यत्राविवाद इति, यदा पुनर्मरणस्थानादुत्पत्तिस्थान वक्रतर भवति यथा तस्मादेवैशानकोणोपरिभागान्नैर्ऋतकोणाधस्तनप्रदेशस्तदा प्रथमसमये वायव्यकोणोपरिभागं गच्छति, ततो द्वितीयसमये विग्रहेण नैर्ऋतकोणोपरिभागमागच्छति, तृतीयसमये विग्रहेणैव तदधस्तनभागस्वरूपमुत्पत्तिस्थानमवाप्नोति, तदेव विग्रहद्वयोपेता त्रिसमया विग्रहगतिरिय भाविता, न चैते त्रय समया अनेनैव प्रकारेण संभवन्तीति प्रतिपत्तव्यं, किन्तूक्ता-

॥ ८० ॥

किये आहार केऽत्रे

गुसारेण सुधियाऽन्यथाऽपि भावनीया, उपलक्षणमात्रत्वादस्य, एवं पूर्वमुत्तरतापि च, इहापि पूर्वोक्तयुक्तिवशादाद्यसमयद्वयेऽनाहारकस्तृतीयसमये त्वाहारक इति निश्चयनयवादिनो मन्यन्ते, व्यवहारनयवादिनस्तु प्रागुक्तयुक्तेरेवैकस्मिन्नेव मध्यमे विग्रहसमयेऽनाहारको न तु प्रथमचरमसमययोरिति प्रतिपद्यन्ते, तदेवं सर्वजीवाना भवान्तरप्रतिपत्तौ ऋजुगतिर्यथोक्तस्वरूपा द्विसमया त्रिसमया च विग्रहगतिरित्येतदेव गतित्रय सम्भवति, अथैकेन्द्रियाणामेव विग्रहत्रयोपेता चतुःसमया विग्रहगतिर्यासम्भवति तद्भावना प्रतिपाद्यते—इह त्रसनाड्या बहिर्विदिग्व्यवस्थितस्य सतो यस्य निगोदादेरधोलोकादूर्ध्वलोके उत्पादो नाड्या बहिरेव दिशि भवति सोऽवश्यमेकेन समयेन विदिशो दिशमागच्छति द्वितीयेन नाडीं विशति तृतीयेनोर्ध्वलोकं व्रजति चतुर्थेन लोकनाडीतो निर्गत्योत्पत्तिस्थाने उत्पद्यते, तदेव त्रिविग्रहा चतुःसमया विग्रहगतिरियम्, अत्रापि पूर्ववदेकीयमतेनाद्येषु त्रिषु समयेष्वनाहारकश्चतुर्थे त्वाहारक, अन्यदीयमतेन तु मध्यमे वक्रसमयद्वय एवानाहारको न त्वाद्यन्त्यसमययो., तदित्थमागमे जन्तूनां भवान्तरगतिरियमेव चतुर्विधा प्रोक्ता—ऋजुगतिरेकविग्रहाद्विविग्रहा त्रिविग्रहा चेति, अन्ये त्वाहुश्चतुर्वक्रोपेता पञ्चसामायिकी अन्याऽप्यत्र गतिः सम्भवति, यदा त्रसनाडीबहिर्विदिशस्तद्बहिर्विदिश्येवोत्पद्यत इति, अत्र च समयत्रयं पूर्ववदेव, चतुर्थसमये तु नाडीतो निर्गत्योत्पत्तिस्थानस्य समश्रेणि प्रतिपद्यते, पञ्चमे तु नाडीबहिर्विदिग्लक्षणमुत्पत्तिस्थानमवाप्नोति, अत्राप्येकेषामाद्यसमयचतुष्टयेऽनाहारक पञ्चमे त्वाहारक, अन्येषां तु मध्यमे वक्रसमयत्रय एवानाहारको न तु प्रथमचरमसमययो, उक्तञ्च—'एकं द्वौ वाऽनाहारकः' (तत्त्वार्थ अ० २--सू० ३१) वा शब्दात्कदाचित्त्रीन्वेति द्रष्टव्यम्, भाष्यकराभिप्रायेण वाशब्दस्य एकस्य द्वयोश्च विकल्पार्थतयाऽन्वयन, अधिकस्य स्पष्टं तत्र निषेधात, इयं च पञ्चसामयिकी गति कादाचित्कात्वादागमे नोक्ता, प्रायेणैकेन्द्रियाणामपीत्थमनुत्पत्तेरिति । तदेव दर्शिता विग्रहगत्यापन्ना अनाहारकाः, इह च विग्रहगत्यापन्ना एवानाहारका इति नावधारणीयं,सिद्धादीनामप्यनाहारकत्वाद् विग्रहगतावनाहारका एवेतीत्थमपि नावधार्यते, तस्यामपि केषुचित्समयेष्वनाहारकत्वस्यानुक्तत्वात, तर्हि सर्वाणि वाक्यानि सावधारणानि भवन्तीति कथं नेतव्यमिति, उच्यते, क्रियतेऽवधारणं केवलं सम्भवदर्शनपरमयोगव्यवच्छेदेन विग्रहगतावनाहारकाः सम्भवन्त्येवेति; यथा नभसि पक्षी जाले मत्स्य इत्यादिष्वित्यलं विस्तरेण, तथा सयोगिनः केवलिनोऽपि समवहता —समुद्घाते वर्तमानास्तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु केवलकार्मणकाययोगावस्थायामनाहारका , एतच्चेहापि प्राक् किञ्चित्सविस्तरं प्रोक्तमेवेति, अयोगिकेवलिन

ओजआहारादिभेदा

सिद्धाश्च पुनः सर्वथैवानाहारका, आहारग्रहणकारणौदारिकादिशरीरचतुर्वेदनीयकर्मादिस्तेष्वभावादिति, उक्तशेषाः पुनः सर्वेऽपि जीवा आहारका एव ओजाहारलोमाहारप्रक्षेपाहारान्यतराहारग्रहणकारणसद्भावेन यथासम्भवमाहारयन्त्येवेति कृत्वा,, तत्रौजसा तैजसशरीरेण स्वसहचारिकार्म्मणशरीरान्वितेनाहारः सकारवर्णलोपादोजाहार, अथवा ओजः-स्वजन्मस्थानोचितशुक्रानुविद्धशोणितादिपुद्गलसंघातस्तस्याहारः ओजाहारः, अयं चापर्याप्तावस्थायामेवान्तर्मुहूर्तं सर्व्वजन्तूनां द्रष्टव्यः, तथा लोमभिः लोमरन्ध्रैः शिशिरप्रावृट्कालादिभाविना शीतजलादिपुद्गलानामाहरणं—ग्रहणं लोमाहारः, अयं च पर्याप्त्युत्तरकालमाभवक्षयात्समस्तजीवानामवसेयः, तथा प्रक्षेपणं मुखे प्रवेशनं प्रक्षेपस्तेनौदनादेराहारः प्रक्षेपाहारः, अथवा प्रक्षिप्यत इति प्रक्षेपः—ओदनकवलादिस्तस्याहारः प्रक्षेपाहारः, अयं च विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्याणामेव द्रष्टव्यः, तेषामपि कादाचित्को न त्वविरहितः, उक्तञ्च— "ओयाहारा जीवा सव्वे पज्जत्तया मुणेयव्वा। पज्जत्तया य लोमे पक्खेवे होंति भइयव्वा ॥ १ ॥ एगिंदियदेवाणं नेरइयाणं च नत्थि पक्खेवो ॥ सेसाणं जीवाणं ससारत्थाणं पक्खेवो ॥ २ ॥" इत्यादि, आह—ननु मनश्चिन्तितोपनतस्वरूपश्चतुर्थोऽप्याहारो भवनपत्यादीनां संभवति स कस्मादिह नोक्तः, सत्यं, किन्तु करादिनाऽप्रक्षिप्ता एवागन्तुकाः पुद्गला अत्राहारतया परिणमन्ति लोमाहारेऽप्ययमेवमेवेत्येतावत्साम्याल्लोमाहारेऽन्तर्भावितत्वात्पृथगसावागमेऽपि नोक्त इत्यदोषः, तस्माद्विग्रहगत्यापन्नादिभ्यः शेषाः सर्व्वेऽपि जीवा यथोक्तस्वरूपं त्रिविधमाहारं यथासम्भवमाहारयन्त्येवेत्याहारका एवेति गाथार्थः ॥ ८२ ॥ तदेवमाहारका अनाहारकाश्च जीवाः स्वरूपतो निर्दिष्टाः, अथ गुणस्थानलक्षणा जीवसमासास्तेषु चिन्तनीयाः, ते च सुगमत्वादिकारणात् कुतश्चित्सूत्रकृता न चिन्तिता इति मुग्धमतिविनेयानुग्रहार्थं वयमेव चिन्तयामः, तत्रानाहारकेषु मिथ्यादृष्टिसास्वादनाविरतसम्यग्दृष्ट्योऽयोगिकेवलिनः समुद्घाते तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयवर्त्तिनः सयोगिकेवलिनश्च वर्तन्ते, न शेषाः तथाहि-अयोगिकेवलिनं तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयवर्त्तिसयोगिकेवलिनं च विहायान्ये संसारिणो जीवाः सर्वेऽपि विग्रहगतावेवानाहारकाः सम्भवन्ति नान्यत्र, सा च पूर्वभवात्कालं कृत्वा भवान्तरप्रस्थितानामेव भवति, सम्यग्मिथ्यादृष्टिश्च तावत्कालमेव न करोति 'न सम्मामिच्छो कुणइ कालं' मिति वचनादतोऽस्य कुतो विग्रहगतिसम्भवः?, तदसम्भवे च कथमनाहारकत्वमिति, देशविरतादिक्षीणमोहान्तगुणस्थानवर्त्तिनो जीवा विग्रहगतौ न संभवन्त्येव, भवान्तराले देशविरत्याद्युचितपरिणामस्यैवागमे निषिद्धत्वादिति कृत एषा-

मप्यनाहारकत्व, समुद्घाततृतीयचतुर्थपञ्चमसमयवर्जसयोगिकेवलिनोऽप्येतन्न संभवति, विग्रहगतेरस्याभावादिति, ये चैते सम्यग्मिथ्यादृष्टिदेशविरत्यादिसमुद्घातसमयत्रयवर्जसयोगिकेवलिपर्यन्ता जीवा विग्रहगतेरन्यत्र मिथ्यादृष्टिसास्वादनाविरताः ते चोक्तयुक्तिवशादनाहारकेभ्यो व्यावृत्तास्ते आहारकेषु वर्तन्त इति सामर्थ्यादिवोक्तं भवति, तदेवमुक्तमाहारकद्वार, तद्भणने च चिन्तिता गत्यादिष्वाहारकपर्यन्तेषु द्वारेषु चतुर्द्दशगुणस्थानलक्षणा जीवसमासा, तच्चिन्तने चावसितं 'संतपयपरूवणया दव्वपमाणं चे'त्यादिगाथोपन्यस्तं प्रथमं सत्पदप्ररूपणाद्वारम्, अथ द्वितीयं द्रव्यप्रमाणद्वारं प्रस्तुतमपि तावन्नोच्यते, यतोऽत्रान्तरे आह कश्चित्—ननु चिन्तिता भवद्भिर्गत्यादिद्वारेषु गुणस्थानलक्षणा जीवसमासाः परं येन केनचित्सर्वसाधारणलक्षणेनाजीवेभ्यो व्यावृत्ता जीवा भण्यन्ते तदेव तावदद्यापीह न किञ्चिदभिहित, ततस्तदपरिज्ञाने जीवा एवाजीवविलक्षणा कथं ज्ञातव्या ? इत्याशङ्क्य सर्वजीवाना साधारणमुपयोगरूप लक्षणमाह—

नाणं पंचविहंपिय अण्णाणतिगं च सव्व सागारं । चउदंसणमणगारं सव्वे तल्लक्खणा जीवा ॥ ८३ ॥

इहोपयोजनमुपयोग अर्थोपलम्भ, अथवोपयुज्यते-अर्थग्रहणपरिणामेन परिणमति जीवोऽनेनास्मादस्मिन् वेत्युपयोग, अविशेषित सामान्येन बोध इत्यर्थः, स च विशेषजिज्ञासाया द्विधा भवति-साकारोऽनाकारश्च, तत्र सहग्राह्यार्थसम्बन्धिनाऽऽकारेण वर्तत इति साकार., न विद्यते ग्राह्यार्थसम्बन्धी आकारो यत्रासौ अनाकार, तत्र साकारोपयोगोऽष्टधा, कथमित्याह—'**नाणं पंचविह**'मित्यादि, ज्ञायते विशेषाकारेण वस्तु परिच्छिद्यतेऽनेनेति ज्ञानम्-आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानलक्षणम्, एतत्पञ्चप्रकारमपि तथा मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गलक्षणमज्ञानत्रिकं च '**सव्व सागार**'ति सर्वमेतत्साकारं, साकारोपयोग इत्यर्थ, अनाकारोपयोगस्तु चतुर्द्धा, कथमित्याह '**चउदंसण**'मिति चक्षुषा दर्शनं-वस्तुन सामान्याकारेण पर्यालोचनं चक्षुर्दर्शनम्, अचक्षुषा-चक्षुर्वर्जेन्द्रियचतुष्टयेन मनसा च दर्शन अर्थस्य सामान्याकारेण ग्रहणमचक्षुर्दर्शनम्, अवधिना अवधिरेव वा दर्शनमवधिदर्शनं, केवलं-असहायं चक्षुर्द्दर्शनाद्यसहचरितं दर्शनं केवलदर्शनम्, एतद्दर्शनचतुष्टयम् 'अणगार'ति न विद्यते आकारो यत्र तदनाकारम्, अनाकारोपयोग इति तात्पर्यम्, आह—ननु मानुष मानुषमित्यादि सामान्याकारेण गृह्यमाणे वस्तुनि दर्शनमिष्यते, तस्मिन्नेव स्त्री-

पुरुषदेवदत्तयज्ञदत्तादिनाऽऽकारविशेषेण परिच्छिद्यमाने ज्ञानमभिधीयते अतो दर्शनोपयोगेऽपि सामान्योऽर्थाकार समस्त्येवेति कथमनाकारता तत्र ?, उच्यते सत्य,, किन्तु स्वल्पमुदरे गर्भाधिष्ठिते विशिष्टोदरस्याभावादनुदरा कन्या सत्यपि च रूपादिके स्वल्पधने विशिष्टप्रचुरतरधनस्यासत्वादधनो देवदत्त इत्यादि यथा लोके व्यपदिश्यते एवमत्रापि दर्शनोपयोगस्य सत्यपि सामान्ये वस्त्वाकारे ज्ञानग्राह्यविशिष्टार्थाकारस्याभावादनाकारतेह प्रोच्यत इत्यदोष, अत पञ्च ज्ञानानि त्रीणि चाज्ञानानि, एतत्सर्वं साकारोपयोग इत्यष्टप्रकारोऽसौ, चक्षुर्दर्शनादीनि तु चत्वारि दर्शनान्यनाकारोपयोग इत्येवं चतुर्द्धा सिद्ध इति स्थितं, 'सव्वे तल्लक्खणा जीव'त्ति ते अनन्तरोक्ता द्वादशाप्युपयोगा लक्षण-जीवत्वपरिज्ञानोपायो येषा सामान्येन सर्वजीवाना ते तल्लक्षणा सर्वेऽपि जीवा, सामान्येन च जीवाना द्वादशाप्युपयोगा एते लक्षणत्वे-नोच्यन्ते, विशेषजिज्ञासायां त्वेकद्वित्रीन्द्रियाणा मत्यज्ञानश्रुताज्ञानाचक्षुर्दर्शनरूपास्त्रय एवोपयोगलक्षणत्वेनावगन्तव्या:, चतुरिन्द्रियासञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणा तु त्रय एत एव चतुर्थस्तु चक्षुर्दर्शनोपयोगो लभ्यते, सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणा तु मनुष्यादीना नानाजीवानाश्रित्य द्वादशाप्येते उपयोगा प्राप्यन्ते, एकैकस्य तु सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य यावंत उपयोगा लभ्यन्ते तावन्त स्वधिया भावनीया, तदेवमुक्तस्वरूपैर्द्वादशभिरुपयोगैरजीवेभ्यो व्यावृत्ता जीवा लक्ष्यन्त इति तल्लक्षणा जीवा उच्यन्ते, न त्व जीवा तेषु यथोक्तोपयोगाभावादिति भाव, यच्चान्यत्रोक्त 'उपयोगलक्षणो जीव' (तत्वा० अ० २ सू० उपयोगो लक्षणं) इति तज्जीवत्वसामान्यमुपयोगसामान्य चाश्रित्येति भावनीयं, जीवत्वसावस्योपयोगमात्रेण सह कदाचिदपि व्यभिचाराभावादुपयोगो जीवस्य लक्षणमिति भाव इति गाथार्थ: ॥ ७३ ॥ अथ प्रस्तुतोपसं-हारार्थं प्रासङ्गिकस्य तु विवक्षितस्य प्रस्तावनारचनार्थं चाह—

एवं जीवसमासा बहुभेया वन्निया समासेण। एवमिह भावरहिया ।विदव्वा उ विन्नेया ॥ ८४ ॥

"एव" पूर्वोक्तप्रकारेण 'जीवसमासा' समस्तजीवराशिसङ्ग्राहका जीवसङ्क्षेपा 'वर्णिता' भणि , कथम्भूता ? इत्याह—मिथ्यादृष्टिसास्वादनादिप्रकारेण प्रसङ्गोक्तैकेन्द्रियद्वीन्द्रियादिप्रकारेण वा गत्यादिमार्गणाद्वारभेदेन वा बहवो भेदा येषा ते बहुभेदा, यथोक्तैर्बहुभिर्भेदै प्रतिपादिता इत्यर्थ, 'समासेन' सङ्क्षेपेण, तद्विस्तरस्य-

समयसमुद्रगम्यत्वादिति । आह—ननु यदि जीवसमासा यथोक्तस्वरूपा भवन्ति तर्ह्यजीवा कथम्भूता किंलक्षणाश्च भवन्ति? इति कथ्यतां, विपक्षस्वरूपे हि कथिते तद्व्यावृत्त प्रस्तुतोऽर्थः सुखावसेयो भवतीत्याशङ्क्य जीवसमासेषु प्रस्तुतेष्वपि तद्विपक्षतयाऽऽसन्नभूतानजीवानपि प्रसङ्गतः प्रतिपादयितुं प्रस्तावनागमाह—'**एवमिहे**'त्यादि, यथा पूर्वोक्तस्वरूपाणि जीवद्रव्याणि ज्ञातानि तुशब्दस्यापिशब्दार्थत्वादेवमजीवद्रव्याण्यपि 'इह' अस्मिँल्लोके विज्ञेयानीति सम्बन्धः, तैरपि ज्ञातैरत्रैव ग्रन्थे पुरस्तादन्यत्र च प्रयोजनसिद्धिसद्भावादिति भावः, कथम्भूतानि पुनरजीवद्रव्याणि विज्ञेयानि? इत्याह—'**भावरहिय**' त्ति भावा—अनन्तरोक्तद्वादशोपयोगलक्षणा जीवपर्यायास्तैर्भावै रहितान्यजीवद्रव्याणि प्रतिपत्तव्यानीति गाथार्थः ॥ ८८ ॥ कानि पुनस्तानि इति विनेयवचनमाशङ्क्य मूर्तामूर्तभेदभिन्नान्यजीवद्रव्याण्येवाभिधित्सुराह—

ते उण धम्माधम्मा आगास अरूविणो तहा कालो । खंधा देस पएसा अणुत्तिऽविय पोग्गला रूवी ॥ ८९ ॥

'**ते उण**' त्ति यान्यनन्तरगाथायामजीवद्रव्याणि विज्ञेयत्वेनोपदिष्टानि तानि पुनः रूप्यरूपिभेदतो द्विधा भवन्तीति शेषः, तत्रारूपीणि—अमूर्तानि, कानि पुनस्तानि? इत्याह—'**धम्माधम्मा आगास**' त्ति धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायाकाशास्तिकाया इत्यर्थः, तथा कालश्चेत्येतानि चत्वार्यजीवद्रव्याण्यमूर्तानि ज्ञातव्यानि, तत्र जीवपुद्गलानां स्वत एव क्रियापरिणतानां तत्स्वभावोपष्टम्भद्वारेण धरणाद्धर्मः अस्तयः—प्रदेशास्तेषां कायः—सङ्घातोऽस्तिकायः धर्मश्चासावस्तिकायश्चेति समासः, सकललोकव्यापी असङ्ख्येयप्रदेशात्मको द्रव्यविशेष इत्यर्थः, जीवपुद्गलानामेव तथैव गतिपरिणतानां तत्स्वभावाधरणादधर्मः, जीवपुद्गलानां स्थित्युपष्टम्भकारक इत्यर्थः, शेषं धर्मास्तिकायवत्सर्वमिति, सर्ववस्त्वाकाशनादाकाशं, किमुक्तं भवति?—आ—मर्यादया यत्संयोगेऽपि स्वकीयस्वकीयस्वरूपेऽवस्थानतः सर्वथा तत्स्वरूपत्वाप्राप्तिलक्षणया काशन्ते-स्वभावलाभेनावस्थितिकरणेन च दीप्यन्ते पदार्थसार्था यत्र तदाकाशमिति, अथवा आ—अभिविधिना सर्वात्मना तत्संयोगानुभवनलक्षणेन काशन्ते—तथैव दीप्यन्ते पदार्था यत्र तदाकाशं तच्च तदस्तिकायश्चेत्याकाशास्तिकायः, लोकालोकव्यापी अनन्तप्रदेशात्मको द्रव्यविशेष इत्यर्थः, कलनं—समस्तवस्तुस्तोमस्य सङ्ख्यानमिति कालः अथवा कलयन्ति—समयोऽस्यानेन रूपेणोत्पन्नस्यावलिकामुहूर्तादि चेत्यादिप्रकारेण सर्वमपि सचेतनाचेतनं वस्त्ववगच्छन्ति केवल्यादयोऽनेनेति कालः—समयावलिकादिरूपो द्रव्यविशेषः,

॥ ८५ ॥

अथवा एता एव समयावलिकादिकाः कलाः—कालाशस्तासिर्निवृत्तस्तासां वा समूह इति काल.—समयावलिकादिरूप एव, अथ यथा धर्म्मास्तिकाय इत्युक्तं तथा कालास्तिकाय इति कस्मान्नोच्यते? इति चेत्, नैव, प्रदेशबहुत्व एव तदुपपत्ते, अत्र च तन्नास्ति, अतीतानागतसमयाना विनष्टानुत्पन्नत्वेन प्रज्ञापकप्ररूपणाकाले वर्त्तमानसमयलक्षणस्यैकस्यैव प्रदेशस्य सद्भावादिति, यद्येवमावलिकामुहूर्त्तदिवसादिप्ररूपणाया अभ्यभावप्रसङ्ग प्राप्नोति, आवलिकादीनामन्यमट्ट्येयसमयात्मकत्वेन प्रदेशबहुत्व एवोपपत्ते ?, सत्यमेतत्, केवल स्थिरस्थूरकालत्रयवर्त्तिवस्त्वभ्युपगमपरव्यवहारनयमतमाश्रित्यावलिकादिकालः प्ररूप्यते, निश्चयनयस्तु मन्यते-न धर्म्मास्तिकायादौ प्रदेशराशिरिवावलिकादाववस्थित समयराशिरस्ति, अतीतानागताना विनष्टानुत्पन्नत्वेन वर्तमानसमयमात्रस्यैव सत्वादिति न वास्तवा आवलिकादयो, नापि कालेऽस्तिकायतेति, अत एव कालोऽन्यत्र वर्तमानसमयमात्रतयैव निर्धार्य्य प्रोक्तो न सामान्येन, यदाह—"कइ ण भते ! दव्वा पन्नत्ता ? गोयमा ! छ दव्वा पन्नत्ता, तजहा—धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थिकाए पोग्गलत्थिकाए अद्धासमए" इत्यल विस्तरेण, तदेवमेतानि धर्म्मास्तिकायादीनि चत्वार्यजीवद्रव्याणि 'अरूवीणि' अमूर्त्तानि ज्ञातव्यानि, पुद्गलाश्च तेऽस्तिकायाश्चेति पुद्गलास्तिकाय इति योऽन्यवोक्त स स्कन्धदेशप्रदेशपरमाणुभेदात् चतुर्द्धा भवति स्पष्टाश्चैत्यत आह--'ख ग देसे' त्यादि, तत्र स्कन्धा --अनन्तानन्तपरमाणुप्रचयरूपा मासचक्षुर्ग्राह्याः स्तम्भकुम्भादयस्तदग्राह्या अचित्तमहास्कन्धादयोऽपि, देशास्तु तेषामेवार्द्धत्रिभागादिरूपा अवयवा, प्रदेशास्तु देशानामपि सूक्ष्मशकलस्वरूपा अवयवा एव, 'अणुत्तिऽवि य' त्ति अणुरित्यपि च, निरंशैकपरमाणुरपि चेत्यर्थ, जातिनिर्देशश्चायं व्यक्तिपक्षे त्वणवोऽपि चेति द्रष्टव्य, विसकलितैकैकपरमाणूनामपि पुद्गलास्तिकायेऽनन्तानतत्वानुपपत्तेः, तदेते स्कन्धदेशप्रदेशपरमाणुरूपाश्चतुर्व्विधा अपि पुद्गला. पुद्गलास्तिकाया अजीवद्रव्यलक्षणा रूपिणो मूर्त्ता एव ज्ञातव्या, पूरणगलनधर्म्मकत्वाच्चैते पुद्गला उच्यन्ते, एते हि कुतश्चिद् द्रव्याद्गलन्ति वियुज्यन्ते किञ्चित्तु द्रव्य स्वसंयोगत. पूरयन्ति—पुष्ट कुर्व्वन्ति, तदेवमेतानि धर्म्मास्तिकायादीनि पञ्चापि मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपाण्यजीवद्रव्याणि ज्ञातव्यानीति गाथार्थः ॥ ८५ ॥ आह—ननु जीवद्रव्यस्योपयोगो ज्ञानसुखमनन्तदर्शनादिश्च सता प्रतिपद्यामहे, धर्म्मास्तिकायादीना त्वजीवद्रव्याणा किं लक्षणं यत्समीक्ष्य तत्सत्तां प्रतीम ? इत्याशङ्क्याह—

गइठाणवगाहणलक्खणाणि कमसो य वत्तणगुणो य । रूवरसगंधफासाइ कारणं कम्मबंधस्स ॥ ८६ ॥

लक्ष्यन्ते—चिह्न्यन्ते सत्त्वेनावगम्यन्ते वस्तूनि यैस्तानि लक्षणानि, गतिस्थित्यवगाहना एव लक्षणानि धर्म्माधर्म्माकाशास्तिकायाना 'क्रमशः' क्रमेण, तत्र जीवपुद्गलाना देशाद् देशान्तरप्राप्तिस्वरूप गमनं गति सा लक्षण धर्म्मास्तिकायस्य, चलननिवृत्तिस्वरूपा स्थितिः स्थान, तल्लक्षणमधर्म्मास्तिकायस्य, अवगाहनमवगाहना-तेषामेव गतिस्थितिपरिणताना जीवपुद्गलानामवकाशदातृता आश्रयत्वभवननपरिणति, आधारताप्रतिपत्तिरिति तात्पर्य, सा लक्षणमाकाशास्तिकायस्य, इदमुक्त भवति-जीवपुद्गलसम्बन्धिगतिस्थित्यन्यथाऽनुपपत्तेर्द्धर्माधर्मास्तिकाययो· सत्त्व प्रतीयत इति तयोर्गतिस्थिती तावल्लक्षण भवत, नच वक्तव्य-तद्गतिस्थिती च प्रवर्त्तेते धर्म्माधर्म्मास्तिकायौ च न भविष्यत इति कोऽत्र प्रतिबन्ध ? इति, तावन्तरेणापि तद्भवनेऽलोकेऽपि तत्प्रसङ्गादिति, यदि त्वलोकेऽपि तद्गतिस्थिती स्याता तदाऽलोकस्यानन्तत्वाल्लोकान्निर्गत्य जीवपुद्गलाना तत्रापि प्रवेशादेकद्वित्रादिजीवपुद्गलयुक्तः सर्वथा तच्छून्यो वा कदाचिल्लोक स्यात्, न चैतद् दृष्टमिष्ट वा, तस्माल्लोक एव जीवपुद्गलाना गतिस्थिती अभ्युपगन्तव्ये, ते चालोकेऽभवन्त्यौ लोक एव च भवन्त्यौ स्वनिबन्धनभूतौ धर्म्माधर्म्मास्तिकायौ लोके सत्त्वनावस्थापयत इति तल्लक्षण ते भवत एवेति स्थितम् आकाशमपि जीवपुद्गलानामाधारप्रतिपत्तिस्वरूपयाऽवगाहनया लक्ष्यते—अस्तित्वेन गम्यत इति सा तस्य लक्षण भवति, यदि हि जीवपुद्गलानामाधारभूतमाकाश न स्यात्तदा धर्म्माधर्म्मास्तिकायोपष्टम्भिता गतिस्थितिपरिणता अप्यमी क्व वर्तेरन् ? इति भाव, न हि गतिस्थितिपरिणता अपि द्रव्यत्वादय पृथिव्याद्याधारमन्तरेण वर्त्तितु शक्नुवन्ति, न च वक्तव्य गतिस्थिती अपि तेषा तर्हि आकाशावष्टम्भेनेव प्रवर्त्तिष्येते, किमन्तर्गडुकल्पाभ्या धर्म्माधर्म्मास्तिकायाभ्यामिति ?, आकाशस्यालोकेऽपि सत्त्वात् तत्रापि तद्गतिस्थितिप्रसङ्गात, तत्प्रसङ्गे च दूषणस्योक्तत्वादिति, तर्हि धर्म्माधर्म्मास्तिकायावेव जीवाद्याधारत्वेनाप्यभ्युपगम्येता किमप्रमाणकाकाशकल्पनयेति चेत् तदयुक्त, आकाशस्येव तच्छक्तिसम्पन्नत्वात, धर्म्माधर्म्मयोस्तु गतिस्थित्युपष्टम्भकत्वमात्र एव सामर्थ्यात्, नचान्यसाध्या क्रियामन्य करोति, अतिप्रसङ्गात्, दहनसाध्यस्य दाहपाकादेर्जलादेरपि भावात्, किमित्यस्यैवंभूता शक्तिरस्ति न पुनरन्यस्येति, अय च पर्यनुयोगोऽज्ञतामेव सूचयति, ज्वलनजलादावपि सर्वत्रैतत्प्रश्नस्य प्रसङ्गात्, न च युक्त्याऽऽगमलोक-

॥ ८७ ॥

प्रसिद्ध्या प्रतिप्राणिप्रसिद्धस्य नभसोऽप्रमाणकता वक्तुमुचिता, नाप्यतीन्द्रियेष्वर्थेष्वेकान्तता युक्त्यन्वेषणपरैर्भाव्यं, यदाह—"आगमश्चोपपत्तिश्च, सम्पूर्णं दृष्टिकारणम्। अतीन्द्रियाणामर्थानां, सद्भावप्रतिपत्तये ॥ १ ॥" तस्माज्जीवपुद्गलावकाशहेतुतास्वरूपया अवगाहनया नभो लक्ष्यत इति सा तस्य लक्षणं भवति, तेन २ नवपुराणादिभावेन प्रतिनियतफलकुसुमप्रदानादिभावेन वा परिणमनं वर्त्तनं वर्त्तना सैव साध्यत्वेन गुणो यस्य कालस्य स वर्त्तनागुणः कालो बोद्धव्यः, इदमुक्तं भवति—यथोक्तस्वरूपा वर्त्तना कालेनैव साध्यते अतः सा तस्य गुण उच्यते, लक्षणं च तस्य सा भवति, तया कालस्य लक्ष्यमाणत्वात्, तथाहि-अस्तीह जगति कालः, स्तम्भकुम्भादिवस्तूनां नवपुराणादिपरिणतिलक्षणाया वकुलाशोकसहकारचम्पकादीनां प्रतिनियतसमयनियमेन पुष्पफलादिप्रदानलक्षणायाश्च वर्त्तनायास्तमन्तरेणानुपपत्तेः, सत्स्वपि हि तेषु वृक्षादिद्रव्येषु सत्यपि च तत्र ग्रामनगरादिके क्षेत्रे प्रतिनियते वसन्तादिकाल एव वृक्षादीनां पुष्पफलप्रदानादिका वर्त्तना दृश्यते, यदि स्वभावादेवेयमिष्यते तदा नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा प्रसज्येत, नियामकसद्भाव एव भावानां काचित्कत्वसम्भवात्, यश्चान्यो नियामकः स काल एवेति प्रतिपत्तव्यम्, अत्र च बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते ग्रन्थप्रपञ्चभयादन्यत्रोक्तत्वाच्चेति, तस्मादुक्तन्यायेन वर्त्तनया कालस्य लक्ष्यमाणत्वात्तस्यासौ लक्षणं भवति, अथ पुद्गलास्तिकायस्य लक्षणमभिधित्सुराह—'रूवरसे' त्यादि, रूपरसगन्धस्पर्शा यथासङ्ख्यं नयनरसनघ्राणस्पर्शनेन्द्रियग्राह्या गुणविशेषास्ते आदिर्येषां संस्थानसंहननादीनां ते रूपरसगन्धस्पर्शादयस्तेषां कारणं—हेतुर्निबन्धनं रूपरसगन्धस्पर्शादिकारणं, पुद्गलास्तिकाय इति प्रक्रमाद्गम्यते, न केवलं रूपरसादीनां पुद्गलाः कारणं, किन्तु सोत्तरभेदज्ञानावरणाद्यष्टप्रकारकर्म्मबन्धस्य च त एव कारणमिति कारणशब्दो डमरुकमणिन्यायेनात्रापि सम्बध्यते, यथा हि स्थासकोशकपालकुम्भशरावादिरचनादिरूपेण परिणमन्ती मृत्तेषां परिणामि कारणं भवति तथा पुद्गला अपि रूपरसगन्धस्पर्शादिभावेनाष्टप्रकारकर्म्मबन्धरूपेण च परिणमन्तस्तेषां परिणामि कारणं भवतीति सुप्रतीतमेवेदम्, एवं च पुद्गलानां कारणत्वं रूपरसगन्धस्पर्शादीनां कर्म्मपरिणामस्य च कार्यत्वमादर्शयता ते रूपादयः कर्म्मपरिणामश्च पुद्गलानां लक्षणत्वेन सामर्थ्यादुक्ता वेदितव्याः, परस्परमाणव एव प्रतिप्राणिप्रतीतैः रूपादिभिरगृह्यमाणैः अन्यथानुपपत्तिसिद्धेन च कर्म्मबन्धेन स्वकारणभूतस्य पुद्गलास्तिकायस्य लक्ष्यमाणत्वाद्दहनधूमादाविवेति गाथार्थः ॥ ७६ ॥ तदेवं जीवसमासप्ररूपणाप्रसङ्गायातानि प्ररूपितानि सलक्षणान्यजीवद्रव्याण्यपि, तत्प्ररूपणाच्च सप्रसङ्गमपि

॥ ८८ ॥

सत्पदप्ररूपणाद्वार समाप्तमिति । अथ 'संतपयपरूवणया दव्वपमाणं चे' त्यादिगाथोपन्यस्त क्रमप्राप्त द्वितीय द्रव्यप्रमाणद्वारमभिधित्सु प्रमाणस्य तावत्स्वरूप निरूपयितुमाह—

दव्वे खेत्ते काले भावे य चउव्विहं पमाणं तु । दव्व पएसविभागं पएसमेगाइयमणंतं ॥ ८७ ॥

प्रमीयते-धान्यादि परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्-असतिप्रसृत्यादि, अथवेद चेद च स्वरूपमस्य भवतीत्येवप्रतिनियतस्वरूपतया प्रत्येक प्रमीयन्ते-परिच्छिद्यन्ते यत्तत्प्रमाण यथोक्तमेव, यदिवा धान्यादेरेव प्रमिति—परिच्छेद स्वरूपावगमः प्रमाणम्, अत्र पक्षेऽसतिप्रसृत्यादेस्तद्धेतुत्वात्प्रमाणता, तच्च प्रमाण द्रव्यादिप्रमेयवशाच्चतुर्विधं भवतीत्येतदेवाह—'चउव्विहं पमाणं तु' त्ति 'तुः' पुनरर्थ, प्रमाण पुनश्चतुर्द्धा, तद्यथा-'दव्वे' इत्यादि, सूचामात्रत्वात् सूत्रस्य द्रव्यविषय प्रमाण द्रव्यप्रमाण क्षेत्रविषय प्रमाण क्षेत्रप्रमाणं एव कालप्रमाण भावप्रमाण चेति, तत्र 'दव्व' त्ति द्रव्यप्रमाण द्विधा भवति, तदेव द्वैविध्यमाह—'पएसविभागं' ति प्रदेशनिष्पन्न विभागनिष्पन्न चेत्यर्थः, तत्र 'पएस' त्ति प्रकृष्टा निर्विभागा निरंशा देशा प्रदेशा परमाणव इत्यर्थस्तै प्रदेशैर्निष्पन्नमनेकविध भवति, तदेवाह—'एगाइयमणंतं' ति एकं परमाणुमादौ कृत्वा अनन्तमित्यनन्तप्रदेशनिष्पन्नस्कन्धपर्यन्त सर्वमपि प्रदेशनिष्पन्न द्रव्यप्रमाणमुच्यत इत्यर्थ, तत्र परमाणुरेकप्रदेशस्वरूप द्रव्यप्रमाण द्व्यणुकस्तु स्कन्ध प्रदेशद्वयनिष्पन्न द्रव्यप्रमाण त्र्यणुकस्तु स्कन्ध प्रदेशत्रयनिष्पन्न द्रव्यप्रमाण यावदनन्ताणुक स्कन्धोऽनन्तप्रदेशनिष्पन्न द्रव्यप्रमाणमभिधीयते, आह—नन्विदं परमाण्वादिकमनन्ताणुस्कन्धपर्यन्त द्रव्यमेव तस्य च प्रमेयत्वात्कथ प्रमाणता युज्यत इति, नेतदेव, प्रमेयस्यापि द्रव्यादे प्रमाणताया रूढत्वात्, तथाहि—प्रस्थकादिप्रमाणेन मित्वा पुञ्जीकृत धान्यादि द्रव्यमालोक्य लोके वक्तारो भवन्ति-प्रस्थकादिरयं पुञ्जीकृतस्तिष्ठतीति, ततश्चैकद्वित्रिचतुरादिप्रदेशनिष्पन्नत्वलक्षणेन स्वस्वरूपेणैव प्रमीयमाणत्वात्परमाण्वादिद्रव्यस्यापि कर्मसाधनप्रमाणशब्दवाच्यताऽदुष्टैव, करणसाधनपक्षे त्वेकद्वित्र्यादिप्रदेशनिष्पन्नत्वलक्षण स्वरूपमेव मुख्यतया प्रमाणमुच्यते, द्रव्य तु तत्स्वरूपयोगादुपचारत इति, भावसाधनतायां प्रमिति प्रमाण, प्रमाणस्य प्रमेयाधीनत्वात्प्रमाणप्रमेययोर्द्वयोरप्युपचारात्प्रमाणताऽतोऽत्रापि पक्षे परमाण्वादिद्रव्यस्योपचारात्प्रमाणताऽविरुद्धैवेति गाथार्थ ॥ ८७ ॥ इद चोक्तस्वरूप द्रव्य यथोत्तरमन्यान्यसङ्ख्योपेते स्वगतैरेव प्रदेशैर्निष्पन्नत्वात्प्रदेशनिष्पन्न प्रमाणमुक्तं, द्वितीं

तु स्वगतप्रदेशान् विहायापरा विविधो विशिष्टो वा भागो—भङ्गो विकल्प प्रकार इतियावत् तेन निष्पन्नं विभागनिष्पन्नं, तच्चाधिकृत्याह—

माणुम्माणपमाणं पडिमाणं गणियमेव य विभाग । -पत्थकुडवाइ धन्ने चउभागविवड्ढियं च रसे ॥ ८८ ॥

विभागनिष्पन्नं प्रमाणं पञ्चधा भवति, तद्यथा—मानमुन्मानमवमानं प्रतिमानं गणिम चेति, तत्र मानलक्षणं प्रमाणं पुनरपि द्विधा-धान्यमानप्रमाणं रसमानप्रमाणं च, तत्र मीयतेऽनेनेति मानं तच्च तत्प्रमाणं चेति मानप्रमाणं धान्यविषयं मानप्रमाणं धान्यमानप्रमाणं, तच्च मगधदेशप्रसिद्धं सिद्धान्ते 'दो असईओ पसई' त्यादिनाऽसत्यादिकं प्रतिपादितं, तथाहि-प्रसृते-तत्प्रभवत्वेन समस्तधान्यमानानि व्याप्नोतीत्यशति अवाङ्मुखहस्त तलरूपा तत्परिच्छिन्नं धान्यमपि तथोच्यते, तद्द्वयेन च निष्पन्ना नावाकारताव्यवस्थापितप्राञ्जलकरतलरूपा प्रसृति, द्वे च प्रसृती सेतिका, सा च नेह प्रसिद्धा गृह्यते, मागधमानस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वाद्, अत इयं मगधाजनपदप्रसिद्धा काचिदवगन्तव्या, चतस्र सेतिका कुडव, ते चत्वार प्रस्थ अमी चत्वार आढकस्त चत्वारा द्रोण षष्ट्या आढकाना जघन्य कुम्भ अशीत्याऽऽढकाना मध्यम कुम्भः शतेनाढकानामुत्कृष्ट कुम्भ अष्टभिराढकशतैर्वाह, अनेन धान्यमानप्रमाणेन मगधादेशे व्रीह्यादिधान्यानि मीयन्ते, अत्र च सूत्रे 'पत्थकुडवाइ धन्ने' इति ब्रुवता प्रस्थकुडवलक्षण धान्यमान साक्षादुपात्त, शेष त्वसतिप्रसृत्याढकादिकमादिशब्दाद् गृहीत, रसमानपमाणस्वरूपमाह—'**चउभागविवड्ढियं च रसे**' त्ति रसो-घृततैलादिस्तद्विषयं मानं धान्यमानात् सेतिकादे सकाशाच्चतुर्भागविवर्द्धितं-चतुर्थांशेनाभ्यधिकं भवति, धान्यस्य ह्यग्रतरूपत्वाच्छिखा संभवति रसस्य तु द्रवात्मकत्वान्न तत्सम्भव, अतो धान्यमानादभ्यधिकचतुर्थांशलक्षणयाऽन्त शिखया युक्तं किलैतद्विधीयते, धान्यमानं त्वितरापेक्षया हीनचतुर्भागलक्षणया बहि शिखया समन्वितं भवति, अतो रसमानमन्त शिखं धान्यमानं तु बहि शिखमित्येवं सामर्थ्याद् द्वितयमपि तुल्यं भवति, तत्र रसमानमागमे—'चउपलमाणा चउसट्ठिये' त्यादिना चतु षष्ट्यादिकमुक्तं, तथाहि षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयमानं माणिकानामकं रसमानमिह सर्वोपरि वक्ष्यते, तस्य चतु षष्टितमभागनिष्पन्नत्वात्सान्वर्थं चतुष्षष्टिकानामप्रथमं रसमानम्. इयं च सामर्थ्यादेव चतुष्पलमाना द्रष्टव्या, तथा तस्या एव माणिकाया द्वात्रिंशत्तमभागवर्तित्वादष्टपलप्रमाणा द्वात्रिंशिका, तथा माणिकाया एव षोडशभागवर्तित्वात्षोडशपलप्रमाणा षोडशिका, तस्या

॥ ९० ॥

एव चाष्टमभागवर्त्तित्वाद् द्वात्रिंशत्पलपरिमाणाऽष्टभागिका, तस्या एव चतुर्थांशवर्त्तित्वाच्चतुःषष्टिपलप्रमाणा चतुर्भागिका, तस्या एवार्द्धभागवर्त्तिनी अष्टाविंशत्यधिकपलशतमानाऽर्द्धमाणिका, षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयप्रमाणा तु माणिका, अनेन सर्व्वेणापि रसमानेन मगधादेश एव घृततैलादीनि मीयन्ते, एतच्च रसमानं सूत्रकृता नामग्राहं न प्रतिपादितं, सद्द्विसरुचिसत्त्वानुग्रहमात्रफलत्वादस्य सूत्रस्येति गाथार्थ ॥ ८८ ॥ तदेवं धान्यमानरसमानलक्षणभेदद्वययुक्तमपि प्रतिपादितं मानरूपं द्रव्यप्रमाणमथोन्मानादिद्रव्यप्रमाणस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

कंसाइयमुम्माणं अवमाणं चेव होइ दंडाई। पडिमाणं धरिमेसु य भणियं एक्काइय गा[?] ॥ ८९ ॥

उद्-ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य मीयते-तोलनद्वारेण परिच्छिद्यते कांस्यादिकमनेनेत्युन्मानं—कार्षिकतुलादिकं, केषु पुनर्द्रव्येषु विषये व्याप्रियमाणमिदं द्रव्यप्रमाणमन्वेषणीयत ? इत्याह—'**कंसाइय**' मिति सुव्यत्ययात्कांस्यादिष्वित्यर्थ, तत्र कांस्यं प्रतीतं आदिशब्दात्ताम्रलोहकर्प्पासगुडखण्डादे परिग्रह, एषामनेनात्मीयमानत्वादत-द्विषयमिदमित्यर्थ, इदं चागमे 'अद्धकरिसो करिसो' इत्यादिनाऽर्द्धकर्षादिकं भारपर्यन्तमुक्तं, तत्र पलस्याष्टमो भागोऽर्द्धकर्षस्तस्यैव चतुर्थांश कर्षस्तदर्द्ध त्वर्द्धपलं द्वे अर्द्धपले पलं पञ्चोत्तरपलशतमाना तुला दशभिस्तुलाभिरर्द्धभारो विंशतितुलाभिर्भार इत्येतैर्मगधादेशे कांस्याद्युन्मीयत इति सर्व्वमिदमुन्मानमुच्यते, ननु यद्यवमागमेऽर्द्धकर्षादि-कमुन्मानमुच्यते तर्हि कथमिह कार्षिकतुलादिकमित्युक्तं ? सत्यं, किन्त्वर्द्धकर्षादिपरिज्ञानोपायत्वादुपचारतस्तदपि तथोच्यत इत्यदोष । उक्तमुन्मानं अथावमानस्वरूपमाह-अवमीयते-प्रमाणविशिष्टं भूम्यादिवस्त्ववगम्यतेऽनेनेत्यवमानं तत्पुनर्दण्डादिकमेव भवति, आदिशब्दात् हस्तधनुर्युगरज्ज्वादिपरिग्रह, एषां च हस्तदण्डधनुर्युगादीनां विशेषत स्वरूपमुत्तरगाथाया वक्ष्याम । अथ प्रतिमानमाह—'**पडिमाण**' मित्यादि, मीयते—परिच्छिद्यतेऽनेनेति मानं मेयस्य—सुवर्णादे प्रतिरूपं द्वितीयपक्षं प्रतियोगित्वेन प्रति-तुल्यं-प्रतिसदृशं मानं प्रतिमानं—गुञ्जाकाकण्यादि, एतदपि सिद्धान्ते "गुञ्जा कागणी निप्फावो" इत्यादिना बहुभेदमभिहितं, तत्र गुञ्जा-'चिणोट्ठिय' त्ति प्रतीतैव १ सपादगुञ्जा तु काकणी २ सत्रिभागकाकण्या त्रिभागोनगुञ्जाद्वयेन विनिर्वृत्तो निष्पावो-वल्ल ३ त्रयो निष्पावा कर्म्ममाषक ४ द्वादश कर्म्ममाषका एको मण्डलक ५

॥ ६१ ॥

षोडश कर्म्ममाषका एकः सुवर्णः ६, एतत्सर्वं प्रतिमानमुच्यते, केषु द्रव्येषु पुनः परिच्छेदकत्वेन प्रवर्त्तमानमेतद् द्रव्यप्रमाणभेदानां मध्येऽभिधीयते ? इत्याह भ्रियन्ते—प्रमाणपरिज्ञानाय नाराचे व्यवस्थाप्यते यानि तानि वरिकाणि-सुवर्णरजतमुक्ताफलादीनि तेषु विषये परिच्छेदकत्वेन प्रवर्त्तमानत्वात्प्रतिमानरूपं द्रव्यप्रमाणमुच्यते, गण्यते -सङ्ख्यायते वस्त्वनेनेति गणिमं गणितं वा, तत्पुनरेकद्वित्र्यादिशीर्षप्रहेलिकापर्यन्तमिहैव वक्ष्यमाणस्वरूपमिति गाथार्थः ॥ ८९ ॥ अथोक्तस्यैवावमानस्य स्वरूपं किञ्चिद् विशेषिततरमाह—

दंडधणूजुगनालिय अक्खो मुसलं च होइ चउहत्थं । दसनालियं च रज्जुं वियाण अवमाणसण्णाए ॥ ९० ॥

इहावमानं समयसागरे 'हत्थेण वा दण्डेण वा' इत्यादिवचनेन हस्तदण्डधनुरादिकमुक्तं, अत्र च हस्तः कुतश्चित्कारणात्सूत्रकृता यद्यपि नोक्तस्तथाप्युपलक्षणव्याख्यानाद् द्रष्टव्यः, स चेहैव वक्ष्यमाणस्वरूपोत्सेधाङ्गुलेन चतुर्विंशत्यङ्गुलमानो बोद्धव्यः, तेन च हस्तेन प्रत्येकं चतुर्हस्तप्रमाणा एते दण्डधनुर्युगनालिकाक्षमुशलनामानः षड् मानविशेषा भवन्ति, एतांश्च षडप्यवमानसञ्ज्ञया विजानीहीति सम्बन्धः, एषु च मध्ये नालिका-यष्टिविशेषरूपा प्रज्ञा -धूः शेषाः प्रतीतार्थाः, तथा दशनालिकाप्रमाणां चत्वारिंशद्धस्तमानामित्यर्थः रज्जुं च मानविशेषरूपमवमानसञ्ज्ञया विजानीहि, आह ननु यदि दण्डादयः सर्वेऽपि प्रत्येकं चतुर्हस्तप्रमाणा एव न न्यूनाधिकमानास्तदा कर्नैव दण्डाद्यन्यतरोपादानेन सिद्ध्यति, किं शेषोपादानेन ?, सत्यं, किन्तु वास्तुभूम्यादिके मेयवस्तुनि लोकरूढिवशादेतेषां समानप्रमाणानामपि भेदेन व्यापियमाणत्वात्सर्वेषामुपादानं, लोके हि वास्तुभूम्यादिकं हस्तेनैव मीयते, कृषिकर्म्मादिविषयभूतं क्षेत्रं तु चतुर्हस्तवंशलक्षणेन दण्डेनैव, मार्गस्तु गव्यूतियोजनादिपरिज्ञानार्थं धनुषैव, खातं तु कूपादि नालिकयैव चतुर्हस्तप्रमाणयष्टिविशेषरूपया मीयते, एवं युगादेरपि देशादिरूढितः प्रतिनियतवस्तुव्यापारो द्रष्टव्यः उक्तञ्च- "भूमिम्मि हत्थमज्जं खेत्ते दंडे धणु च पंथम्मि । खायं च नालियाए वियाण ओमाणपरिमाणं ॥ १ ॥ इति गाथार्थः ॥ ९० ॥ उक्तं च पञ्चप्रकारमपि द्रव्यप्रमाणमथ क्षेत्रप्रमाणमभिधित्सुराह —

खेत्तपमाण दुविहं विभाग ओगाहणाए निप्फन्नं । एगपएसोगाढाइ होइ ओगाहणमणेगं ॥ ९१ ॥

क्षेत्रं-आकाश तद्विषयं प्रमाणं २, तच्च द्विविधं—विभागनिष्पन्नमवगाहनानिष्पन्नं च, तत्र स्वल्पवक्तव्यताविषयत्वादवगाहनानिष्पन्नं तावदाह—'**एगपए सोगाढाई**' त्यादि, '**ओगाहणमणेगं**' ति अवगाहनमित्येकदेशेन समुदायस्य सूचितत्वादवगाहनानिष्पन्नं क्षेत्रप्रमाणमित्यर्थः, तच्चानेकविधं भवति, कथमित्याह—एकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽवगाहते यः परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकाद्यनन्ताणुकस्कन्धपर्यन्तः पुद्गलसमूहः स एकप्रदेशावगाढः स एवादिर्यत्रावगाहने तदेकप्रदेशावगाढादि, आदिशब्दाद् द्विप्रदेशावगाढत्रिप्रदेशागाढाद्यसङ्ख्येयप्रदेशावगाढान्तद्रव्यसमूहपरिग्रहः, ततश्चायमर्थः—एकप्रदेशावगाढद्विप्रदेशावगाढत्रिप्रदेशावगाढचतुष्प्रदेशावगाढाद्यसङ्ख्येयप्रदेशावगाढान्तद्रव्यसमूहभेदभिन्नत्वेनासङ्ख्येयप्रकारत्वादवगाहनानिष्पन्नं क्षेत्रप्रमाणमनेकविधं भवति, इदं चान्यत्र ग्रन्थे प्रदेशनिष्पन्नमित्युक्तं, एकप्रदेशावगाढादि त्वस्यैकादिभिः क्षेत्रप्रदेशैर्निष्पन्नत्वाद्, एकादिक्षेत्रप्रदेशेष्ववगाहनया निष्पन्नमवगाहनानिष्पन्नमित्यत्रापि तत्त्वत एक एवार्थ इति न कश्चिद्विरोध इति, प्रमाणता चैकप्रदेशावगाढादीनामेकप्रदेशावगाहित्वादिना स्वरूपेणैव प्रमीयमानत्वादिति गाथार्थः ॥ ६१॥ अथ विविधो विशिष्टो वा भागो-भङ्गो विकल्पः प्रकारो विभागस्तेन निष्पन्नमित्यादि पूर्वोक्तव्युत्पत्त्यर्थविशिष्टं विभागनिष्पन्नं क्षेत्रप्रमाणमभिधित्सुराह—

अंगुल विहत्थि रयणी कुच्छी धणु गाउयं च सेढी य। पयरं लोगमलोगो खेत्तपमाणस्स पविभागा ॥ ६२ ॥

अङ्गुलं वितस्ति रत्निः कुक्षिः धनुः गव्यूतं श्रेणिः प्रतरः लोकः अलोकः विभागनिष्पन्नस्य क्षेत्रप्रमाणस्यैते 'प्रविभागाः' प्रविकल्पा भेदा भवन्तीति गाथासङ्क्षेपार्थः ॥ ६२ ॥ अथ विस्तरार्थं प्रतिपिपादयिषुः सूत्रकारः स्वयमेवाङ्गुलस्वरूपनिरूपणार्थमाह—

तिविहं च अंगुलं पुण उस्सेहंगुल पमाण आयं च। एक्केक्क पुण तिविहं सूई पयरंगुल घणं च ॥ ६३ ॥

'अगि रगी' त्यादि गत्यर्थः, गत्यर्थाश्च ज्ञानार्था अपि भवन्त्यतः अग्यन्ते—प्रमाणतो ज्ञायन्ते पदार्था अनेनेत्यङ्गुलं प्रतीतमेव, तत्पुनः 'त्रिविधं' त्रिप्रकारं, तद्यथा—उत्सेधाङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलं आत्माङ्गुलं च, तत्रोत्सेध—'अणंताणं सुहुमपरमाणुपोग्गलाणं समुदयसमिइसमागमेणं से एगे वावहारिए परमाणू' इत्यादिक्रमेणो-

॥ ६३ ॥

च्छ्रयो-वृद्धिनयनमागमोक्तमत्रैवानन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपं वा तस्मादुक्तस्वरूपोत्सेधाज्जातमङ्गुलमुत्सेधाङ्गुलं, अथवोत्सेधो—नारकादिशरीराणामुच्चैस्त्वं तत्प्रमाणनिर्णयकर्तृत्वेन तद्विषयमङ्गुलमुत्सेधाङ्गुलं, अत्रैव वक्ष्यमाणन्यायेन चतुःशतगुणितात्सहस्रगुणिताद्वा उत्सेधाङ्गुलप्रमाणाज्जातं प्रमाणाङ्गुलं, अथवा प्रमाणप्राप्तमङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलं, नातः परं बृहत्तरमङ्गुलमस्त्यत इदमेव प्रमाणप्राप्तमिति भावः, यदिवा समस्तलोकव्यवहारराज्यादिस्थितिप्रथमप्रणेतृत्वेन प्रमाणभूतोऽस्मिन्नवसर्पिणीकाले तावद्युगादिदेवो भरतचक्रवर्ती वा तस्य प्रमाणभूतपुरुषस्याङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलं, आत्माङ्गुलं तु ये यस्मिन् काले भरतसगराद्या मनुष्याः शास्त्रोक्तप्रमाणयुक्ता भवन्ति तेषां सम्बन्ध्यात्मा गृह्यते तस्यात्मनोऽङ्गुलमात्माङ्गुलं, इदं च त्रिविधमप्यङ्गुलं पुनः प्रत्येकं त्रिधा भवति, तद्यथा—सूच्यङ्गुलं प्रतराङ्गुलं घनाङ्गुलं चेति, तत्र दैर्घ्येणाङ्गुलायता बाहल्यतस्त्वेकप्रादेशिकी नभःप्रदेशश्रेणिः सूच्यङ्गुलमुच्यते, एतच्च सद्भावतोऽसङ्ख्येयप्रदेशसूच्यात्मकमप्यसत्कल्पनया सूच्याकारेण प्रदेशत्रयं व्यवस्थाप्य भावनीयं, तद्यथा - सूची सूच्यैव गुणिता प्रतराङ्गुलं भवति, इदमपि परमार्थतोऽसङ्ख्येयप्रदेशात्मकम्, असद्भावतस्त्वेतामेवानन्तरदर्शितां त्रिप्रदेशात्मिकां सूचीं तयैव गुणयित्वा प्रत्येकं प्रदेशत्रयनिष्पन्नं सूचीत्रयात्मकं नवप्रदेशसङ्ख्यं विनिधाय परिभावनीयम्, अत्रापि स्थापना .. .., प्रतरश्च सूच्या गुणितो दैर्घ्यविष्कम्भबाहल्येषु समसङ्ख्यं घनाङ्गुलं भवति, प्रतराङ्गुलं च दैर्घ्यविष्कम्भाभ्यामेव प्रदेशैः समसङ्ख्यं न पिण्डतः तस्य तत्रैकप्रदेशमात्रत्वादिति प्रतराङ्गुलतो घनाङ्गुलस्य भेदो भावनीयः, इदमपि सद्भावतो दैर्घ्यविष्कम्भबाहल्येषु प्रत्येकमसङ्ख्येयप्रदेशात्मकम्, असत्प्ररूपणया तु किल सप्तविंशतिप्रदेशमानं, पूर्वनिर्दिष्टत्रिप्रदेशात्मकसूच्याऽनन्तरदर्शितनवप्रदेशात्मके प्रतरे गुणिते एतावतामेव प्रदेशानां भावात्, एषा च स्थापनाऽनन्तरनिर्दिष्टनवप्रदेशात्मकप्रतरस्याध उपरि च नव नव प्रदेशान् दत्त्वा भावनीया, तथा च सत्यायामविष्कम्भपिण्डैस्तुल्यमिदमापद्यत इति गाथार्थः ॥ ६३ ॥ नन्वमीषामुत्सेधाङ्गुलप्रमाणाङ्गुलात्माङ्गुलानां मध्ये उत्सेधाङ्गुलं तावत्किंप्रमाणं भवति ? इत्याशङ्क्य तत्प्रमाणनिष्पत्तिक्रमनिरूपणार्थमाह—

सत्थेण सुतिक्खेणवि छेत्तुं भेत्तुं च जं किर न सक्का। तं परमाणुं सिद्धा वयंति आइं पमाणाणं ॥ ६४ ॥

॥ ६४ ॥

इह य परमाणु सुतीक्ष्णेनापि शस्त्रेण खड्गादिना कुन्तादिना च यमसङ्ख्यं किल छेत्तु भेत्तु वा न शक्यते अतिसूक्ष्मत्वात् तमेवेत्थम्भूतं परमाणु, वक्ष्यमाणानामुत्सेधाङ्गुलनिष्पत्तिकारणभूतानामुच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिकादिप्रमाणानाम् 'आदिं' प्रथममारम्भकं वदन्ति 'सिद्धा' ज्ञानसिद्धा केवलिनो, न तु मुक्तिप्राप्ता, तेषा शरीराद्यभावेन वचनस्यासम्भवादिति, किलशब्देन च लक्षणमेवास्येदमधीयते न पुनस्त कोऽपि छेत्तु भेत्तु वा समारभते, अतिश्लक्ष्णत्वेन छेदनभेदनाविषयत्वात् प्रयोजनाभावाच्चेति सूचयति, अयं चेह व्यवहारनयमतेनैव परमाणुत्वेनोच्यते, यावताऽनन्ताणुकस्कन्ध एवासौ, केवलं सूक्ष्मपरिणामापन्नत्वेन चक्षुर्ग्रहणाच्छेदनभेदनाद्यविषयत्वादमुमपि व्यवहारनय परमाणुं मन्यत इतीह परमाणुत्वेनोपन्यस्त इति गाथार्थः ॥ ६४ ॥ आह—ननु किं परमाणोरपि निश्चयव्यवहारनयकृतो भेद रमस्ति येनामुनपि व्यवहारनय परमाणुं मन्यते इत्युच्यते इति, सत्यं, अस्त्येवेत्याह—

परमाणू सो दुविहो सुहुमो तह वावहारिओ चेव । सुहुमो य अप्पएसो ववहारनएणणंतओ खंधो ॥ ६५ ॥

गीतिकेय, न तु गाथा ॥ स परमाणु सामान्येन द्विविधो भवति—'सूक्ष्म' नैश्चयिकस्तथा व्यावहारिकश्च, तत्र निश्चयनयाभिप्रेत सूक्ष्म परमाणुरप्रदेश एव ज्ञातव्यो, निरंशत्वेन स्वव्यतिरिक्तान्यप्रदेशानामभावात्, एवभूत एव हि परमार्थत परमाणुरुच्यते, परमः—प्रकृष्ट प्रकर्षप्राप्तोऽणु—सूक्ष्म परमाणुरिति व्युत्पत्ते उक्तञ्च—"कारणमेव तदन्त्य सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणु । एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्श कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥" इति, 'कारणमेव तदन्त्य' मिति, पर्यन्तभूत उक्तेषा द्व्यणुकादिस्कन्धानां कारणमेवासौ परमाणुर्न पुनरन्यस्य कस्यापि सत्कं कार्यमसौ, ततोऽपि परतोऽन्यस्य कस्यापि तदारम्भकस्याभावात्, द्व्यणुकादयस्तु पूर्वोत्तरापेक्षया कार्य कारणं च भवन्तीति भाव, शेषं सुगमं, 'ववहारनएण अणंतओ खंध' त्ति व्यवहारनयमतेन पुनरनन्ताणुनिष्पन्नोऽपि स्कन्धो योऽद्यापि सूक्ष्मपरिणामापन्नत्वेन छेत्तु भेत्तु वा न शक्यते सोऽपि परमाणुरुच्यते, सूक्ष्मत्वेन छेदनभेदनाद्यविषयत्वस्यात्रापि तुल्यत्वादिति भावार्थः । आह—ननु भवत्वेवं तथाऽपि सूक्ष्मपरमाणुरेव प्रमाणानामादित्वेन कस्मान्नाधिक्रियते, न चासौ प्रमाणाना कारणत्वेन न व्याप्रियते, व्यावहारिकपरमाणोरपि तैरेवानन्तैर्निष्पन्नत्वात्?, सत्यमुक्तं, किन्तु प्रमाणव्यवहारोऽत्र प्रस्तुत, व्यवहा-

रे च लोकस्य सर्व्वतानन्ताणुकस्कन्ध एव मुख्यत उपयुज्यते न सूक्ष्मपरमाणव इति ज्ञापनार्थं सूक्ष्मपरमाणु प्रमाणानामादित्वेन हि न विवक्षित, गम्भीराभिप्रायाश्च सूत्र-प्रवृत्तय इत्यन्यदपि सुधिया कारणमभ्यूह्यमिति गीतिकार्थं ॥ ९५ ॥ अथोत्तरमनेन व्यावहारिकपरमाणुना यत्प्रमाणं यथा निष्पद्यते तत्तथोपदर्शयन्नाह—

परमाणू य अणंता सहिया उस्सण्हसण्हिया एक्का । साऽणंतगुणा संती ससण्हिया सोऽणु ववहारो ॥ ९६ ॥

'**परमाणू**' इत्यादि, ते च व्यावहारिकपरमाणवोऽनन्ता 'सहिताः' मिलिताः सन्त एका उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिका भवति, अत्यन्तं श्लक्ष्णा श्लक्ष्णश्लक्ष्णा सेव श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका उत्तरप्रमाणापेक्षया उक्-—प्राबल्येन श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिका, सा चानन्तगुणा सती '**ससण्हिय**' त्ति श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका भवतीत्यर्थं आगमे चेयं पूर्वस्याः सकाशादनेकस्थानेष्वष्टगुणैव निर्णीता, अनेन त्वनन्तगुणा कुतोऽपि लिखितेति केवलिन एव वेत्तारो न वयं अर्वाग्दर्शित्वादिति, '**सोऽणु ववहारो**' त्ति 'सो' त्ति लिङ्गव्यत्ययाच्चकारस्य च गम्यमानत्वात् सा च श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका व्यावहारिकपरमाणो क्रमेण निष्पन्नत्वादुपचारतो व्यावहारिक परमाणुरप्युच्यत इत्यर्थं, ततश्चै-तावती परिमाणमात्रा मुख्यत श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका उपचारतस्तु व्यावहारिक परमाणुरप्यसाविह प्रोच्यत इति सिद्धमिति गाथार्थं ॥ ९६ ॥ अत्रान्तरेऽव्युत्पन्नमतिवि-नेय प्राह—ननु व्यावहारिकः परमाणुरनन्तैरणुभिर्निष्पन्नोऽपि छेदनभेदनाद्यविषय उक्त, तत्किं सर्व्वोऽप्यनन्ताणुक स्कन्ध इत्थंभूत एव आहोस्वित्कश्चिच्छेदनादि-विषयोऽपि भवति ? इत्याशङ्क्याह—

खंधोऽणंतपएसो अत्थेगइओ जयम्मि छिज्जेज्जा । भिज्जेज्ज व एवइओ नो छिज्जे नो य भिज्जेज्जा ॥ ९७ ॥

'खंधो' इत्यादि, अनन्तै परमाणुलक्षणै प्रदेशैर्निष्पन्न स्कन्धो 'जगति' अस्मिन् संसारे स कश्चिदस्त्येकक तथाविधवादरपरिणामापन्न इत्यर्थ य किमि-त्याह—'**छिज्जेज्जा भिज्जेज्ज व**' त्ति 'छिद्येत' खड्गादिना द्विधा क्रियेत 'भिद्येत' कुन्तादिना सच्छिद्रता गम्येत, एककस्तु स कश्चिदस्ति सूक्ष्मपरिणामापन्न इत्यर्थ, य किमित्याह—न छिद्येत न च भिद्येत, काष्ठोपललेष्ट्वादयो वादरपरिणामापन्ना मांसचक्षुर्गम्या स्कन्धा भवन्ति छेदनादिविषया, सूक्ष्मपरिणामापन्नास्त्वतिशयज्ञानगम्या ॥ ९६ ॥

परमाणो-र्यवमध्या-न्तमानं.

न भवन्त्येव तद्विषया इति भावः, " खंधोऽणंतपएसो अत्थेगइओ उ जो य छिज्जेज्जा । भिज्जेज व " त्ति क्वचित् पाठः,अत्राप्यर्थो न भिद्यत एवेति गाथार्थः ॥ ९७ ॥ तत्र यश्छेदनाद्यविषयः सूक्ष्मपरिणामापन्नो व्यावहारिकः परमाणुः स पूर्वमेव दर्शितः, इदानीं बादरपरिणामतया छेदनादिगोचरस्कन्धरूपान् श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाया उपरिवर्त्तिनः शेषानुत्सेधांगुलनिष्पत्तिकारणभूतान् परिमाणविशेषानुपदर्शयन्नाह—

परमाणू तसरेणू रहरेणू अग्गयं च वालस्स । लिक्खा जूया य जवो अट्ठगुणाविवड्ढिया कमसो ॥ ९८ ॥

इह परमाणोरनन्तरमुपलक्षणव्याख्यानादूर्ध्वरेणोः पाठो द्रष्टव्यः, आगमेऽनेकस्थानेषु तथैव दृष्टत्वाद् युक्तिसङ्गतत्वाच्च, ततश्चैते परमाणूर्ध्वरेणुकत्रसरेणुरथरेण्वादयो यवपर्यन्ताः परिमाणविशेषा यथोत्तरमष्टगुणाः क्रमेण कर्त्तव्याः, तद्यथा-परमाणुरष्टगुणः ऊर्ध्वरेणुः भवतीत्यर्थः, परमाणुश्चेह यः पूर्वगाथायामुपचारतः श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकालक्षणः प्रोक्तः स द्रष्टव्यो न तु छेदनाद्यविषयः प्रमाणादिभूतो व्यावहारिक इति, तेनानन्तगुणेनान्तराल एव श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाद्यभिधानाद् अतिसूक्ष्मेण च तेनाष्टगुणेन बादरपरिणामस्योर्ध्वरेणोरघटनात्, तथाहि-वातायनादिषु रविरश्म्यादिव्यङ्ग्यः स्वतः परतो वा ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्चलनधर्मा रेणुरूर्ध्वरेणुरुच्यते, स कथं तेनाष्टगुणेन निष्पद्येत?, तस्मात् सिद्धान्ताव्यभिचारि स्थितमिदं-यदुतोपचारतः पूर्वं व्यवहारपरमाणुतया प्रोक्ताभिरष्टाभिः श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाभिरेक ऊर्ध्वरेणुर्भवतीति, त्र्यस्यति-पौरस्त्यादिवायुप्रेरितो गच्छति यो रेणुः स त्रसरेणुः, ऊर्ध्वरेणुः स्वतोऽपि चलति अयं तु पौरस्त्यादिवात-प्रेरित एवेत्यस्मात् सोऽल्पप्रमाण इत्यतोऽष्टभिरूर्ध्वरेणुभिरेकः त्रसरेणुः सम्पद्यते, एवं च सति ऊर्ध्वरेणोरध्याहारो युक्तिसङ्गत एवावग-

न्तव्यः, भ्रमद्रथचक्रोत्खातो रेणू रथरेणुः, पूर्वः पोरस्त्यादिवातेषु चलति अयं तु तत्सद्भावेऽपि रथचक्राद्युत्खननमन्तरेण न चलतीत्यस्मात् पूर्वोऽल्पप्रमाण इत्यतोऽष्टाभिस्त्रसरेणुभिरेको रथरेणुरापद्यते, इह च " परमाणू रहरेणू तसरेणू " इत्यादिरेव पाठो बहुषु सूत्रादर्शेषु दृश्यते स चासंगत एव लक्ष्यते, रथरेणुमाश्रित्य त्रसरेणोरष्टगुणत्वानुपपत्तेः उक्तन्यायेन विपर्ययस्यैव घटनादिति, यदपि संग्रहणिसूत्रकृता " परमाणू रहरेणू तसरेणु " रित्यादिरेव पाठो निर्दिष्ट इत्युच्यते तत्रापि समानः पन्थाः, तस्यापि घटमानकत्वस्य चिन्त्यत्वादागमेन सह विरोधाद् युक्त्यसंगतत्वाच्चेति, अष्टभी रथरेणुभिर्देवकुरूत्तरकुरुमनुष्याणां सम्बन्ध्येकं वालाग्रं जायते, तैरप्यष्टभिर्हरिवर्षरम्यकमानुषवाल भवति, एतैरष्टभिर्हैमवतैरण्यवतमनुष्यवालाग्रं सम्पद्यते, एतैस्त्वष्टाभिः पूर्वविदेहापरविदेहमनुजवालाग्रं भावनीयं, एतैः पुनरष्टाभिर्भरतैरवतनराणां वालाग्रं द्रष्टव्यम्, इह चैवं वालाग्राणां भेदे सत्यपि वालाग्रजातिसामान्यविवक्षया वाला मिति सामान्येनैकमेव निर्दिष्टमिति, अष्टभिर्भरतैरवतमनुष्यवालाग्रैरेका प्रतीतस्वरूपैव लिक्षा जायते, ताभिरप्यष्टभिरेका यूका सम्पद्यते, एताभिरप्यष्टभिर्यवशब्दसूचितं यवमध्यमेकं निष्पद्यत इति गाथार्थः ॥ ९८ ॥ ततः किमित्याह—

अट्ठेव य जवमज्झाणि अंगुलं छच्च अंगुला पाओ । पाया य दो विहत्थी दो य विहत्थी भवे हत्थो ॥९९॥

अष्टौ च यवमध्यान्यंगुलं भवति, अनन्तरगाथोक्तस्वरूपेण यवमध्येनाष्टगुणेन प्रस्तुतमुत्सेधांगुलमभिजायत इत्यर्थः, एतानि च षडंगुलानि-अङ्गुलषट्कविस्तीर्णः पादस्य मध्यतलप्रदेशः पादैकदेशत्वात् पादो भवति, द्वौ च युग्मीकृतावेतौ पादौ द्वादशांगुलप्रमाणा वितास्तिर्भवति, द्वे च वितस्ती "अंगुल विहत्थी रयणी" त्यादि मूलगाथायां पर्यायशब्दत्वाद्रत्निशब्देनोक्तो हस्तो भवेद्, द्वौ

परमाणोर्यवमध्यान्तमानं.

॥ ९८ ॥

हस्तौ कुक्षिर्मानविशेषो भवति, अयं चास्यां गाथायामनुक्तोऽप्यध्याहृत्य द्रष्टव्यः, मूलगाथायामत्रापि पूर्वमुपन्यस्तत्वादागमे चोक्तत्वादिति गाथार्थः ॥ ९९ ॥ अतः परं किमित्याह—

चउहत्थं पुण धणुयं दुन्नि सहस्साइं गाउयं तेसिं । चत्तारि गाउया पुण जोयणमेगं मुणेयव्वं ॥ १०० ॥

चतुर्हस्तं पुनर्धनुर्भवति, कुक्षिद्वयमानं वा एतद्भवतीत्यपि समानार्थत्वाद् द्रष्टव्यम्, तेषां धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं भवति, चत्वारि पुनः गव्यूतानि योजनमेकं मुणितव्यं, एतच्च मूलगाथायामनुपन्यस्तमपि गव्यूतभणनेनोपलक्षितत्वादागमेऽप्युक्तत्वादुपयोगित्वाच्चेहोक्तमिति गाथार्थः ॥ १०० ॥ अतः परं मूलगाथायां यद्यपि श्रेणीप्रतरादयोऽपि क्षेत्रप्रमाणप्रविभागा निर्दिष्टाः सन्ति, तथाऽप्येतस्मिन्नुत्सेधांगुलनिष्पन्नप्रमाणविचारे न व्याख्यायन्ते, अप्रस्तुतत्वात्, नारकाद्यवगाहनामानविषयत्वेनैव ह्येतदुत्सेधांगुलप्रमाणमिहैव वक्ष्यते, तस्मिंश्च नरकाद्यवगाहनामाने योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याप्रियते, अतः प्रस्तुतत्वादिह व्याख्यातं, श्रेण्यादिकं तु तत्राव्याप्रियमाणत्वेनेहाप्रस्तुतत्वान्न व्याख्यायते, उपरिष्टात्तु तदपि व्याख्यास्यत इति। तदेवं निरूपितमुत्सेधांगुलं तन्निष्पन्नं च वितस्त्यादिकं क्षेत्रप्रमाणं, अथ क्रमप्राप्तं प्रमाणांगुलं तन्निष्पन्नं च वितस्त्यादिकं क्षेत्रप्रमाणमभिधित्सुराह—

उस्सेहंगुलमेगं हवइ पमाणंगुलं दुपंचसयं । ओसप्पिणीए पढमस्स अंगुलं चक्कवट्टिस्स ॥ १०१ ॥

अनन्तरोक्तस्वरूपमेकमुत्सेधांगुलं द्विपञ्चशतं एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वाद् द्विपञ्चशतगुणमित्यर्थः, किं भवतीत्याह-प्रमाणांगुलं भवति, एकमुत्सेधांगुलं सहस्रगुणं सत् प्रमाणांगुलं सम्पद्यत इति भावः, इदं चोत्सेधांगुलात् सहस्रगुणितं प्रमाणांगुलमस्यामवसर्पिण्यां

प्रथमस्य चक्रवर्तिनः सम्बन्ध्येकमेवांगुलं मन्तव्यं। आह-नन्वेवं सति भरतचक्रिणः सम्बन्ध्यंगुलं प्रमाणांगुलमित्युक्तं भवति, एवं च सत्युत्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं चतुःशतगुणमेव स्यान्न सहस्रगुणं, तथाहि-भरतश्चक्रवर्ती आत्मीयांगुलेन किल विंशं शतमंगुलानामनुयोगद्वारचूर्ण्यादिषु निर्णीतः, उत्सेधांगुलेन तु पञ्चधनुःशतमानत्वात् प्रतिधनुश्च षण्णवत्यंगुलस्वभावत्वादष्टचत्वारिंशत्सहस्राण्यंगुलानामसौ सम्पद्यते, एवं च सत्येकस्मिन् प्रमाणांगुले उत्सेधांगुलानां चत्वार्येव शतानि भवन्ति, विंशत्यधिकशतेन प्रमाणांगुलानामष्टचत्वारिंशत्सहस्रसङ्ख्यस्योत्सेधांगुलराशेर्भागापहारे एतावत एव भावात्, ततश्चैवं भरतसम्बन्ध्यंगुललक्षणं प्रमाणांगुलमुत्सेधांगुलाच्चतुःशतगुणमेव स्यान्न सहस्रगुणमिति, सत्यमुक्तं, किन्तु प्रमाणांगुलस्यार्द्धतृतीयोत्सेधांगुलरूपं पृथुत्वमस्ति, ततो यदा स्वकीयपृथुत्वेन वियुक्तं यथाऽवस्थितमेवेदं चिन्त्यते तदोत्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं चतुःशतगुणमेव भवति, यदा त्वर्द्धतृतीयोत्सेधांगुललक्षणेन विष्कम्भेन शतचतुष्टयलक्षणं प्रमाणांगुलदैर्घ्यं गुण्यते तदोत्सेधांगुलेनांगुलविष्कम्भा शतचतुष्टयदीर्घा च एका द्वितीयापि चैतावन्मानैव तृतीया तु दैर्घ्येण चतुःशतमानैव विष्कम्भतस्त्वर्द्धांगुलप्रमाणा, ततश्चैतस्या दैर्घ्याच्छतद्वयमपनीय विष्कम्भे योज्यते, तथा च सत्यंगुलशतद्वयदीर्घा अंगुलविष्कम्भा चेयमपि सम्पद्यते, ततस्तिसृणामप्येतासामुपर्युपरिव्यवस्थापने उत्सेधांगुलेनांगुलसहस्रदीर्घा अंगुलविष्कम्भा प्रमाणांगुलस्य सूचिः सिद्धा भवति, तत इमां सूचिमधिकृत्योत्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं सहस्रगुणमुक्तं, वस्तुतस्तु चतुःशतगुणमेव, अत एव पृथ्वीपर्वतद्वीपपयोराशिविमानादिमानान्यनेनैव चतुःशतगुणेनार्द्धतृतीयांगुललक्षणस्वविष्कम्भान्वितेनानुमीयन्ते, न तु सहस्रगुणया अंगुलविष्कम्भया सूच्या इति तावदस्माभिः शास्त्रान्तरदर्शनात् वृद्धसम्प्रदायाच्चावगतं, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति गाथार्थः ॥ १०१ ॥ एतानि च षट् प्रमाणांगुलानि भरतचक्रवर्तिनः पादो मध्यतलदेशरूपः, तौ च युग्मीकृतौ द्वौ पादौ वितस्तिः, ते च द्वे

वितस्ती हस्तः, तैश्चतुर्भिर्हस्तैर्धनुः, तेषां च धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं, चत्वारि गव्यूतानि योजनमित्येतत् पूर्वोक्तं सर्वमिहापि द्रष्टव्यं, नन्वेवमपि सति योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याख्यातं भवति, ये त्वन्येऽपि श्रेणिप्रतरादयो मूलगाथायां तद्भेदाः प्रोक्तास्तेऽद्यापि न व्याख्याता इत्याशङ्क्य तद्व्याख्यानार्थमाह—

तेणंगुलेण जं जोयणं तु एत्तो असंखगुणयारो । सेढी पयरं लोगो लोगा णंता अलोगो य ॥ १०२ ॥

तेन पूर्वोक्तप्रमाणांगुलेन यदनन्तरोक्तक्रमेण योजनं निष्पद्यते 'एत्तो'त्ति इत आरभ्य यथोत्तरमसङ्ख्येयराशिस्वरूपो गुणकारो दीयते, ततः अनुयोगद्वारोक्तक्रमेण संवर्त्य घनीकृतसमचतुरस्रलोकस्यैका नभःप्रदेशश्रेणिर्भवति, तयाऽप्यसंख्यातगुणया यथोक्तरूपस्यैव लोकस्यैकप्रदेशमात्रपिण्डोऽसंख्येययोजनायामविष्कम्भो नभःप्रदेशप्रतरो भवति, तेनाप्यसंख्यातगुणेन यथोक्तस्वरूपो लोकः सम्पद्यते, "लोगाऽणंता अलोगो य" त्ति, अलोकः पुनर्लोकैरनन्तैरेव भवति, नासंख्यातैर्निरवसानत्वात्तस्येत्यर्थ इति गाथार्थः ॥ १०२ ॥ तदेवं निरूपितं प्रमाणांगुलं, तत्प्रसंगतश्च पूर्वमव्याख्याताः श्रेण्यादयोऽपि व्याख्याताः, अथात्मांगुलं प्रागुद्दिष्टक्रमप्राप्तं व्याख्यातुमाह—

जे जम्मि जुगे पुरिसा अट्ठसयंगुलसमूसिया हुंति । तेसिं सयमंगुलं जं तयं तु आयंगुलं होइ ॥ १०३ ॥

ये पुरुषाश्चक्रवर्त्तिवासुदेवादयो यस्मिन् युगे-सुषमदुष्षमादिकाले निजांगुलैर्वाऽष्टोत्तरं शतमंगुलानामुच्छ्रिता-उच्चा भवन्ति, 'तेसिं सयमंगुलं जं'ति तेषां स्वकीयांगुलेनाष्टोत्तरांगुलशतोच्चानां पुरुषाणां स्वकमात्मीयांगुलं तत् पुनरात्मांगुलं पूर्वोद्दिष्टस्वरूपं भवति,

॥१०१॥

अयमत्र भावार्थः- इहाष्टोत्तरांगुलशतोच्चत्वं लक्षणशास्त्रोक्तप्रमाणादिलक्षणयुक्तत्वस्योपलक्षणं, प्रमाणादिलक्षणसम्पन्ना हि पुरुषाः प्रायेणाष्टोत्तरांगुलशतोच्चा एवेति तदिहोपन्यस्तं, परमार्थतस्त्वष्टोत्तरांगुलशतमानाद्धीनाः समधिका वा ये यत्र युगे शास्त्रोक्तेन प्रमाणादिलक्षणेन युक्ताः पुरुषास्तेषां यदात्मीयं२ अंगुलं तदाऽऽत्मांगुलमिति विज्ञेयमिति गाथार्थः।।१३०।।आह-ननु निरूपितमेतद् उत्सेधांगुलादिभेदात् त्रिविधमंगुलं, किन्तु क्षेत्रप्रमाणभेदानां मध्येऽधीतत्वादिदं क्षेत्रप्रमाणत्वेन भवतामभिप्रेतं, तत्र किं तत् क्षेत्रमनेन प्रमीयते येन क्षेत्रप्रमाणताऽस्य भवेदित्याशङ्क्य त्रिविधस्याप्यंगुलस्य प्रत्येकं प्रमेयं क्षेत्रमुपदर्शयन्नाह—

देहस्स ऊसएण उ गिहसयणाई य आयमाणेणं। दीवुदहिभवण खेत्तपमाणं पमाणेणं ॥ १०४ ॥

नारकादीनां 'देहस्य' शरीरस्य 'ऊसएण' उत्सेधांगुलेन प्रमाणं विज्ञायते, नारकतिर्यङ्नरामराणां सर्वेषामपि सम्बन्धिनः शरीरस्य 'सत्त धणु तिन्नि रयणी छच्चेव य अंगुलाइं रयणाए। मुणसु पमाणं भवधारणीयदेहस्स निरयाणं ॥ १ ॥ इत्यादिकं शास्त्रान्तरे यत् प्रमाणमुक्तं तदुत्सेधांगुलनिष्पन्नेनैव वितस्तिहस्तादिना प्रमाणेन द्रष्टव्यं, नान्येनेत्यर्थः, गृहशयनादीनां तु प्रमाणमात्मांगुलेन विज्ञेयं, ये यस्मिन् काले प्रमाणपुरुषाश्चक्रवर्त्तिवासुदेवादयः पृथ्वीमण्डलस्य भोक्तारो भवंति तेषां सम्बन्धीनि यानि शयनासनगृहनगरादीनि वास्तूनि तानि सर्वाण्यात्मांगुलनिष्पन्नेनैव वितस्तिहस्तादिना प्रमाणेन मीयंते, नान्येनेति भावः, "दीवुदहिभवणवासा खेत्तपमाणं" ति, 'वासा' इत्यत्र सकारस्य दीर्घत्वमलाक्षणिकं, ततश्च द्वीपोदधिभवनवर्षलक्षणस्य क्षेत्रस्य यत् प्रमाणं-मानं तत् प्रमाणेन-प्रमाणांगुलनिष्पन्नेनैव योजनपर्यन्तेन प्रमाणेन मीयते नापरेणेत्यर्थः, तत्र द्वीपोदधयः प्रतीता एव

भवनानि-असुरकुमाराद्यावासाः 'वर्षाणि' भरतहैमवतहरिवर्षमहाविदेहादीनि, एतच्च हिमवदादिवर्षधरविमाननरकावासपृथिव्याद्यन्तरालपातालकलशह्रदनद्यादीनामुपलक्षणं, एतन्मानस्य प्रमाणांगुलनिष्पन्नप्रमाणेनैव प्रमीयमानत्वादिति । अत्राह-ननूत्सेधांगुलादीनां नारकशरीरादीनि प्रमेयत्वेनोक्तानि, तानि च द्रव्याण्येव, ततश्च द्रव्यप्रमाणमेवैतानि प्राप्नुवन्ति, तत् किमिति क्षेत्रप्रमाणमध्येऽधीतानि?, नैवमभिप्रायापरिज्ञानात्, नारकशरीरादिद्रव्यद्वारेण तदवगाढं क्षेत्रमेवात्र प्रमेयत्वेनोक्तं द्रष्टव्यमिति नैषां क्षेत्रप्रमाणता विरुध्यते, यत्तु क्षेत्रमेव साक्षादिह तत्प्रमेयत्वने नोक्तं तत्तस्यामूर्त्तत्वेन मुख्यतः प्रमातुमशक्यत्वादिति भावनीयमिति गाथार्थः ॥१०४॥ तदेवं व्याख्यातं सविषयं त्रिविधमप्यंगुलं, तद्व्याख्यानप्रसङ्गेन च व्याख्याताः सर्वेऽपि 'अंगुल विहत्थी रयणी कुच्छी' त्यादिमूलगाथोपन्यस्ताः अलोकपर्यन्ताः क्षेत्रप्रमाणप्रविभागाः, तद्व्याख्याने च विवृता सर्वाऽपि मूलगाथा, तद्विवरणे च समर्थितं सर्वमपि प्रमाणद्वारस्य द्वितीयभेदरूपं क्षेत्रप्रमाणमथ तृतीयभेदस्वरूपं कालप्रमाणं निरूपयितुमाह —

कालेत्ति य एगविहो कालविभागो य होइ णेगविहो । समयावलियाईओ अणंतकालोत्ति णायव्वो ॥१०५॥

इह जिनवरेन्द्रशासने सर्वमपि वस्तु सामान्यविशेपात्मकं, तत्र सामान्यरूपतया विवक्षितं सर्वमप्येकरूपमेव, यथा वनं, विशेपरूपतया तु विवक्षितं सर्वमप्यनेकरूपं, यथा तदेव वनं धवखदिरपलाशसालतालतमालादिस्वगतभेदविवक्षायामनेकविधमिति । एवं च सति न्यग्भूतसमयावलिकादिस्वगतानेकभेदजालः कालोऽपि पूर्वोक्तशब्दार्थः काल इति सामान्यविवक्षायामेकविधः, एकप्रकार एवेत्यर्थः, यदा तु तस्यापि कालस्य विभागो-भेदो विवक्ष्यते तदा स भवत्यनेकविधः, कथं अनेकविधो भवतीत्याह--समयाश्राव-

लिका च समयावलिके ते आदौ यस्य प्राणुस्तोकलवादेरसौ समयावलिकादिरनन्तरवक्ष्यमाणलक्षणः, नन्वयं कालः सामान्येन किं सान्तोऽनन्तो वा इत्याशङ्क्याह-'अणंतकालोत्ति नायव्वोत्ति' अयं च कालः सामान्यरूपतया विवक्षितोऽनन्तः-अपर्यवसित क्षणत्वादनादिश्च भवति, न ह्ययं कदाचिदपि पूर्वं नासत् नापि न भवति न चापि न भविष्यतीति गाथार्थः ॥ १०५ ॥

अथानेकविधत्वमेव कालस्य विवरीतुमाह—

कालो परमनिरुद्धो अविभागी तं तु जाण समओत्ति । तेऽसंखा आवलिया ता संखेज्जा य ऊसासो ॥१०६॥

सम्यक् तांस्तान् सर्वानप्यावलिकादीन् कालविशेषान् स्वप्रभवत्वेन एति-गच्छति व्याप्नोतीति समयः, अथवा सम्यग् गीयन्ते-परिच्छिद्यन्ते स्थितिविशिष्टत्वेन पदार्था अनेनेति समयः, स च समय इत्येवं जानीहि-अवगच्छ, त्वमिति शिष्यसम्बोधनं, यः किमित्याह-कालः-कालविशेषः, कथंभूतः?-'परमनिरुद्धः' परमसंक्षिप्तः सर्वाल्प इत्यर्थः, यस्मात्परतो नान्याऽल्पीयसी कालमात्राऽस्ति, किन्तु स एव सर्वाल्प इति भावः, अत एवाविभागी, परमनिरुद्धत्वादेव न विद्यते केवलिप्रज्ञाप्रच्छेदनेनापि छिद्यमानस्य विभागो-विभेदः अंशो यस्यासौ अविभागी, यदि पुनस्तस्यापि विभागः स्यात्तदा परमनिरुद्धत्वमेव न स्यादिति हृदयं, तस्मात् सर्वसूक्ष्मो निरंशः विशेषः समय इति स्थितं, एते च समया एकस्मिन्नप्यतीव कोमले उत्पलपत्रे तीक्ष्णसूच्या भिद्यमानेऽसंख्याताः समतिक्रामन्तीति मन्तव्यम्, पट्टसाटिकापाटनदृष्टान्तादिकं चेह बहु वक्तव्यं तच्चानुयोगद्वारेभ्योऽवसेयमिति, ते चासंख्याताः समया [illegible] ा भवति, असंख्यातं चासंख्येयैरेव भेदैरिहैवाभिधास्यते, तत्र यावत्परिमाणेनासंख्यातेनावलिकायामसंख्याताः

समया भवन्ति तदिहाप्युपरिष्टाद् वक्ष्यामः, ताश्चावलिकाः सङ्ख्याता एक उच्छवासः ऊर्ध्वः श्वास उच्छ्वासः, उपलक्षणत्वाच्चेह नीचैर-
न्तर्मुखं श्वसनं निश्वासः, सोऽपि सङ्ख्याता आवलिका इति द्रष्टव्यं, उच्छ्वासोपलक्षितो निःश्वास उच्छ्वासनिःश्वास इत्येतदुभय-
मपि सङ्ख्याता आवलिका इत्यपि मन्तव्यमिति गाथार्थः ॥ १०६ ॥ अयं चोच्छ्वासनिःश्वासोऽविशेषेण यस्य कस्यापि सम्बन्धी
न गृह्यते अपितु विशिष्ट एव, प्राणुरिति चायं व्यपदिश्यत इति दर्शयन्नाह—

हट्ठऽणगल्लुस्सासो एसो पाणुत्ति सन्निओ एक्को । पाणू य सत्त थोवो थोवा सत्तेव लवमाहू ॥ १०७ ॥

'हृष्टस्य' प्रमुदितस्य 'अनवकल्पस्य' जरसाऽपीडितस्य निरुपक्लिष्टस्य व्याधिना प्राक् साम्प्रतं चानभिभूतस्येत्यप्युपलक्षणत्वाद् द्रष्टव्यं, एवंभूतस्य प्राणिनः संबंधी यः एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादुच्छ्वासनिःश्वास एप एकः प्राणुरिति संज्ञितः प्राणुसंज्ञया सर्वज्ञैर्व्यवहृत इत्यर्थः, उकारस्यालाक्षणिकत्वात् प्राण इत्यपरे, रोगजरादिभिरस्वस्थस्य जन्तोरुच्छ्वासनिःश्वासस्त्वरितादिस्वरूपतयाऽस्वभावस्थो भवत्यतो हृष्टादिविशेषणोपादानमत्रेति भावनीयं, एते च प्राणवः प्राणा वा सप्त समुदिताः स्तोक इत्युच्यते, स्तोकाश्च सप्त मिलिता लवमाहुस्तीर्थकरगणधरा इति गाथार्थः ॥ १०७ ॥ अपरंच—

अट्ठत्तीसं तु लवा अद्धलवो चेव नालिया होइ । दो नालिया मुहुत्तो तीस मुहुत्ता अहोरत्ता ॥ १०८ ॥

अष्टत्रिंशल्लवास्तथाऽर्द्धलवश्च नाडिका भवति, सार्द्धैरष्टत्रिंशल्लवैरेका घटिका भवतीत्यर्थः, द्वे तु नाडिके मुहूर्तः, त्रिंशन्मुहूर्त्तास्त्वहोरात्रमिति गाथार्थः ॥ १०८ ॥ अथैकस्मिन् मुहूर्त्ते य उच्छ्वासनिःश्वासा भवन्ति तानुपदर्शयन्नाह—

तिन्नि सहस्सा सत्त य सयाणि तेसत्तरी य उस्सासा । एक्केक्कस्सेवइया हुंति मुहुत्तस्स उस्सासा ॥ १०९ ॥

अनन्तरोक्तेन स्तोकलवादिक्रमेण त्रीणि सहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि च सप्त शतानीत्येतावन्त उच्छ्वासा उपलक्षणत्वादुच्छ्वासानिःश्वासा एकैकस्य घटिकाद्वयलक्षणस्य मुहूर्तस्य भवन्ति, तथाहि–सप्तभिरुच्छ्वासनिःश्वासैरेकः स्तोको निर्दिष्टः, एवंभूताश्च स्तोका एकस्मिंल्लवे सप्त प्रोक्ताः, ततः सप्तभिः सप्त गुणिता इत्येकस्मिंल्लवे एकोनपञ्चाशदुच्छ्वासनिःश्वासाः सिद्धा भवन्ति, एकस्मिँश्च मुहूर्त्ते लवाः सप्तसप्ततिरुक्ता अत एकोनपञ्चाशत् सप्तसप्त्या गुण्यते, ततो जायते यथोक्तं मानं, तद्यथा ३७७३ इति गाथार्थः ॥ १०९ ॥ अथाहोरात्रस्य परतोऽपि ये कालविशेषास्तानुपदर्शयन्नाह —

पन्नरस अहोरत्ता पक्खो पक्खा य दो भवे मासो । दो मासा उउसन्ना तिन्नि य रियवो अयणमेगं ॥ ११० ॥
दो अयणाइं वरिसं तं दसगुणवड्ढियं भवे कमसो । दस य सयं च सहस्सं दस य सहस्सा सयसहस्सं ॥१११॥
वाससयसहस्सं पुण चुलसीइगुणं हवेज्ज पुव्वंगं । पुव्वंग यसहस्सं चुलसीइगुणं भवे पुव्वं ॥ ११२ ॥

पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, द्वौ पक्षौ मासो भवेत्, द्वौ च मासौ ऋतुसंज्ञा, त्रयश्च ऋतवः पण्मासप्रमाणमेकमयनमिति गाथार्थः ॥ ११० ॥ द्वे अयने वर्षं, तच्च वर्षं दशलक्षणेन गुणकारेण यथोत्तरं क्रमेण वर्द्धितं भवेत् किमित्याह—दश १०, एतेऽपि दशभिर्गुणिता शतं भवेत् १००, तदपि दशभिर्गुणितं सहस्रं भवेत् १०००, इदमपि दशभिर्गुणितं दश सहस्राणि भवेयुः १००००, एतान्यपि दशभिर्गुणितानि शतसहस्रं-लक्षं भवेदित्यर्थः १०००००, इति गाथार्थः ॥ १११ ॥ एतदपि वर्षाणां लक्षं पुनश्चतुरशीत्या गुणितं चतुरशीतिवर्षलक्षात्मकं पूर्वाङ्गं भवेदिति, अस्यांकन्यासः ८४०००००, एषामपि पूर्वांगानां शतसहस्रं-लक्षं व्यवस्थाप्य चतुरशीत्या गुणितं पूर्वं भवेद्, इदमुक्तं भवति-पूर्वांगं लक्षेण गुण्यते तद्गुणे च यो राशिर्भवति सोऽपि चतुरशीत्या गुण्यते ततः पूर्वं

संपद्यते, ग्रंथांतरे तु पूर्वांगं पूर्वांगेन गुणितं पूर्वमित्युक्तं तत्राप्ययमेव वस्त्वर्थ इति न विरोधः, इह च योऽङ्कः सोऽनन्तरगाथायां दर्शिष्यत इति २ इति गाथार्थः ॥ ११२ ॥ कियन्ति पुनः पूर्वोक्तेऽर्थेऽनुष्ठिते सत्येकस्मिन् पूर्वे वर्षाणि भवन्तीत्याह—

पुव्वस्स उ परिमाणं सयरिं खलु होंति कोडिलक्खाओ । छप्पन्नं च सहस्सा बोद्धव्वा वासकोडीणं ॥ ११३ ॥

पाठसिद्धैव, अङ्कस्त्वयम्—७०५६०००००००००००, इदं च पूर्वं चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं नयुताङ्गं भवति ३, एतदपि चतुरशीत्या लक्षैस्ताडितं नयुतं ४, तदपि चतुरशीतिलक्षैरेव समाहतं नलिनाङ्गं सम्पद्यते ५, एतदप्यनेनैव गुणकारेण गुणितं नलिनं ६, एवं सर्वत्र पूर्वः पूर्वो राशिश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण गुणित उत्तरोत्तरराशिरूपतां प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तव्यं, तेषां चोत्तरोत्तरप्रवर्द्धमानराशीनां यथाक्रममेतानि नामानि प्रतिपत्तव्यानि, तद्यथा-महानलिनाङ्गं ७, महानलिनं ८, पद्माङ्गं ९, पद्मं १०, कमलाङ्गं ११, कमलं १२, कुमुदाङ्गं १३, कुमुदं १४, त्रुटिताङ्गं १५, त्रुटित १६, अटटाङ्गं १७, अटटं १८, अववाङ्गं १९, अवव २०, हुहुकाङ्गं २१, हुहुकं २२, अयुताङ्गं २३ अयुतं २४, प्रयुताङ्गं २५, प्रयुतं २६, शीर्षप्रहेलिकाङ्गं २७, एवमेते राशयश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण यथोत्तरं प्रवर्द्धमाना द्रष्टव्याः तावद्यावदिदमेव शीर्षप्रहेलिकाङ्गं चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं शीर्षप्रहेलिका भवति २८, अस्याश्च शीर्षप्रहेलिकायाः स्वरूपमङ्कतोऽपि दर्श्यते, अङ्काश्चेह चतुर्नवत्यधिकं शतं भवति, तद्यथा ७५८२६३२५३०७३०१०२४११५७९७३५६९९७५६९६४०६२१८९६६८४८०८०१८३२९६, अग्रे चत्वारिंशं शून्यशतं, यथोक्तान्येव शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तराशिनामानि सूत्रकारोऽप्याह—

पुव्वंगं पुव्वंपि य नउयंगं चेव होइ नउयं च । नलिणंगं नलिणंपि य महानलिणंगं महानलिणं ॥ ११४ ॥

पउमं कमलं कुमुयं तुडियमडडमवप हूहुयं चेव । अउयंग अउय पउयं तह सीसपहेलिया चेव ॥ ११५ ॥

इह प्रथमगाथायां पूर्वांगादीन्यष्टौ नामानि साक्षादुक्तानि, द्वितीयगाथायां तु साक्षादेकादशाभिहितानि, पद्मांगकमलांगकुमुदांगत्रुटितांगाटटांगाववांगहूहूकांगप्रयुतांगशीर्षप्रहेलिकांगलक्षणानि तु नव नामान्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमेव द्रष्टव्यानीति सर्वाण्यप्यष्टाविंशतिः, एतेषां चाष्टाविंशतिनाम्नां व्याख्याप्रज्ञप्त्याद्युक्तापेक्षया क्वचित् क्रमभेदःक्वचित्तु सर्वथैव नामान्यत्वं दृश्यते, न चैतावता सम्मोहः कार्यः, संकेतानुसार्यभिधानभेदेऽप्यभिधेयतत्त्वस्याभेदाद् अत एव प्रस्तुतग्रंथसूत्रपुस्तिकास्वपि क्वचिद् वाचनाभेदं समीक्ष्य वाच्यार्थस्याभेदेऽनास्था न कर्त्तव्येति, तदेवं गणितविषयतां यावान् कालः समुपयाति तावानसौ शीर्षप्रहेलिकापर्यंतो दर्शितः, अतः परमेकं दश शतं सहस्रमित्यादिगणितसंख्याव्यवहारातीतत्वादसंख्येयोऽसावित्यनतिशयिना पल्याद्युपमयैव ज्ञातव्य इति दर्शयन्नाह—

एवं एसो कालो वासच्छेएण संखमुवयाइ । तेण परमसंखेज्जो कालो उवमाए नायव्वो ॥ ११६ ॥

एवमनन्तरोक्तक्रमेण वर्षाणामेकं दश शतं सहस्रमित्यादिगणितेन यश्छेद इयत्ता परिच्छेदलक्षणस्तेन वर्षच्छेदेन एष एव-शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तः कालः संख्यामुपयाति, अतः परं पुनः पूर्वमुनिभिर्गणितसंख्ययाऽव्यवहृतत्वादसंख्यातः काल इत्युपमयैव ज्ञातव्य इति गाथार्थः ॥११६॥ यश्च पल्याद्युपमागम्यः कालः स द्विविधः-पल्योपमरूपः सागरोपमरूपश्च, तत्र पल्योपमनिर्णयार्थं तावदाह-

पलिओवमं च तिविहं उद्धारऽद्धं च खेत्तपलियं च । ए ` ` पुण दुविहं बायरसुहुमं च नायव्वं ॥ ११७ ॥

धान्यपल्यवत्पल्योऽनन्तरमेवाभिधित्सितस्वरूपस्तेनोपमा यत्र तत्पल्योपमं, तच्च त्रिधा, तद्यथा-उद्धारपल्योपममद्धापल्योपमं क्षेत्रपल्योपमं च, तत्र वक्ष्यमाणस्वरूपवालाग्राणां तत्खण्डानां वा तद्द्वारेण द्वीपसमुद्राणां वा उद्धरणम्-अपहरणमुद्धारस्तद्विषयं तत्प्रधानं वा पल्योपममुद्धारपल्योपमं, तथा 'अद्धे' ति कालः स चेह व्याख्यानाद्वक्ष्यमाणवालाग्राणां तत्खण्डानां वा प्रत्येकवर्षशतलक्षण उद्धारकालो गृह्यते अथवा प्रस्तुताद्धापल्योपमपरिच्छेद्यो नारकाद्यायुष्कलक्षणः कालोऽद्धा तत्प्रधानं तद्विषयं वा पल्योपममद्धापल्योपमं, तथा 'क्षेत्रं' आकाशं तदुद्धारविषयं पल्योपमं क्षेत्रपल्योपमं, एषां च मध्ये पुनरेकैकं द्विविधं वक्ष्यमाणस्वरूपं बादरं सूक्ष्मं चेति गाथार्थः ॥ ११७ ॥ कः पुनरसौ पल्यो येन पल्योपमे उपमा विधीयत इत्याह—

जं जोयणाविच्छिण्णं तं तिउणं परिरएण सवि ` सं । तं चेव य उव्विद्धं पल्लं पलिओवमं नाम ॥ ११८ ॥

'नाम' इति शिष्यस्य कोमलामन्त्रणे 'पलिओवमम्मि' त्यत्र विभक्तिव्यत्ययात् सप्तमी 'पल्य' मित्यादावपि लिङ्गव्यत्ययात् पुंस्त्वं, ततश्च पल्योपमे-पल्योपमविषये धान्यपल्यवत्पल्यः प्रागुद्दिष्टः स विज्ञेयो, यः किमित्याह-यो विस्तीर्णः, कियदित्याह-योजनं, वृत्ताकारत्वाद्दैर्घ्येणापि योजनमिति द्रष्टव्यं, तच्च योजनं त्रिगुणं सविशेषं 'परिरयेण' परिक्षेपेण. 'सर्वं वृत्तं स्वविष्कम्भादायामतो वा त्रिगुणं साधिकं भवती'ति वचनात् त्रीणि योजनानि साधिकानि भ्रमित्या यो भवतीत्यर्थः, 'उव्विद्धं' उच्चोऽपि तदेव योजनमित्यर्थः, दैर्घ्यविस्ताराभ्यां प्रत्येकं योजनप्रमाण उच्चत्वेनापि योजनमानो भ्रमित्या तु किञ्चिन्न्यूनषड्भागाधिकयोजनत्रयमानो

एक्केक्कमओ लोमं कट्टुमसंखेज्जखंडमद्दिस्सं । समछेयाणंतपएसियाण पल्लं भरेज्जाहि ॥ १२१ ॥

अतः सहजवालाग्रभृतपल्यादेकैकं लोम असंख्येयानि खण्डानि यत्र तदसंख्येयखण्डमदृश्यं, तावदसत्कल्पनया खण्ड्यते यावददृश्यस्वरूपमसंख्येयखण्डरूपतामेकैकं वालाग्रं भजत इति भावः, एवं च कृते एकैकं खण्डं बादरपर्याप्तपृथिवीशरीरतुल्यं भवतीति वृद्धाः,एवं कृत्वा ततः किं विधेयमित्यत्रोच्यते, ततोऽमीषां सर्वेषामपि समच्छेदानां–परस्परतुल्यखण्डीकृतानां प्रत्येकं चाद्याप्यनन्तप्रादेशिकानामनन्तपरमाण्वात्मकानां तमेव पल्यं बिभृयाः-बुद्ध्या परिपूर्णं कुर्यास्त्वमिति गाथार्थः ॥ १२१ ॥ एवं च तास्मिन् भृते यत् कर्तव्यं तदाह—

तत्तो समए समए एक्केक्के अवहियम्मि जो कालो । संखेज्जवासकोडी सुहुमे उद्धारपल्लम्मि ॥ १२२ ॥

ततः सूक्ष्मखण्डीकृतवालाग्रभृतपल्यात् प्रतिसमयमेकैकस्मिन् सूक्ष्मवालाग्रखण्डेऽपह्रियमाणे यावान् कालो लगति तत्प्रमाणं सूक्ष्ममुद्धारपल्योपमं भवतीति पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः, कियान् पुनरसौ कालो भवतीति निवेद्यतामित्याह-सङ्ख्येया वर्षकोट्यः, सूक्ष्मे उद्धारपल्योपमे भवन्तीति ज्ञातव्यं, वालाग्राणामिह प्रत्येकमसङ्ख्येयखण्डात्मकत्वादेकैकस्यापि वालाग्रस्य सम्बन्धिनां खंडानामपहारेऽसङ्ख्येयसमयराशिप्राप्तेः सर्ववालाग्रखण्डापहारे भवन्त्येव सङ्ख्याता वर्षकोटयः, सूक्ष्मत्वमप्यस्य वालाग्राणां सूक्ष्मखण्डकरणाद् भावनीयामिति गाथार्थः ॥ १२२ ॥ तदेवमुक्तं बादरं सूक्ष्मं चोद्धारपल्योपमम्,अथ तत्प्रभवमेव सागरोपमं निरूपयितुमाह—

एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया । तं सागरोवमस्स उ एक्कस्स भवे परिमाणं ॥१२३ ॥

एतयोः पूर्वोक्तयोर्बादरसूक्ष्मभेदभिन्नयोरुद्धारपल्योपमयोर्या प्रत्येकं कोटिकोटिर्दशभिर्गुणिता दश कोटीकोटय इत्यर्थस्तदेतत् प्रत्येकमेकस्य बादरोद्धारसागरोपमस्य सूक्ष्मोद्धारसागरोपमस्य च परिमाणं भवेदिति, दशभिर्बादरोद्धारपल्योपमकोटीकोटिभिरेकं बादरोद्धारसागरोपमं भवति, दशभिश्च सूक्ष्मोद्धारपल्योपमकोटीकोटिभिरेकं सूक्ष्मोद्धारसागरोपमं भवतीत्यर्थः, तत्रातिमहत्त्वसाम्यात् सागरेण-समुद्रेणोपमीयत इति सागरोपमामिति गाथार्थः ॥ १२३ ॥ इह बादरे प्ररूपिते सूक्ष्मप्ररूपणा क्रमनिष्पन्नत्वात् सुखकर्तव्या सुखावसेया च भवतीत्येतावन्मात्रेणैव बादरोद्धारपल्योपमसागरोपमयोः प्ररूपणा कृता, न पुनराभ्यां सिद्धांते किंचित् प्रयोजनमस्ति, सूक्ष्माभ्यां त्वेताभ्यामागमे समस्त्येव प्रयोजनं तच्चोपदर्शयन्नाह—

जावइओ उद्धारो अड्ढाइज्जाण [illegible]गराण भवे। तावइया खलु लोए हवंति दीवा समुद्दा य ॥ १२४ ॥

अर्द्धतृतीयप्रमाणानां व्याख्यानात् सूक्ष्मोद्धारसागरोपमाणां यावानुद्धारो वालाग्रोद्धारसमयराशिरित्यर्थः, 'भवेत्' जायेत तावन्त एव लोके द्वीपाः समुद्राश्च भवंति, इदमुक्तं भवति-सार्द्धे सूक्ष्मोद्धारसागरोपमद्वये सूक्ष्मोद्धारपल्योपमानां पंचविंशतिकोटीकोटिरित्यर्थः, यावन्तो वालाग्रोद्धारविषयाः समया भवंति तावत्संख्यास्तिर्यग्लोके द्वीपसमुद्रा अपि सर्वे भवंतीत्यर्थः, इति सूक्ष्मोद्धारपल्योपमसागरोपमयोर्द्वीपसमुद्रसंख्यानयनं प्रयोजनत्वेनोक्तं भवतीति गाथार्थः ॥ १२४ ॥ अथ क्रमप्राप्तमद्धापल्योपमं निरूपयितुमाह—

वाससए वाससए एक्केक्के बायरे अवहियम्मि। बायरअद्धापल्ले संखेज्जा वा कोडीओ ॥ १२५ ॥

तत्रैव पूर्वोक्तस्वरूपे पल्ये सहजबादरवालाग्रपूरिते यदा प्रतिवर्षशतमेकैकं वालाग्रमपहियते तदा सर्वस्मिन्नपि तदपहारे यावान् कालो भवति तदेव बादरमद्धापल्योपमं विज्ञेयम्, तत्र च बादरेऽद्धापल्योपमे संख्येया वर्षकोट्यो भवंतीति सुबोधमेवेति गाथार्थः ॥ १२५ ॥ सूक्ष्ममद्धापल्योपममाह—

वाससए एक्केक्के हियम्मि सुहुमम्मि । सुहुमे अद्धापल्ले हवंति खेज्जा ॥ १२६ ॥

तस्मादेवासंख्येयखण्डीकृतसूक्ष्मवालाग्रपरिपूर्णपल्यात् प्रतिवर्षशतमेकैकस्मिन् सूक्ष्मे वालाग्रखण्डेऽपह्रियमाणे यावान्कालः सम्पद्यते तत् सूक्ष्ममद्धापल्योपमं बोद्धव्यम्, तत्र च सूक्ष्मेऽद्धापल्योपमेऽसङ्ख्येयानि वर्षाणि भवन्ति, असंख्येया वर्षकोटयो भवन्तीत्यर्थः ॥ १२६ ॥ उक्तं बादरं सूक्ष्मं चाद्धापल्योपममिदानीमेतन्मानप्रभवमेव बादरं सूक्ष्मं चाद्धासागरोपमं विवक्षुराह—

एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया । तं सागरोवमस्स उ परिमाणं हवइ एक्कस्स ॥ १२७ ॥

एतयोः पूर्वोक्तबादरसूक्ष्मभेदाभिन्नयोरद्धापल्योपमयोर्या या प्रत्येकं कोटाकोटीर्दशभिर्गुणिता दशकोटीकोटय इत्यर्थः तदेतत् प्रत्येकमेकस्य बादराद्धासागरोपमस्य सूक्ष्माद्धासागरोपमस्य च प्रमाणं भवेत्, भावार्थस्तूद्धारसागरोपमवदिति गाथार्थः ॥ १२७ ॥ अत्राह-ननु समयावलिकादिकालभेदा इह प्रतिपादयितुं प्रस्तुताः, ते च भवद्भिः सागरोपमपर्यन्ता एवाद्यापि निर्दिष्टाः, सिद्धान्ते तु " ायर उस प्पिणि परियट्टा" इत्यादिवचनादेव उत्सर्पिण्यादयोऽपि तद्भेदाः श्रूयन्त एव, तेऽत्र किमिति नाभिधीयन्त इत्याशङ्क्य तानप्युक्तशेषानवसर्पिण्यादीन् कालविशेषान् सूक्ष्माद्धासागरोपममाननिष्पाद्यत्वात् एतद्विचारप्रस्ताव एव प्रतिपादयन्नाह-

दस सागरोवमाणं पुन्नाओ हुंति कोडिकोडीओ । ओसप्पिणीपमाणं तं चेवुस्सप्पिणीएवि ॥ १२८ ॥

उस्सप्पिणी अणंता पोग्गलपरियट्टओ मुणेयव्वो । तेऽणंता तीयऽद्धा अणागयद्धा अणंतगुणा ॥१२९॥

सूक्ष्माद्धासागरोपमाणां सम्पूर्णा दश कोटीकोट्यो भवन्ति, किमित्याह-प्रमाणं, कस्याः?-अरकषट्कोपेतकालविशेषरूपाया अवसर्पिण्याः, सूक्ष्माद्धासागरोपमाणां दशभिः कोटीकोटिभिर्निष्पन्नोऽवसर्पिणीलक्षणः कालविशेषो मन्तव्य इत्यर्थः, तथा अरकषट्कोपेताया उत्सर्पिण्या अप्येतदेव प्रमाणमिति । " उस्सप्पिणी " त्यादि, अवसर्पिण्या उपलक्षणत्वादेताश्च यथोक्तप्रमाणा अवसर्पिण्युत्सर्पिण्योऽनन्ताः समुदिताः पुद्गलपरावर्तो मुणितव्यः,ते च पुद्गलपरावर्ता अनंता अतीताद्धा, अनन्तपुद्गलपरावर्तात्मकोऽतीतः काल इत्यर्थः, अतीताद्धापेक्षया चानन्तगुणाऽनागताद्धा, भविष्यत्काल इत्यर्थः, वर्तमानैकसमयरूपा वर्तमानाद्धाऽप्यस्ति, सा च ' कालो परमनिरुद्धो अविभागी तं तु जाण समउ ' त्ति समयप्ररूपणायां प्रोक्तैव द्रष्टव्या, सामान्येन सर्वकालरूपा सर्वाद्धाऽपि पूर्वं " कालोत्ति य एगविहो " इति सामान्यकालभणनेन भणितैवावगन्तव्येति गाथार्थः ॥ १२९ ॥ तदेवं प्रोक्ताः सर्वेऽपि कालविशेषाः, प्रकृतमुच्यते-तत्र बादराद्धापल्योपमसागरोपमे निष्प्रयोजने अपि पूर्वोक्तकारणात् उपन्यस्ते, सूक्ष्माद्धापल्योपमसागरोपमयोस्तु प्रयोजनमस्ति तदुपदर्शनार्थमाह—=

सुहुमेण य अद्धासागरस्स माणेण सव्वजीवाणं । कम्मठिई कायठिई भावट्ठिई यावि नायव्वा ॥१३०॥

सूक्ष्माद्धासागरोपमस्य उपलक्षणत्वादद्धापल्योपमस्य च मानेन, सूक्ष्माद्धापल्योपमसागरोपमयोः प्रमाणेनेति तात्पर्यार्थः,

किं पुनरनयोः प्रमाणेन कर्तव्यमित्याह-ज्ञातव्याः, का इत्याह-सर्वेषां नारकतिर्यगादिजीवानां कर्मस्थितिकायस्थितिभवस्थितयः, तत्र कर्मस्थितौ ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयांतरायलक्षणकर्मचतुष्टयस्य त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः, मोहनीयस्य तु सप्ततिः सागरोपमकोटीकोट्य आयुषस्त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि नामगोत्रयोर्विंशतिः सागरोपमकोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः कायः पृथिव्यादिकायोऽत्राभिप्रेतः, विवक्षितैकस्मिन् काये पुनः पुनस्तत्रैवोत्पत्त्या स्थितिः कायस्थितिः, तत्र पृथिवीकाये विवक्षितैकजीवः पुनः पुनर्मृत्वा तत्रैवोत्पद्यमानोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीरवतिष्ठते, एवमप्कायतेजस्कायवायुकायेष्वपि प्रत्येकमसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कायस्थितिर्वाच्या, वनस्पतिकाये त्वनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, त्रसकाये तु सातिरेके द्वे सागरोपमसहस्रे उत्कृष्टा कायस्थितिः। भवो- नारकाद्येकजीवस्य विवक्षितमेकमेव जन्म तत्र भवे स्थितिर्भवस्थितिः, तत्र नारकेष्वेकस्यैव जीवस्यैकस्मिन्नेव भवे त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्युत्कृष्टा भवस्थितिः, एवं देवेष्वपि, तिर्यङ्मनुष्येषु तु प्रत्येकं त्रीणि पल्योपमानि, एवमेताः कर्मकायभवस्थितयः सूक्ष्माद्धापल्योपमसागरोपमप्रमाणेनैव ज्ञातव्याः । एवमन्यदप्यनयोः प्रयोजनं समयानुसारेण वाच्यमिति गाथार्थः १३० ॥

अथ क्षेत्रपल्योपमं निरूपयन्नाह-

बायरसुहुमागासे खेत्तपएसाण समयमवहारे । बायरसुहुमं खेत्तं उस्सप्पिणीओ असंखेज्जा ॥ १३१ ॥

बादराणि च सूक्ष्माणि च बादरसूक्ष्माणि पूर्वोक्तपल्यगतानि सहजान्यसंख्येयखण्डीकृतानि च यानि यानि वालाग्राणीत्यर्थः तेषामवगाढत्वसम्बन्धेन सम्बन्धि यदाकाशं तत्र ये क्षेत्रप्रदेशा निरंशनभोविभागस्वरूपास्तेषां प्रतिसमयमेकैकापहारे

क्रियमाणे यावान् कालो लगति तदात्मकं यथाक्रममेव दरं सूक्ष्मं च क्षेत्रपल्योपमं भवति, तच्चैकैकं प्रत्येकमसंख्येयोत्सर्पिण्यात्मकं मन्तव्यं, इदमत्र हृदयं-बादरवालाग्रपूरिते पल्ये एकैकवालाग्रेण यदवगाढमाकाशं तत्र प्रत्येकमसङ्ख्येयाः क्षेत्रप्रदेशाः संति, वालाग्राणां बादरत्वान्नभःप्रदेशानां त्वतिसूक्ष्मत्वादेकैकस्य वालाग्रस्य प्रत्येकमसंख्येयेष्वेव क्षेत्रप्रदेशेष्ववगाहस्य घटनादिति भावः, एतेषां सर्वेषामपि सर्ववालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशानां प्रतिसमयमेकैकापहारे यः कालो भवति तदात्मकं बादरक्षेत्रपल्योपमं द्रष्टव्यं, एतच्चासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानं, यत एकैकवालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशानामपि प्रतिसमयमेकैकापहारे " अंगुलअसंखभागे ओसप्पिणिओ असंखेज्जा " इति वचनादसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो लगन्ति, किं पुनः सर्ववालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशापहार इति, असंख्येयखण्डीकृतसूक्ष्मवालाग्रपूरिते तु पल्ये एकैकसूक्ष्मवालाग्रखण्डेन यदवगाढमाकाशं तत्रापि प्रत्येकमसंख्येयाः प्रदेशा विद्यंत एव, सूक्ष्मस्यापि वालाग्रखण्डस्य नभःप्रदेशापेक्षया स्थूलत्वाद् असंख्येयांस्तत्प्रदेशानन्तरेणावगाहस्यासम्भवादिति, एतेषां च सर्वेषां सर्ववालाग्रखण्डावगाढक्षेत्रप्रदेशानां प्रतिसमयमेकैकापहारे यः कालस्तदात्मकं सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपममिति ज्ञातव्यम्, इदमप्यसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्प्पिणीमानमेव, केवलं पूर्वस्मादसङ्ख्येयगुणं, वालाग्राणामसंख्यातगुणत्वादिति, अथवा ये तत्र पल्येऽसङ्ख्येयखण्डीकृतवालाग्रैः स्पृष्टा अस्पृष्टाश्चाकाशप्रदेशास्ते सर्वेऽपीह गृह्यन्ते, तेषां च प्रतिसमयमेकैकापहारे यः कालस्तदात्मकं सूक्ष्मं क्षेत्रपल्योपममवगन्तव्यं, आह-ननु सूक्ष्मखण्डीकृतवालाग्रैर्निरन्तरं पूरिते पल्ये किमद्यापि केचित्तैरस्पृष्टा नभःप्रदेशाः सन्ति येनैवं द्वितीयमपि व्याख्यानं विधीयते, अत्रोच्यते, सूक्ष्मवालाग्रखण्डस्पृष्टनभःप्रदेशेभ्यो विद्यन्ते ते तत्रास्पृष्टा असङ्ख्यातगुणाः, शिलास्तम्भकपाटपर्वतादयो ह्यर्थाः स्वाक्रान्तमाकाशं व्याप्य स्थिताऽच्छद्मस्थैर्लक्ष्यन्ते अथ च स्वाक्रान्तक्षेत्रस्य ये प्रदेशास्तैः स्पृष्टास्तेभ्यो-

ऽसंख्यातगुणास्तत्रैवास्पृष्टा अपि विद्यन्ते, पश्चादुपर्यास्फालिताद्यःकीलकनिर्भिद्यान्तःप्रविष्टवृक्षमूलाद्यवकाशान्यथाऽनुपपत्तेः, एवमत्रापि सूक्ष्मवालाग्रखण्डनिचितेऽपि पल्ये तत्स्पृष्टेभ्यस्तदस्पृष्टा नभःप्रदेशाः सन्त्येवासङ्ख्येयगुणाः, अत एवानन्तरोक्तप्रकारेणाभिहितसूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमादिदमसङ्ख्यातगुणं, इदमेव चाद्यकालीनसिद्धान्तेऽधिक्रियते, आह-यद्येवं पल्यस्य सूक्ष्मवालाग्रखण्डपूरणेन किं प्रयोजनं? यदा हि तत्स्पृष्टास्तदस्पृष्टाश्च नभःप्रदेशा गृह्यन्ते तदित्थमेवाभिधातुमुचितं-तत्र पल्ये ये क्षेत्रप्रदेशास्तेषां प्रतिसमयमेकैकापहारे यः कालस्तदात्मकं सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपममिति, किं वालाग्रखण्डपूरणेन?, नैतदेवं, तत्पूरणं विना प्रथमप्रकारोक्तसूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमस्य प्ररूपयितुमशक्यत्वादिति, तेनापि किं प्रयोजनं? द्वितीयप्रकारस्यैवेहाधिकृतत्वादितिचेत् सत्यं, किन्तु प्रस्तुतपल्योपमेन दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते, तानि च कानिचित् सूक्ष्मवालाग्रखण्डस्पृष्टैरेव नभःप्रदेशैर्मीयन्ते, कानिचित्तु तत्स्पृष्टास्पृष्टैरित्येवं प्रथमप्रकारस्यापि दृष्टिवादोक्तद्रव्यमानोपयोगित्वाद्वालाग्रखण्डपूरणमपि नासंगतमिति गाथार्थः ॥ १३१ ॥ उक्तं बादरं सूक्ष्मं च क्षेत्रपल्योपममिदानीं तत्प्रमाणक्रमनिष्पन्नं क्षेत्रसागरोपममाह—

एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवज्ज दसगुणिया । तं सागरोवमस्स उ एक्कस्स भवे परीमाणं ॥ १३२ ॥

बादरक्षेत्रपल्योपमानां दशभिः कोटीकोटिभिर्बादरं क्षेत्रसागरोपमं सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमानां तु दशभिः कोटीकोटिभिः सूक्ष्मं क्षेत्रसागरोपममिति तात्पर्यार्थोऽक्षरार्थस्तु पूर्ववदेवेति गाथार्थः ॥ १३२ ॥ अत्रापि बादरे क्षेत्रपल्योपमसागरोपमे निष्प्रयोजने अपि पूर्वोक्तकारणादुपन्यस्ते, सूक्ष्माभ्यां त्वाभ्यामस्ति प्रयोजनं, तदुपदर्शयन्नाह—

एएण खेत्तसागरउवमाणेणं हवेज्ज यव्वं । पुढविदगअगणिमारुयहरियतसाणं च परिमाणं ॥ १३३ ॥

एतेन सूक्ष्मक्षेत्रसागरोपमस्योपलक्षणत्वात् सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमस्य चोपमानेन प्रमाणेन ज्ञातव्यं, किमित्याह--'परिमाणं' सङ्ख्यानं केषां?-पृथिव्युदकाग्निवायुवनस्पतित्रसजीवानाम्, एतच्च किञ्चिदिहैव वक्ष्यते, किञ्चित्तु दृष्टिवादगम्यमिति गाथार्थः ॥१३३॥ तदेवं व्याख्यातं "पलिओवमं च तिविहं उद्धारऽद्धं चे" त्यादि, तद्व्याख्याने चोद्धारपल्योपमनिरूपणप्रस्तावे प्रोक्ताः सर्वेऽपि सर्वाद्धापर्यन्ताः कालविभागास्तद्गणने च व्याख्यातं सभावार्थं 'कालविभागो य होइऽणेगविहो' इत्यादि, तद्व्याख्याने च व्याख्यातं प्रमाणद्वारस्य तृतीयभेदस्वरूपं कालप्रमाणमथ तच्चतुर्थभेदस्वरूपं भावप्रमाणं निरूपयितुमाह—

गुणनोगुणनिप्फन्नं गुणनिप्फन्नं तु वन्नमाईयं । नोगुणनिप्फन्नं पुण ंखाणं नो य संखाणं ॥ १३४ ॥

भवनं भावो-वस्तुनः परिणामो ज्ञानादिर्वर्णादिश्च, प्रमितिः प्रमीयतेऽनेन प्रमीयते वा स इति प्रमाणं, भाव एव प्रमाणं भावप्रमाणं, तच्च द्विविधं-गुणनिष्पन्नं नोगुणनिष्पन्नं च, गुणस्वरूपं नोगुणस्वरूपं चेत्यर्थः, तत्र गुणा रूपरसगन्धस्पर्शसंस्थानरूपास्तत्स्वरूपमेकं भावप्रमाणं, ते हि वस्तुपरिणामत्वाद् भावास्तैश्च कृत्वा वस्तु प्रमीयते-परिच्छिद्यते एतेऽपि वा स्वस्वरूपेण प्रमीयन्ते-परिच्छिद्यन्त इत्यमीषां प्रमाणता, एवमन्यत्रापि भावप्रमाणता सर्वत्राभ्यूह्या, नोगुणस्तु-गुणनिषेधरूपस्तत्स्वरूपं तु भावप्रमाणं द्वितीयं, इदं पुनरपि द्विधा-संख्यानं—संख्यास्वरूपं नोसंख्यानं च—तन्निषेधस्वरूपमिति गाथार्थः ॥ १३४ ॥ संख्यानं पुनर्द्विधेति दर्शयन्नाह--

संखाणं पुण दुविहं सुयसंखाणं च गणणसंखाणं । अक्खरपयमाईयं कालियमुक्का (३०००) लियं च सुयं ॥१३५॥

संख्यानं पुनरपि द्विधा, श्रुतसंख्यानं गणनसंख्यानं च, तत्र श्रुतसंख्यानमक्षरपदादिकं, आदिशब्दात्पर्यायसङ्घातपादगाथादिपरिग्रहः, तदुक्तं-" सुयपरिमाणसंखा अणेगविहा पण्णत्ता, तंजहा–पज्जवसंखा अक्खरसंखा संघायसंखा पयसंखा पायसंखा गाहासंखा सिलोगसंखा वेढयसंखा निज्जुत्तिसखा अणुओगदारसखा उद्देससंखा अज्झयणसंखा सुयखंधसंखा अंगसंखात्ति " तत्र पर्यवाः पर्याया धर्मा इत्यनर्थान्तरं तद्रूपा च संख्या श्रुतस्यानन्ता द्रष्टव्या, एकैकस्याप्यकाराद्यक्षरस्य तदभिधेयस्य च जीवादिवस्तुनः प्रत्येकमनन्तपर्यायत्वाद्,एवमन्यत्रापि सख्यायोजना भावनीया, नवरं संख्येयानि श्रुते अकारककारादीन्यक्षराणि द्व्याद्यक्षरसंयोगरूपाः संख्येयाः सङ्घाताः सुप्तिङन्तानि समयप्रसिद्धानि वा संख्येयानि पदानि गाथादिचतुर्थांशरूपाः संख्येयाः पादाः संख्येया गाथाः संख्येयाश्च श्लोकाः प्रतीता एव, छन्दोविशेषरूपाःसंख्येया वेष्टकाः निक्षेपनिर्युक्त्युपोद्घातनिर्युक्तिसूत्रस्पर्शिकानिर्युक्तिरूपा त्रिविधा च निर्युक्तिः व्याख्यानोपायभूतानि सत्पदप्ररूपणादीन्युपक्रमादीनि वा संख्येयान्यनुयोगद्वाराणि, संख्येया उद्देशाः संख्येयान्यध्ययनानि सख्येयाः श्रुतस्कन्धाः संख्येयान्याचारादीन्यङ्गानि। किं पुनस्तच्छ्रुतं यत्रेयमक्षरपदादिका संख्येत्याह-कालिकम्आचारोत्तराध्ययनादिकमुत्कालिकं च-दशवैकालिकावश्यकजीवाभिगमप्रज्ञापनादृष्टिवादादिकं तच्छ्रुतं यत्रेयमक्षरपदादिका प्रत्येकं संख्येति, नवरमुत्कालिके अङ्गं एकमेव दृष्टिवादलक्षणं नान्यदिति गाथार्थः ॥ १३५ ॥ उक्तं श्रुतसंख्यानमथ गणनसंख्यानमुपदर्शयन्नाह—

संखेज्जमसंखेज्जं अणंतयं चेव गणणसंखाणं। संखेज्जं पुण तिविहं जहण्णयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३६ ॥

वक्ष्यमाणस्वरूपं सङ्ख्येयकमसङ्ख्येयकमनन्तकं चेत्येवं त्रिविधं गणनसङ्ख्यानं, सङ्ख्येयकं पुनरपि त्रिविधं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदादिति गाथार्थः ॥ १३६ ॥ असङ्ख्येयकं पुनर्नवविधमिति दर्शयन्नाह–

तिविहमसंखेज्जं पुण परित्तजुत्तं असंखयासंखं। एक्केक्कं पुण तिविहं जहण्णयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३७ ॥

असङ्ख्येयकं त्रिधा, तद्यथा-परीतासङ्ख्येयकं युक्तासङ्ख्येयकं असङ्ख्येयासंख्येयकं चेति, पुनः प्रत्येकमेकैकं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदात् त्रिधेत्येवं नवविधमसंख्येयकमिति गाथार्थः ॥ १३७ ॥ अनन्तकं त्वष्टविधमित्यादर्शयन्नाह –

तिविहमणंतंपि तहा परित्त जुत्तं अणंतयाणंतं। एक्केक्कंपिय तिविहं जहण्णयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३८ ॥

तथाऽनन्तकमपि त्रिविधं, तद्यथा- परीतानन्तकं युक्तानन्तकं अनन्तानन्तकं चेति जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदात् पुनरेकैकं त्रिविधमित्येवं सूत्रेऽविशेषोक्तावपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेराद्यभेदद्वय एव प्रत्येकं त्रैविध्यमवगन्तव्यं, तृतीयभेदस्तु द्विप्रकार एव, तद्यथा-जघन्यमनन्तानन्तकं मध्यमं चानन्तानन्तकमिति, उत्कृष्टं त्वनन्तानन्तकं क्वचिदपि वस्तुनि न सम्भवतीति न तत् प्ररूप्यते, अतोऽनन्तकमष्टविधमिति गाथार्थः ॥ १३८ ॥ तदेवं सामान्यमात्रेण व्याख्यातं संख्येयकादिस्वरूपमथ विशेषतः सभावार्थं तद् व्याख्यातुमाह–

जंबुद्दीवो रिसवपुण्णो ससलागपडिमहसलागाहिं। जावइअं पडिपूरे तावइअं होइ संखेज्जं ॥ १३९ ॥

गणन संख्याने संख्येयादि भेदाः

अस्या गाथाया भावार्थं व्याख्याय पश्चादक्षरार्थं व्याख्यास्यामः, तत्र चेह संख्येयकादिस्वरूपज्ञापनप्रस्तावे जम्बूद्वीपसमान आयामविष्कम्भाभ्यां प्रत्येकं योजनलक्षप्रमाणो योजनसहस्रमवगाढो, रत्नप्रभापृथिव्या योजनसहस्रमानं प्रथमं रत्नकाण्डं भित्त्वा द्वितीये वज्रकाण्डे प्रतिष्ठित इत्यर्थः, वृत्ताकारत्वाच्च प्रमित्या " परिही तिलक्ख सोलससहस्स दो य सय सत्तवीसहिया । कोस तिय अट्ठवीस धणु सय तेरंगुलद्धहियं ॥१॥ " इति गाथाप्रतिपादितप्रमाणयुक्तो धान्यपल्यवत्पल्यः कल्प्यते, स चैवंप्रमाणः पल्यो बुद्धिकल्पनया सर्षपाणां तावद् भ्रियते यावज्जम्बूद्वीपवेदिकाया उपर्यपि सम्पूर्णशिखः सम्पद्यते, ते चैतद्गताः सर्षपाः किलासत्कल्पनया देवादिना केनचिदुत्क्षिप्यैको द्वीपे एकः समुद्र इत्येवं क्रमेण सर्वेऽपि प्रक्षिप्यन्ते, एवं चैते प्रक्षिप्यमाणा यत्र क्वापि द्वीपे समुद्रे वा निष्ठां यान्ति एतावत्पर्यवसानो जम्बूद्वीपादिरनवस्थितपल्यनामा पल्यः परिकल्प्यते, स च सर्षपाणां वेदिकाया उपर्यपि सप्रशिखः पूर्यते. शलाकापल्ये चैकसर्षपरूपा शलाका प्रक्षिप्यते, कोऽयं शलाकापल्य इति चेदुच्यते, सहस्रयोजनावगाढो योजनलक्षविस्तरः सातिरेकयोजनलक्षत्रयपरिधिपरिकलितो जम्बूद्वीपवेदिकापर्यन्तोच्चैस्त्वसमन्वितः पल्यो यादृशः पूर्वं परिकल्पितस्तादृशस्त्रयोऽन्येऽपि परिकल्प्यन्ते इति सर्वेऽप्यमी चत्वारः पल्या भवन्ति, तत्र प्रथमः क्रमेण परिवर्द्धमानमूर्त्तित्वादवस्थितरूपाभावादनवस्थित पल्य उच्यते, द्वितीयस्तु शलाकाभिर्भ्रियमाणत्वाच्छलाकापल्यो व्यपदिश्यते, तृतीयस्तु प्रतिशलाकाभिरापूर्यमाणत्वात् प्रतिशलाकापल्य इष्यते, चतुर्थस्तु महाशलाकापूरणीयत्वान्महाशलाकापल्योऽभिधीयत इति, अथ प्रकृतमुच्यते, यः पूर्वमनवस्थितपल्यः सर्षपाणां भृतो मुक्तः, तत्सर्षपा अपि पुनरुत्क्षिप्यन्ते, ततश्चैको द्वीपे एकश्च समुद्र इत्येवं प्रक्षिप्यमाणा यदा निष्ठां यान्ति तदा शलाकापल्ये द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते, सर्षपाश्च यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्वेण सह वृहत्तरोऽनव-

॥१२१॥

स्थितपल्यः सर्षपभृतः परिकल्प्यते, पुनः पुनः सोऽप्युत्क्षिप्य एकैकसर्षपप्रक्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च तृतीयशलाका प्रक्षिप्यते, ते च सर्षपाः प्रक्षिप्यमाणाः यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठिताः तत्पर्यन्तः पूर्वेण सह बृहत्तमोऽनवस्थितपल्यस्तथैव सर्षपभृतः परिकल्प्यते पुनः सोऽप्युत्क्षिप्य तेनैव क्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते शलाकापल्ये च चतुर्थी शलाका क्षिप्यते, एवं यथोत्तरं वृद्धस्यानवस्थितपल्यस्य भरणरिक्तीकरणक्रमेण तावद्वाच्यं यावदेकैकशलाकाप्रक्षेपेण शलाकापल्यो वेदिकाया उपर्यपि सप्रशिखो भ्रियतेऽपरां शलाकां न प्रतीच्छति, ततोऽनवस्थितपल्यः सर्षपभृतोऽपि नोत्क्षिप्यते किन्तु शलाकापल्य एवोद्ध्रियते, अयमप्यनवस्थितपल्याक्रान्तक्षेत्रात् परत एकैकसर्षपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, यदा च निष्ठितो भवति तदा प्रतिशलाकापल्यलक्षणे तृतीये पल्ये एकसर्षपरूपा प्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवास्थितं समुद्धृत्य शलाकापल्यनिष्ठास्थानात् परतस्तेनैव क्रमेण प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् शलाकापल्ये शलाका क्षिप्यते, इत्थं पुनरप्यनवस्थितपल्यपूरणरेचनक्रमेण पूर्ववत् शलाकापल्यः शलाकानां भ्रियते, ततोऽनवस्थितशलाकापल्ययोर्भृतयोः शलाकापल्य एवोत्पाट्य अनवस्थितपल्यनिष्ठास्थानात् परतः पूर्वोक्तक्रमेणैव प्रक्षिप्यते, ततः प्रतिशलाकापल्ये द्वितीया प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवास्थितपल्यं समुधृत्य शलाकापल्यनिष्ठास्थानात् परतस्तेनैव क्रमेण प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च शलाका क्षिप्यते, एवमनवस्थितपल्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण शलाकापल्यः पुनरपि शलाकाभिः पूर्यते, शलाकापल्यस्य चोत्पाटननिक्षेपणाभ्यां पूर्वोक्तन्यायेन प्रतिशलाकापल्ये तावत् प्रतिशलाकाः प्रक्षिप्यन्ते यावत् स ताभिः सप्रशिखः पूर्यते, यदा चैवं प्रतिशलाकापल्यः शलाकापल्योऽनवस्थितपल्यश्चेत्येते त्रयोऽपि सप्रशिखाः पूरिता भवन्ति तदा प्रतिशलाकापल्य एवोत्पाट्य द्वीपसमुद्रेषु तथैवैकैकसर्षपक्रमेण प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् महाशलाकापल्ये

प्रथमा एकसर्षपरूपा महाशलाका प्रक्षिप्यते, ततः शलाकापल्य उत्पाट्य तथैव द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, प्रतिशलाकापल्ये च प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपल्य उत्क्षिप्य तथैव द्वीपादिषु क्षिप्यते, शलाकापल्ये च शलाका निक्षिप्यते, एवमनवस्थितपल्योत्पाटनक्षेपणक्रमेण शलाकापल्यः शलाकानां भरणीयः शलाकापल्योद्धरणविकिरणक्रमेण तु प्रतिशलाकापल्यः प्रतिशलाकाभिः पूरणीयः प्रतिशलाकापल्योत्पाटनप्रक्षेपणाभ्यां तु महाशलाकापल्यो महाशलाकाभिः पूरयितव्यः, यदा तु चत्वारोऽपीत्थं परिपूर्णा भवन्ति तदोत्कृष्टं संख्येयकं रूपाधिकं भवति, इदमत्र तात्पर्य--यथोक्तेषु चतुर्षु पल्येषु भृतेषु ये सर्षपाः ये चानवस्थितपल्यशलाकापल्यप्रतिशलाकापल्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्राः सर्षपैर्व्याप्तास्तावत्संख्यमुत्कृष्टं संख्येयकमेकेन सर्षपरूपेण समधिकं भवति, इदं च तावदुत्कृष्टं संख्येयकं, जघन्यं तु द्वौ, न त्वेकः, संख्याव्यवहारे तस्यानधिकृतत्वादिति, जघन्योत्कृष्टयोस्त्वन्तराले यानि त्र्यादीनि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं संख्यातं, आगमे च यत्र क्वचिदविशेषितं संख्येयकग्रहणं करोति तत्र सर्वत्र मध्यममेव द्रष्टव्यमिति अभिहितं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नं त्रिविधं संख्येयकं, अथ नवविधमसंख्येयकं प्रागुद्दिष्टं निरूप्यते- इहोत्कृष्टसंख्येयकं येनैकेन सर्षपरूपेणाधिकमुक्तं तद्यदा तस्मिन्नेवोत्कृष्टसंख्यातराशौ प्रक्षिप्यते तदा जघन्यं परीतासंख्येयकं भवति, ततः परमस्यैव परीतासंख्येयकस्य मध्यमानि स्थानानि भवन्ति तावद्यावदिदमेवोत्कृष्टं परीतासंख्येयकं, कियत्प्रमाणं पुनरुत्कृष्टं परीतासंख्यातमिति चेद्, उच्यते, अस्मिन्नेव जघन्यपरीतासंख्येयके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावत्संख्याः प्रत्येकं जघन्यपरीतासंख्येयकस्वरूपा राशयो व्यस्थाप्यन्ते, ततः परस्परं गुण्यते, तैश्च परस्परं गुणितैर्यो राशिर्भवति स एकेन रूपेण हीन उत्कृष्टं परीतासंख्येयकं भवति, अत्र विनेयानां सुखप्रतिपत्त्यर्थमुदाहरणमात्रं किञ्चिदुच्यते, तत्र जघन्यपरीतासंख्येयके सद्भावतोऽसंख्येय-

रूपात्मकेऽप्यसत्कल्पनया किल पञ्च रूपाणि सम्प्रधार्यन्ते, ततः पंचैव वाराः पञ्च पंच व्यवस्थाप्यंते, तद्यथा-५। ५। ५। ५। ५।, अत्राद्यःपंचप्रमाणो राशिरुत्तरेण पंचप्रमाणेन राशिना गुणितो जाता पंचविंशतिः, सा च पंचभिराहता जातं पंचविंशं शतमित्यादि-क्रमेणामीषां राशीनां परस्पराभ्यासे जातानि पंचविंशत्यधिकान्येकत्रिंशच्छतानि ३१२५, एष कल्पनया एतावन्मानः सद्भावतस्त्व-संख्यातस्वरूपो राशिरेकेन रूपेण हीन उत्कृष्टं परीतासंख्येयकं सम्पद्यते, यदा तु येन रूपेणोनः प्रतिपादितोऽयं राशिस्तदपि तु रूपं गण्यते तदा जघन्ययुक्तासंख्येयकं जायते, अस्मिंश्च जघन्ये युक्तासंख्येयके यावन्ति रूपाणि प्राप्यन्ते पूर्वोक्तायां आवलिकायामपि तावन्तः समया भवन्तीति प्रतिपत्तव्यं, अतः सूत्रे यत्र क्वचिदावलिका गृह्यते तत्र सर्वत्र जघन्ययुक्ताऽसंख्येयकतुल्यसमयराशिमानाऽसौ द्रष्टव्या, इतश्च जघन्ययुक्ताऽसंख्येयकराशेः परत एकोत्तरया च वृद्ध्या यानि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं युक्ताऽसंख्येयकमवसेयं तावद्यावदुत्कृष्टं युक्ताऽसंख्येयकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं युक्ताऽसंख्येयकं भवतीत्युच्यते, जघन्यकयुक्तासंख्येकराशिस्तेनैव राशिना गुणित एकेन रूपेणोन उत्कृष्टं युक्ताऽसंख्येयकं भवति, यदि पुनस्तदपि रूपं गण्यते तदा जघन्यमसंख्येयासंख्येयकं भवति, ततः परमेकोत्तरया वृद्ध्या यानि संख्यास्थानानि तत् समस्तं मध्यममसंख्येयासङ्ख्येयकं बोद्धव्यं, यावदुत्कृष्टमसंख्येयासं-ख्येयकं न प्राप्नोति, कियत् पुनस्तदुत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं स्याद्?, उच्यते, जघन्ये असंख्येयासंख्येयके यावन्ति रूपाणि लभ्यन्ते तावत्-संख्याः प्रत्येकं जघन्या असङ्ख्येयाऽसङ्ख्येयात्मका एव राशयो व्यवस्थाप्यन्ते, एते च राशयः पूर्ववत् परस्परं गुणिता यं राशिमुत्पा-दयन्ति स एकेन रूपेण हीन उत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं भवति, उदाहरणं चात्राप्युत्कृष्टपरीतासंख्येयकोक्तानुसारेण वाच्यम्, समान-न्यायत्वात्, केवलं तत्राभ्यस्तराशिभ्योऽत्र महान्तो राशयः परस्परं गुणनीया इत्येतावन्मात्रकृतो विशेषः, यदा च तदपि रूप-

मस्मिन्नेव राशौ क्षिप्यते तदा जघन्यं परीतानन्तकं सम्पद्यते, एवमेकीयाचार्यमतं तावद्दर्शितं, अन्ये त्वाचार्या उत्कृष्टमसंख्येया-संख्येयकमन्यथा प्ररूपयन्ति, तथाहि तद्वचः -जघन्यासंख्येयासंख्येयकराशेर्वर्गः क्रियते, तस्यापि वर्गराशेः पुनर्वर्गो विधीयते, तस्यापि च वर्गवर्गराशेः पुनरपि वर्गो निष्पाद्यते, एवं च वारत्रयं वर्गे कृतेऽन्येऽपि प्रत्येकमसंख्येयस्वरूपा दश राशयस्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, तद्यथा—" लोगागासपएसा धम्माधम्मेगजीवदेसा य । दव्वट्ठिया निओया पत्तेया चेव बोद्धव्वा ॥ १ ॥ ठिइबंधज्झवसाणे अणुभागा जोगछेयपलिभागा । दुण्ह य समाण समया असंखपक्खेवया दस उ ॥ २ ॥ " अयमर्थः,—लोकाकाशस्य सर्वस्यापि यावन्तः प्रदेशाः तथा धर्मास्तिकास्याधर्मास्तिकायस्यैकस्य च जीवस्य यावन्तः प्रदेशाः "दव्वट्ठिया निओय" त्ति सूक्ष्माणां बादराणां चानन्तकायिकवनस्पतिजीवानां शरीराणीत्यर्थः, ' पत्तेया चेव ' त्ति पृथिव्यप्तेजोवायुप्रत्येकवनस्पतिद्वीन्द्रियत्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियलक्षणाः सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणो जीवा इत्यर्थः, 'ठिइबंधज्झवसाण' त्ति, ज्ञानावरणादिकर्मणां स्थितिबन्धस्य कारणभूतान्यध्यवसायस्थानानि स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानानि तान्यपि सर्वाणि, अत्राह-नन्वत्रासंख्येयकविचारे प्रस्तुतेऽसंख्यातस्वरूपा एव राशयः प्रक्षेपेऽधिक्रियन्ते न संख्याताटमकाः,तेषामल्पत्वेनेहाकिञ्चित्करत्वात्, नाप्यनन्ताअनन्तानामसंख्येयकेऽनुप्रवेशायोगात् तत् किमेतानि स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानान्यसंख्येयानि येनेहाधिक्रियन्ते?,उच्यते, एवमेतत्, तथाहि-ज्ञानावरणीये जघन्योऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः स्थितिबन्धः, उत्कृष्टस्तु त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः, मध्यमपदे त्वेकद्वित्रिचतुरादिसमयाधिकान्तर्मुहूर्त्तादौ त्वयमसंख्येयभेदः, एषां च स्थितिबन्धानां निर्वर्त्तकान्यध्यवसायस्थानानि प्रत्येकं भिन्नान्येव, एवं सत्येकस्मिन्नपि ज्ञानावरणेऽसंख्येयानि स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानानि लभ्यन्ते, एवं दर्शनावरणादिष्वपि वाच्यमिति, असंख्येयकत्वममीषां व्यक्तमेव, 'अणुभाग' त्ति अनुभागाः ज्ञानावर-

णादिकर्मणां स्थितिबन्धे जघन्यमध्यमादिभेदभिन्ना रसविशेषाः असंख्येया एव, एतेषां चा भागविशेषाणां निर्वर्त्तकान्यसंख्येयलोकाकाशप्रदेश प्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति, अतोऽध्यवसायस्थानकारणभूतानामसंख्येयत्वात्तत्कार्यभूता अनुभागविशेषा अप्येतावन्तो द्रष्टव्याः, कारणभेदाश्रितत्वात् कार्यभेदानां, "जोगछेयपलिभाग" त्ति, योगो मनोवाक्कायविषयं वीर्यं तस्य केवलिप्रज्ञाछेदेन छिद्यमानस्य प्रतिविशिष्टा निर्विभागा भागा योगच्छेदप्रतिभागास्ते च निगोदादीनां संज्ञिपंचेन्द्रियपर्यन्तानां जीवानामाश्रिता जघन्यादिभेदभिन्ना असंख्येया मन्तव्याः, 'दुण्ह य समाण समयत्ति' द्वयोश्च समयोः-उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाललक्षणयोः समया असंख्येयस्वरूपाः, एवमेते प्रत्येकमसंख्येयस्वरूपा दश क्षेपाः पूर्वोक्ते वारत्रयवर्गिते राशौ प्रक्षिप्यन्ते, इत्थं च यो राशिः पिण्डितः सम्पद्यते स पुनरपि पूर्ववद्वारत्रयं वर्ग्यते, एवं च यो राशिर्भवति तत एकस्मिन् रूपे पातिते उत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं भवति ॥ उक्तं नवविधमप्यसंख्येयकं, साम्प्रतं गुद्दिष्टमष्टविधमनन्तकमभिधीयते, तत्रोत्कृष्टासंख्येयासंख्येयकभणने यद्रूपं पातितं तद्यदा तस्मिन्नेव राशौ प्रक्षिप्यते तदा जघन्यं परीतानन्तकं भवति, ततः परमेकोत्तरया वृद्ध्या यानि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं

^९८ यावद् उत्कृष्टं परीतानंतकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं परीतानन्तकं भवतीति, उच्यते, जघन्ये परीतानन्तके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावत्संख्याः प्रत्येकं जघन्यपरीतानन्तकप्रमाणा राशयो व्यवस्थाप्यन्ते, पूर्ववच्च ते परस्परं गुणिताः सन्तो यं राशिमुत्पादयन्ति स एकेन रूपेणोन उत्कृष्ट परीतानन्तकं भवत्युदाहरणभावनाऽत्रापि पूर्ववदिति, येन च रूपेणोनोऽसौ राशिर्यदा तदपि गण्यते तदा जघन्यं युक्तानन्तकं भवति, एतज्जघन्ययुक्तानन्तकराशिप्रमाणश्चाभव्यराशिः केवलिभिर्दृष्ट इति प्रतिपत्तव्यं, अतः परमेकोत्तरवृद्ध्या यानि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं युक्तानन्तकमवसेयं यावदुत्कृष्टं युक्तानन्तकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं

युक्तानन्तकं स्यादिति, तदुच्यते, यदा जघन्ययुक्तानन्तकराशिस्तेनैव राशिना गुण्यते रूपं चैकं ततः पात्यते तदोत्कृष्टं युक्तानन्तकं भवति, यदा च तदपि पातितं रूपं गण्यते तदा जघन्यमनन्तानन्तकं सम्पद्यते, ततः परमेकोत्तरवृद्धया संख्यास्थानानि मध्यममनन्तानन्तकं, उत्कृष्टं त्वनन्तानन्तकं नास्त्येवेति भावः, अन्ये त्वाचार्याः प्रतिपादयंति-जघन्यमनन्तानन्तकं पूर्ववद्वारात्रयं वर्ग्यते, ततस्तस्मिन्नेव राशौ एते षडनन्तकप्रक्षेपाः प्रक्षिप्यन्ते, तद्यथा—" सिद्धा निगोयजीवा वणस्सई काल पोग्गला चेव । सव्वमलोगागासं छप्पेते णंतपक्खेवा ॥ १ ॥ अयमर्थः—सर्वे सिद्धाः सर्वेऽपि सूक्ष्मबादरनिगोदजीवाः प्रत्येकसाधारणभेदभिन्नाः सर्वे च वनस्पतयः सर्वोऽपि चातीतानागतवर्त्तमानकालसमयराशिः सर्वलोकवर्त्ती च सर्वःपुद्गलसमूहः लोकालोकस्वरूपस्य च सर्वस्याप्याकाशस्य प्रदेशाः, एते षडप्यनन्तानन्तकविचारेऽत्र प्रस्तुते स्वयमनन्तस्वरूपाः प्रक्षेपकाः प्रस्तुतराशौ प्रक्षिप्यन्ते, अत्राह—अनन्तकविचारस्यात्र प्रस्तुतत्वादनन्तात्मका एव राशयः प्रक्षेप्तव्याः, सङ्ख्यातासङ्ख्यातराश्योः स्वल्पत्वेनाकिञ्चित्करत्वात्, तत्र च वनस्पतिग्रहणे प्रत्येकवनस्पतय एवाधिकाः प्राप्यन्ते, साधारणानां 'निगोयजीवा' इत्यनेन पूर्वमेव गृहीतत्वात्, प्रत्येकवनस्पतिभिश्च प्राप्तैरपि न कश्चिदुपयोगः, स्वल्पत्वादिति, नैतदेवमभिप्रायापरिज्ञानाद्, एतदेव हि निगोदजीवानन्तकं प्रत्येकजीवाधिक्यविशेषितं राशेर्वृद्ध्यापादनार्थं वनस्पतिग्रहणेन द्वितीयवारं प्रक्षिप्तं, इह हि पौनरुक्त्यचिन्ता नोपयोगिनी राशिवृद्ध्यापादनस्यैव साध्यत्वात्तथैकस्यापि राशेर्वारद्वयप्रक्षेपेण सम्पद्यत एवेत्यलं विस्तरेण, एतैश्च षड्भिरप्यनन्तकप्रक्षेपैः पूर्वराशौ प्रक्षिप्तैर्यो राशिरापद्यते स पुनरपि पूर्ववद्वारात्रयं वर्ग्यते, तथाऽप्युत्कृष्टमनन्तानन्तकं न भवति, ततश्च केवलज्ञानं केवलदर्शनं च ज्ञेयादिभेदात् प्रत्येकमनन्तभेदभिन्नं प्रक्षिप्यते, ततश्चोत्कृष्टमनन्तानन्तकं भवतीति प्रस्तुतप्रकरणचूर्णावुक्तं, सर्वस्यैव वस्तुजातस्य संगृहीतत्वाद्, अतः परं

वस्तुतत्त्वस्यैव संख्याविषयस्याभावादिति भावः, अनुयोगद्वारसूत्राभिप्रायस्तु इत्थमप्युत्कृष्टमनन्तानन्तकं न प्राप्यते, अजघन्योत्कृष्टस्थानानामेव तत्र प्रतिपादितत्वादतस्तन्मतेनेहानन्तकस्याष्टविधत्वमुच्यते, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति, सूत्रे च यत्र क्वचिदनन्तानन्तकं गृह्यते तत्र सर्वत्राजघन्योत्कृष्टं द्रष्टव्यमिति ॥ प्ररूपितं संख्यातमसंख्यातमनन्तं च सप्रभेदं, तत्प्ररूपणे च " जंबुद्दीवो सरिसवपुण्णो " इत्यादिगाथायाः कथितो भावार्थः, इदानीमक्षरार्थ उच्यते—तत्र जम्बूद्वीपग्रहणेन जम्बूद्वीपसमानस्य प्रथमं व्यवस्थापितत्वात्तदुपलक्षितोऽनवस्थितपल्यो गृह्यते, शलाकाप्रतिशलाकाशब्दाभ्यामपि शलाकाप्रतिशलाकापल्यौ गृहीतौ, एतौ चोपलक्षणं महाशलाकापल्यस्य, ततश्च जम्बूद्वीपः-अनवस्थितपल्यो यो वर्त्तते सर्षपपूर्णः, कथं ?, सह, कैः ?—शलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकापल्यैः, स किमित्याह— " जावइयं पडिपूरि " त्ति आर्षत्वाद्यावता सर्षपसमूहेन प्रतिपूर्येत—पूर्वोक्तविस्तरक्रमेण सप्रशिखतया निरन्तरं भ्रियेत, तावत् सर्षपनिकुरुम्बं सर्षपाक्रान्तद्वीपसमुद्रसंख्यया सह रूपोनकमुत्कृष्टं संख्यातं भवति, तद्रूपप्रक्षेपे तु जघन्यं परीतासंख्येयकं सञ्जायत इत्यादि स्वयमेव द्रष्टव्यं, सूत्रकारेण तु नोक्तं, संख्यातस्वरूपे प्रोक्ते तस्य सुखावसेयत्वादिति गाथार्थः ॥ १३९ ॥ तदेवमुक्तं श्रुतसंख्यानगणनसंख्यानभेदभिन्नं संख्यानमथ तन्निषेधस्वरूपं नोसंख्यानमभिधित्सुराह—

नोसंखाणं नाणं दंसण चरणं नयप्पमाणं च । पंच चउ पंच पंच य जहाणुपुव्वीए नायव्वा ॥ १४० ॥

'नोसंख्यानं' संख्यानानिषेधरूपं तल्लक्षणं यत् प्रमाणं भावप्रमाणमित्यर्थः, तदिह ज्ञानदर्शनचारित्रनयभेदात् चतुर्विध-

मवसेयम्, एतेऽपि च ज्ञानादयोऽर्थाश्चत्वारोऽपि 'यथाऽऽनुपूर्व्या' यथासङ्ख्यं पञ्चचतुःपञ्चपञ्चस्वरूपा ज्ञातव्याः, तत्राभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानभेदात् ज्ञानस्य पञ्च भेदाः पूर्वं ज्ञानद्वारे, दर्शनस्य तु चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदर्शनभेदाच्चत्वारो भेदा दर्शनद्वारे चारित्रस्य तु सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रभेदात् पञ्च भेदाः संयमद्वारे विस्तरेण व्याख्याता एव, नयभेदाः पुनर्नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दलक्षणाः पञ्च, तत्र नयन्त्येकांशेन वस्त्ववबोधगोचरं प्रापयन्तीति नयाः, नीयते एकांशवस्त्ववबोधविषयं प्राप्यतेऽमीभिरिति वा नयाः, नीतयो वा वस्त्वेकांशपरिच्छेदस्वरूपा नयाः, अनन्तधर्मात्मके वस्तुन्येकांशाध्यवसायात्मका नया इत्यर्थः, ते च नैगमादयस्तदुक्तम्—"नेगमसंगहववहार उज्जुसुए चेव होइ बोद्धव्वे। सद्दे य समभिरूढे एवंभूए य मूलनया ॥ १ ॥" तत्र सामान्यं चास्ति विशेषाश्च सन्तीत्यादिप्रकारेण परस्परनिरपेक्षसामान्यविशेषाद्यभ्युपगमरूपा नैकेऽपि तु वहवो गमा वस्तुपरिच्छेदा यस्यासौ निरुक्तविधिना ककारलोपान्नैगमः, सामान्यविशेषात्मकत्वेन अनुयोगद्वारोक्तनिलयनप्रस्थकग्रामोदाहरणाद्यभिहितप्रकारैर्वा बहुरूपवस्त्वभ्युपगमपरो वा नयो नैगम इत्यर्थः, सर्वमपि भुवनत्रयान्तर्वर्ति वस्तुनिकुरुम्बं संगृह्णाति—सामान्यरूपतया एकत्वेनाध्यवस्यतीति संग्रहः, केवलसामान्याभ्युपगमपरो नयः संग्रह इत्यर्थः, व्यवहरणं व्यवहारो लौकिकप्रवृत्तिरूपस्तदभ्युपगमपरो नयोऽपि व्यवहारः, अथवा व्यवह्रियते लौकिको व्यवहारः सर्वोऽपि प्रवर्त्यतेऽनेनेति व्यवहारः, प्रायः केवलविशेषाभ्युपगमपरो नयो व्यवहार इत्यर्थः, जलाहरणव्रणपिण्डीप्रदानादिके हि लोकव्यवहारे घटनिंबादयो विशेषा एवोपकुर्वाणा दृश्यन्ते, न पुनस्तदतिरिक्तं घटादिसामान्यमिति विशेषानेव सत्त्वेनासौ मन्यते न सामान्यं, प्रायो लोकव्यवहारानुपकारित्वाद्विशेषव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वाच्चेति विशेषवाद्ययमुच्यत इति, ऋज्वतीतानागत-

परकीयपरिहारेण प्रांजलं वस्तु सूत्रयति-अभ्युपगच्छतीति ऋजुसूत्रः, वर्त्तमानकालभावि स्वकीयमेव च यो वस्त्वभ्युपगच्छति स नय ऋजुसूत्र इत्यर्थः, 'शप् आक्रोशे' शब्द्यते-प्रोच्यतेऽर्थोऽनेनेति शब्दः-अर्थवाचको ध्वनिस्तत्प्रधानो नयोऽपि शब्दः, अयं हि शब्दमेव-प्रधानमिच्छत्यर्थं तु गौणं, शब्दवशेनैवार्थप्रतिपत्तेः, संज्ञाशब्दविकलस्यार्थस्य क्वाप्यप्रतीतेः शब्द एव प्रधानं न त्वर्थ इति भावः, अपरं चायं शब्दनयः पूर्वनयेभ्यो विशुद्धत्वान्नामस्थापनाद्रव्येन्द्रा न सन्त्येवेति मन्यते, इन्द्रकार्याकरणात् खपुष्पवादिति, भावेन्द्र-मेव च सन्तमभ्युपगच्छति इन्द्रकार्यकरणादिति, तटस्तटी तटं दाराः कलत्रं भार्येत्यादयो भिन्नलिंगाः शब्दाः वृक्षो वृक्षौ वृक्षाः इत्यादयो भिन्नवचनाश्च ध्वनय एकार्था इति च न मन्यते, लिंगवचनभेदात्, स्त्रीपुरुपादिशब्दवदिति । इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्या-दींस्तु समानलिङ्गवचनान् शब्दानेकार्थान् प्रतिपद्यते वक्ष्यमाणनयाऽपेक्षया अविशुद्धत्वादिति । इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादीनां पर्यायशब्दतया रूढानामपि पृथक् पृथक् भिन्नानर्थान् समभिरोहति-समभिश्रयतीति समभिरूढः, अयं हि नयः शब्दप्रधानोऽपि पूर्वस्माद्विशुद्धत्वादित्थं मन्यते-इंद्रशक्रादयः पर्यायशब्दा नैकार्था भिन्ननिमित्तत्वाद् घटपटादिशब्दवत्, तथाहि-इन्दनात् इंद्रः शकनाच्छक्रः पूर्दारणात् पुरन्दर इत्यादीनां भिन्नान्येव निमित्तानि, तथा 'घट चेष्टाया' मिति विशिष्टचेष्टावानर्थो घट उच्यते 'कुट कौटिल्य' इति कौटिल्ययोगात्तु कुटः 'उभ उंभ पूरण' इति कुत्सितपूरणाच्च कुम्भ इत्यादिपर्यायाणामिति भिन्नान्येव निमित्तानि, यदि च निमित्तभेदेऽपि ध्वनीनामेकार्थत्वमभ्युपगम्यते तदाऽतिव्याप्तिर्घटवृक्षादिशब्दानामप्येकार्थत्वप्रसंगादिति, वक्ष्यमाणनयापेक्षया चासौ नयोऽविशुद्धत्वाद् घटनादिकोऽर्थः स्ववाचकघटादिशब्दाभिधेयं चेष्टादिकमर्थमकुर्वाणोऽपि तद्योग्यतया घटादिशब्दवाच्यो भवति

घटादिशब्दश्च तद्वाचको भवतीति मन्यत इति, यथा शब्दो व्यवस्थितस्तथैव चार्थो यथा चार्थस्तथैव शब्द इत्येवंस्वरूपं प्रकारं भूतः-प्राप्त एवंभूतो नयः, इदमुक्तं भवति-अयमपि नयः शब्दप्रधानो घटकुटकुम्भादिपर्यायध्वनीनां च भिन्नार्थत्वमुपगच्छति, केवलं पूर्वस्माद्विशुद्धत्वादयं विशेषो द्रष्टव्यः-यो घटादिशब्दवाच्यत्वेनोक्तोऽर्थः स यदा जलाहरणादिक्रियावस्थासु योषिन्मस्तकाद्यारूढः स्वाभिधायकध्वनिवाच्यं चेष्टादिकमर्थं करोति तदैव घटादिस्तदैव च घटादिशब्दवाच्यो नान्यदा, प्रमाणयति चात्रायं प्रस्तुतनयः-स्थानस्थितो निश्चेष्टो घटो न भवत्येव घटः, चेष्टालक्षणस्य घटशब्दवाच्यार्थस्याभावात्पर्वतादिवदिति, घटशब्दोऽपि निश्चेष्टाऽवस्थायां घटस्य वाचकत्वेन नैव प्रवर्त्तते, स्वाभिधेयस्याभावात् पटादिशब्दवदित्येवं कुटकुम्भेन्द्रशक्रादावपि भावना कार्येत्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरभयात्, स्वस्थाने विशेषावश्यकादौ प्रपञ्चेनोक्तत्वाच्चेति। एते नैगमादयः सप्त मूलभेदरूपा नया उत्तरभेदापेक्षया त्वमी समयेऽनेकविधाः प्रोक्ताः, 'एक्केक्को य सयविहो सत्त नयसया हवंति एमेव' इत्यादिवचनादिति, आह-ननु यद्यमी आगमेऽनेकविधाः प्रोक्ताः, तत् किमत्र स्वल्पभेदाभिधानं, मूलनया एवेह विवक्षिता इति चेन्ननु तेऽपि सप्तोक्ताः, किमितीह पञ्चाभिधीयन्ते, साधूक्तं, किन्तु शब्दसमभिरूढैवंभूतलक्षणास्त्रयो नया यथोत्तरविशुद्धत्वेनाभ्युपगमभेदेऽपि शब्दप्रधानत्वसामान्यं न व्यभिचरंतीत्येकशब्दनयत्वेन विवक्षिताः, ततो नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रलक्षणाश्चत्वारो मूलनयाः, पञ्चमस्तु शब्दनय इत्यदोष इति गाथार्थः ॥ १४० ॥ ज्ञानप्रमाणं मतिश्रुतज्ञानादिभेदात् पंचधा प्रोक्तमेतच्च प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् संक्षेपतो द्विविधमपि भवतीति दर्शयन्नाह—

पच्चक्खं च परोक्खं नाणपमाणं समासओ दुविहं । पच्चक्खमोहिमणकेवलं च पारोक्ख मइसुत्ते ॥ १४१ ॥

प्रत्यक्ष परोक्षभेदौ

ज्ञानप्रमाणं समासतः-संक्षेपतो द्विविधमेव, तद्यथा-प्रत्यक्षं परोक्षं च, तत्र 'अशु व्याप्तौ' वित्यस्य धातोरश्नुते ज्ञानात्मनाऽर्थान् व्याप्नोतीत्यक्षो-जीवः 'अश भोजने' इत्यस्य वा अश्नाति भुंक्ते पालयति वा सर्वार्थानित्यक्षो-जीव एव, प्रतिगतमाश्रितमक्षं प्रत्यक्षमिति 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये' ति द्वितीयातत्पुरुषः समासः, अन्ये त्वक्षमक्षं प्रति वर्त्तत इत्यव्ययीभावसमासं विदधति, तच्च न युज्यते, अव्ययीभावस्य नपुंसकलिङ्गत्वेन प्रत्यक्षशब्दस्य त्रिलिङ्गतार्थानुपपत्तेः, दृश्यते चेयं, प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षं ज्ञानमिति दर्शनात् तस्माद्यथादर्शिततत्पुरुष एवायं, इन्द्रियनिरपेक्षस्यैवात्मनः साक्षादर्थं यद्दर्शयति तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः, तच्चावधिमनःपर्यायकेवलस्वरूपमेव, अस्यैवेन्द्रियनिरपेक्षतयाऽर्थपरिच्छेदकत्वसम्भवादिति, इदं चागमे नोइन्द्रियप्रत्यक्षत्वेनोक्तं, नोशब्दस्य सर्वनिषेधवचनत्वाद्यत्रेन्द्रियं सर्वथैव न व्याप्रियते किन्तु जीव एव साक्षादर्थं पश्यति तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षमवधिमनःपर्यायकेवलात्मकमेवेत्येकार्थत्वान्न कश्चिद्विरोधः, अक्षस्य-जीवस्य परं इंद्रियादिभिर्व्यवहितमिति परोक्षं, तच्च मतिज्ञानश्रुतज्ञानभेदतो द्विविधमेतज्ज्ञानद्वयस्यैवेंद्रियसापेक्षस्यार्थपरिच्छेदादिति गाथार्थः ॥ १४१ ॥ मतिश्रुते अपि विशेषतो निरूपयितुमाह—

इंदियपच्चक्खंपि य अणुमाणं उवमयं च मइनाणं । केवलिभासियअत्थाण आगमो होइ सुयजाणं ॥ १४२ ॥

परोक्षतया यदुक्तमनन्तरं मतिज्ञानं तद् द्विविधं, इन्द्रियप्रत्यक्षमपिशब्दादिन्द्रियपरोक्षं चेत्यपि द्रष्टव्यं, तत्रेन्द्रियैः स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रलक्षणैः सहकारिकारणभूतैरक्षं-जीवं प्रति गतमिन्द्रियप्रत्यक्षं, यत्रेन्द्रियाण्येव साक्षाद्वस्तु पश्यन्ति न तु जीवस्तच्छ्रो-

त्रादीन्द्रियद्वारेणोत्पन्नत्वादिन्द्रियाणां साक्षाद्भूतं जीवस्य तु परोक्षं लोके प्रत्यक्षतया रूढं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शविषयं मतिज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षमुच्यत इत्यर्थः, यत्र त्विन्द्रियाण्यपि धूमलिङ्गादिद्वारेणाग्न्यादिकं वस्तु गृह्णन्ति न साक्षात्तदिन्द्रियाणामपि परोक्षत्वादिन्द्रियपरोक्षमुच्यते, तच्च किं तदिति सूत्रकार एव दर्शयति-अनुमानमौपम्यं चेति, अनु लिंगग्रहणसम्बन्धस्मरणाभ्यां पश्चान्मीयते-परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेत्यनुमानं, तच्च कृतकत्वधूमवत्त्वादिलिंगेभ्यः शब्दपर्वतादिष्वनित्यत्वाग्निमत्त्वादिसाध्यवस्तुनिश्चयरूपं द्रष्टव्यं, औपम्यं सादृश्यं, क्वचिदिन्द्रियानिश्चये वस्तुनि ततः सादृश्यात्तन्निश्चयो भवति, यथा गोसदृशो गवयो भवतीति पूर्वगृहीतसङ्केतस्य प्रमातुः कदाचिदटव्यां गतस्य गोसादृश्यदर्शनाद् गवयनिश्चयः, तदेतद् द्विविधमपि ज्ञानं कृतकत्वादिभिः सादृश्येण च व्यवधानादिन्द्रियपरोक्षमुच्यते, अभावार्थापत्तिलक्षणमपि प्रमाणद्वयमिन्द्रियपरोक्षमस्ति, केवलमनुमानेऽन्तर्भावादिह पृथक् नोक्तं, शब्दरूपं तु श्रुतज्ञानं वक्ष्यते, प्रत्यक्षं त्विन्द्रियप्रत्यक्षतया प्रोक्तमिति प्रमाणषट्कसंग्रहः । तदेवमिन्द्रियप्रत्यक्षमिन्द्रियपरोक्षं चेति भेदद्वयरूपतया निरूपितं मतिज्ञानम्, अथ श्रुतज्ञानस्वरूपमाह-'केवलभासिये' त्यादि, केवलं-केवलज्ञानं तेन भासिताः-प्रकटिता येऽर्थास्तेषां प्रतिपादकत्वेन सम्बन्धी य आगमो-द्वादशांगीरूपस्तच्छ्रुतज्ञानं शब्दप्रमाणरूपं भवति, अत्रापीन्द्रियाणां शब्दस्य च व्यवधायकत्वात् पूर्वगाथोक्तपरोक्षताऽस्त्येवेति गाथार्थः ॥१४२॥ उक्तं ज्ञानप्रमाणमथ चक्षुर्दर्शनादिभेदात् यत् चतुर्विधं दर्शनप्रमाणं सामायिकादिभेदात् पंचविधं चारित्रप्रमाणं नैगमसंग्रहादिभेदतः पंचविधं नयप्रमाणमिति दर्शयन्नाह—

चक्खुदंसणमाई दं ण चरणं च सामइयमाई । नेगमसंगहववहारुज्जु ए चेव द नया ॥ १४३ ॥

पूर्वं व्याख्यातार्थैवेयं ॥ इह च ज्ञानदर्शनादीनामपि गुणत्वात् किमिति गुणप्रमाणात् पृथगुक्तानि ज्ञानदर्शनादिप्रमाणानीति न प्रेर्यं, शिष्यमतिव्युत्पादनफलत्वाद्विस्तरस्येति गाथार्थः ॥१४३॥ तदेवं प्रतिपादितं सर्वमपि भावप्रमाणं, तत्र च प्रतिपादिते प्रोक्तं द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्विधमपि प्रमाणं, अनेन च द्रव्याणि प्रमीयन्ते अत एव द्रव्याणां प्रमाणं द्रव्यप्रमाणमितिव्युत्पत्तेर्द्रव्यप्रमाणद्वारामिदमुच्यते, इह च मिथ्यादृष्टिसास्वादनादिचतुर्दशजीवसमासलक्षणानि जीवद्रव्याणि प्रस्तुतानि वर्त्तन्ते, अतस्तान्येवानेन चतुर्विधप्रमाणेन प्रमीयमाणानि प्रत्येकं यावन्ति भवन्ति तदेतद्दर्शयितुमाह—

मिच्छादव्वमणंता कालेणोसप्पिणी अणंताओ । खेत्तेण भिज्जमाणा हवंति लोगा अणंताओ ॥ १४४ ॥

इह द्रव्यतो मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्तानि भवन्ति,कालेन-कालप्रमाणेन पुनर्मीयमानानि तान्येव मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति, किमुक्तं भवति?-अनन्तासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समयाः प्राप्यन्ते सर्वलोकवर्त्तीन्येकेन्द्रियादिमिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यपि सर्वाणि तावन्ति भवन्तीति, क्षेत्रेण-पुनः क्षेत्रप्रमाणेन मीयमानानि तान्येव मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्ता लोका भवन्ति, अनन्तेषु लोकाकाशेषु यावन्तः प्रदेशास्तावन्ति भवन्तीत्यर्थः, भावप्रमाणेनेह मानं नोक्तं, तस्य द्रव्यक्षेत्रकालप्रमाणान्तर्गतस्यापि प्रमाणत्वेन व्यापारात्, तथाहि-संख्यातासंख्यातानन्तस्वरूपा संख्या भावप्रमाणेऽधीता, संख्ययैव चानया मुख्यतो द्रव्याणि मीयन्ते, द्रव्यक्षेत्रकालास्तु सङ्ख्येया एवोपाधित्वेन वर्तमाना गुणभूता एव, तस्मान्मुख्यतः सर्वत्रान्तर्गतेन भावप्रमाणेनैव द्रव्याणि मीयन्ते इति न तदिह पृथगुक्तमित्येवमन्यत्रापि भावनीयमिति गाथार्थः ॥ १४४ ॥ अथ सास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्टिविषयं प्रमाणमाह—

एगाईया भज्जा सासायण तहय सम्ममिच्छा य। उक्कोसेणं दुण्हवि पल्लस्स असंखभागो उ ॥ १४५ ॥

सास्वादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्चाध्रुवत्वाल्लोके कदाचिद् भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदैकादयो भाज्या-
विकल्पनीयाः, प्रत्येकमेको वा द्वौ वा त्रयो वा भवन्ति यावदुत्कृष्टतो द्वयोरपि राश्योः प्रत्येकममीषां क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागः
प्राप्यते, भावार्थस्त्वयं—क्षेत्रपल्योपमस्यासङ्ख्येयभागे यावन्तः क्षेत्रप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः प्रत्येकं सास्वादनसम्यग्दृष्टयः सम्य-
ग्मिथ्यादृष्टयश्चोत्कृष्टतः कदाचिद्भवन्तीति भाव इति गाथार्थः ॥ १४५ ॥ अथाविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनां प्रमाणमाह—

पल्लाऽसंखियभागो अविरयसम्मा य देसविरया य। कोडिसहस्सपुहुत्तं पमत्त इयरे उ संखेज्जा ॥ १४६ ॥

इहाविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तराशीनां ध्रुवत्वात् सामान्यतः सर्वलोकमाश्रित्य न कदाचित् व्यवच्छेदोऽत एत-
दिह चिंत्यते-विवक्षितकाले प्रत्येकमेते कियन्तः प्राप्यन्ते?, तत्राविरतसम्यग्दृष्टयो जघन्यतः क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागवर्त्तिप्रदेश-
राशिप्रमाणा लभ्यन्ते, उत्कृष्टतोऽप्येतावन्त एव, केवलमसंख्यातस्यासंख्यातभेदत्वाज्जघन्यादुत्कृष्टमसंख्यातगुणं द्रष्टव्यम्, देशविरता
अप्येतावत्प्रमाणा एव, केवलं सोऽपि पल्योपमासंख्येयभागोऽविरतसम्यग्दृष्टीनां बृहत्तरोऽमीषां तु लघुतर इति द्रष्टव्यमिति,
'कोडिसहस्सपुहत्तं पमत्त' त्ति प्रमत्ताः-पूर्वोक्तशब्दार्थाः, प्रमत्तसंयता इत्यर्थः, ते सामान्येन पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु जघन्यतः
कोटिसहस्रपृथक्त्वमुत्कृष्टतोऽपि कोटिसहस्रपृथक्त्वं भवन्ति, द्विप्रभृत्या नवभ्यः पृथक्त्वमिति सामयिकी संज्ञा, ततश्च जघन्यतोऽपि
कोटिसहस्रद्वयादुपरि उत्कृष्टतोऽपि नव कोटिसहस्राणि यावत् प्रमत्तसंयताः प्राप्यंत इत्युक्तं भवति, इतरे तु पूर्वाभिहित-

शब्दार्थो एवाप्रमत्तसंयताः संख्याता लभ्यन्ते, प्रमत्तसंयतेभ्यः स्तोकतरा इत्यभिप्राय इति गाथार्थः ॥ १४६ ॥ अथापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायलक्षणेषु त्रिषु गुणस्थानकेषु मोहनीयकर्मण उपशमकाः क्षपका एव च प्राप्यन्ते, नान्ये, उपशान्तमोहगुणस्थाने तूपशान्तमोहनीयकर्माण एव क्षीणमोहगुणस्थाने पुनः क्षीणमोहा एव लभ्यन्ते नापर इति पूर्वं गुणस्थानकविचारे निर्णीतं, अत इहापूर्वकरणादिक्षीणमोहगुणस्थानकान्तेषु पञ्चसु गुणस्थानकेषु यानि जीवद्रव्याणि तेषां मोहोपशमकोपशान्तमोहमोहक्षपकक्षीणमोहप्रमाणद्वारेणैव प्रमाणं चिचिन्तयिषुर्मोहोपशमकानामुपशान्तमोहानां च तावत् प्रमाणमाह—

एगाइय भयणिज्जा पवेसणेणं तु जाव चउपन्ना । उवसामगोवसंता अद्धं पइ जाव संखेज्जा ॥ १४७ ॥

इह मोहनीयस्य कर्मण उपशमका उपशान्तमोहाश्च कदाचिद् भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, उपशमश्रेणेरन्तरस्यापि सम्भवात्, तत्र यदा भवन्त्यमी तदैकादयो भाज्या मोहोपशमका उपशान्तमोहाश्च, प्रत्येकमेको वा द्वौ वा त्रयो वा यावदुत्कृष्टतश्चतुःपंचाशतः प्राप्यन्ते, केनेत्याह-प्रवेशनेन, उपशमश्रेण्यामेकसमये युगपत् प्रवेशमङ्गीकृत्येत्यर्थः, एकादयश्चतुःपंचाशदन्ता एव जीवा एकस्मिन् समये उपशमश्रेणिं प्रतिपद्यन्ते नाधिका इति सिद्धान्तनियमादिति, एते चापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकेषूपशमका उच्यन्ते, उपशान्तमोहस्थानकं तु प्राप्ता उपशांतमोहा इत्यर्थः, तदेवमेते चतुःपञ्चाशदेकसमये युगपत् प्रवेशमङ्गीकृत्योक्ताः, नानासमयप्रविष्टास्त्वधिकृत्याह--' अद्धं पइ जाव संखेज्ज ' त्ति, अद्धाशब्देन प्रारम्भात् परिसमाप्तिं यावदुपशमश्रेणिकालो विवक्षितः, स चासङ्ख्येयसमयात्मकोऽन्तर्मुहूर्त्तमानो मन्तव्यः, उपशमश्रेणेरन्तर्मुहूर्त्तात् परतो निरन्तरमसंभवात्, ततश्चैतामन्तर्मुहूर्त्त-

मुपशमश्रेण्यद्धां प्रति चिन्त्यमाना उपशमका उपशांताश्च अन्यान्यसमयप्रविष्टास्तावद् भवन्ति यावदुत्कृष्टतः सङ्ख्याताः, इदमुक्तं
लक्षणामुपशमश्रेण्यद्धां प्रति चिन्त्यमाना उपशमका उपशांताश्च अन्यान्यसमयप्रविष्टा॰, अन्यस्मिन्नपि समये
भवति-अन्तर्मुहूर्त्तलक्षणे उपशमश्रेणिकाले एकस्मिन् समये युगपदेवैकादयो यावदुत्कृष्टतश्चतुःपञ्चाशत्प्रविष्टाः, अन्यस्मिन्नपि समये
एतावन्तोऽपरस्मिन्नपि समये एतावन्तः प्रविष्टाः, एवं ना ना समयप्रविष्टान् सर्वानप्यङ्गीकृत्य सर्वस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्त्तमाने उपशमश्रेणिकाले
पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु कदाचिदुत्कृष्टतः संख्याता उपशमकाः संख्याताश्चोपशांताः प्राप्यन्ते, ततः परमुपशमश्रेणेर्निरन्तरमभा-
द्,आह--नन्वन्तर्मुहूर्त्तमानेऽप्युपशमश्रेणिकालेऽसंख्याताः समयाः प्राप्यन्ते, तत्र च प्रतिसमयं यद्येकैकः प्रविशति तथाऽप्यसंख्ये-
भवन्ति, किं पुनश्चतुःपञ्चाशत्प्रवेश इति, अत्रोच्यते, स्यादेवं यदि प्रतिसमयमसंख्यातेष्वपि समयेष्वेवं तत्प्रवेशः स्यादेतच्च नास्ति,
केषुचिदेव समयेष्वेवं तत्प्रवेशसम्भवात्तथैवातिशायिभिर्दृष्टत्वात् गर्भजमनुष्याणामपि चासंख्यातानामसम्भवाद् विशेषतस्तु चारित्रिणां,
न च गर्भजमनुष्यं चारित्रिणं विहायान्य उपशश्रेणिं प्रतिपद्यत इत्यल विस्तरेण । तस्मादिहैतत् स्थितम्-अपूर्वकरणानिवृत्तिबादर-
सूक्ष्मसम्परायलक्षणेषु त्रिषु गुणस्थानेषु प्रत्येकं युगपदेकसमयप्रविष्टानङ्गीकृत्य जघन्यत एकादय उत्कृष्टतस्तु चतुर्पंचाशन्मोहस्यो-
पशमकाः कदाचित् प्राप्यन्ते, नानासमयप्रविष्टांस्त्वाश्रित्योत्कृष्टतः संख्याताः त एन कदाचिल्लभ्यन्ते, उपशान्तमोहगुणस्थान-
केष्वेवमेव द्रष्टव्यं, नवरमुपशमस्थाने उपशान्ता वाच्या इति गाथार्थः ॥ १४७ ॥ अथ मोहक्षपकानां क्षीणमोहानां च प्रमाणमाह—

खवगा उ खीणमोहा जिणा उ पविसन्ति जाव अट्ठसयं । अद्धाए सयपुहुत्तं कोडिपुहुत्तं सजोगीणं ॥१४८॥

अत्रापि मोहस्य क्षपकाः क्षीणमोहाश्च कदाचिद् भवन्ति कदाचिन्न भवन्ति, क्षपकश्रेणेरपि निरन्तरमसम्भवात्, ततो यदा

भवन्ति तदा क्षपका रागादिजेतृत्वेन क्षीणमोहलक्षणा जिनाश्च क्षपकश्रेण्यां युगपदेकसमयप्रवेशमङ्गीकृत्य जघन्यत एकादय उत्कृष्टतस्त्वष्टोत्तरं शतं, प्राप्यन्त इति वाक्यशेषः, एते चापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकेषु वर्त्तमानाः क्षपका उच्यन्ते, श्रेणिमस्तकप्राप्तास्तु क्षीणमोहगुणस्थाने क्षीणमोहा इत्याख्यायन्ते, कुतः पुनरेकसमयप्रवेशमंगीकृत्यैतावन्त एवैते लभ्यन्ते नाधिका इत्याह–'पविसंति जाव अट्ठसयं' ति, यतः कारणाद्युगपद्-एकसमये क्षपकश्रेण्यां जघन्यत एकादय उत्कृष्टतो यावदष्टोत्तर-शतप्रमाणा एव प्रविशन्ति नाधिका इति सिद्धान्तनियम इति भावः, तदेतद्युगपदेकसमयप्रविष्टानंगीकृत्य प्रमाणमुक्तं, अथ नाना-समयप्रविष्टानंगीकृत्याह–'अद्धाए सयपुहुत्तं' ति, अद्धा-क्षपकश्रेणिकालः, सोऽपि चासंख्येयसमयात्मकोऽन्तर्मुहूर्त्तमानो द्रष्टव्यः, तस्यां चोक्तस्वरूपायामद्धायामुत्कृष्टतः प्रत्येकं शतपृथक्त्वं क्षपकाणां क्षीणमोहानां च लभ्यते, इदमुक्तं भवति-अन्तर्मुहूर्त्तस्वरूपे क्षपक-श्रेणिकाले एकस्मिन् समये युगपदेवैकादयो यावदुत्कृष्टतोऽष्टोत्तरशतप्रमाणा जन्तवो मोहक्षपणाय प्रविष्टाः, एवमपरापरसमयेष्वन्ये-षामपि बहूनां प्रवेशसम्भवान्नानासमयप्रविष्टान् सर्वानप्यङ्गीकृत्य सर्वस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे क्षपकश्रेणिकाले सामान्येन सर्व-स्मिन्नपि मनुष्यक्षेत्रे कदाचिच्छतपृथक्त्वं क्षपकाणां शतपृथक्त्वं च क्षीणमोहानां प्राप्यते, ततः परं क्षपकश्रेणेरपि निरन्तरमभावा-दिति, असंख्येयाः कथममी न प्राप्यन्त इत्याक्षेपपरिहारौ पूर्ववद्वाच्याविति, तस्मादिदमिह स्थितम्-अपूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्म-सम्परायलक्षणेषु त्रिषु गुणस्थानकेषु प्रत्येकं युगपदेकसमयप्रविष्टानाश्रित्य जघन्यत एकादय उत्कृष्टतस्त्वष्टोत्तरं शतं क्षपकाणां कदाचिल्लभ्यन्ते, नानासमयप्रविष्टांस्त्वङ्गीकृत्योत्कृष्टतः पूर्वाभिहितशब्दार्थशतपृथक्त्वप्रमाणास्त एव कदाचित् प्राप्यन्ते, क्षीणमोहगुणस्थानकेऽप्येवमेव वक्तव्यं, नवरं क्षपकस्थाने क्षीणमोहा वाच्याः, तदेवं पूर्वगाथोक्तान् मोहोपशमकान् प्रस्तुतगाथोक्तान्

मोहक्षपकॉश्च मीलयित्वाऽपूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकवर्त्तिजीवद्रव्याणां सर्वसंख्या परिभावनीया, अस्यैव राशिद्वयस्य यथोक्तगुणस्थानत्रये वर्त्तनाद्, उपशान्तमोहगुणस्थाने तूपशान्तमोहजीवद्रव्याण्येव, क्षीणमोहगुणस्थाने तु क्षीणमोहजीवद्रव्याण्येव वर्त्तन्त इति निर्णीतमेवेति, उक्तं क्षीणमोहपर्यन्तगुणस्थानवर्त्तिजीवद्रव्यप्रमाणम्, अथ सयोगिगुणस्थानवर्त्तिसयोगिकेवलिजीवद्रव्यमानमाह—'कोडिपुहुत्तं सजोगीणं' ति, सयोगिकेवलिनां सम्बन्धी राशिरवस्थितः सर्वदैव, नतु व्यवच्छिद्यते, स च सामान्येन पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु जघन्यतः कोटिपृथक्त्वप्रमाण उत्कृष्टतोऽपि कोटिपृथक्त्वमानो भवति, अयोगिकेवलिनस्तु कदाचिद्भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा जघन्यत एको वा द्वौ वा उत्कृष्टतस्तु संख्याता भवन्तीत्येतत् सूत्रकृता सुगमत्वादिकारणादनुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यमिति गाथार्थः ॥ १४८ ॥ तदेवं प्रतिपादितं सामान्येन प्रस्तुतचतुर्दशजीवसमासवर्त्तिजीवद्रव्यप्रमाणम्, अथ नरकादिगतिविशेषितं तदेवाभिधित्सुः नरकगतौ तावदाह—

पढमाए असंखेज्जा सेढीओ सेसियासु पुढवीसु । सेढीअसंखभागो हवंति मिच्छा उ नेरइया ॥ १४९ ॥

मिथ्यादृष्टयो नारकाः प्रथमायां—रत्नप्रभानरकपृथिव्यामसंख्येयाः श्रेणयो भवन्ति, संवर्त्य घनीकृतलोकस्यासंख्यातास्वाकाशश्रेणिषु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः प्रथमनरकपृथिव्यां मिथ्यादृष्टिनारकाः सर्वेऽपि भवन्तीत्यर्थः, 'सेसियासिव'-त्यादि, शेषासु—शर्कराप्रभादिषु षट्सु नरकपृथिवीषु प्रत्येकं घनीकृतलोकस्यैकस्या अपि नभःश्रेणेरसंख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तो मिथ्यादृष्टिनारका भवंति, अत्र च द्वितीयपृथिव्यां ये श्रेण्यसंख्येयभागवर्त्तिनो नारकास्तेभ्यस्तृतीयपृथ्वी-

नारकाः श्रेण्यसंख्येयभागवर्त्तित्वे तुल्येऽप्यसंख्याततमे भागे द्रष्टव्याः, असंख्यातस्यासंख्यातभेदत्वाद्, एवं तृतीयपृथ्वीनारकेभ्योऽपि चतुर्थपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे एव यावत् षष्ठपृथ्वीनारकेभ्यः सप्तमपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे वर्त्तन्त इति । असंज्ञिनो हि मत्स्यादयः प्रथमपृथिव्यामेवोत्पद्यन्ते न परत इति तस्यामेव नारकप्राचुर्यं, संज्ञिनोऽपि बहुबहुतरबहुतमादिसंक्लेशयुक्ता द्वितीयादिनरकपृथिव्युत्पादयोग्याः क्रमेण हीना इति तासु क्रमशो नारकहीनता भावनीयेत्युक्तं मिथ्यादृष्टिनारकप्रमाणं, सास्वादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च सप्तस्वपि पृथ्वीषु कदाचिद् भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा चतसृष्वपि गतिषु सामान्येन पूर्वममी क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रमाणाः प्रत्येकमुत्कृष्टतः प्रोक्तास्तदनुसारतोऽत्राप्येकस्यां नरकगतौ स्वल्पतराः केचिद् बोद्धव्याः, अविरतसम्यग्दृष्टयस्तु सप्तस्वपि पृथ्वीषु प्रत्येकमसंख्याताः सर्वदैवाव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, असंख्यातं च क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवर्त्तिनोऽमी सामान्येन चतसृष्वपि गतिषु पूर्वं निर्णीताः, तदनुसारेणात्रापि स्वल्पं किमपि द्रष्टव्यम्, देशविरतादयस्तु नरकगतौ न सम्भवन्त्येवेति प्रागेव निर्णीतमिति गाथार्थः ॥ १४९ ॥ अथ चतुर्दशजीवसमासगतमिथ्यादृष्ट्यादिजीवद्रव्याणामेव तिर्यग्गतिविशेषितं प्रमाणमाह—

तिरिया हुंति अणंता पयरं पंचिंदिया अवहरंति । देवावहारकाला असंखगुणहीण कालेणं ॥ १५० ॥

मिथ्यादृष्टय इति पूर्वगाथासूत्रादधिकृतं वर्त्तते, ततश्च मिथ्यादृष्टयस्तिर्यंचः सामान्येनैकेन्द्रियादयोऽनन्ता भवन्ति, विशेषचिन्तायां तु क्रियमाणायां पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्यञ्चो मिथ्यादृष्टयः संवर्त्तितघनीकृतस्यासंख्येयप्रतरा-

तमकस्य लोकस्य सम्बन्धिनं सप्तरज्वायामविष्कम्भं एकप्रदेशमात्रपिण्डं सर्वात्मना त्वसंख्येयनभःप्रदेशप्रमाणं उपर्युपरिव्यवस्थापितप्रभूतमण्डकानां मध्यादेकमण्डकमिव प्रतरमपहरन्ति, कियता कालेनेत्याह–देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन, इदमत्र हृदयं–एते पंचेन्द्रियतिर्यंचः सामान्येन यथोक्तप्रतरासंख्येयभागेऽसंख्येययोजनकोटीकोटिवर्त्तिनीषु नभःप्रदेशश्रेणिषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः सिद्धान्ते क्षेत्रतः प्रतिपादिताः, कालतस्त्वसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्याः, उक्तं च- 'पंचेंदियतिरिक्खजोणिया णं भंते! केवइया पण्णत्ता?, गोयमा! असंखेज्जा कालओ असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति, खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्सासंखेज्जइभागो, तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ" इत्यादि, अतः प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येययोजनकोटीकोटिगतनभःश्रेणिश्रितपदेशराशितुल्याः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्यंचो जीवा इत्युक्तं भवति, एते च सर्वे प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं प्रदेशं गृह्णन्तो देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन सर्वं प्रतरमपहरन्ति, देवा हि सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनाः, पंचेन्द्रियतिर्यंचस्तु तेभ्योऽसंख्येयगुणाः प्रज्ञापनामहादण्डके निर्दिष्टाः, ततश्च सर्वेऽपि देवाः प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं प्रदेशं गृह्णन्तः पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनत्वेन स्वल्पा इति पंचेन्द्रियतिर्यगपहारकालादसंख्येयगुणेन कालेन सर्वं प्रतरमपहरन्ति, पंचेन्द्रियतिर्यंचस्तु देवेभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन बहव इति देवापहारकालात् सामर्थ्यत एवासंख्यातगुणहीनतायुक्तेन स्वल्पेनैव कालेन सर्वं प्रतरमित्थमपहरंति, अंगुलासंख्येयभागरूपं तु प्रतरखण्डं यदि प्रत्येकं सर्वेऽपि गृह्णन्ति तदा सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यंच एकहेलयैव सर्वं प्रतरमपहरन्तीति द्रष्टव्यमिति गाथार्थः ॥ १५१ ॥ अथ मिथ्यादृष्टितिरश्चामेव वैक्रियलब्धिमतां प्रमाणमाह—

पढमंगुलमूलस्सासंखतमो सूइसेढिआयामो । उत्तरविउव्वियाणं पज्जत्तयसन्नितिरियाणं ॥ १५२ ॥

अनन्तरोक्तसामान्यपंचेन्द्रियतिर्यक्षु मध्ये पर्याप्तसंज्ञिनां पर्याप्तगर्भजानां पंचेन्द्रियतिरश्चां वैक्रियलब्धिमतामेतत् प्रमाणं भवति, किमित्याह–' पढमंगुले ' त्यादि, एते हि तावत् पर्याप्तगर्भजपंचेन्द्रियतिर्यंचो वैक्रियशरीरिणः कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्याः क्षेत्रतस्तु प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणीनां यः प्रदेशराशिस्तत्समानाः सिद्धान्ते प्रतिपादिताः, यदाह– " पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवतिया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जा कालओ असंखिज्जाहिं ओसप्पिणीउस्सप्पिणीहिं अवहीरंति, खेत्तओ पयरस्स असंखेज्जइभागो असंखेज्जाओ सेढीओ " त्ति, आह-ननु प्रतरासंख्येयभागे असंख्येयाः श्रेणयोऽसंख्यातयोजनकोटीकोटीगता अपि भवन्ति तत् किं तावद्विस्तरा अपि ता इह गृह्यन्ते उतान्यथेत्याशंक्यागमेऽपि " असंखेज्जाओ सेढीओ " इत्यस्यानन्तरमुक्तम्-" तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखेज्जइभागो " तासामसंख्यातश्रेणीनां विष्कम्भसूचिस्तिर्यग्विस्तारिणी प्रदेशपंक्तिरिति हृदयं, सा ज्ञेयेति वाक्यशेषः, कियतीत्याह–'अंगुलपढमे'-त्यादि, एतत्संवादकं चेह गाथायां सूत्रकारेणोक्तं ' पढमंगुले ' त्यादि, तस्मादयमर्थः-' अंगुलस्य ' अंगुलप्रमाणस्य प्रतरक्षेत्रस्य यन्मूलं-वर्गमूलं तदंगुलमूलं प्रथमं च तदंगुलमूलं च प्रथमांगुलमूलं तस्य प्रथमांगुलमूलस्यासंख्येयतमो यो भागस्तत्प्रमाणा सूचिरिह श्रेणीनामायामो-विस्तरो बोद्धव्यः, इदमत्र तात्पर्यं-अंगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे यः श्रेणिराशिस्तत्र किलासंख्येयानि वर्गमूलान्युत्तिष्ठन्ति, तेषु मध्ये प्रथमे वर्गमूले याः श्रेणयस्तासामसंख्येयतमे भागे यावत्यः श्रेणयस्तत्प्रमाणा सूचिः श्रेणीनां विस्तरोऽत्र

गृह्यते, तत्र चांगुलप्रमाणेऽपि प्रतरक्षेत्रेऽसंख्येयाःश्रेणयो भवन्ति, प्रथमवर्गमूलमपि च तासामसंख्येयश्रेण्यात्मकं, तदसंख्येयभागेऽपि चासंख्येयाः श्रेणयः, तासु च मध्ये एकैकाऽपि श्रेणिरसंख्येयप्रदेशात्मकैव, अतः सर्वास्वप्येतासु येऽसंख्याताः प्रदेशास्तावत्प्रमाणा उत्तरवैक्रियशरीरलब्धिसम्पन्नाः पर्याप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यंचोऽसंख्येयेषु द्वीपादिषु गजमत्स्यहंसादयो भवन्तीति प्रतिपत्तव्यम्, अत्र विनेयजनानुग्रहार्थं कल्पनया कश्चिद्भावार्थः कथ्यते, तत्रांगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रेऽसंख्येयश्रेण्यात्मकेऽपि पंचषष्टिः सहस्राणि पंच शतानि षट्त्रिंशदधिकानि श्रेणीनां कल्प्यन्ते, तद्यथा–६५५३६, अस्य राशेः प्रथमं वर्गमूलं षट्पंचाशदधिके द्वे शते२५६ द्वितीयं तु षोडश १६ तृतीयं चत्वारः ४ चतुर्थं द्वौ २ एतानि सद्भावतोऽसंख्येयानि प्रत्येकं चासंख्येयश्रेण्यात्मकानि ज्ञातव्यानि, तत्र षट्पंचाशदधिकशतद्वयलक्षणस्य प्रथमवर्गमूलस्यासंख्येयतमे भागे द्वात्रिंशच्छ्रेणयः कल्प्यन्ते, ताश्च प्रत्येकं सद्भावतोऽसंख्येयप्रदेशात्मिका अप्यसत्कल्पनया दशप्रदेशात्मिकाः परिभावनीयाः, ततो विंशत्यधिकशतत्रयप्रमाणाः पर्याप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यंचो वैक्रियलब्धिमन्तो विज्ञेयाः, सद्भावतस्त्वसंख्येयाः । अपर्याप्तानामसंज्ञिनां च वैक्रियलब्धिर्न भवत्येवेति पर्याप्तसंज्ञिविशेषणमिति गाथार्थः ॥ १५२ ॥ तदेवं मिथ्यादृशामेकेन्द्रियादिस्वरूपाणां सामान्येन तिरश्चां प्रथमं प्रमाणमुक्तं, ततः पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाणां सामान्येन पंचेन्द्रियतिरश्चां ततोऽप्युत्तरवैक्रियलब्धिमत्पंचेन्द्रियतिरश्चां, साम्प्रतं पुनः पूर्वोक्तपर्याप्तापर्याप्तपंचेन्द्रियतिर्यग्भ्यो निर्द्धार्य विशेषतः पर्याप्तानामेव स्त्रीपुंनपुंसकस्वरूपाणां पंचेन्द्रियतिरश्चां प्रमाणमाह—

संखेज्जहीणकालेण होइ पज्जत्ततिरियअवहारो । संखेज्जगुणेण तओ कालेण तिरिक्खअवहारो ॥१५३॥

प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं प्रदेशमपहरन्तो यावता कालेन देवाः प्रतरमपहरन्ति ततः कालात् संख्येयगुणहीनेन कालेन पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिरश्चां प्रतरापहारो भवति, भावना चेह सामान्येन पूर्वोक्तपञ्चेन्द्रियतिर्यग्वदेव कार्या, नवरमयं विशेषः- सामान्येन पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाः पञ्चेन्द्रियातिर्यञ्चो देवेभ्योऽसंख्यातगुणा इति देवापहारकालात्तदपहारकालोऽसंख्येयगुणहीनः पूर्वमुक्तः, इह तु पर्याप्ताः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः किल देवेभ्यः संख्यातगुणा एवेति देवापहारकालात् तदपहारकालः संख्यातगुणेनैव हीनो न पुनरसंख्यातगुणेनेति तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु पर्याप्ता अपि पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो देवेभ्योऽसंख्यातगुणा एवेति देवापहारकालादेतदपहारकालोऽप्यसंख्येयगुणेनैव हीनो न संख्येयगुणेनेति ज्ञायते, तथा हि बुहुपु स्थानेष्वत्रैव प्रकरणेऽन्यत्रापि चातीवोपयोगित्वात् प्रज्ञापनाऽभिहितो महादण्डकपाठ एव लिख्यते, तद्यथा–" अह भंते ! सव्वजीवऽप्पबहुमहादण्डयं कित्तइस्सामि, सव्वत्थोवा गब्भवक्कंतियमणुस्सा, मणुस्सीओ संखेज्जगुणाओ, बायरतेउकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, अणुत्तरोववाइया देवा असंखेज्जगुणा, उवरिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, मज्झिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, हिट्ठिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, अच्चुए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आरणे कप्पे देवा संखेज्जगुणा, पाणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, अहे सत्तमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, छट्ठाए तमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, सहस्सारे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, महासुक्के कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, पंचमाए धूमप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, लंतए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, चउत्थीए पंकप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, बंभलोए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, तच्चाए वालुयप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, माहिंदे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, सणंकुमारे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, दोच्चाए

सक्करप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, संमुच्छिममणुस्सा असंखेज्जगुणा, ईसाणे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, ईसाणे कप्पे देवीओ संखेज्जगुणाओ, सोहम्मे कप्पे देवा संखेज्जगुणा, सोहम्मकप्पे देवीओ संखेज्जगुणाओ, भवणवासी देवा असंखेज्जगुणा, भवणवासिणीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया पुरिसा असंखेज्जगुणा, खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणीओ संखेज्जगुणाओ थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया पुरिसा संखेज्जगुणा, थलयर पंचिंदियतिरिक्खजोणीओ संखेज्जगुणाओ, जलयरपंचिंदियतिरिक्ख जोणिया पुरिसा संखेज्जगुणा, जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिणीओ संखेज्जगुणाओ, वाणमंतरा देवा संखेज्जगुणा, वाणमंतरीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, जोइसिया देवा संखेज्जगुणा, जोइसिणीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया नपुंसया असंखेज्जगुणा, थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया नपुंसया संखेज्जगुणा, जलयरपंचिंदियतिरिजक्खोणिया नपुंसया संखेज्जगुणा, चउरिंदिया पज्जत्तया संखेज्जगुणा, पंचिंदिया पज्जत्तया विसेसाहिया, बेइंदिया पज्जत्तया विसेसाहिया, तेइंदियपज्जत्तया विसेसाहिया, पंचिंदियाऽपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, चतुरिंदियअपजत्तया विसेसाहिया, तेइंदियापज्जत्तया विसेसाहिया, बेइंदिया अपज्जत्तया विसेसाहिया, पत्तेयसरीरबायरवणप्फइकाइया पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बायरनिगोया पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बायरपुढविकाइया पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बायरआउकाइया पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बायरवाउकाइया पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बायरतेउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, पत्तेयसरीरबायरवणप्फइकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बायरनिगोया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बायरपुढविकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बायरआउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बायर-

वाउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमतेउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमपुढविकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमआउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमतेउकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, सुहुमपुढविकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमआउकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमनिगोयअपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमनिओया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, अभवसिद्धिया अणंतगुणा, परिवडियसम्मदिट्ठी अणंतगुणा सिद्धा अणंतगुणा, बायरवणस्सइकाइया पज्जत्तगा अणंतगुणा, बायरपज्जत्तगा विसेसाहिया, बायरवणस्सइकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, बायरा अपज्जत्तगा विसेसाहिया, बायरा विसेसाहिया, सुहुमवणप्फइकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमअपज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमवणस्सइकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, सुहुमपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमा विसेसाहिया, [तिरिक्खजोणिया विसेसाहिया,] भवसिद्धिया विसेसाहिया, निगोयजीवा विसेसाहिया, वणप्फइजीवा विसेसाहिया, एगिंदिया विसेसाहिया, निगोयजीवा विसेसाहिया, वणप्फइजीवा विसेसाहिया, एगेंदिया विसेसाहिया, तिरिक्खजोणिया विसेसाहिया, मिच्छदिट्ठी विसेसाहिया, अविरया विसेसाहिया, सकसाई विसेसाहिया, छउमत्था विसेसाहिया, सजोगी विसेसाहिया, संसारत्था विसेसाहिया सव्वजीवा विसेसाहियत्ति ।" तदेवमत्र **प्रज्ञापनामहादण्डके** ये नपुंसकखचरपञ्चेन्द्रियतिर्यगादिराशयो ज्योतिष्कपर्यन्तदेवेभ्योऽसंख्येयगुणादिस्वरूपा उक्ताः तेषामपि राशीनामुपर्येवाग्रतः पर्याप्ताः पंचेन्द्रिया विशेषाधिकत्वेन पठिता इति कथं पर्याप्ताः पंचेन्द्रियतिर्यंचो देवेभ्योऽसंख्येयगुणा न भवेयुः? । अथ महादण्डके पर्याप्तपञ्चेन्द्रियग्रहणेन चतुर्गतिका अपि सामान्यतः पर्याप्तपञ्चेन्द्रिया गृहीता इति बहुत्वाद्देवेभ्यस्ते युज्यन्त एवासंख्यातगुणाः, ननु प्रस्तुतग्रन्थगाथोक्ताः पर्याप्तपञ्चेन्द्रिय-

तिर्यञ्चः, तेषां तिर्यग्गतिलक्षणैकगतिविषयत्वेन स्तोकत्वादिति चेत्तदयुक्तं, यतो महादण्डके सामान्यपर्याप्तपञ्चेन्द्रियग्रहणेऽपि पर्याप्त-
पञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्च एवावशिष्यन्ते, नारकमनुष्यपञ्चेन्द्रिया हि स्वल्पत्वेन ज्योतिष्कदेवादिभ्योऽप्यधस्ताद् दूरेऽसंख्येयभागवृत्ति-
त्वेनाधीता इति तैर्गृहीतैरप्यत्र न किञ्चिद् वर्द्धते, तस्मात् पर्याप्तचतुरिन्द्रियेभ्योऽपि विशेषाधिकत्वभणनादिहापि पर्याप्तपञ्चेन्द्रिया-
स्तिर्यञ्च एव परमार्थतो विवक्षिता इति, अतः पर्याप्तानामपि पञ्चेन्द्रियतिरश्चां प्रज्ञापनाऽभिप्रायतो देवेभ्योऽसंख्येयगुणताऽवग-
म्यते, तथा च सति देवप्रतरापहारकालात्तेषामपि तदपहारकालः पूर्ववदसंख्येयगुणहीन एव युज्यते, नतु संख्येयगुणेन हीन इति
तावद्वयमवगच्छामः, सुधीभिः पुनर्यदि घटते तदाऽन्यथाऽप्यविरोधेन गमनीयमित्यलं प्रसङ्गेन, तदेवमभिहितं विशेषतः पर्याप्ताना-
मपि पञ्चेन्द्रियतिरश्चां प्रमाणम्, अथोत्तरार्द्धेनैतेषामपि मध्यान्निर्द्धार्य तिर्यग्योषितां प्रमाणमाह—'संखेज्जगुणेण तओ' इत्यादि,
ततो देवसम्बन्धिनः प्रतरापहारकालात् संख्यातगुणेन कालेन तिरश्चीनां प्रतरस्यापहारो मन्तव्यः, संवदति चेदं महादण्डकेन, यतस्तत्र
व्यन्तरादिदेवेभ्योऽधस्तात् संख्यातभागवृत्तित्वेन तिरश्च्योऽधीताः, व्यन्तरादिदेवास्तु ताभ्यः संख्यातगुणाः पठिता इति, अतो
बहुत्वादमी तिरश्चीप्रतरापहारकालात् संख्यातगुणहीनेनापि कालेन प्रागभिहितनीत्या प्रतरमपहरन्ति, तिरश्च्यो देवेभ्यः संख्या-
तगुणहीनत्वात् स्वल्पा इति तदपहारकालात् संख्यातगुणेन कालेन प्रतरमपहरन्तीति युक्तियुक्तमेवेति, एतच्च सर्वं तिर्यग्गतौ
मिथ्यादृशां प्रमाणमुक्तं, सास्वादनमिश्राविरतदेशविरतानां तु सामान्येन गतिचतुष्टयमंगीकृत्यौघिकं यत्प्रमाणमुक्तं तदनुसारेण
विभागतोऽत्राप्यभ्यूह्य किंचित् स्वयमेव बोद्धव्यम्, प्रमत्तादयस्तु तिर्यग्गतौ न सम्भवन्तीति प्रागेव निर्णीतमिति गाथार्थः ॥१५३॥

तदेवं तिर्यग्गतौ सामान्येन तिरश्चां प्रमाणमुक्तम्, ततः सामान्यतो विशेषतश्च पंचेन्द्रियतिरश्चां पृथिव्यादीनां तु प्रमाणं विशेषतो भणनीयमप्युल्लंघ्य पंचेन्द्रियसामान्यान्मनुष्यगतौ मनुष्याणां तावत् प्रमाणमाह—

संखेज्जा पज्जत्ता मणुयाऽपज्जत्तया सिया नत्थि । उक्कोसेण जइ भवे सेढीएँ असंखभागो उ ॥ १५४ ॥

मनुष्यास्तावद् द्विविधाः-स्त्रीगर्भसंभूता गर्भजाः, मनुष्यवातपित्तादिजन्मानो विस्तरेण पूर्वाभिहितस्वरूपाः सम्मूर्च्छजाश्च, तत्र गर्भजाः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च भवन्ति, सम्मूर्च्छजास्त्वन्तर्मुहूर्त्तायुषोऽपर्याप्ता एव म्रियन्ते, अतस्ते पर्याप्ता न भवन्त्येवेत्यपि प्रागेवोक्तम्, तदिह पर्याप्तग्रहणेन गर्भजा एव पर्याप्ता मन्तव्याः, अपर्याप्तस्वीकारेण तु गर्भजा अपर्याप्ताः सम्मूर्च्छजाश्चापर्याप्ताः स्वीकृता बोद्धव्याः, तत्र चैवं सति ये गर्भजाः पर्याप्तास्तावत्ते ध्रुवराशित्वात् सर्वदैव संख्येया भवन्ति, ननु संख्यातं संख्यातभेदमेव भवति, तदिह कतमेन संख्यातेन संख्याता एते मन्तव्याः?, अत्रोच्यते, षष्ठवर्गे पञ्चमवर्गेण गुणिते यत् संख्यातं भवति तत्प्रमाणा एवामी समधिगन्तव्याः, अथ वर्ग इति किमुच्यते? किंस्वरूपश्चासौ पंचमः कथंभूतश्च षष्ठ इति?, अत्राभिधीयते, यत्र विवक्षितः कश्चिद्राशिस्तेनैव राशिना गुण्यते स तावद् वर्ग इत्युच्यते, तत्रैकस्य वर्ग एक एव भवति, अतो वृद्धिरहितत्वादेष वर्ग एव न गण्यते, द्वयोस्तु वर्गश्चत्वारो भवन्तीत्येष प्रथमो वर्गः ४, चतुर्णां तु वर्गः षोडशेति द्वितीयो वर्गः १६, षोडशानां तु वर्गो द्वे शते षट्पंचाशदधिके इति तृतीयो वर्गः २५६, अस्य तु राशेर्वर्गः पंचषष्टिः सहस्राणि पंच शतानि षट्त्रिंशदधिकानीति चतुर्थो वर्गः ६५५३६, अस्य च राशेर्वर्गः सार्द्धगाथया प्रोच्यते, तद्यथा—" चत्तारि य कोडिसया अउणत्तीसं च होंति कोडीओ । अउणावन्नं

लक्खा सत्तट्ठिं चेव य सहस्सा ॥ १ ॥ दो य सया छण्णउया पंचम वग्गो इमो विणिद्दिट्ठो " अङ्कतोऽप्येष दर्श्यते ४२९४९६७२९६, अस्यापि राशेर्गाथात्रयेण वर्गः प्रतिपाद्यते, तद्यथा—" लक्खं कोडाकोडी णव चउरासीइं भवे सहस्साइं । चत्तारि य सत्तट्ठा हुंति सया कोडिकोडीणं ॥ १ ॥ चोयालं लक्खाइं कोडीणं सत्त चेव य सहस्सा । तिन्नि य सया य सयरा कोडीणं हुंति नायव्वा ॥ २ ॥ पंचाणउइं लक्खा एगावन्नं भवे सहस्साइं । छस्सोलसोत्तरसया एसो छट्ठो हवइ वग्गो ॥ ३ ॥" अङ्कतोऽपि दर्श्यते १८४४६७४४०७३७०९५५१६१६, तदयं षष्ठवर्गः पूर्वोक्तेन पञ्चमवर्गेण गुण्यते, तथा च सति या संख्या भवति तस्यां जघन्यतोऽपि पर्याप्तगर्भजमनुष्या वर्त्तन्ते, सा चेयं संख्या—७९२२८१६२५१४२६४३३७५९३५४३९५०३३६, अयं च राशिः कोटीकोट्यादिप्रकारेण केनाप्यभिधातुं न शक्यते, अतः पर्यन्तादारभ्याङ्कसंग्रहमात्रं गाथाद्वयेनाभिधीयते, तद्यथा—छ तिन्नि २ सुन्नं पंचेव य नव य तिन्नि चत्तारि । पंचेव तिन्नि नव पंच सत्त तिण्णेव तिण्णेव ॥ १ ॥ चउ छट्टो चउ एक्को पण दो छक्केक्कगो य अट्ठेव । दो दो नव सत्तेव य अंकट्ठाणा इगुणतीसं ॥ २ ॥ तदेवं यथोक्तैकोनत्रिंशदङ्कस्थानलक्षणेन संख्यातेन संख्याता जघन्यतोऽपि पर्याप्ता गर्भजमनुष्या भवन्तीति स्थितं, ' अपज्जत्तया सिय नत्थि ' त्ति, ये तु मनुष्या गर्भजा अप्यपर्याप्तकाः सम्मूर्च्छजलक्षणाश्च येऽपर्याप्तकास्ते उभयेऽपि कदाचिद्भवन्ति स्यात्-कदाचित्तु न भवन्त्येव, जघन्यतः समयस्योत्कृष्टतस्तु द्वादशमुहूर्त्तानां गर्भजमनुष्योत्पत्तिविरहकालस्यागमे प्रतिपादितत्वात्, सम्मूर्च्छजमनुष्योत्पादविरहकालस्यापि जघन्यतः समयस्योत्कृष्टतश्चतुर्विंशतिमुहूर्त्तानां तत्रैवाभिहितत्वात्, पूर्वोपपन्नानां चांतर्मुहूर्त्तायुष्कत्वेनैव तत्पर्यन्ते सर्वेषां निर्लेपनादिति, तस्माद् द्वयेऽप्यमी अध्रुवत्वात् कदाचिद्भवंति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि पुनर्भवेयुः तदा एतेऽपर्याप्ताः पूर्वोक्ताश्च पर्याप्ताः सर्वेऽपि समुदिता मनुष्या

उत्कृष्टतः श्रेण्यसङ्ख्येयभागप्रमाणा भवन्ति, संवर्त्तितघनीकृतलोकस्यैकस्याः श्रेणेः-प्रदेशपंक्तेरसंख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तावत्प्रमाणाः सर्वेऽपि मनुष्या उत्कृष्टपदे भवन्तीत्यर्थ इति गाथार्थः ॥ १५३ ॥ तदेवमेकश्रेण्यसंख्येयतमभागप्रदेशराशिप्रमाणत्वेन उत्कृष्टतो निरूपितानपि समस्तमनुष्यान् प्रकारान्तरेण निरूपयितुमाह—

उक्कोसेणं मणुया सेढिं च हरंति रूवपक्खित्ता । अंगुलपढमयातियवग्गमूलसंवग्गपलिभागा ॥ १५४ ॥

चकारः पक्षान्तरसूचकः, स चेत्थं योज्यते-न केवलं श्रेण्यसंखयेयभागप्रदेशराशिप्रमाणाः समस्तमनुष्याः, किन्तु श्रेणिं च-प्रदेशपंक्तितरूपां सर्वां तेऽपहरन्ति, कथंभूताः सन्त इत्याह—रूपस्य-एकमनुष्यलक्षणस्य उत्कृष्टपदप्राप्तेष्वपि तेष्वविद्यमानस्य बुद्धिविकल्पनया प्रक्षिप्त-प्रक्षेपो येषु ते रूपप्रक्षिप्ताः, असत्कल्पनया प्रक्षिप्तैकमनुष्यरूपाः सन्त इत्यर्थः, किं प्रत्येकमेकैकप्रदेशापहारेण ते श्रेणिमपहरन्ति ?, नेत्याह—' अंगुलपढमये ' त्यादि, तस्याः श्रेणेरंगुलप्रमाणे क्षेत्रे प्रथमकं वर्गमूलं गृह्यते, ततोऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या द्वितीयं पुनस्तृतीयमिति, तत्रांगुलप्रमाणश्रेणिक्षेत्रस्य प्रथमकं यद्वर्गमूलं तस्य ' तियवग्गमूल ' त्ति तृतीयवर्गमूलेन यः संवर्गो-गुणनं तेन हेतुभूतेन यः प्रतिनियतो भागः-श्रेणिखण्डरूपस्तस्मात्-तमाश्रित्य ते सर्वा श्रेणिमपहरन्तीत्यर्थः, इदमुक्तं भवति-अंगुलप्रथमवर्गमूलप्रदेशराशौ तृतीयवर्गमूलप्रदेशराशिना गुणिते यः प्रदेशराशिर्भवति तत्प्रमाणं क्षेत्रखण्डं यद्येकैको मनुष्यः श्रेणेर्मध्यादपहरति तदोत्कृष्टपदवर्तिभिः सर्वैरेव मनुष्यैर्युगपदेव सैका लोकप्रदेशश्रेणिः सर्वाऽप्यपह्रियते यद्येकं मनुष्यरूपं मनुष्यराशौ क्षिप्यते, तच्च नास्ति, उत्कृष्टतोऽपि तेनैकरूपेणोनस्वरूपाणामेव मनुष्याणां परमगुरुभिर्दृष्टत्वाद्, एवं च सति

प्रकारान्तरेण मनुष्य मानं

यथोक्तप्रमाणानि क्षेत्रखण्डान्येकस्यां लोकप्रदेशश्रेणौ यावन्ति भवन्ति तावन्तो रूपे प्रक्षिप्ते उत्कृष्टतो मनुष्याः सर्वेऽपि भवन्तीति सामर्थ्यादुक्तं भवति, इत्थं च पूर्वगाथोक्तं श्रेण्यसंख्येयभागवर्त्तित्वं न विरुध्यत एव, एकैको हि मनुष्यः स्वापहृतयथोक्तक्षेत्रखण्डप्रदेशानामसंख्येयभागे वर्त्तते, अतः समस्तप्रस्तुतक्षेत्रखण्डात्मिकायाः सर्वस्याः श्रेणेः सर्वेऽपि मनुष्या असंख्येयभागे वर्त्तन्त इति प्रतीतमेवेत्यलं विस्तरेण, तदेवं जघन्यत उत्कृष्टतश्चोक्तं मनुष्यपंचेन्द्रियप्रमाणं, इह च मनुष्यगतौ मिथ्यादृष्ट्यादयोऽयोगिपर्यन्ताश्चतुर्दशापि जीवसमासाः सम्भवन्ति, तत्र सम्मूर्च्छजमनुष्यास्तावत् सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टयो, गर्भजा अपि बहवो मिथ्यादृष्टय एव, शेषेषु तु तेषु सास्वादनादयोऽयोगिपर्यन्ता ओघोक्तप्रमाणाद्यनुसारेण स्वयमेव परिभावनीया इति गाथार्थः ॥ १५४ ॥ साम्प्रतं पंचेन्द्रियप्रक्रमत एव देवगतौ भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काणामेकगाथयैव प्रमाणमभिधित्सुराह—

सेढीओ असंखेज्जा भवणे वणजोइसाण पयरस्स । संखेज्जजोयणंगुलदोसयछप्पन्नपलिभागो ॥ १५५ ॥

'सेढीओ असंखेज्जा भवणे' त्ति विभक्तिव्यत्ययादेकदेशेन च समुदायस्य गम्यमानत्वाद्भवनपतयो देवाः प्रतरासंख्येयभागवर्तिनीषु श्रेणिषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणा भवन्ति, तासां च श्रेणीनां विस्तरमानं पुरस्ताद् वक्ष्यते, 'वण जोइसाण'-त्ति, व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां च यथासंख्यं संख्येययोजनप्रमाणा एकप्रादेशिकी पंक्तिः षट्पंचाशदधिकांगुलशतद्वयप्रमाणा चैकप्रादेशिकी पंक्तिः प्रतरस्य पूर्वोक्तस्वरूपस्य प्रतिभागो--भागहारो द्रष्टव्यः, इदमुक्तं भवति--संख्येययोजनप्रमाणायामेकप्रादेशिक्यां पंक्तौ यावन्तो नभःप्रदेशा भवन्ति तैः सर्वैः प्रतरप्रदेशराशेर्भागो ह्रियते, अमुना च भागहारेण यावत्प्रमाणं प्रतरक्षे-

त्रखण्डं लभ्यते तत्र ये नभःप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः सर्वेऽपि व्यन्तरा देवा भवन्तीति, अथवा यथोक्तभागहारप्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं यद्येकैको व्यन्तरदेवोऽपहरति तदा सर्वोऽपि प्रतरस्तैर्व्यन्तरदेवैरेकहेलयैवापह्रियते इत्येक एवार्थः । तथा षट्पञ्चाशदधिकाङ्गुलशतद्वयप्रमाणायामेकप्रादेशिक्यां पङ्क्तौ यावन्तो नभःप्रदेशा भवन्ति तैः सर्वैः प्रतरप्रदेशराशेर्भागो ह्रियते, अनेन च भागहारेण यावत्प्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं लभ्यते तत्र ये नभःप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः सर्वेऽपि ज्योतिष्कदेवा भवन्ति, अथवा यथोक्तभागहारप्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं यद्येकैको ज्योतिष्कदेवोऽपहरति तदा सर्वोऽपि प्रतरस्तैर्ज्योतिष्कदेवैर्युगपदेवापह्रियत इत्यत्राप्येक एवार्थः, ज्योतिष्कदेवाश्च व्यन्तरेभ्यः सङ्ख्यातगुणा महादण्डके पठिता इति इह व्यन्तरेभ्यः सङ्ख्येयगुणहीनः प्रतरप्रतिभागस्तेषामुक्त इति गाथार्थः ॥ १५५ ॥ अथ देवगतावेव वैमानिकानां प्रमाणमाह–

सक्कीसाणे सेढीअसंख उवरिं असंखभागो उ । आणयपाणयमाई पल्लस्स असंखभागो उ ॥ १५६ ॥

'शक्रः' सौधर्मेन्द्रस्तदुपलक्षितश्चेह सौधर्मदेवलोक एव गृह्यते, ततश्च सौधर्मे कल्पे सर्वेऽपि देवाः पूर्वोक्तस्वरूपस्य घनीकृतलोकप्रतरस्यासङ्ख्येयाः श्रेणयो भवन्ति, प्रतरासङ्ख्येयभागवर्तिनीष्वसङ्ख्येयासु श्रेणिषु यावन्तः क्षेत्रप्रदेशास्तत्प्रमाणाः सौधर्मदेवलोके सर्वेऽपि देवा भवन्तीत्यर्थः, ईशानदेवलोकेऽपि देवानां प्रमाणमित्थमेव प्रतरासङ्ख्येयभागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणिप्रदेशराशितुल्यत्वेन वक्तव्यम् , केवलं सौधर्मदेवेभ्य एते सङ्ख्येयगुणहीनाः, एतेभ्यस्तु सौधर्मदेवाः सङ्ख्येयगुणा इति द्रष्टव्यम्, इत्थमेव महादण्डके पठितत्वादिति । 'उवरिं असंखभागो उ' त्ति सौधर्मेशानाभ्यामुपरिष्टात् सनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रार-

प्रदेशश्रेणेरसङ्ख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः प्रत्येकं
लक्षणेषु षट्सु देवलोकेषु घनसमचतुरस्रीकृतलोकस्यैकस्याः प्रदेशश्रेणेरसङ्ख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः प्रत्येकं
लक्षणेषु षट्सु देवलोकेषु घनसमचतुरस्रीकृतलोकस्यैकस्याः प्रदेशश्रेणेरसङ्ख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः प्रत्येकं

लक्षणेषु षट्सु देवलोकेषु घनसमचतुरस्रीकृतलोकस्यैकस्याः प्रदेशश्रेणेरसङ्ख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः प्रत्येकं

देवाः सर्वदैव प्राप्यन्त इत्यर्थः, परस्परमल्पबहुत्वं महादण्डकोक्तमवगन्तव्यम् । आनतप्राणतारणाच्युतेदवलोकेषु अधस्तनमध्यमो-
परितनग्रैवेयकेषु अनुत्तरविमानेषु च प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तो देवाः सर्वदैव लभ्यन्ते, परस्प-
राल्पबहुत्वं तु महादण्डकोक्तमेवेति गाथार्थः ॥ १५६ ॥ अत्रान्तरे आह कश्चित्-ननु भवनपतयो रत्नप्रभापृथ्वीनारकाः सौधर्मे-
शानदेवाश्च प्रतरासङ्ख्येयभागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणिप्रदेशराशिप्रमाणात्मकत्वेन सामान्यतः प्रागुक्ता भवद्भिः, परं ताः प्रतरासङ्ख्ये-
यभागवर्तिन्योऽसङ्ख्याताः श्रेणयोऽसंख्येययोजनकोटिकोटिगता अपि भवन्ति, अत एतद्विस्तरा अपि तास्तत्र ग्रहीतव्या
उतान्यथेत्याशंक्य भवनपत्यादिश्रेणीनां प्रतिनियतं विस्तरसूचिमानं दर्शयितुमाह—

सेढीसूइपमाणं भवणे घम्मे तहेव सोहम्मे । अंगुलपढमं बियतियसमणंतरवग्गमूलगुणं ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्वगामिन्यस्तावत् प्रतरे किल पूर्वोक्ता असंख्येयाः श्रेणयो विवक्ष्यन्ते, तिर्यग्विस्तारिणी च तासां सूचिरिहोच्यते, ततश्च
पूर्वोक्तानां श्रेणीनां सप्तरज्जुदीर्घाणां ऊर्ध्वगामिनीनां प्रदेशपंक्तीनां तिर्यग्विस्ताररूपा सूचिः श्रेणीसूचिस्तस्याः प्रमाणं श्रेणी-
सूचिप्रमाणं तद्भवति कियदित्याह—'अंगुले' त्यादि, केषां पुनरिदं श्रेणीसूचिप्रमाणं भवतीत्याह— 'भवणे' त्यादि, यथासंख्यं
भवनपतीनां 'घम्मा' रत्नप्रभापृथ्वी तन्नारकाणां सौधर्मकल्पदेवानां चेत्यक्षरयोजना, भावार्थस्तूच्यते—समनन्तरवर्गमूलगुणितं
तावदिह सर्वत्र योज्यते, ततोऽङ्गुलप्रथमवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं भवनपतीनां श्रेणिविस्तररूपा सूचिर्भवति, तदपि

प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलस्वरूपेण समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं रत्नप्रभानारकाणां श्रेणिविस्तरात्मिका सूचिर्भवति, इदमपि द्वितीयवर्गमूलं तृतीयवर्गमूलात्मकेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सौधर्मदेवानां श्रेणिविस्तरलक्षणा सूचिर्भवति, इदमुक्तं भवति-प्रतरस्यांगुलप्रमाणं यत् क्षेत्रं तत् सद्भावतस्तावदसंख्याताः श्रेणयो भवन्ति, याश्च विनेयजनस्य सुखावगमार्थं षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणाः परिकल्प्यन्ते, अस्य च राशेः प्रथमं द्वितीयं तृतीयं च वर्गमूलं गृह्यते, एतान्यपि च प्रत्येकमसंख्येयश्रेण्यात्मकान्येव, तथापि पूर्वोक्तहेतोरेव प्रथमे वर्गमूले षोडश श्रेणयो द्वितीये चतस्रः तृतीये तु द्वे परिकल्प्यन्ते, एवं च सति सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मकं कल्पनया तु षट्पञ्चाशदधिकश्रेणिशतद्वयात्मकमंगुलप्रमाणं प्रतरक्षेत्रं सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मकेन कल्पनया तु षोडशश्रेणिस्वरूपेण प्रथमवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सद्भावतोऽसंख्येयश्रेणिविस्तरात्मिका कल्पनया तु षण्णवत्यधिकश्रेणिसहस्रचतुष्टयविस्तारस्वरूपा भवनपतीनां विष्कम्भसूचिर्भवति, अङ्कतोऽपि दर्श्यते यथा ४०९६, एतावतीषु प्रतरश्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तो भवनपतयो भवन्तीति भावार्थः, एवमुत्तरत्रापि भावार्थो वाच्य इति, यत्तु प्रथमं वर्गमूलं तद् द्वितीयवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं रत्नप्रभानारकाणां विष्कम्भसूचिर्भवति, इयमपि सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मिका कल्पनया तु चतुःषष्टिश्रेण्यात्मिका भवति ६४, यत् पुनर्द्वितीयवर्गमूलं तत्तृतीयवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सौधर्मदेवानां विष्कम्भसूचिर्भवति, इयमपि सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मिका कल्पनया त्वष्टश्रेण्यात्मिका सिद्धा भवतीत्येष तावत् प्रस्तुतग्रन्थगाथाभिप्रायः। अयं च प्रज्ञापनामहादण्डकानुयोगद्वारादिभिः सह विसंवदाति, तथाहि—प्रज्ञापनामहादण्डके भवनपतिभ्यो रत्नप्रभानारका असंख्यातगुणाः पठिताः, प्रस्तुतग्रन्थगाथायां तु रत्नप्रभाविष्कम्भसूचेः सकाशाद्भवनपतिसूचेरसंख्यातगुणेन बृहत्त्वाभि-

धानाद्रत्नप्रभानारकेभ्यो भवनपतय एवासंख्यातगुणाः प्राप्ता इति व्यक्तं वैसदृश्यं, अनुयोगद्वारेष्वपि रत्नप्रभानारकसंख्याविचारे–"तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलं बीयवग्गमूलपडुप्पण्णं" प्रत्युत्पन्नं-गुणितामित्यर्थः, इति वचनाद् भवनपतिसङ्ख्याविचारे च 'तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखज्जइभागो' इति वचनाद्रत्नप्रभानारकाविष्कम्भसूचेर्भवनपतिविष्कम्भसूचिरसङ्ख्याततमे भागे व्यक्तमेवाधीतेति प्रतीता प्रस्तुतग्रन्थेन सह विसदृशता, तस्मादिह 'घम्मे भवणे तहेव सोहम्मे' इति व्यत्ययपाठे कृते भवति कोऽपि कियानपि संवादः, परं सूत्रप्रतिषु क्वापि नैवं दृश्यत इत्यलं विस्तरेणेति। अत्र चेशानदेवानां विष्कम्भसूचिर्नाभिहिता, किन्त्वेतेभ्यः सौधर्मदेवा महादण्डके संख्यातगुणाः पठिताः, तदनुसारेण विष्कम्भसूचिरपि स्वयमभ्यूह्येति गाथार्थः ॥१५७॥ अथ शर्करप्रभादिपृथ्वीनारकाणां सनत्कुमारादिदेवानां च विशेषिततरं प्रमाणमभिधित्सुराह–

बारस दस अट्ठेव य मूलाइं छत्ति दुन्नि नरएसुं। एक्कारस नव सत्त य पणग चउक्कं च देवेसु ॥ १५८ ॥

एतद्गाथाव्याख्यायामर्वाचीनटीकाकारः प्राह, तद्यथा- मूलटीकायां न व्याख्याता, अस्माकं त्वयमर्थः प्रतिभासते–घनीकृतलोकस्यैकस्यां प्रदेशश्रेण्यामसंख्येयानि तावद्वर्गमूलान्युत्तिष्ठन्ति, तत्र द्वादशे श्रेणिवर्गमूले यावन्तो नभःप्रदेशास्तावन्तः सप्तमपृथिव्यां नारकाः प्राप्यन्ते, षष्ठपृथिव्यां तु दशमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः पञ्चमपृथिव्यां त्वष्टमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः चतुर्थपृथिव्यां तु षष्ठवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः, तृतीयपृथिव्यां तु तृतीयवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः द्वितीयपृथिव्यां पुनः श्रेणिद्वितीयवर्गमूलप्रदेशराशिपरिमाणा नारका लभ्यन्त इति, प्रथमपृथ्वीनारकाणां तु 'सेढीएइपमाणं भवणे घम्मे' इत्यादौ विशेषिततरमपि

सनत्कुमारादि मानं

प्रमाणमनन्तरमभिहितमिति तदिह नोक्तमिति । अथ वैमानिकदेवानां विशेपिततरं प्रमाणमभिधीयते, तत्र सौधर्मेशानदेवानामनन्तरगाथायामपि तदुक्तम्, अतः सनत्कुमारादिदेवानां गाथोत्तरार्द्धपर्यन्तात् पश्चानुपूर्व्या तदभिधीयते, तद्यथा- 'चउक्कं च देवेसु' त्ति श्रेणेश्चतुर्थं यद्वर्गमूलं तत्प्रदेशराशिप्रमाणा वैमानिकदेवेपु मध्ये सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवाः प्राप्यन्ते, ब्रह्मलोके तु पञ्चमवर्गमूलप्रदेशराशिप्रमाणा लान्तके तु सप्तमवर्गमूलप्रदेशराशिप्रमाणाः महाशुक्रे तु नवमवर्गमूलप्रदेशराशिप्रमाणाः सहस्रारे पुनर्देवा एकादशश्रेणिवर्गमूले यावन्तः प्रदेशास्तावन्तो लभ्यन्त इति, आनतप्राणतादिपु तु "आणयपाणयमाई पल्लस्स असंखभागो उ" इत्यनेन विशेपिततरमपि प्रमाणमुक्तमिति नेहाभिहितमिति तावत् प्रस्तुतगाथाव्याख्यानमर्वाचीनटीकाकारकृतं दर्शितम्, अस्माभिस्त्वेवंविधस्य निर्द्धारितस्यार्थस्य संवाद आगमान्तरे क्वचिदपि नोपलब्धः, प्रज्ञापनामहादण्डकेन च सहेत्थं व्यभिचारोऽप्यापतति, तत्त्वं तु केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीति गाथार्थः ॥ १५८ ॥ तदेवमुक्तं चतुर्गतिकानामपि पञ्चेन्द्रियाणां प्रमाणम्, अथ तिर्यग्गतावनुक्तपूर्वाणां बादरपर्याप्तकपृथिव्यप्कायिकानां बादरपर्याप्तकप्रत्येकवनस्पतीनां च प्रमाणमभिधित्सुराह—

बायरपुढवी आऊ पत्तेयवणस्सई य पज्जत्ता । ते य पयरमवहरिज्जंसु अंगुलासंखभागेणं ॥ १५९ ॥

बादरपर्याप्तकपृथिव्यप्कायिकाः प्रत्येकबादरपर्याप्तवनस्पतिकायिकाश्चेत्येते त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकं प्रतरमपहरेयुः, केन प्रकारेणेत्याह- अंगुलासङ्ख्येयभागेनेति, इदमुक्तं भवति- बादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकाः सर्वेऽपि समुदिताः किलैकस्मिन् समये प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहृत्यासद्भावकल्पनयाऽन्यत्र व्यवस्थापयन्ति, पुनर्द्वितीयेऽपि समये प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहृत्याऽन्यत्र

व्यवस्थापयन्त्येवं तृतीयेऽपि समये चतुर्थेऽपि यावदङ्गुलासङ्ख्येयभागे रूपे नभःप्रदेशश्रेणिखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तावत्सङ्ख्यैः समयैस्ते सर्वमपि प्रतरमपहरन्ति, अथवाऽङ्गुलासङ्ख्येयभागस्वरूपे नभःप्रदेशश्रेणिखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तैः सर्वस्यापि प्रतरप्रदेशराशेर्भागो ह्रियते, एतद्भागहारलब्धे च प्रतरप्रदेशखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः सर्वेऽपि बादरपर्याप्तपृथ्वीकायिका भवन्ति, यदिवा बादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकानां सर्वेषामपि प्रत्येकं यद्यंगुलासङ्ख्येयभागरूपं प्रतरप्रदेशखण्डं समर्प्यते तदा युगपदेकेनैव समयेन ते सर्वमपि प्रतरमपहरन्तीति तिसृणामपि प्ररूपणानामेक एव तात्पर्यार्थः, यथा चैषा बादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकानां प्रमाणभावना कृता तथा बादरपर्याप्ताप्कायिकानां बादरपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिकायिकानां च कर्त्तव्या, समानप्रमाणतया गाथायां निर्दिष्टत्वाद्, इत्थं च समानप्रमाणनिर्देशेऽप्यंगुलासङ्ख्येयभागस्यासङ्ख्यातभेदत्वात् स्वस्थाने परस्परममीषामल्पबहुत्वं द्रष्टव्यम्, तद्यथा-बादरपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिभ्यो बादरपर्याप्तपृथिवीकायिका असङ्ख्यातगुणास्तेभ्योऽपि बादरपर्याप्ताप्कायिका असख्यातगुणा इति गाथार्थः ॥ १५९ ॥ अथ बादरपर्याप्तानां तेजःकायिकवायुकायिकानां प्रमाणमभिधित्सुराह—

पज्जत्तबायरानल असंखया हुंति आवलियवग्गा । पज्जत्तवाउकाया भागो लोगस्स संखेज्जो ॥ १६० ॥

बादरपर्याप्ततेजःकायिका भवन्ति, कियन्त इत्याह—असंख्येया आवलिकावर्गाः, आवलिकायां यावन्तः समयास्तेषां वर्गः क्रियते, तस्यां तेषु चासंख्यातेषु वर्गेषु यावन्तः समयास्तत्प्रमाणा बादरपर्याप्ततेजःकायिका भवन्तीत्यर्थः, बादरपर्याप्तवायवः पुनर्लोकस्य संख्यातभागे भवन्ति, संख्याततमे लोकाकाशस्य भागे यावन्तो नभःप्रदेशास्तत्प्रमाणाः सर्वेऽपि बादरपर्याप्ता वायवो

भवन्तीत्यर्थः, इति गाथार्थः ॥ १६० ॥ आह--नन्वसंख्यातैरावलिकावर्गैरावलिकायास्तावद् घनो भवति, हीनोऽधिकश्च वाऽसौ भवति, अतोऽसंख्याता आवलिकावर्गा इत्येतावन्मात्रेण बादरपर्याप्तानलानां निश्चितं प्रमाणं न ज्ञायते, लोकस्यापि संख्याततमे भागे कियन्तोऽपि प्रतरा भवन्तीति न विद्म इत्याशङ्क्य विशेषिततरमपीषां प्रमाणमाह—

आवलिवग्गाऽसंखा घणस्स अंतो उ बायरा तेऊ। पज्जत्तबायराणिल हवन्ति पयरा अ ˙ ˋज्जा ॥ १६१ ॥

ये बादरपर्याप्ततेजःकायिकाः प्रागसंख्येया आवलिकावर्गा उक्तास्ते आवलिकावर्गा घनस्यान्तः-मध्ये द्रष्टव्याः,इदमुक्तं भवति-असंख्येया आवलिकावर्गास्तावन्त एव ग्राह्या यावद्भिरावलिकायाः संबन्धी घनो न पूर्यते, अस्य चार्थस्य विनेयजनानुग्रहार्थमसत्कल्पनया प्रतीतिरुत्पाद्यते, तद्यथा- असंख्येयसमयात्मिकायामप्यावलिकायां किल दश समयाः परिकल्प्यन्ते, तद्वर्गे च शतं भवति, एते चासंख्याता वर्गाः कल्पनया किल दशापि भवन्ति, परमेतावन्तो न कल्प्यन्ते, एतावद्भिरेतैरावलिकासम्बन्धिनो घनस्य सम्पूर्णस्य सम्भवात्,तथाहि-आवलिकायां दश समयाः परिकल्पिताः, तेषां च घनं सहस्रं भवति, दशभिरपि च तद्वर्गैः सहस्रं सम्पद्यत इति तद्ग्रहणे घनस्य सम्पूर्णता जायते, तस्मादष्टौ नव वा आवलिकावर्गा असंख्येयत्वेन कल्प्यन्ते, तथा च सति कल्पनया अष्टशतप्रमाणा नवशतप्रमाणा वा सद्भावतस्त्वसंख्येया बादरपर्याप्ततेजःकायिकाः सिद्धा भवन्ति, ततश्चावलिकाघनस्य मध्यवृत्तिता भवति, एवं च सत्येक आवलिकावर्गः किञ्चिन्न्यूनावलिकासमयराशिना गुणिते बादरपर्याप्ततेजःकायिका भवन्तीत्युक्तं भवति। पर्याप्तबादरवायवः पुनरसंख्येयाः प्रतरा भवन्ति, इदमुक्तं भवति-प्रागुक्ते लोकस्य संख्येयभागे असंख्येयाः प्रतरा बोद्धव्याः, ततस्तेषु लोकस्य

संख्येयभागवर्त्तिष्वसंख्येयप्रतरेषु यावन्तः प्रदेशा भवन्ति तावत्संख्या बादरपर्याप्तवायवो भवन्तीति । एतेषां चोक्तप्रमाणानां बादरपर्याप्तानां पृथिव्युदकतेजोवायुप्रत्येकवनस्पतीनां परस्परमल्पबहुत्वमित्थं भावनीयं–सर्वस्तोकाः बादरपर्याप्ततेजःकायिकाः प्रत्येकवनस्पतिकायिका असंख्यातगुणाः पृथ्वीकायिका असंख्यातगुणाः अप्कायिका असंख्यातगुणा वायवोऽसंख्यातगुणा इति, यद्येवं स्तोकत्वाद् अग्निकायिकानामेव कस्मात् प्रथमं प्रमाणमिह नोक्तमिति न प्रेर्यं, विचित्रत्वात् सूत्रकारप्रवृत्तेरिति गाथार्थः ॥ १६१ ॥ तदेवं बादराणां पर्याप्तपृथ्व्युदकतेजोवायुप्रत्येकवनस्पतिलक्षणानां पञ्चानामप्येकेंद्रियाणां प्रमाणमुक्तम्, अथैतेषामेवापर्याप्तानां सम्बन्धी एको राशिरनभिहितप्रमाणोऽवशिष्यते, द्वितीयस्तु सूक्ष्माणां पर्याप्तानां पृथिव्युदकतेजोवायूनां राशिः तृतीयस्त्वमीषामेवापर्याप्तानां राशिरवशिष्यते, एते च त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकशरीरिणः, साधारणानां तु वनस्पतीनां सूक्ष्माणां बादराणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च सम्बन्धिनश्चत्वारोऽपि राशयोऽनुक्तप्रमाणा अवशिष्यन्त इत्यमीषां सप्तानामपि राशीनां प्रमाणमाभिधित्सुराह–

सेसा तिण्णिवि रासी वीसुं लोया भवे असंखेज्जा । साहारणा उ चउसुवि वीसुं लोया भवेऽणंता ॥ १६२ ॥

प्रत्येकशरीरिणामेकेन्द्रियाणां तावच्चत्वारो राशयः सम्भवन्ति, तद्यथा-बादराः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च, सूक्ष्माः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च, तत्र बादरपर्याप्तलक्षणस्यैकस्य राशेः प्रमाणमुक्तम्, उक्तशेषास्तु त्रयोऽपि राशयो विष्वक्-पृथगसंख्येया लोका भवन्ति, असंख्येयेषु लोकाकाशेषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाण एकैको राशिर्भवतीत्यर्थः, इत्थं समाननिर्देशेऽपि त्रयाणामप्यमीषां राशीनां

स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमित्थं भावनीयम्, प्रत्येकशरीरबादरापर्याप्तैकेन्द्रियेभ्यः प्रत्येकशरीरिणः सूक्ष्मापर्याप्तका असंख्येयगुणाः तेभ्योऽपि सूक्ष्मपर्याप्तकाः संख्येयगुणा इति, साधारणशरीरास्तु वनस्पत्येकेन्द्रियाः बादरपर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मपर्याप्तापर्याप्तलक्षणेषु चतुर्ष्वपि राशिषु विष्वक्-पृथगनन्ता लोका भवन्ति, अनन्तेषु लोकाकाशेषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाण एकैको राशिर्भवतीत्यर्थः, अत्रापीत्थं तुल्यभणनेऽपि चतुर्णामप्यमीषां राशीनां स्वस्थाने परस्परमल्पबहुत्वमित्थं चिन्तनीयम्-साधारणशरीरबादरपर्याप्तैकेन्द्रियेभ्यः साधारणशरीरिणो बादराऽपर्याप्तका असंख्यातगुणाः, सूक्ष्मा अपर्याप्तका संख्यातगुणाः, सूक्ष्मपर्याप्तकाः संख्यातगुणाः, सप्तानामपि च प्रस्तुतराशीनामल्पबहुत्वमित्थं वक्तव्यम्-सर्वस्तोकाः प्रत्येकशरीरिणो बादराऽपर्याप्तैकेन्द्रियाः १, तेभ्यः सूक्ष्मापर्याप्तका असंख्येयगुणाः २, इतोऽपि सूक्ष्मपर्याप्तकाः संख्यातगुणाः ३, एतेभ्योऽपि साधारणशरीरिणो बादरपर्याप्तैकेन्द्रिया अनन्तगुणाः ४, अतोऽपि बादरपर्याप्तका असंख्यातगुणाः ५, एतेभ्योऽपि सूक्ष्मा अपर्याप्तका असंख्यातगुणा : ६, अमीभ्योऽपि सूक्ष्माः पर्याप्तकाः संख्यातगुणाः ७, इति गाथार्थः ॥ १६२ ॥ अथ बादरपर्याप्तकवायवः केचिदुत्तरवैक्रियशरीरिणोऽपि सम्भवन्ति, अतस्तत्परिमाणमाह–

बायरवाउ समग्गा भणिया अणुसमयमुत्तर रीरा। पल्ला ँखियभागेणऽवहीरंतित्ति सव्वेवि ॥ १६३ ॥

बादरा इत्युपलक्षणं पर्याप्ता इत्यपि विशेषणं द्रष्टव्यम्, अपर्याप्तानामुत्तरवैक्रियकरणस्यासम्भवात्,ततश्च बादराः पर्याप्ताः समग्रा अपि ये वायवः पूर्वमुक्तास्तेषु मध्ये केचिदुत्तरवैक्रियशरीरवन्तोऽनुसमयम्-अनवरतं प्राप्यन्त इति सोपस्कारं व्याख्येयम्, कियत्-

वैक्रिय वायुमानं द्वीन्द्रियादिमानं

संख्याः पुनस्ते बादरपर्याप्तकोत्तरवैक्रियशरीराः वायवः प्राप्यन्त इत्याह- पल्योपमासंख्येयभागेनापह्रियन्ते सर्वेऽपीति, प्रतिसमय-
मेकैकप्रदेशापहारे क्रियमाणे यावता कालेन क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागो निष्ठां याति तावता कालेन वैक्रियशरीरवन्तो वायुजीवा
अपि प्रतिसमयमेकैकापहारे क्रियमाणे सर्वेऽपि निष्ठां यान्तीत्यर्थः, क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तो वैक्रिय-
शरीरिणो बादरपर्याप्तवायवः सर्वेऽपि भवन्तीति तात्पर्यम्, अन्ये तु व्याख्यानयन्ति-बादरपर्याप्तवायवः सर्वेऽप्यनुसमयमुत्तर-
वैक्रियशरीरिणो लभ्यन्त इति, तच्चायुक्तम्, बादरपर्याप्तवायूनां समग्राणामपि लोकसंख्येयभागवर्त्तित्वेनेहैव प्राग् निर्णीतत्वादत्र
क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवृत्तित्वानुपपत्तेः, समग्रबादरपर्याप्तवायूनां वैक्रियशरीरस्यागमे निषिद्धत्वाच्चेति गाथार्थः ॥ १६३ ॥ अथ
पर्याप्तापर्याप्तभेदानां द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाणां प्रमाणमाह-

बेइंदियाइया पुण पयरं पज्जत्तया अपज्जत्ता । संखेज्जा संखेज्जेणऽङ्गुलभागेणऽवहरेज्जा ॥ १६४ ॥

'द्वीन्द्रियादय' इति आदिशब्दात् त्रिचतुःपञ्चेन्द्रियपरिग्रहः, ततश्च पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपा द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाः
पुनः प्रत्येकं प्रतरमपहरन्ति, कियता प्रतिभागेनेत्याह- यथासंख्यं पर्याप्तका अंगुलसंख्येयभागेन, अपर्याप्तकास्त्वंगुलासंख्येय-
भागेनेति, इदमुक्तं भवति-अंगुलश्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागेन घनीकृतलोकप्रतरस्य भागो ह्रियते, तेन च भागहारेण यावत् प्रतर-
क्षेत्रखण्डं लभ्यते तत्र यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः पर्याप्तद्वीन्द्रियाः समुदिता भवन्ति, अथवा सर्वेऽपि पर्याप्तद्वीन्द्रियाः प्रथमसमये
प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहरन्ति, एवं द्वितीयसमये सर्वेऽपि प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहरन्ति एवं तृतीयसमयेऽपि चतुर्थ-

॥१६१॥

समयेऽपीति, एवमङ्गुलश्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावद्भिः समयैः सर्वमपि प्रतरं पर्याप्तकद्वीन्द्रिया अपहरन्ति, यदिवाऽङ्गुलश्रेणिप्रदेशानां संख्येयभागरूपं खण्डं यद्येकैकस्य समर्प्यते तदा सर्वेऽपि पर्याप्ता द्वीन्द्रिया युगपदेकेनैव समयेन सर्वमपि प्रतरमपहरन्तीति पूर्ववदत्राप्येकार्थे तिस्रो भावनिकाः, एवमपर्याप्तकद्वीन्द्रियेष्वपि निरवशेषं वाच्यम्, केवलमङ्गुलश्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागस्थानेऽसंख्येयभागलक्षणः प्रतिभागो वाच्यः, पर्याप्तेभ्योऽपर्याप्तद्वीन्द्रियाणामसंख्यातगुणत्वात् पूर्वोक्तात् सूक्ष्मेणैव प्रतिभागेनैतत्प्ररूपणोपपत्तेः, यथा च पर्याप्तापर्याप्तानां द्वीन्द्रियाणां प्रमाणं भावितमेवमुभयस्वरूपाणां त्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाणामपि प्रत्येकं भावनीयम्, इत्थं च तुल्यनिर्देशेऽप्यष्टानामप्यमीषां राशीनां परस्परमल्पबहुत्वमेवमवगन्तव्यं, तद्यथा-सर्वस्तोकाः पर्याप्तचतुरिन्द्रियाः १, पर्याप्ताः पञ्चेन्द्रिया विशेषाधिकाः २ पर्याप्ता द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः ३ पर्याप्तास्त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः ४ पञ्चेन्द्रिया अपर्याप्तका असंख्यातगुणाः ५ चतुरिन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ६, त्रीन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ७ द्वीन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ८, इह च पञ्चेन्द्रियाणां प्रमाणं सामान्येनैवोक्तम्, पूर्वं पुनश्चतसृष्वपि गतिषु पृथक् पृथक् तदभिहितमिति न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमिति गाथार्थः ॥१६४॥ तदेवं नारकादिद्रव्याणां प्रायो येऽवस्थितराशयस्तेषां प्रमाणमुक्तम्, साम्प्रतं जीवद्रव्येषु येऽनवस्थितराशयः कदाचिल्लोके सम्भवन्ति कदाचित्तु न सम्भवन्ति तान् सम्पिण्ड्य दर्शयति—

मणुय पज्जत्ताऽऽहार मिस्सवेउव्वि छेय परिहारा। सुहुमसरागोवस सासण मिस्सा य भयणिज्जा ॥१६५॥

अपर्याप्तका मनुष्याः १ आहारकशरीरिणः २ मिश्रवैक्रियकाययोगिनः ३ छेदोपस्थापनीयचारित्रिणः ४ परिहारविशुद्धिक-

चारित्रिणः ५ सूक्ष्मसम्परायिका ६ ' उवसम ' त्ति, उपशमकग्रहणेन मोहस्योपशमयोग्याः अपूर्वकरणगुणस्थानवृत्तयः ७, मोह-
स्योपशमकाः अनिवृत्तिबादरसम्परायलक्षणाः ८, उपशान्तमोहाश्चैते त्रयोऽपि राशयो गृह्यन्ते ९, सास्वादनसम्यग्दृष्टयः १०
मिश्राः-सम्यग्मिथ्यादृष्टयः ११, एते एकादशापि राशयो ' भजनीया ' विकल्पनीयाः, कदाचिल्लोके प्राप्यन्ते कदाचिन्नेत्यर्थः,
तथाहि–मनुष्यगतौ गर्भजमनुष्याणां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश मुहूर्त्ताः सम्मूर्च्छनमनुष्याणां तु जघन्यतः समय
उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिर्मुहूर्ता उत्पत्तिविरहकालः सिद्धान्ते प्रतिपादितः, यदा चैतस्मिन् विरहकालेऽभिनवमनुष्या नोत्पद्यन्ते पूर्वो-
त्पन्नास्तु गर्भजापर्याप्तकाः केचिन्म्रियन्ते केचित्तु पर्याप्तीः समर्थयन्ते, सम्मूर्च्छजास्त्वन्तर्मुहूर्त्तायुष्कत्वात् पूर्वोत्पन्नाः सर्वेऽपि
निर्लेप्यन्ते तदा सिद्धोऽपर्याप्तकमनुष्याणां कादाचित्कोऽभाव इति, आहारकशरीरारम्भस्याप्युत्कृष्टतः षण्मासान् यावद्विरहकालो
निर्दिष्ट इति आहारकशरीरिणोऽपि कदाचिन्न सम्भवन्त्येव, तदुक्तम्-" आहारगाइं लोए छम्मासं जा न हुंतिवि कयाइं । उक्कोसेणं
नियमा एक्कं समयं जहण्णेणं ॥१॥ जइ हुति जहण्णेणं एक्कं दो तिन्नि पंच व हवन्ति । उक्कोसेणं जुगवं पुहुत्तमेत्तं सहस्साणं ॥२॥"-
ति, मिश्रवैक्रियकाययोगिनोऽपि ये प्रथममुत्पत्तिकाले कार्मणमिश्रवैक्रियकाययोगिनस्तेऽत्र विवक्षिताः, ते च नरकगतौ देवगतौ
वाऽऽद्योत्पत्तिकाले प्राप्यन्ते, अनयोश्च द्वयोरपि गत्योः प्रत्येकं जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश मुहूर्ता विरहकाल उक्तो, यदभ्य-
धायि- " नरयगई णं भंते ! केवइयं कालं विरहिया उववाएणं पण्णत्ता ?, गोयमा! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं बारस मुहुत्ता,
एवं देवगईवि " यदा च चैतावन्तं कालं नारकदेवाः कदाचिन्नोत्पद्यन्ते पूर्वोत्पन्नास्त्वन्तर्मुहूर्त्तात् परतः सम्पूर्णवैक्रियकाययोगिनः
सर्वेऽपि जायन्ते तदा घटत एव मिश्रवैक्रियकाययोगिनां कदाचिदभाव इति । छेदोपस्थापनीयचारित्रिणामपि जघन्यतस्त्रिषष्टिर्वर्ष-

सहस्राण्युत्कृष्टतस्त्वष्टादश सागरोपमकोटीकोटयः परिहारविशुद्धिकचारित्रिणां जघन्यतश्चतुरशीतिर्वर्षसहस्राण्युत्कृष्टतस्त्वष्टादश सागरोपमकोटिकोटयोऽन्यत्रान्तरमुक्तमिहापि च पुरस्तादभिधास्यते, सूक्ष्मसम्परायापूर्वकरणानिवृत्तिबादरास्तु द्विविधाः—उपशमश्रेणिगताः क्षपकश्रेणिगताश्च, उपशान्तमोहास्तु केवलोपशमश्रेणिशिरःस्थायिनः, तत्रोपशमश्रेणेरुत्कृष्टतो वर्षपृथक्त्वं क्षपकश्रेणेस्तूत्कृष्टतः षण्मासा अन्तरमन्यत्रोक्तमिहापि च भणिष्यते, सास्वादनमिश्राणामपि जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तरमिहैव वक्ष्यते इति सर्वेषामप्यमीषां राशीनां कादाचित्कोऽभावः परिभावनीयः, एतच्चेहापि ग्रन्थे पुरस्तात् प्रायः सर्वं व्यक्तीभविष्यतीति गाथार्थः ॥१६५॥ तदेवं द्रव्यप्रमाणद्वारेऽत्र प्रस्तुते जीवद्रव्यप्रमाणमभिधायोपसंहरन्नाह—

एवं जे जे भावा जहिं जहिं हुंति पंचसु गईसु । ते ते अणुमज्जित्ता दव्वपमाणं नए धीरा ॥ १६६ ॥

एवमनन्तरोक्तया नीत्या ये ये भावा—जघन्यस्थितिनारकतिर्यङ्मनुष्यामरप्रथमसमयोत्पन्नसिद्धादयो जीवानामवस्थाविशेषा नारकतिर्यङ्नरामरसिद्धिलक्षणासु पञ्चसु गतिषु मध्ये यत्र यत्र भवन्ति तांस्तान् भावान् 'अनुमज्ज्य' स्वबुद्ध्या पर्यालोच्य सिद्धान्तानुसारतोऽत्रोक्तानुसारतश्चानुक्तानामपि तेषां भावानां द्रव्यप्रमाणं 'नयेयुः' संवेदनपथं प्रापयेयुः, धीः-बुद्धिस्तया राजन्त इति धीरा-बुद्धिमन्त इति गाथार्थः ॥ १६६ ॥ तदेवं निगमितं जीवद्रव्यप्र णं, अथाजीवद्रव्यप्रमाणमाह—

तिन्नि खलु एक्कयाइं अद्धासमया व पोग्गलाऽणंता । दुन्नि अ खेज्जपएसियाणि सेसा भवे ऽणंता ॥ १६७ ॥

इहाजीवद्रव्याणि तावत् पूर्वोक्तस्वरूपाणि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः पुद्गलास्ति-

जीवद्रव्योपसंहारः

॥१६४॥

कायः कालश्चेति, इह चैतेषां प्रमाणं द्रव्यतः प्रदेशतश्च चिन्त्यते, तत्र धर्माधर्माकाशास्तिकायलक्षणानि त्रीण्यजीवद्रव्याणि 'एक्कयाइं' ति द्रव्यतश्चिन्त्यमानानि प्रत्येकमेकद्रव्यसंख्यानि भवन्तीत्यर्थः, 'अद्धा' कालस्तद्रूपा ये समयाः परमाणुद्व्यणुकादिस्कन्धरूपाश्च ये पुद्गलास्ते द्रव्यतो निरूप्यमाणाः प्रत्येकमनन्तानि द्रव्याणि भवन्ति, अद्धासमयद्रव्याणां चानन्त्यमतीतानागतानामपि कथंचित्सत्त्वतो मन्तव्यम्। अथैषां पञ्चानामप्यजीवद्रव्याणां प्रदेशतः प्रमाणं चिन्त्यते-'दुन्नी' त्यादि, द्वे धर्माधर्मास्तिकायलक्षणे अजीवद्रव्ये प्रत्येकमसङ्ख्येयप्रदेशात्मके भवतो, नानन्तप्रदेशात्मके, तयोर्लोकमात्रवृत्तित्वात्, लोकस्य चासंख्येयत्वादिति, शेषाणि त्वाकाशपुद्गलास्तिकायाद्धासमयलक्षणानि त्रीण्यपि द्रव्याणि प्रत्येकमनन्तप्रदेशात्मकानि भवन्ति, नन्वलोकाकाशस्यानन्तत्वादनन्तप्रदेशात्मकत्वं युक्तमेव, पुद्गलास्तिकायस्यापि द्व्यणुकत्र्यणुकचतुरणुकाद्यनन्तानन्ताणुकपर्यन्तानन्तस्कन्धात्मकत्वात् प्रतिस्कन्धं चानेकप्रदेशसम्भवात् केवलपरमाणूनां च तत्रानन्तानां भावात् संगतमेवानन्तप्रदेशात्मकत्वं, अद्धासमयानां त्वतीतानागतवर्त्तमानस्वरूपाणां सर्वेषां द्रव्यत्वेनानन्तरमेवोक्तत्वात् के तत्र प्रदेशा यैरनन्तप्रदेशात्मकत्वमिहोच्यत इति चेद्, युक्तमुक्तं, किन्तु यदा काललक्षणं सामान्येनैकं द्रव्यं विवक्ष्यते तदा तदपेक्षया द्रव्यत्वेनोक्ता अप्यतीतादिस्वरूपाः समयाः प्रदेशत्वेनापि गृह्यन्ते, न हि भिन्ननिमित्तापेक्षया एकस्य द्रव्यत्वप्रदेशत्वे भवन्ती विरुद्ध्येते, अनन्तधर्मात्मकत्वाद्वस्तुन इति, अथवा ये द्रव्यत्वेनाभिहिता अनन्ताः समयास्ते प्रत्येकमनन्तानन्तशो विभिद्यन्ते, तथाहि--अनन्तानन्तान्येकेन्द्रियादीनि तावज्जीवद्रव्याणि अनन्तानन्तानि च परमाणुद्व्यणुकादीनि पुद्गलद्रव्याणि, एतान्यपि क्षेत्रावगाहभेदतः एकसमयस्थित्यादिकालभेदतः एकगुणकालकत्वादिभावभेदतश्चानन्तभेदानि, एतैश्च सप्रभेदैः सहैकैकं समयद्रव्यं सम्बध्यते, तत्सम्बन्धाच्च प्रत्येकमनन्तानन्तान्

भेदान् प्रतिपद्यते, एवं सत्यतीतादयः समयाः सामान्यतो द्रव्याणि जीवादिद्रव्यादिसम्बन्धभेदास्तु प्रदेशा इत्येवमद्धासमयानामपि द्रव्यप्रदेशभावमवगच्छामो वयं, आगमे तु पुद्गलस्कन्धानामिवाद्धासमयानां पिण्डरूपताया अभावात् प्रदेशभावो नाभ्युपगतः, तत्त्वं तु बहुश्रुता एव विदन्तीति गाथार्थः ॥१६७॥ तदेवं प्रतिपादितं सप्रपञ्चमपि जीवाजीवद्रव्यप्रमाणं, तत्प्रतिपादने च "संतपयपरूवणया दव्वपमाणं च" त्यादिगाथोक्तं द्वितीयं प्रमाणद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ क्रमप्राप्तं क्षेत्रद्वारमभिधित्सुराह–

खेत्तं खलु आगासं तव्विवरीयं च होइ नोखेत्तं । जीवा य पोग्गलावि य धम्माधम्मत्थिया कालो ॥१६८॥

उत्तरपर्यायप्राप्तौ पूर्वपर्यायविलयतः क्षीयन्ते-विलीयन्तेपदार्था अस्मिन्निति क्षेत्रम्-आकाशं अथवा क्षिण्वन्ति-हिंसन्ति प्राणिनः परस्परं यत्र तत् क्षेत्रं-आकाशमेव, तद्विपरीतं-ततोऽन्यत् पुनर्नोक्षेत्रं भवति, क्षेत्रशब्दवाच्यं न भवतीत्यर्थः, किं पुनस्तादित्याह-जीवाः पुद्गला धर्माधर्मास्तिकायौ कालश्च, अतः परं च वस्त्वेव नास्तीति गाथार्थः ॥१६८॥ उक्तं स्वरूपतः क्षेत्रं, इह च चतुर्दश जीवसमासाः सत्पदप्ररूपणतादिभिरनुयोगद्वारैर्विचारयितुं प्रक्रान्ताः, ते च नारकादिरूपेण व्यवस्थिता अतो नारकाणां तावच्छरीरमानं विचारयितुमाह—

सत्त धणु तिन्नि रयणी छच्चेव य अंगुलाइं उच्चत्तं । पढमाए पुढवीए बिउणा बिउणं च सेसासु ॥ १६९ ॥

प्रथमपृथिव्यां नारकाणां शरीरोच्चत्वं भवति, कियदित्याह–सप्त धनूंषि तिस्रो रत्नयः, त्रयो हस्ता इत्यर्थः, षडेव चांगुलानि, उत्सेधांगुलप्रमाणेन सपादैकत्रिंशद्धस्ता इति भावः, शेषासु द्वितीयादिपृथ्वीषु पुनरेतदेव मानं द्विगुणं द्विगुणं द्रष्टव्यम्, तद्यथा–

शर्कराप्रभायां सार्द्धहस्तद्वयाधिकानि पञ्चदश धनूंषि, वालुकाप्रभायां हस्ताधिकान्येकात्रिंशद्धनूंषि, पङ्कप्रभायां सार्द्धानि द्विषष्टिधनूंषि, धूमप्रभायां सपादं धनुःशतं, तमायां सार्धधनुशतद्वयं, सप्तमपृथिव्यां महातमायां नारकाणां शरीरस्योच्चत्वमुत्सेधांगुलेन पञ्च धनुःशतानि, जघन्यतस्तु शरीरमानं सर्वास्वपि पृथिवीष्वंगुलासंख्येयभागो द्रष्टव्यः , इदं च भवधारणीयशरीरमानमुक्तं उत्तरवैक्रियशरीरमानं तु सर्वत्र जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागः, उत्कृष्टतस्तु भवधारणीयशरीरमानाद् द्विगुणमवसेयं, तद्यथा–रत्नप्रभायां सार्द्धहस्तद्वयाधिकानि पञ्चदश धनूंषि उत्कृष्टमुत्तरवैक्रियशरीरमानमवगन्तव्यमित्थं भवधारणीयशरीरमानाद् द्विगुणं तत्तावन्नेयं यावत् सप्तमपृथ्वीनारकाणामुत्तरवैक्रियशरीरं जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु धनुःसहस्रं। ननु क्षेत्रद्वारे प्रक्रान्ते जीवसमासानां शरीरमानविचारणमप्रस्तुतमिति, चेत्, नैतदेवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानाद्, अन्यत्र हि नारकादिशरीरमानेन तच्छरीरावगाढक्षेत्रस्यैव वस्तुतो मानं प्रतिपादितं भवति, अतः क्षेत्रद्वारे प्रस्तुते नारकादिजीवसमासानां शरीरक्षेत्रावगाहचिन्तनं न किञ्चिदप्रस्तुतमिति गाथार्थः ॥ १६९ ॥ अथ द्वीन्द्रियादीनां शरीरमानमभिधित्सुराह–

बारस य जोयणाइं तिगाउयं जोयणं च बोद्धव्वं । बेइंदियाइयाणं हरिएसु सहस्समब्भहियं ॥ १७० ॥

द्वादशयोजनादिकं द्वीन्द्रियादीनां यथासंख्यमुत्कृष्टं शरीरमानमवगन्तव्यम्, तद्यथा—शंखप्रमुखद्वीन्द्रियाणां द्वादश योजनान्युत्कृष्टं शरीरमानं, चक्रवर्तिसैन्याद्यधस्ताद्यः कदाचित् सम्मूर्च्छति स आशालिकाजीवोऽपि द्वादशयोजनमानो द्वीन्द्रिय इत्येके, सम्मूर्च्छजपञ्चेन्द्रिय इत्यपरे, कर्णशृगालीमर्कोटकप्रभृतित्रीन्द्रियाणां तु त्रीणि गव्यूतान्युत्कृष्टं शरीरमानं, भ्रमरादिचतुरिन्द्रियाणां

॥१६७॥

योजनमेकं शरीरप्रमाणमुत्कृष्टं विज्ञेयं, हरितेषु-समुद्राद्याश्रितवल्लिलताऽम्भोरुहादिबादरवनस्पतिषु सातिरेकं योजनसहस्रं शरीरमानमुत्कृष्टमवसेयम्, जघन्यं तु द्वीन्द्रियादीनां सर्वेषामप्यंगुलासंख्येयभागः शरीरप्रमाणमवसातव्यम्, पृथिव्यप्तेजोवायूनामप्येकेन्द्रियाणां जघन्यत उत्कृष्टतश्चांगुलासंख्येयभागरूपं शरीरप्रमाणं स्वयमेव वक्ष्यतीति गाथार्थः ॥ १७० ॥ पञ्चेन्द्रियतिर्यंचत्रिविधाः, तद्यथा-जलचराः स्थलचराः खचराश्चेति, जलचराः पुनरपि सम्मूर्च्छजा गर्भजाश्च, पुनः प्रत्येकमपर्याप्ताः पर्याप्ताश्चेत्येवं चतुर्विधाः, स्थलचरास्तु द्विविधाश्चतुःपदाः परिसर्प्पाश्च, चतुःपदाः पुनरपि सम्मूर्च्छजाः गर्भजाश्च, पुनः प्रत्येकमपर्याप्ताः पर्याप्ताश्चेत्येवं चतुर्विधाः, परिसर्पास्तु द्विविधाः-उरःपरिसर्पा भुजपरिसर्पाश्च, उरःपरिसर्पाश्चतुःपदवत्पुनरपि चतुर्विधाः, एवं भुजपरिसर्पा अपि, इत्येवं स्थलचराः सर्वेऽपि द्वादशविधाः, खचरास्तु जलचरवच्चतुर्विधाः, तदेवं विंशतिभेदेषु तिर्य सम्मूर्च्छजापर्याप्तकजलचरस्थलचरखचराणां पर्याप्तकसम्मूर्च्छजजलचराणां च शरीरप्रमाणमभिधित्सुराह—

-थल-खह-सम्मुच्छिम तिरिय अपज्जत्तया विहत्थीओ । जलसंमुच्छिमपज्जत्तयाण अह जोयणसहस्सं॥१७१॥

सम्मूर्च्छजापर्याप्तकजलचराणां वितस्तिः शरीरप्रमाणं १ स्थलचराणामपि सम्मूर्च्छजापर्याप्तकानां चतुःपदानामपि २ उरःपरिसर्पाणां ३ भुजपरिसर्पाणां च वितस्तिः शरीरप्रमाणं ४ खचराणामपि सम्मूर्च्छ (४०००) जापर्याप्तकानां शरीरमानं वितस्तिरेवेति ५, एतेषां च सम्मूर्च्छजापर्याप्तानां जलचरादीनां वितस्तिरुत्कृष्टं प्रमाणं द्रष्टव्यम्, जघन्यं तु सर्वत्रांगुलासंख्येयभाग एवेति भावनीयम्, पर्याप्तानां तु सम्मूर्छजजलचराणां नदीतडागादिसम्भूतापेक्षया जघन्यमङ्गुलासंख्येयभागः, उत्कृष्टं तु

स्वयम्भूरमणोत्पन्नमत्स्यापेक्षया योजनसहस्रं शरीरप्रमाणं ६ इति गाथार्थः ॥ १७१ ॥ तदेवं षण्णां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदानां शरीरमानमभिधाय शेषमभिधित्सुराह—

उरपरिसप्पा जोयण सहस्सिया गब्भया उ उक्कोसं । संमुच्छिम पज्जत्तय तेसिं चिय जोयणपुहुत्तं ॥ १७२ ॥

उरसा—हृदयेन परिसर्पन्ति-गच्छन्तीत्युरःपरिसर्पाः-पन्नगादयस्ते गर्भजाः, तुशब्दस्य विशेषणार्थत्वात् पर्याप्ताश्च जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागशरीराः, उत्कृष्टतस्तु समयक्षेत्रबहिर्जातास्त एव योजनसाहस्रिकाः, योजनसहस्रमानवपुष इत्यर्थः ७, सम्मूर्च्छजपर्याप्तानां पुनस्तेषामप्युरःपरिसर्पाणां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः उत्कृष्टं तु योजनपृथक्त्वं शरीरमानं ८, पृथक्त्वशब्दार्थस्तु पूर्वोक्त एवेति गाथार्थः ॥ १७२ ॥ अथान्यस्यापि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदद्वयस्स शरीरमानमभिधातुमाह—

भुयपरिसप्पा गाउयपुहुत्तिणो गब्भया व उक्कोसं । संमुच्छिम पज्जत्तय तेसिं चिय धणुपुहुत्तं च ॥ १७३ ॥

भुजाभ्यां परिसर्पन्ति-गच्छन्तीति भुजपरिसर्पा—गोधानकुलादयो गर्भजाः, तुशब्दस्यात्रापि विशेषणार्थत्वात् पर्याप्ताश्च, जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागवर्तिशरीरा उत्कृष्टतस्तु मनुष्यक्षेत्रबहिर्जाता गव्यूतपृथक्त्विनो गव्यूतपृथक्त्वशरीरमाना इत्यर्थः, सम्मूर्च्छजपर्याप्तानां पुनस्तेषामेव भुजपरिसर्पाणां शरीरमानं जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु धनुःपृथक्त्वं १० इति गाथार्थः ॥ १७३ ॥ अथ गर्भजापर्याप्तजलचरादिपञ्चेन्द्रियतिरश्चां शरीरमानमाह—

पञ्चेन्द्रियावगाहना ॥१६९॥

जलथलगब्भऽपजत्ता खहथलसंमुच्छिमा य पज्जत्ता । खहगब्भया उ उभए उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं ॥ १७४ ॥

'जलथलगब्भअपजत्त' त्ति, पर्यन्तोपात्तो धनुःपृथक्त्वशब्दः सर्वत्र योज्यते, ततश्च गर्भजापर्याप्तजलचराणां धनुःपृथक्त्वं शरीरप्रमाणं ११, गर्भजापर्याप्तस्थलचरग्रहणेन त्रिविधा अपि गर्भजापर्याप्तस्थलचरा गृह्यन्ते, ततश्च गर्भजापर्याप्तानां चतुःपदानां १२ उरःपरिसर्पाणां १३ भुजपरिसर्पाणां च धनुःपृथक्त्वमेव शरीरमानं १४ 'खहथलसंमुच्छिमा य पज्जत्तत्ति' सम्मूर्च्छजपर्याप्तानां खचराणां धनुःपृथक्त्वं शरीरमानं १५, स्थलचरास्तु सम्मूर्च्छजपर्याप्ताः पारिशेष्याच्चतुःपदा एवेह लभ्यन्ते, सम्मूर्च्छजपर्याप्तोरःपरिसर्पभुजपरिसर्पाणां शरीरमानस्यानन्तरमेव निर्णीतत्वात्तस्माच्चतुःपदलक्षणानां सम्मूर्च्छजपर्याप्तानां धनुःपृथक्त्वं शरीरप्रमाणं १६, 'खहगब्भया उ उभए' त्ति, खचरगर्भजानामुभयेषां पर्याप्तानां १७ अपर्याप्तानां चोत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं शरीरप्रमाणं १८, पूर्वेष्वपि प्रस्तुतगाथोक्तेषु गर्भजापर्याप्तजलचरादिस्थानेषु धनुःपृथक्त्वं शरीरमानमुत्कृष्टत एव द्रष्टव्यं, जघन्यं तु सर्वत्रांगुलासंख्येयभाग एव द्रष्टव्य इति गाथार्थः ॥ १७४ ॥ अथोक्तशेषपञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदद्वयशरीरप्रमाणमाह—

जलगब्भयपज्जत्ता उक्कोसं हुंति जोयणसहस्सं । थलगब्भयपज्जत्ता छग्गाउक्कोसगुव्वेहा ॥१७५॥

गर्भजपर्याप्तजलचराणां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः शरीरमानं, उत्कृष्टतस्तु स्वयम्भूरमणमत्स्यानां योजनसहस्रं १९, स्थलचरास्तु गर्भजपर्याप्ताः परिशिष्टन्यायेनेहापि चतुःपदा एव लभ्यन्ते, गर्भजपर्याप्तोरःपरिसर्पभुजपरिसर्पाणां देहमानस्यानन्तरमेव प्राग्निरूपितत्वात्, ततस्तेषां चतुष्पदलक्षणानां गर्भजपर्याप्तस्थलचराणां गवादीनां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः शरीरमानं, उत्कृष्टं

अपर्याप्त गर्भज जलचरादि शरीरमानं

तु देवकुरूत्तरकुरुगजादीनां षड् गव्यूतानि २०। तदेवं 'जलथलखहसम्मुच्छिमे'त्यादिगाथापञ्चकेन विंशतेरपि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदानां शरीरमानमुक्तं, एतच्च ग्रन्थान्तरैः किञ्चित् क्वचिद् विसंवदति, तथाहि-अत्र विंशतिभेदेषु मध्ये दश भेदाः पर्याप्तानां दश पुनरपर्याप्तानां, तत्र प्रज्ञापनानुयोगद्वारादिग्रन्थेषु कयापि विवक्षया दशानामप्यपर्याप्तानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चाविशेषेणाङ्गुलासंख्येयभाग एव शरीरप्रमाणमुक्तं, प्रस्तुतग्रन्थे तु 'जलथलखहसम्मुच्छिमे'त्यादिप्रथमगाथायां पञ्चानां सम्मूर्च्छजापर्याप्तानां प्रत्येकमुत्कृष्टतो वितस्तिः शरीरमानमुक्तं, पञ्चानां तु गर्भजापर्याप्तानां 'जलथलगब्भअपजत्ते' त्यादिचतुर्थगाथायां प्रत्येकमुत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं देहप्रमाणमावेदितं, तदत्र तत्त्वं केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्ति, पर्याप्तावस्थायां (ये) योजनसहस्रादिमानवपुषो भवन्ति तेषामप्यपर्याप्तावस्थायामुत्कृष्टतोऽप्यङ्गुलासंख्यभाग एव शरीरमानं प्रज्ञापनादिष्वभिहितं, एतच्चदुरवगमं, यदपीह प्रस्तुतग्रन्थे चतुर्थगाथायां 'खहगब्भया उ उभए' इत्यनेन गर्भजखचराणां पर्याप्तानामिवापर्याप्तानामप्युत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं मानमुक्तं तदपि पृथक्त्वस्य बहुभेदत्वेऽपि नातिपेशलतयाऽवगच्छामः, अपरं च-सम्मूर्च्छजपर्याप्तचतुःपदलक्षणानां स्थलचराणां प्रज्ञापनानुयोगद्वारादिषु गव्यूतपृथक्त्वमुत्कृष्टं देहमानमभिहितं प्रक्रान्तग्रन्थे तु प्रस्तुतविचारचतुर्थगाथायां षोडशेऽङ्कस्थाने तेषामेव धनुःपृथक्त्वमुत्कृष्टं शरीरप्रमाणमाख्यातमित्यत्रापि तत्त्वमतिशयिन एव जानन्तीति गाथार्थः ॥ १७५ ॥ एकेन्द्रियाणां मध्ये प्राग्वनस्पतीनामेव शरीरमानमुक्तम् , इदानीं पूर्वमनुक्तानां पृथिव्यादीनां शरीरमानमाह—

अंगुलअसंखभागो बायरसुहुमा य सेसया काया । सव्वेसिं च जहण्णं मणुयाण तिगाउ उक्कोसं ॥ १७६ ॥

उक्तशेषका ये कायाः पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणास्तेषां प्रत्येकं सूक्ष्माणां बादराणां च जघन्यत उत्कृष्टतश्चांगुलासंख्येयभागः शरीरमानं, न केवलमेतेषामेवांगुलासंख्येयभागः शरीरमानं किन्तु ' सव्वेसिं च जहण्णं ' ति येषां नारकाणां द्वित्रिचतुरिन्द्रियवनस्पतीनां सम्मूर्च्छजगर्भजापर्याप्तपञ्चेन्द्रियातिरश्चां प्राग् जघन्यदेहमानं नोक्तं येषां च मनुष्यादीनामग्रेऽपि तन्नाभिधास्यते तेषामपि सर्वेषां जघन्यमंगुलासंख्येयभाग एव शरीरमानमवगन्तव्यम् , मनुष्याणां गव्यूतत्रयमुत्कृष्टं शरीरमानं, जघन्यं तूक्तमेवेति गाथार्थः ॥ १७६ ॥ अथ देवानां शरीरप्रमाणमाह–

भवणवइवाणमंतरजोइसवासी य सत्तरयणीया। सक्काइ सत्तरयणी एक्केका हाणि जावेक्का ॥ १७७ ॥

भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काः सर्वेऽप्युत्कृष्टतः प्रत्येकं सप्तहस्तप्रमाणा भवन्ति, ' सक्काइ सत्तरयणी 'ति शक्रः—सौधर्मेन्द्रस्तदुपलक्षितोऽत्र सौधर्मदेवलोक एव गृह्यते, आदिशब्दादीशानपरिग्रहः, ततस्तयोरपि सौधर्मेशानयोर्देवाः प्रत्येकमुत्कृष्टतः सप्तहस्तशरीरा भवन्ति, ततः परमेकैकहस्तहानिर्यावत् पर्यन्ते एको हस्तः, इदमुक्तं भवति—सनत्कुमारमाहेन्द्रयोरुत्कृष्टस्थितिकदेवानामुत्कृष्टशरीरहानिमतां षड् हस्ताः शरीरप्रमाणं, ब्रह्मलोकलान्तकयोः पञ्च महाशुक्रसहस्रारयोश्चत्वारः आनतप्राणतारणाच्युतेषूत्कृष्टायुषां सुराणामुत्कृष्टशरीरहानिमतां त्रयो हस्ताः शरीरमानं, ग्रैवेयकेषु सर्वोपरि द्वौ हस्तौ अनुत्तरविमानेषूत्कृष्टायुषां देवानामेको हस्तः शरीरमानं, जघन्यं च शरीरमानममीषां प्रागेवोक्तं, एतच्च सप्तरत्न्यादिकं वपुर्मानं देवानां भवधारणीयसहजशरीरापेक्षया वेदितव्यम् , उत्तरवैक्रियं त्वच्युतदेवलोकपर्यन्तानाममराणां जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु योजनलक्षं स्वयमेवावसेयं,

ग्रैवेयकानुत्तरसुरास्तु सत्यामपि लब्ध्यामुत्तरवैक्रियं स्वभावात् न कदाचित् कुर्वन्तीति मन्तव्यम्, इदं च सर्वमपि प्रागुक्तं शरीरमानमुत्सेधाङ्गुलेनैव द्रष्टव्यम्, "उस्सेहपमाणओ मिण देहम्" इति वचनादिति, दिङ्मात्रप्रदर्शनं चेदं, विस्तरस्तु देवेन्द्रनरकेन्द्रकादिभ्योऽवसेय इति गाथार्थः ॥१७७॥ तदेवमवगाहनाचिन्तनमुखेन नारकादीनां क्षेत्रद्वारप्रक्रमायातं क्षेत्रं चिन्तितं, गुणस्थानलक्षणेषु च जीवसमासेषु प्रस्तुतेषु यन्नारकादीनामवगाहनामानं चिन्तितं तत्र कारणमादावेवोक्तम्, साम्प्रतं तु तेषामेव गुणस्थानलक्षणजीवसमासानां मुख्यत एवावगाहक्षेत्रं लोकभागलक्षणप्रमाणतश्चिन्तयितुमाह—

मिच्छा य सव्वलोए असंखभागे य सेसया हुंति । केवलि असंखभागे भागेसु व सव्वलोए वा ॥१७८॥

मिथ्यादृष्टयस्तावत् सर्वस्मिन्नपि चतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके प्राप्यन्ते, सूक्ष्मैकेन्द्रिया हि सर्वत्रापि लोके वर्त्तन्ते, ते च सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टय एवेति युक्तं सर्वलोकवर्त्तित्वममीषां, '**असंखभागे य सेसया होंति**' त्ति शेषाः-सास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यविरतसम्यग्दृष्ट्यादयः सयोगिकेवलिवर्जाः सर्वेऽपि प्रत्येकं लोकस्यासंख्येयभागे वर्त्तन्ते, सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यादयो हि सर्वे संज्ञिपञ्चेन्द्रियेष्वेव लभ्यन्ते, सास्वादनास्तु केचित् स्वल्पाः अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियादिष्वपि प्राप्यन्ते, एते च संज्ञिपञ्चेन्द्रियादयः स्वल्पत्वाल्लोकासंख्येयभाग एव लभ्यन्त इति युक्तं सास्वादनादीनां लोकासंख्येयभागवर्त्तित्वमिति, '**केवलि असंखभागे**' इत्यादि, सयोगकेवली पुनरेकः केवलिसमुद्घातमकुर्वन् सहजावस्थायां समुद्घातेऽपि कृतदण्डकपाटावस्थायां लोकस्यासंख्येयभागे वर्त्तते, '**भागेसु व**' त्ति मन्थानं कुर्वन् पुनरेषोऽपि लोकस्यासंख्येयेषु भागेषु वर्तत इत्यर्थः, '**सव्वलोए व**' त्ति चतुर्थे

लोकव्यापित्वसमये एषोऽपि सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यत इति गाथार्थः ॥ १७८ ॥ नन्वस्यां गाथायां मिथ्यादृष्टयः सर्वलोकवर्त्तिन इत्युक्तं ते चैकेन्द्रियादिभेदतो बहुभेदास्तत् किं ते सर्वेऽपि सर्वलोकवर्त्तिन आहोश्वित् केचिदेवेत्याशङ्क्याह–

तिरिएगिंदियसुहु सव्वे तह बायरा अपज्जत्ता । सव्वेवि सव्वलोए सेसा उ असंखभागम्मि ॥ १७९ ॥

'**तिरिएगिंदियसुहुमा सव्वे**'त्ति तिर्यञ्चः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पत्येकेन्द्रियलक्षणाः सूक्ष्माः सर्वे '**व्वलोए**' त्ति सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्त इत्यर्थः, 'सुहुमा य सव्वलोए' इति वचनादिति, '**तह बायरा अपज्जत्ता सव्वेवि**' त्ति तथा बादरापर्याप्ताः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पत्येकेन्द्रियाः प्रत्येकं सर्वेऽपि समुदिताश्चिन्त्यमानाः, सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्त इतीहापि सम्बध्यते, आह-ननु सूक्ष्मैकेन्द्रियान् विहाय शेषजीवानां सर्वलोकवर्त्तित्वमागमे न क्वचिदुक्तं तत् कथं बादरपर्याप्तैकेन्द्रियाणामत्र प्रत्येकं सर्वलोकवर्तित्वमुच्यते ?, सत्यं, स्वस्थानमङ्गीकृत्य सूक्ष्मैकेन्द्रिया एव सर्वलोकव्यापिनः प्राप्यन्ते, उत्पादसमुद्घातौ त्वाश्रित्य बादरापर्याप्ता अप्येकेन्द्रियाः प्रत्येकं सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्ते, उक्तञ्च **प्रज्ञापनायाम्**– " कहि णं भंते ! बायरपुढविकाइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पण्णत्ता ?, गोयमा ! जत्थेव बायरपुढविकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पण्णत्ता तत्थेव बायरपुढविकाइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पण्णत्ता, उववाएणं सव्वलोए, समुग्घाएणं सव्वलोए, सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जइभागे " त्ति, तत्रोत्पादो भवान्तरालगतिलक्षणस्तस्मिन्नेते बादरापर्याप्तपृथ्वीकायिका विग्रहावस्थाभाजः सर्वमपि लोकं व्याप्नुवन्ति, तथा समुद्घातो-मारणान्तिकसमुद्घातलक्षणो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्मिन्नपि वर्त्तमाना एते सर्वलोकव्यापिनः प्राप्यन्ते, स्वस्थानं तु रत्नप्रभा-

एवं बादरापर्याप्ता वायुवनस्पतयोऽप्युत्पादसमुद्घाताभ्यां प्रत्येकं
पृथिव्यादिकमाश्रित्यामी लोकाऽसंख्येयभाग एव वर्त्तन्ते इत्यर्थः, तदार्थिना तु प्रज्ञापनैव
सर्वलोकव्यापिनो भावनीयाः, बादरापर्याप्ततेजस्कायिकास्तु समुद्घातेनैव सर्वलोकव्यापिन इत्यलं विस्तरेण, मन्तव्यम्, उक्तशेषास्तु
अन्वेषणीया, तदेवं बादरापर्याप्तैकेन्द्रियाणामुत्पादसमुद्घातावेवाश्रित्य सर्वलोकव्यापित्वमत्रोक्तमिति लोकस्यासंख्येयभाग
मिथ्यादृष्टयोऽपि बादरपर्याप्तपृथिव्यादयो बादरपर्याप्तवायुवनस्पतिवर्जाः सर्वेऽप्युत्पादसमुद्घाताभ्यामपि बादरपर्याप्तवायूनां तर्हि का वार्त्ता
एव वर्त्तते, बादरपर्याप्तवनस्पतयस्तु बादरपर्याप्तपृथिव्यादिवद् द्रष्टव्या इति गाथार्थः ॥ १७९ ॥
इत्याह—

पज्जत्तबायराणिल सट्ठाणे लोगऽसंखभागेसु । उववायसमुग्घाएण सव्वलोगम्मि होज्ज णहु ॥ १८० ॥

बादरपर्याप्तवायुकायिकाः स्वस्थानं-घनवाततनुवातादिकमाश्रित्य लोकस्यासंख्येयेषु भागेषु वर्त्तन्ते, एकस्मिन्नेव लोकस्या-
संख्याततमे भागेऽमी न प्राप्यन्ते, शेषेषु पुनर्लोकासंख्येयभागेषु प्राप्यन्त एवेत्यर्थः, लोकस्य हि यावत् किमपि शुषिरं तावत्
सर्वस्मिन्नपि वायवः सञ्चरन्त्येव, यत्पुनरशुषिरं घनं कनकगिरिशिलामध्यभागादिकं तत्रैव ते न प्रसर्पन्ति, तच्च सर्वमपि लोक-
स्यासंख्येयभाग एवेति अतस्तेनैवैकं तदसंख्येयभागं वर्जयित्वाऽन्येषु शुषिरेषु तदसंख्येयभागेषु बादरपर्याप्तवायूनां वृत्तिर्न विरु-
ध्यते, युक्त्यनुयायित्वात् प्रज्ञापनाऽऽगमसिद्धत्वाच्चेति। उपपातः-अन्तरालगतिलक्षणः 'समुद्घातो' मारणान्तिकसमुद्घातादि-
स्वरूपः ताभ्यामुपपातसमुद्घाताभ्यां सर्वस्मिन्नपि लोके बादरपर्याप्तवायवो भवेयुः, भवान्तराले हि विग्रहगत्यापन्नाः मारणा-

बादरपर्याप्त वायुतनु मानं

न्तिकसमुद्घाते चाग्रेतनोत्पत्तिस्थाने निक्षिप्तस्वप्रदेशदण्डास्ते सर्वमपि ले ' व्याप्नुयुरिति, पूर्वं च बादरपर्याप्तवायूनां यल्लोकस्य संख्येयभागप्रमाणत्वमुक्तं तत् संख्यामेवाश्रित्येति मन्तव्यम्, अत्र तु ते लोकसंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणतया पूर्वं निर्णीता बादरपर्याप्तवायवः स्वावगाहेन कियत् क्षेत्रं रुन्धन्तीति चिन्तितमिति न कश्चित् पूर्वापरविरोध इति गाथार्थः ॥ १८० ॥ तदेवमभिहितं जीवद्रव्याणां क्षेत्रम्, साम्प्रतमजीवद्रव्याणां तदभिधाने प्रक्रान्तेऽपि विचित्रत्वात् सूत्रगतेस्तावद्भण्यमानक्षेत्रद्वारगतस्य क्षेत्रस्य वक्ष्यमाणस्पर्शनाद्वारगतस्पर्शनायाश्च विशेषं दिदर्शयिषुराह—

सट्ठाणसमुग्घाएणुववाएणं च जे जहिं भावा । ' पइ काले खेत्तं तु फा णा होइ समईए ॥ १८१ ॥

ये यत्र जीवाः समुत्पद्यन्ते तत्तेषां स्वस्थानमुच्यते, यथा पृथ्वीकायिकानां रत्नप्रभापृथिव्यादिकं समुद्घातो-मारणान्तिकसमुद्घातादिलक्षणो वक्ष्माणस्वरूपः 'उपपातो' भवान्तरालवर्त्तनात्मकः, एतैः स्वस्थानसमुद्घातोपपातैर्ये भावाः पृथिव्यादयो यत्र रत्नप्रभादिके स्थाने सम्भवन्ति तेषां तत् साम्प्रतकालविषये क्षेत्रमवगन्तव्यम्, स्पर्शना त्वतीतकालविषयापि भवति, तथाहि-विग्रहगत्यवस्थायां स्वप्रदेशैः सर्वतः समाक्रान्तमेव समस्तलोकलक्षणं क्षेत्रं बादरापर्याप्तैकेन्द्रियाणां पूर्वमुक्तं, स्पर्शना त्वतीतकालविषयापि वक्ष्यते, यथा देशविरतादेरितः स्थानादच्युतदेवलोकाद्युत्पन्नस्य षड्रज्ज्वादिका, सा हि अतः स्थानाद् रज्जुषट्कं स्पृष्ट्वाऽच्युतदेवलोकं गतोऽप्यनन्तरातीतकालस्पृष्टरज्जुषट्कापेक्षया रज्जुषट्कस्य स्पर्शको वक्ष्यते, एवमन्यत्रापि भावनीयमिति गाथार्थः ॥ १८१ ॥ अथ प्रागनभिहितमजीवद्रव्याणां क्षेत्रमभिधित्सुराह—

लोए धम्माऽधम्मा लोयालोए य होइ आगासं । कालो माणुसलोए उ पोग्गला सव्वलोयम्मि ॥१८२॥

धर्माऽधर्मास्तिकायौ पूर्वोक्तस्वरूपौ प्रत्येकं सर्वस्मिन्नपि लोकाकाशक्षेत्रे भवतः, समस्तमपि लोकाकाशक्षेत्रं धर्माधर्मास्तिकायौ प्रत्येकमभिव्याप्य तिष्ठत इत्यर्थः, आकाशास्तिकायस्तु लोकमलोकं चाभिव्याप्य तिष्ठति, कालस्तु चन्द्रसूर्यगतिक्रियाऽभिव्यङ्ग्योऽऽर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रलक्षणे मनुष्यक्षेत्र एव भवति, न परतो, मनुष्यक्षेत्रात् परेण चन्द्रसूर्याणां गतिक्रियाया एवाभावादिति भावः, द्रव्याणां यत्तेन तेन रूपेण वर्त्तनं तद्रूपः कालो मनुष्यक्षेत्राद्बहिरपि सिद्धान्ते समनुज्ञात इति भावनीयम्, परमाणुद्व्यणुकादयोऽनन्ताणुस्कन्धपर्यवसानास्तु पुद्गलाः सर्वस्मिन्नपि लोकक्षेत्रे प्राप्यन्त इति गाथार्थः ॥ १८२ ॥ तदेवं दर्शितमजीवद्रव्याणामपि क्षेत्रं, तथा च सति क्षेत्रद्वारसमाप्तमिति ॥ साम्प्रतं ' संतपयपरूवणया दव्वपमाणं चे ' त्यादिगाथोपक्षिप्तस्य (मेव) स्पर्शनाद्वारमाभिधानीयम्, स्पर्शना च स्पर्शनीये सत्येव भवति, स्पर्शनीयं च लोकोर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकादिभेदादनेकधा सम्भवति, अतस्तदेव तावद्दर्शयितुमुपक्रमते

आगासं च अणंतं तस्स य बहुमज्झदेसभागम्मि । सुपइट्ठियसंठाणो लोगो कहिओ जिणवरेहिं ॥ १८३ ॥

लोकालोकगतं सामान्येन तावच्चिन्त्यमानमाकाशमनन्तं भवति, तस्य चानन्तस्याकाशस्य बहुमध्यदेशभागे—मध्यरूपो देशो मध्यदेशः, स च किञ्चिदूनाधिकोऽपि उपचारान्मध्यदेश उच्यते अतस्तन्निरासार्थमाह-बहु-अतिशयेन निरुपचरितो योऽसौ मध्यदेशस्तद्रूपो भागः सर्वाकाशस्यांशो बहुमध्यदेशभागस्तस्मिन्नित्यर्थः, अत्र च पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तान्यपि देशशब्दस्य भिन्न-

स्थनयोजनादिप्रकारेणोक्तानुसारतो व्याख्येयानि, तत्रैवंभूते सर्वाकाशस्य बहुमध्यदेशभागे, किमित्याह–सुप्रतिष्ठितसंस्थानो लोकः–पंचास्तिकायसमुदयरूपः कथितो जिनवरैः, तत्र सुप्रतिष्ठितः काष्ठत्रयनिष्पन्नो भाजनाधारभूतो लोके प्रतीत आस्खलकः, आ समन्तादधः पतद्भाजनं स्खलति-निवारयतीत्यास्खलकः, अत एव सुप्रातिष्ठितः सुष्ठु प्रतिष्ठितं भाजनाद्यस्मिन्निति कृत्वा, सुप्रतिष्ठितस्येव संस्थानम्-आकारो यस्यासौ सुप्रतिष्ठितसंस्थानो लोकः, उपलक्षणं चैप सुप्रतिष्ठितः तदुपर्यवाङ्मुखीकृतशरावादिभाजनस्य, यत आस्खलकवल्लोकोऽधस्तात् क्रमेण विस्तीर्णो मध्ये संक्षिप्तः, उपर्यपि क्रमेण विस्तीर्णो ब्रह्मलोकं यावत्तदुपरि तु पुनरपि संक्षिप्तः सिद्धिक्षेत्रं यावत्, ततश्चेत्थं ब्रह्मलोकपर्यन्त एव लोकः सुप्रतिष्ठितसंस्थानो भवति, सिद्धिक्षेत्रपर्यन्तस्तु चिन्त्यमान उपर्यवाङ्मुखीकृततिलकादिभाजनसुप्रतिष्ठितोपम एव भवतीति भावनीयमिति गाथार्थः ॥ १८३ ॥ अस्य च लोकस्याधस्तादधोलोको मध्ये तिर्यग्लोकः उपरिष्टादूर्ध्वले इत्यतोऽमीपां त्रयाणामपि विभागानां पृथक् संस्थाननिरूपणार्थमाह—

हेट्ठा मज्झे उवरिं वेत्तासणझल्लरीमुइंगनिभो। ज्झिमवित्त राहियचोद णमायओ लोओ ॥ १८४ ॥

अधस्ताद्वेत्रासनसन्निभोऽयं लोकः, यादृशः श्लक्ष्णवेत्रलतानिर्मितोऽधस्ताद्विस्तीर्ण उपरि किञ्चित् संक्षिप्त आसनविशेषो भवति, लोकोऽपि रत्नप्रभोपरितलादधस्तात्क्रमेण विस्तरतस्तादृश एव भवति, 'झल्लरि' उभयतोऽतिविस्तीर्णमुखो ।वालपुरादिप्रसिद्धो वादित्रविशेषः मध्ये-तिर्यग्लोकप्रदेशे लोकस्तादृशो भवति, यथा हि झल्लरीवादित्रस्योर्ध्वव्यवस्थापितस्योपरिष्टादधस्ताच्चातीव विस्तीर्णता वृत्तता च मध्यं तु स्तोकं दृश्यते, एवं तिर्यग्लोकलक्षणे मध्यलोकेऽप्यध उपरि च प्रत्येकं सातिरेकरज्जु-

विस्तीर्णो मध्ये त्वष्टादशयोजनशतोच्छ्रयत्वात् स्तोक इति, मृदङ्गोऽप्यध उपरि च किञ्चित् संक्षिप्तो मध्ये किमपि विस्तीर्णः प्रतीतो वादित्रविशेष एव, ततश्च लोकोऽप्युपरितनभागे ऊर्ध्वलोकलक्षणे तिर्यग्लोकोपरितनभागात् सिद्धिक्षेत्रं यावच्चिन्त्यमानस्तत्सदृशो भवति, तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च निरूपितं लोकस्य संस्थानम्, साम्प्रतं तु तस्यैवोर्ध्वाधआयतत्वप्रमाणं निरूपयितुमाह—'मज्झिमे' त्यादि, मध्यमश्चासौ विस्तारश्च मध्यमविस्तारः, अधिकं च तच्चतुर्दशगुणं चाधिकचतुर्दशगुणं, मध्यमविस्तारादधिकचतुर्दशगुणं मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणं अनुस्वारोऽलाक्षणिकः मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणेन प्रमाणेनेति गम्यते आयतो-दीर्घो मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणायतो लोक इति समासः, भावार्थस्तूच्यते--तत्रास्यां रत्नप्रभायां बहुसमत्वभागे मेरुमध्ये नभःप्रदेशप्रतरद्वयं विद्यते, इदं चायामतो विस्तारतश्च प्रत्येकं परिपूर्णरज्जुप्रमाणं, सर्वलोकमध्यवर्त्तित्वाच्चैतत्प्रतरद्वयं मध्यममुच्यते, तस्य संबन्धी रज्जुप्रमाणो विस्तारोऽत्र मध्यमविस्तारो निर्दिष्टस्तस्मादधिकचतुर्दशगुणः सर्वोऽपि लोको भवति, सातिरेकचतुर्दशरज्जुप्रमाणदैर्घ्योपेतः समस्तोऽपि लोक इति तात्पर्यं, अन्यत्र सम्पूर्णचतुर्दशरज्ज्वायतो लोकः श्रूयते, अत्र तु किञ्चित्साधिकत्वमुक्तं, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति गाथार्थः ॥ १८४ ॥ आह-ननु यदि त्रिधा विभक्तोऽयं लोकस्तर्हि कथ्यतां तिर्यग्लोके जीवादेः किं स्पर्शनीयमस्तीत्याशङ्क्याह—

मज्झे य मज्झलोयस्स जंबुदीवो य वट्टसंठाणो। जोयणसयसाहस्सो विच्छिण्णो मेरुनाभीओ ॥ १८५ ॥

ऊर्ध्वलोकाधोलोकयोर्मध्यवर्तित्वान्मध्यलोकः- तिर्यग्लोकस्तस्य मध्यभागे समस्तद्वीपसमुद्राभ्यन्तरे जम्बूद्वीपनामा द्वीपः समस्ति,

तत्र द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां स्थानदातृत्वाहाराद्युपष्टम्भहेतुत्वलक्षणाभ्यां प्राणिनः पातीति द्वीपः, शाश्वतेन रत्नमयजम्बूवृक्षेणोपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः, स च सम्पूर्णचन्द्रमण्डलमिव वृत्तसंस्थानो-वर्त्तुलाकारस्तथा वृत्तत्वादेव पूर्वापरेण दक्षिणोत्तरेण च योजनशतसहस्रविस्तीर्णो-लक्षयोजनविस्तारः, अपरं च मेरुर्नाभौ-मध्यप्रदेशे यस्यासौ मेरुनाभिक इति गाथार्थः ॥ १८५ ॥ तस्यापि पार्श्वतः किमस्तीत्याह–

तं पुण लवणो दुगुणेण वित्थडो सव्वओ परिक्खिवइ । तं पुण धायइसंडो तद्‌दुगुणो तं च कालोओ ॥ १८६ ॥

तं पुनर्यथोक्तस्वरूपं जम्बूद्वीपं ' लवणो ' लवणरसास्वादो लवणसमुद्रस्ततो द्विगुणेन विस्तीर्णो द्विलक्षयोजनविस्तार इत्यर्थः सर्वतः-सर्वेषु पार्श्वेषु परिक्षिपति-वेष्टयति, तमपि लवणसमुद्रं शाश्वतरत्नमयधातकीवृक्षखण्डोपलक्षितो द्वीपो धातकीखण्डस्तद्‌द्विगुणो-लवणसमुद्रप्रमाणाद् द्विगुणप्रमाणश्चतुर्लक्षयोजनविस्तार इत्यर्थः, सर्वतः परिक्षिपतीत्यत्रापि सम्बध्यते, तमपि धातकीखण्डद्वीपं शुद्धोदकरसास्वादः कालोदनामा समुद्रः सर्वतः परिक्षिपति, तद्‌द्विगुण इतीहापि सम्बध्यते, धातकीखण्डद्वीपप्रमाणादपि द्विगुणप्रमाणोऽयमष्टयोजनलक्षविस्तीर्ण इत्यर्थ इति गाथार्थः ॥ १८६ ॥ ततोऽपि किमित्याह–

तं पुण पुक्खरदीवो तम्मज्झे माणुसोत्तरो सेलो । एतावं नरलोओ बाहिं तिरिया य देवा य ॥ १८७ ॥

तमपि कालोदसमुद्रं पुष्कराणि-पद्मानि तैः शाश्वतरत्नमयैरुपलक्षितो द्वीपः पुष्करद्वीपः, सर्वतः परिक्षिपति तद्‌द्विगुण इतीहाप्यपेक्षणीयम्, कालोदप्रमाणाद् द्विगुणप्रमाण इत्यर्थः, षोडशयोजनलक्षविस्तार इति हृदयम्, तस्य च पुष्करद्वीपस्य मध्ये-

मध्यभागे कालोदसमुद्रादष्टभिर्योजनलक्षैर्वलयाकारो मानुषोत्तरनामा शैलः-पर्वतः समस्ति, एतावानेव च-मानुषोत्तरपर्वतपर्यन्तो नराणां जन्ममृत्युसदाऽवस्थितिस्थानभूतो लोको नरलोको विज्ञेयः, परतो नराणां जननमरणसदाऽवस्थानाभावात् , तर्हि तद्बहिः किमस्तीत्याह— मानुषोत्तरपर्वताद् बहिस्तिर्यञ्चो देवास्तत्रगर्येश्चावास्थिताः सर्वदैव प्राप्यन्ते, न मनुष्या इति गाथार्थः ॥ १८७ ॥ आह-ननु पुष्करद्वीपात् परतो द्वीपसमुद्राः सन्ति न वेत्याह—

एवं दीवसमुद्दा दुगुणदुगुणवित्थरा असंखेज्जा । एवं तु तिरियलोगो सयंभुरमणोदहिं जाव ॥ १८८ ॥

एवं यथा पूर्वमुक्तास्तथाऽन्येऽपि द्वीपसमुद्रा वक्तव्याः, कियन्त ? इत्याह- असंख्येया द्वीपसमुद्राः, असंख्येयकस्य च प्रमाणं प्रागेव निर्णीतम्, कथम्भूतास्ते वक्तव्याः ? इत्याह- यथोत्तरं द्विगुणाद्विगुणविस्ताराः, तथाहि-पुष्करद्वीपात् परतस्ततो द्विगुणप्रमाणः शुद्धोदकरसास्वाद एव पुष्करोदः समुद्रो वाच्यः, ततोऽपि वरुणवरो द्वीपः वारुणीरसास्वादो वरुणोदः समुद्रः ४, ततः क्षीरवरो द्वीपः क्षीररसास्वादः क्षीरोदः समुद्र ५, ततोऽपि घृतवरो द्वीपः, घृतरसास्वादो घृतोदः समुद्रः ६, ततोऽपीक्षुवरो द्वीपः, इक्षुरसास्वाद एवेक्षुरसः समुद्रः ७, इत ऊर्ध्वं सर्वे समुद्रा द्वीपसदृशनामानोऽवगन्तव्याः, अपरं च-स्वयम्भूरमणवर्जाः सर्वेऽपि ते इक्षुरसास्वादा विज्ञेयाः, तत्र द्वीपनामान्यमूनि, तद्यथा- इक्षुरससमुद्रादनन्तरं नन्दीश्वरो द्वीपः ८, अरुणवरः ९ अरुणावासः १० कुण्डलवरः ११ शंखवरः १२ रुचकवरः १३ इत्यनुयोगद्वारचूर्ण्यभिप्रायेण त्रयोदशो रुचकवरः, अनुयोगद्वारसूत्रे त्वरुणावासशंखवरद्वीपौ लिखितौ न दृश्येते तस्तदभिप्रायेणैकादशो रुचकवरः, परमार्थं तु योगिनो विदन्तीति, नन्दीश्वरादिद्वीपानामन्तरे

समुद्राः स्वद्वीपसदृशनामानः स्वयमेव बोद्धव्या इत्युक्तमेव, एते च जम्बूद्वीपादयो रुचकवरपर्यन्ता द्वीपसमुद्रा नैरन्तर्येणावस्थिताः नामतः प्रतिपादिताः, इत ऊर्ध्वं नैरन्तर्येणावस्थितानां द्वीपानामसंख्येयत्वात् प्रत्येकं नामानि कथयितुं न शक्यंते, अतोऽसंख्याततमद्वीपानां कियतामपि नामानि कथ्यन्ते, तद्यथा- रुचकवरद्वीपादसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् गत्वा भुजगवरो नाम द्वीपः समवसेयः, ततोऽप्यसंख्येयांस्तानतिक्रम्य कुशवरो नाम द्वीपो ज्ञातव्यः, ततोऽप्यसंख्येयांस्तानुल्लङ्घ्य क्रौञ्चवरो नाम द्वीपः, एवमसंख्येयानसंख्येयान् द्वीपसमुद्रानतिवर्त्य- " आभरणवत्थ गंध उप्पल तिलए य पुढविनिहिरयणे । वासहरदहनईओ विजया वक्खार कप्पिंदा ॥ १ ॥ कुरु मंदर आवासा कूडा नक्खत्त चंद सूरा य । देवे नागे जक्खे भूए य सयंभुरमणे य ॥२॥ " अस्मिन् सिद्धान्तोक्तगाथाद्वयप्रतिपादिताभरणवस्त्रगन्धोत्पलातिलकादिवस्तुपर्यायसदृशनामक एकैको द्वीपस्तावद्वक्तव्यो यावदन्ते स्वयम्भुरमणो द्वीपः, तत्परतस्तु शुद्धोदकरसास्वादः स्वयम्भुरमणः समुद्रः, आह- यद्येवं तर्ह्यसंख्येयानसंख्येयान् द्वीपानातिक्रम्य ये वर्त्तन्ते तेषामेव द्वीपानामेतानि नामान्यभिहितानि, ये तु तदन्तरालेषु द्वीपास्ते किंनामका इति वक्तव्यम् , सत्यं, लोके पदार्थानां शंखध्वजकलशस्वस्तिकश्रीवत्सादीनि यावन्ति शुभनामानि तैः सर्वैरप्युपलक्षितास्ते द्वीपाः प्राप्यन्त इति स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उक्तं च समयसागरे- " दीवसमुद्दा णं भंते! केवइया नामधेज्जेहिं पण्णत्ता? गोयमा! जावइया लोए सुभा नामा सुभा रूवा सुभा गन्धा सुभा रसा सुभा फासा एवइया णं दीवसमुद्दा नामधेज्जेहिं पण्णत्त "त्ति, यावन्ति शंखध्वजादीनि शुभनामानि यावन्तश्च शुभरूपगन्धादिवाचका ध्वनयस्तद्वाच्या असंख्येया द्वीपा ज्ञातव्या इति भावः, समुद्रास्तु द्वीपसदृशनामान इत्युक्तमेव, तदेवमेते यथोत्तरं द्विगुणाद्विगुणविस्तारा असंख्येया द्वीपसमुद्राः परिभावनीयाः, एवं चासंख्येयद्वीपसमुद्रान्वितः स्वयम्भुरमणसमुद्रं यावत् तिर्यग्लोको मन्तव्यः,

ऊर्ध्वलोकोऽधोलोकयोः समयपरिभाषया तिर्यङ्-मध्ये व्यवस्थितो लोकस्तिर्यग्लोकः, अथवा तिर्यक्शब्दोऽत्र मध्यमत्ववाचकः, ततश्च तिर्यङ्-मध्यपरिणामवन्ति द्रव्याणि लोक्यन्ते-दृश्यन्ते केवलिना अस्मिन्निति तिर्यग्लोकः, अत्र हि क्षेत्रानुभावादेव सर्वाण्यपि प्रायो मध्यमपरिणामवन्ति द्रव्याणि भवन्ति, न तूर्ध्वलोकवदुत्कृष्टपरिणामवन्ति नाप्यधोलोकवन्निकृष्टपरिणामवन्तीति भाव इति गाथार्थः ॥ १८८ ॥ ननु-उक्तं तिर्यग्लोके जीवादेः स्पर्शनीयं वस्तु, अधोलोके किं जीवादेः स्प्रष्टव्यमस्तीति निवेद्यताम्, उच्यते—रत्नप्रभादिकाः सप्त पृथिव्यः, तर्हि तासां किं तिर्यक् प्रमाणमिति कथ्यतां, सान्तरा निरन्तरा वा एता इति चावेद्यतामधोऽधोवर्तिन्यश्चोपर्युपरिवर्त्तिपृथिवीभ्यः सकाशात् किं अधिकविस्तराः समानविस्तरा वा इत्येतच्च प्रतिपाद्यताम्, इत्याशंक्याह—

तिरियं लोगायामं पमाण हेट्ठा उ सव्वपुढवीणं । आगासंतरियाउ विच्छिन्नयरा उ हेट्ठेट्ठा ॥ १८९ ॥

तिर्यग्लोके स्पर्शनीयं वस्तूक्तम्,' हेट्ठा उ ' त्ति अधस्तात् पुनः सप्त नरकपृथिव्यो द्रष्टव्या इत्युपस्कारः, 'सव्वपुढवीणं'-ति तासां च सर्वपृथिवीनां ' तिरियं ' तिर्यक् पूर्वापरेण दक्षिणोत्तरेण वा प्रमाणं विज्ञेयमिति सण्टङ्कः, कियदित्याह—लुप्तविभक्तिकत्वान्निर्देशस्य लोकायामं, इदमुक्तं भवति—यावत्प्रमाणं तिर्यग्लोकाकाशं तावत्प्रमाणास्तिर्यगेता अपि सप्त पृथिव्यो भवन्ति, अत्राह–तिर्यग्लोकायामो लोकं यावदस्ति, न चैताः सप्त पृथिव्योऽलोके स्पृष्टाः, पृथिव्यलोकयोरन्तरे " छच्चेव अद्धपंचमजोयणमद्धं च हुंति रयणाए " इत्यादिना ग्रन्थेन घनोदधिघनवाततनुवातवलयानां केवलस्य स्तोकाकाशस्य चागमे प्रतिपादितत्वात् तत् कथमुच्यते लोकायामस्तासां तिर्यक्प्रमाणमिति, सत्यं, किन्तु बहुतरे

लोकाकाशे तिर्यक् पृथिव्यस्तावत् सर्वा अपि वर्तन्ते, यत्र तु पर्यन्तवर्तिनि कियत्यपि स्वल्पे न वर्तन्ते, तदिहाल्पत्वादेव न विवक्षितमित्यदोषः, अत्र च "तिरियं लोयपमाणं, तिरियं लोगायामं पमाण" मित्यादि पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तान्यप्युक्तानुसारेण व्याख्येयानि । 'आगासंतरिया उ' त्ति आकाशेन-असङ्ख्येययोजनसहस्रविस्तीर्णनभःखण्डेन सप्तापि पृथिव्यः परस्परमन्तरिता आकाशान्तरिताः, इदमुक्तं भवति-रत्नप्रभायाः परतोऽधस्तादसङ्ख्येययोजनसहस्रविस्तीर्णाकाशखण्डेनान्तरिता-व्यवहिता शर्कराप्रभा व्यवस्थिता, न पुनर्निरन्तरा, तदधस्ताद्वालुकाप्रभाऽपीत्थमेव स्थिता, एवं यावत् षष्ठपृथिव्याः परेणाधस्तादसंख्यातयोजनसहस्रविस्तरेणाकाशेन व्यवहिता सप्तमपृथ्वी व्यवस्थिता, न तु निरन्तरा, उक्तञ्च—"इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीएय सक्करप्पभाए पुढवीएय केवइयं अबाहाए अंतरे पण्णत्ते? गोयमा! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं अबाहाए अंतरे पण्णत्ते, एव ताव छट्ठीणं भंते! तमाए पुढवीए अहे सत्तमाए य पुढवीए केवइयं अबाहाए अंतरे पण्णत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं अबाहाए अंतरे पण्णत्ते ॥" 'विच्छिण्णयराउ हिट्ठेट्ठ' त्ति अधोऽधोविस्तीर्णतराश्चैताः सप्तापि पृथिव्यो मन्तव्याः, लोकोऽधस्तात् क्रमेण विस्तीर्णः, तिर्यग्वदायतप्रमाणाश्चैताः समनन्तरमेव निरूपिता इति सामार्थ्याल्लोकविस्तारानुसारतः पृथिवीनामधोऽधो विस्तरः सिद्ध एवेति गाथार्थः ॥ १८९ ॥ तदेवं निरूपितमधोलोकेऽपि स्पर्शनीयं वस्तु, साम्प्रतमूर्ध्वलोकस्य तावत् स्वरूपनिर्णयमाह—

उड्ढं पएसवुड्ढी निद्दिट्ठा जाव बंभलोगोत्ति । अद्धुट्ठा खलु रज्जू तेण परं होइ परिहाणी ॥ १९० ॥

पूर्वोक्तलोकमध्यगतरत्नप्रभाप्रतरद्वयमध्ये उपरितनपतरादूर्ध्वमंगुलासंख्येयभागारोहेऽङ्गुलासंख्येयभागवृद्ध्या प्रदेशवृद्धिर्नन्यादौ 'निर्दिष्टा' कथिता, कियद्दूरं यावदित्याह–'ब्रह्मलोकं' पञ्चमं कल्पं यावदिति, ननु रज्जुप्रमाणेन कियत्प्रमाणेयं प्रदेशवृद्धिरवगन्तव्येत्याह–'अद्धुट्ठा खलु रज्जु' त्ति अर्द्धचतुर्थरज्जुप्रमाणासौ लोकस्योर्ध्वं प्रदेशवृद्धिरित्यर्थः, 'तेण परं होइ परिहाणी' त्ति, ततोऽर्द्धचतुर्थरज्जुभ्यः परेणांगुलासंख्येयभागारोहांगुलासंख्येयभागहान्या प्रदेशहानिर्लोकान्तं यावद्भवति, साप्यर्द्धचतुर्थरज्जुप्रमाणेत्यवसेयम्, अर्द्धचतुर्थशब्दस्योभयत्रापि सम्बन्धाद्, अ त्राह-ननु यदि ऊर्ध्वलोके अर्धचतुर्थरज्जुप्रमाणा प्रदेशवृद्धिस्तत्प्रमाणैव च परतः प्रदेशहानिः, तर्हि सम्पूर्णसप्तरज्जुप्रमाण एवोर्ध्वलोकः प्रोक्तो भवति, किञ्चिन्न्यूनसप्तरज्ज्वात्मकश्चैष सिद्धान्ते श्रूयते, सत्यं, किञ्चिन्न्यूनत्वस्याल्पत्वेनेहाविवक्षितत्वाददोषः, तदेवं ब्रह्मलोकं यावदर्द्धचतुर्थरज्जुप्रमाणं लोकपर्यन्तेन तु सप्तरज्जुप्रमाणं क्षेत्रं जीवाजीवानां स्पर्शनीयत्वेनात्रोक्तमित्यप्यवगन्तव्यामिति गाथार्थः ॥ १९० ॥ ननु यद्येवं तर्हि प्रत्येकमीशानादीनपि देवलोकान् यावत् कियद्रज्जुप्रमाणं जीवादिस्पर्शनीयं क्षेत्रमस्तीत्युच्यतामित्याशंक्याह–

ईसाणम्मि दिवड्ढा अड्ढाइज्जा य रज्जु माहिंदे । पंचेव सहस्सारे छ अच्चुए सत्त लोगंते ॥ १९१ ॥

पूर्वोक्ताल्लोकमध्यात् सौधर्मेशानदेवलोकौ यावत् सार्द्धरज्जुः-सार्द्धरज्जुप्रमाणं स्पर्शनीयं क्षेत्रमित्यर्थः, एवं सनत्कुमारमाहेन्द्रौ यावत् सार्द्धरज्जुद्वयमानं सहस्रारं यावत् पञ्चरज्जुप्रमाणं आरणाच्युतौ यावत् षड्रज्जुप्रमाणं लोकान्तं यावत् सप्तरज्जुप्रमाणं, अनन्तरगाथायामूर्ध्वप्रदेशवृद्धिहानिप्रसंगेन लोकान्ते सप्त रज्जवः प्रोक्ताः, इह तु मुख्यत इति न पौनरुक्त्यमाशंकनी-

यमिति गाथार्थः ॥ १९१ ॥ आह-ननूक्तं सर्वमपि लोकगतं स्पर्शनीयं वस्तु, केवलमेतद्वक्तव्यम्-किमेते वक्ष्यमाणाः स्पर्शका मिथ्यादृष्ट्यादयो जीवाः स्वरूपस्था एवैतत् स्पृशन्त्याहोश्वित् केनचिदवस्थाविशेषेणेति, अत्रोच्यते, उभयथापि स्पृशन्ति, यद्येवं तर्हि स्वरूपस्थता तावद् बुध्यत एव, अवस्थाविशेषस्तु क इति निवेद्यतां, अत्राभिधीयते, समुद्घातसप्तकलक्षणोऽवस्थाविशेषः, के तर्हि ते सप्त समुद्घाता इत्यत्राह—

वेयण कसाय मरणे वेउव्विय तेयए य आहारे। केवलियसमुग्घाए सत्त य मणुएसु नायव्वा ॥ १९२ ॥

सम्-एकीभावेन उत्-प्राबल्येन हननं-वेदनीयादिकर्मप्रदेशानां निर्जरणं घातः, समेकीभावमापन्नस्य जन्तोरुत्प्राबल्येन घातः समुद्घातः, तत्र केन सहैकीभावगमनं जीवस्येति चेदुच्यते, यदा आत्मा वेदनादिसमुद्घातगतस्तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणतो भवति नान्यज्ञानपरिणत इति वेदनाद्यनुभवज्ञानेन सहैकत्वापत्तिर्जीवस्यावगन्तव्या, प्राबल्येन घातः कथं तर्हि ?, अत्रोच्यते, यस्माद्वेदनादिसमुद्घातपरिणतो जन्तुर्बहून् वेदनीयादिकर्मप्रदेशान् कालान्तरानुभवयोग्यानुदीरणाकरणेनाकृष्योदये प्रक्षिप्यानुभूय च निर्जरयतीति तस्यामवस्थायां प्राबल्येन घात उच्यते इति समुद्घात इति स्थितं, स च वेदनादिभेदेन सप्तधा भिद्यते, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कपायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातस्तैजससमुद्घात आहारकसमुद्घातः केवलिसमुद्घात इति । तत्र वेदनया-असद्वेदनीयोदयजनितया पीडया हेतुभूतया समुद्घातो वेदनासमुद्घातः, वेदनाऽऽकुलितो ह्याकुलीभूतो जीवः स्वप्रदेशाननन्तानन्तकर्मस्कन्धवेष्टितान् शरीराद् बहिरपि प्राक्षिपति, तैश्च प्रदेशैर्जठरमुखबाह्वादिशुपिराणि कर्ण-

स्कन्धाद्यन्तरालानि चापूर्यायामतो विस्तरतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्त्तं यावत्तिष्ठति, तस्मिंश्चान्तर्मुहूर्ते प्रभूतासात-
वेदनीयकर्मपुद्गलशातं करोति, ततः समुद्घातान्निवृत्य स्वरूपस्थो भवति १,कषायैः-क्रोधादिभिर्हेतुभूतैः समुद्घातः कषायसमुद्घातः,
तीव्रकषायोदयाकुलितो हि प्राणी स्वप्रदेशाननन्तानन्तकर्मस्कन्धवेष्टितान् बहिः प्रक्षिपति, तैश्च प्रदेशैरुदरास्यकण्ठादिशुषिराणि
कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि च पूरयित्वा आयामविस्तराभ्यां देहमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्त्तं यावत्तिष्ठति, तत्र चान्तर्मुहूर्त्ते प्रभूत-
कषायमोहनीयकर्मपुद्गलशातं विदधाति, समुद्घातान्निवृत्त्य स्वरूपस्थो जायत इति २, मरणमेव प्राणिनामन्तकारित्वादन्तो मरणांतः
कषायमोहनीयकर्मपुद्गलशातं विदधाति, समुद्घातान्निवृत्त्य स्वरूपस्थो जायत इति २, मरणसमयेऽन्तर्मुहूर्त्तशेषे स्वायुषि केचिदसुमन्तोऽमुं कुर्वन्तीति मार-
तत्र भवो मारणान्तिकः स चासौ समुद्घातश्च मारणान्तिकसमुद्घातः, मरणसमयेऽन्तर्मुहूर्त्तशेषे स्वायुषि स्वशरीरविष्कम्भबाहल्यान्वितमायामतस्तु जघन्यतोऽङ्गु-
णान्तिक उच्यते, अयं चेत्थं द्रष्टव्यस्तद्यथा-कश्चिज्जीवोऽन्तर्मुहूर्त्तशेषे स्वायुषि स्वशरीरविष्कम्भबाहल्यान्वितमायामतस्तु जघन्यतोऽङ्गु-
लासंख्येयभागमात्रं उत्कृष्टतस्त्वसंख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्रदेशदण्डं निसृजति,निसृज्य च यत्र स्थानेऽग्रतनभवे समुत्पत्स्यते
तत्र स्थाने तं स्वप्रदेशदण्ड प्रक्षिपति,तच्चोत्पत्तिस्थानं ऋजुगत्या एकेनैव समयेन प्रदेशदण्डं प्राप्नोति,विग्रहगत्या तूत्कृष्टतः पूर्ववच्चतुर्थे
समये प्राप्नोति, अयमपि च मारणान्तिकसमुद्घातोऽन्तर्मौहूर्त्तिक एव, तस्मिंश्चान्तर्मुहूर्ते प्रभूतायुःकर्मपुद्गलशातं करोति ३,वैक्रियशरीरना-
मकर्मविषयः समुद्घातो वैक्रियसमुद्घातः, अथवा वैक्रियशरीरकरणकालविषयः समुद्घातो वैक्रियसमुद्घातः,अयमपि चेत्थं प्रतिपत्तव्यो,
यथा वैक्रियशरीरलब्धिमान् जीवो वैक्रियकरणकाले विष्कम्भबाहल्याभ्यां शरीरप्रमाणं आयामतस्तु जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभाग-
मात्रं उत्कृष्टतः पुनः संख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्रदेशदण्डं निसृजति, निसृज्य च यथास्थूलान् वैक्रियशरीरनामकर्म-
पुद्गलान् प्रागबध्धान् शातयति, यत उक्तम्-'वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणइ समोहणित्ता संखेज्जाइं जोयणाइं दंडं निसिरइ २ अहाबायरे

पुद्गले परिसाडेइ' त्ति, अयमपि च समुद्घातोऽन्तर्मौहूर्तिक एव, ततः परं वैक्रियसमाप्त्या स्वरूपस्थत्वादिति ४, तेजःशब्देन तैजसशरीरमभिधीयते, तत्कारणभूतं चोपचारात्तैजसशरीरनामकर्माप्युच्यते, ततश्च तेजोविषयः समुद्घातस्तेजःसमुद्घातः, अयमपीत्थं भावनीयः- यथा तेजोनिसर्गलब्धिमान् क्रुद्धः साध्वादिः सप्ताष्टौ पदान्यपसृत्य विष्कम्भबाहल्याभ्यां शरीरमानं आयामतस्तु जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागमुत्कृष्टतः पुनः संख्येयानि योजनान्यनन्ततैजसशरीरस्कन्धवेष्टितानां जीवप्रदेशानां दण्डं शरीराद् बहिः प्रक्षिपति, ततः क्रोधविषयीकृतं मनुष्यादि निर्दहति, एषोऽपि समुद्घातोऽन्तर्मुहूर्तप्रमाण एव, तत्र चान्तर्मुहूर्ते प्रभूतांस्तैजसशरीरनामकर्मपुद्गलान् शातयति, ततोऽन्तर्मुहूर्तात् समुद्घातान्निवृत्य स्वरूपस्थो भवति ५, आहारकशरीरनामकर्मविषयः समुद्घात आहारकसमुद्घातः, यद्वा आहारकशरीरकरणकालविषयः समुद्घात आहारकसमुद्घातः, अयमपि वैक्रियसमुद्घातवदेव भावनीयः, तथाहि-आहारकशरीरलब्धिमान् चतुर्दशपूर्वविद् आहारकशरीरकरणकाले विष्कम्भबाहल्याभ्यां शरीरमानं आयामतस्तु जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागमुत्कृष्टतस्तु संख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्रदेशदण्डं निसृजति, निसृज्य च यथास्थूलान् प्रभूतानाहारकशरीरनामकर्मपुद्गलान् प्राग्बद्धान् शातयति, अयमप्यन्तर्मुहूर्त्तमानः, अन्तर्मुहूर्त्ताच्च समुद्घातान्निवर्तत इति ६, केवलिनः समुद्घातः केवलिसमुद्घातः,तत्करणसमये च भगवान् केवली अन्तर्मुहूर्तमुदीरणावलिकायां कर्मप्रक्षेपव्यापाररूपमावर्जीकरणं करोति, ततः समुद्घातं गच्छति तस्य चायं क्रमः, तद्यथा -प्रथमसमये तावत् स्वदेहविष्कम्भबाहल्योपेत आयामतस्तूर्ध्वाधोलोकान्तगामिनं जीवप्रदेशसंघातरूपं दण्डं केवलज्ञानाभोगतः करोति, द्वितीयसमये तु तमेव दण्डं पूर्वापरदिग्द्वयप्रसारणात्तिर्यग्लोकान्तगामिनं कपाटमिव कपाटं विदधाति, तृतीयसमये तमेव कपाटं दक्षिणोत्तरदिग्द्वयप्रसारणात्तिर्यग्लोकान्तगामिनमेव मन्थानमिव मन्थानं करोति, एवं च लोकस्य प्रायो

महु पूरितं भवति, मथ्यन्तराणि चापूरितानि प्राप्यन्ते, जीवप्रदेशानामनुश्रेणिगमनादिति, चतुर्थसमये तान्यपि सह लोकनिष्कुटैः पूरयति, तथा च समस्तोऽपि लोकः पूरितो भवति, ननु लोकमध्ये स्थितो यदा केवली समुद्घातं करोति तदा तृतीयेऽपि समये लोकः पूर्यत एव, किं चतुर्थसमयेऽन्तरपूरणेनेति, नैतदेवं, लोकस्य मध्यं हि मेरुमध्य एव सम्भवति, तत्र च प्रायः समुद्घातकर्तुः केवलिनोऽसम्भव एव, अन्यत्र च समुद्घातं कुर्वतस्तस्य तृतीयसमयेऽन्तराण्युद्धरन्त्येवेति परिभावनीयम्, तदनन्तरं च पंचमसमये यथोक्तक्रमात् प्रातिलोमं मथ्यन्तराणि संहरति, प्रसृतान् जीवप्रदेशान् सङ्कोचयतीत्यर्थः, षष्ठे समये मन्थानमुपसंह- रति, सप्तमे तु समये कपाटं सङ्कोचयति, अष्टमे तु समये दण्डमपि संहृत्य शरीरस्थ एव भवति, तदेवमष्टसामयिकः केवलिसमुद्घातः, पूर्वोक्तास्तु षडपि समुद्घाता अन्तर्मौहूर्त्तिका एव, एतेषु चाष्टस्वपि समयेषु केवली प्रभूतान् वेदनीयादिकर्मपुद्गलान् शातयतीति ७। आह--नन्ववगताः स्वरूपतः सप्ताप्येते समुद्घाताः, केवलममी सर्वेऽपि केषां जन्तूनां प्राप्यन्ते इत्याशङ्क्याह-' सत्त मणुएसु नायव्व ' त्ति सप्ताप्येते पूर्वोक्ताः समुद्घाताः, मनुष्येषु—मनुष्यजातौ नानाजीवानाश्रित्य प्राप्यन्त इत्यर्थ इति गाथार्थः ॥ १९२ ॥ शेषजीवानां मध्ये तर्हि कस्य कियन्तः समुद्घाताः प्राप्यन्त इत्याशंक्याह—

पज्जत्तबायरानिल नेरइएसु य हवंति चत्तारि । पंचसु तिरियपंचिंदिएसु सेसेसु तिगमेव ॥ १९३ ॥

वैक्रियकरणलब्धिमतां पर्याप्तबादरवायूनां नारकाणां चाद्याश्चत्वारः समुद्घाता भवंति, तेजःसमुद्घातस्त्वमीषां न भवति, तल्लब्धेरेतेष्वभावाद्, आहारकसमुद्घातोऽपि न भवति, चतुर्दशपूर्वविदामेव तत्सम्भवात्, केवलिसमुद्घातोऽप्येषु न भवति, क्षायिक-

ज्ञानदर्शनचारित्रवतामेव तत्सम्भवादिति, सुरेषु संज्ञिपंचेन्द्रियतिर्य चाद्याः पंच समुद्घाता भवन्ति, तेजःसमुद्घातलब्धेरपि तेषु सम्भवाद्, आहारककेवलिसमुद्घाताभावे तु हेतुः पूर्वोक्त एव, उक्तशेषेषु पृथिव्यप्तेजोबादरपर्याप्तवर्जवायुवनस्पतिषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यग्लक्षणेषु च जीवेष्वाद्यसमुद्घातत्रिकमेव भवति, वैक्रियसमुद्घातादिलब्धिशून्यत्वादेषामिति गाथार्थः ॥१९३॥ तदेवं निरूपिताः समुद्घातानां स्वामिनोऽथ तेषामेव कालविशेषनिरूपणार्थमाह–

दंड डे रुयए ेए चउरो य पडिनियत्तंते । केवलिय अट्ठसमए भिन्नमुहुत्तं भवे सेसा ॥ १९४ ॥

पूर्वोक्तन्यायेन प्रथमे समये दण्डो, द्वितीये कपाटः, तृतीये रुचको मन्था इत्यर्थः, चतुर्थे तु लोकः सर्वोऽप्यापूर्यत इत्येवं चत्वारः समयाः, प्रतिनिवर्त्तमानेऽपि समुद्घाते पूर्वोक्तयुक्त्यैव चत्वार एव समया भवन्तीत्येवं केवलिसमुद्घातोऽष्टसामयिकः, शेषास्तु समुद्घाताः सर्वेऽप्यन्तर्मौहूर्तिका इत्येतत् सर्वं प्रागेव भावितार्थमिति गाथार्थः ॥ १९४ ॥ तदेवं प्राग् निरूपितं लोकादिकं स्पर्शनीयं क्षेत्रं, ततः स्पर्शकानामवस्थाविशेषश्च समुद्घातरूपो निदर्शितः, स्पर्शकास्तु मिथ्यादृष्टिसास्वादनादयश्चतुर्दश जीवसमासाः प्रस्तुता एव, अतस्तेषां मध्ये कः कियत् क्षेत्रं स्पृशतीत्याह–

मिच्छेहिं सव्वलोओ सासणमिस्सेहिं अजयदेसेहिं । पुट्ठा चउदसभागा रस अट्ठऽट्ठ छच्चेव ॥ १९५ ॥

मिथ्यादृष्टिभिः सूक्ष्मैकेन्द्रियादिभिः यथास्वं स्वरूपस्थैः समुद्घातगतैश्च प्रत्येकं प्रागुक्तयुक्त्या सर्वोऽपि लोकः सर्वदैव स्पृष्टः

प्राप्यते, सास्वादनादीनां द्वादशादिभिः सह यथासंख्येन सम्बन्धः, स चेत्थं द्रष्टव्यः-'**पुट्ठा चउदस भागा बारसे**' ति चतुर्दशानां पूरणश्चतुर्दशः भागः-सर्वस्यापि लोकस्यांशः, ततश्च सर्वस्यापि लोकस्य चतुर्दशरज्ज्वात्मकत्वात् तच्चतुर्दशभाग एका रज्जुरुच्यते, ता द्वादश पुनश्चतुर्दशभागा द्वादश रज्जवोऽभिधीयन्ते, अतः सामान्येन सास्वादनसम्यग्दृष्टिर्द्वादश रज्जूः स्पृशतीत्यर्थः, लोकस्य द्वादशरज्जुप्रमाणं क्षेत्रं स्पृशतीति यावदिति, तथाहि-षष्ठपृथिवीतो नारकः सास्वादनसम्यक्त्वसमन्वितो यदाऽत्र तिर्यग्लोके समुत्पद्यते तदा पञ्चरज्जुप्रमाणं क्षेत्रं स्पृष्टं भवति, यदा पुनरिहत्य एव तिर्यग्मनुष्ययोरन्यतरः सास्वादनसम्यक्त्वान्वित उपरि लोकान्ते कार्मग्रन्थिकमतेन ईषत्प्राग्भारपृथिव्यादित्वेनोत्पद्यते तदा तस्य सप्तरज्जुप्रमाणक्षेत्रस्पर्शो लभ्यत इति, इत्थमेकं सास्वादनगुणस्थानमाश्रित्य द्वादशानां लोकचतुर्दशांशानां स्पर्शना प्राप्यते, न त्वेकं सास्वादनजीवमाधिकृत्य, एवमन्यत्रापि यथासम्भवमेकगुणस्थानापेक्षयैव स्पर्शना द्रष्टव्या, प्रस्तुतसूत्राभिप्रायाच्चाधोलोकपृथ्वीकायिकादिषु अतः स्थानात् सास्वादनो न गच्छत्येव, अन्यथा तिर्यग्लोकात्तस्योर्ध्वमधश्चोत्पद्यमानस्य त्रयोदशरज्जुस्पर्शोऽपि लभ्येत, सप्तमपृथ्वीनारकश्च सास्वादनभावं परित्यज्यैवात्रोत्पद्यत इति षष्ठनरकपृथिवीनारक एवेह निर्दिष्टः, मिश्रैः-सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकजीवैरष्टौ लोकस्य चतुर्दशांशाः स्पृष्टाः प्राप्यन्ते, लोकस्यैतेऽष्ट रज्जूः स्पृशन्तीत्यर्थः, कथमित्यत्रोच्यते, यदा सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्भवनवास्यादिदेवः पूर्वसांगतिकेनाच्युतदेवलोकदेवेन स्नेहात्तत्र नीयते तदा षड्रज्जुसंस्पर्शः 'छ अच्चुए' इति वचनात्, तथा सम्यग्मिथ्यादृष्टयः सहस्रारान्ता देवाः पूर्वसांगतिकस्य नारकस्य वेदनोपशमनार्थं पूर्ववैरिकस्य वा वेदनोदीरणार्थं यदा तृतीयनरकपृथिव्यां गच्छन्ति तदा भवनवासिदेवेभ्योऽधस्ताद्रज्जुद्वयेन तृतीयनरकपृथिव्याः सद्भावात् पूर्वोक्तषड्रज्जुभ्य उपर्यधिकं रज्जुद्वयं लभ्यत इति

सामान्यतः सम्यग्मिथ्यादृष्टिजीवा अष्टरज्ज्वात्मकं क्षेत्रं स्पृशन्ति, अथवा सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सहस्रारदेवलोकामरः पूर्वोक्तकारणात्तृतीयनरकपृथ्वीं गच्छन् सप्त रज्जूः स्पृशतीति, स एव च सहस्रारदेवोऽच्युतदेवेन स्नेहात्तत्र नीयमानो रज्जुमेकामन्यामपि स्पृशतीति सर्वा अप्यष्ट रज्जव इति, आनतादिदेवास्त्वल्पस्नेहादिभावात् सांगतिकादिप्रयोजनेनापि नरकं न गच्छन्तीत्यत्र सहस्रारान्तग्रहणं, सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च तद्भावे वर्त्तमानाः कालं न कुर्वन्तीत्यत्र भवस्थानामेव तेषां स्पर्शना चिन्तितेति भावनीयम्, अविरतसम्यग्दृष्टयोऽप्यष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, भावना त्विह सम्यग्मिथ्यादृष्टिवदेवेति प्रस्तुतगाथाऽभिप्रायो लक्ष्यते, चिरन्तनटीकाकृताऽपीत्थमतिदेश एव दत्तो, भावनिका तु तथाविधा न काचित् कृता, प्रज्ञप्त्याद्यभिप्रायेण पुनरस्य द्वादशानामपि रज्जूनां स्पर्शना लभ्यते, तथाहि-अनुत्तरसुरस्य तत्रोत्पद्यमानस्य तत आगच्छतो वा सप्तरज्जुस्पर्शना तावदुक्तैव, अपरं च नरतिरश्चामन्यतरोऽविरतसम्यग्दृष्टिः पूर्वबद्धायुः क्षायोपशमिकसम्यक्त्वेन गृहीतेनापि प्रज्ञप्त्याद्यभिप्रायेण षष्ठनरकपृथिव्यां नारकत्वेनोत्पद्यते, ततोऽपि वा नारकः क्षायोपशमिकसम्यक्त्ववानत्रागत्य मनुष्येषूत्पद्यत इत्येवमविरतसम्यग्दृष्टिः षष्ठनरकपृथिव्या गच्छन्नागच्छन् वा पञ्च रज्जूः स्पृशतीति सर्वा अपि द्वादश रज्जव इति, सप्तमपृथिव्यां पुनः सम्यक्त्वसहितस्य गमनमागमनं वा प्रज्ञप्त्यामपि निषिद्धमिति षष्ठनरकपृथ्वीग्रहणमित्यलं विस्तरेणेति। देशविरतस्तु मनुष्य इतः स्थानान्मृत्वाऽच्युतदेवलोक उत्पद्यमानः षड् रज्जूः स्पृशति, न च वक्तव्यं-कथं तत्रोत्पद्यमानो देवत्वादविरतसम्यग्दृष्टिरेवायं न देशविरत इति सत्यम्, यो हि ऋजुगत्या एकेन समयेन तत्रोत्पद्यते तस्य पूर्वभवायुः क्षीयमाणं न क्षीणं पूर्वभवशरीरमपि च मुच्यमानममुक्तमिति प्राग्भवायुःशरीरसम्पन्नत्वादृजुगत्यां देशविरत एवायमित्यदोषः, तदेवं च 'पुट्ठा चउदसभागा बारसे' त्यादिको ग्रन्थो

यथासंख्येन सास्वादनादीनां योजित इति गाथार्थः ॥ १९५ ॥ अथोक्तशेषाणां प्रमत्तादीनां स्पर्शनामाह–

सेसेहऽसंखभागो फुसिओ लोगो सजोगिकेवलिहिं। एगाईओ भागो बीयाइसु णरग पुढवीसु ॥१९६॥

उक्तशेषैः-प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणादिगुणस्थानकजीवैर्लोकस्यासंख्येयतमो भागः स्पृष्टः, एते हि भवान्तराले वर्तमानाः प्रमत्तसंयतादिभावं परित्यज्यासंयतत्वं प्रतिपद्यन्ते, अतः स्वस्थानस्था एव गृह्यन्ते, यच्चामीषां भरतैरवतादिकं स्वस्थानं तल्लोकस्यासंख्येयभाग एवेति तत्स्पर्शिन एवामी निर्दिष्टाः, अत्राह–नन्वमीषामप्युपशान्तमोहपर्यन्तानामृजुगत्याऽनुत्तरसुरेषूत्पद्यमानानां सप्तरज्ज्वात्मिका स्पर्शना लभ्यत एव तत् किमिति लोकासंख्येयभाग एवोच्यते ?, यथा हि ऋजुगत्यां समयमेकं देशविरतत्वमवाप्यते तथाऽमीषां प्रमत्तादिभावोऽपि प्राप्यत एव, उक्ता चैषां सप्तरज्जुस्पर्शना पञ्च ग्रहे- " सग सेसा उ फुसंती रज्जू खीणो असंखंस" मिति वचनात्, सत्यम्, किन्तु सूत्रगतिवैचित्र्यादेष प्रकारोऽत्र न विवक्षित इत्यदोषः, सयोगिकेवलिभिस्तु केवलिसमुद्घातस्य चतुर्थसमये सर्वोऽपि लोकः स्पृष्टः प्राप्यते ॥ तदेवं चतुर्दशानामपि जीवसमासानां निर्दिष्टा स्पर्शना, ते च जीवसमासा नरकगत्याद्याश्रिता इत्यतो नरकगतौ तावत् स्पर्शनां निरूपयितुमाह–' एकादि : ' आदिशब्दाद् द्वित्र्यादिपरिग्रहः भागो-लोकस्य रज्जुस्वरूपश्चतुर्दशोऽंशः, द्वितीयादिकासु नरकपृथिवीषु स्पर्शना द्रष्टव्या, तथाहि-द्वितीयनरकपृथिव्या य इहागच्छति यो वाऽतः स्थानात्तस्यां गच्छति स लोकस्य चतुर्दशांशरूपामेकां रज्जुं स्पृशति, तृतीयनरकपृथिव्यां तु गच्छन्नागच्छन् वा रज्जुद्वयं स्पृशति, चतुर्थपृथिव्यां तु रज्जुत्रयं, एवं यावत् सप्तमपृथिव्यां गच्छन्नागच्छन् वा जन्तुः षड् रज्जूः स्पृशतीति गाथार्थः ॥ १९६ ॥ अथ

मिथ्यादृगादिदेवानां स्पर्शना

किञ्चित् समानवक्तव्यत्वात्तिर्यङ्मनुष्यगतिस्पर्शना युगपदेव पश्चाद्वक्ष्यत इति चेतसि निधाय देवगतिमाधिकृत्य तावदाह–

ईसाणंता मिच्छा सासण नव मिस्स अविरया अट्ठ। अट्ठ सहसारंतिय छलच्चुयाऽसं भागुप्पिं ॥१९७॥

भवनपत्यादय ईशानान्ता देवा मिथ्यादृष्टयः सास्वादनाश्च नव रज्जूः स्पृशन्ति, तथाहि-भवनपतिव्यन्तरा ज्योतिष्कास्तावत् पूर्वोक्तकारणादधस्तृतीयनरकपृथ्वीं यावद्गच्छन्तो रज्जुद्वयं स्पृशन्ति, उपरि चेषत्प्राग्भारादिपृथिवीकायिकेपूत्पद्यमानाः सप्त रज्जूः स्पृशन्तीति सर्वा अपि नव, सौधर्मेशानदेवा अपि मिथ्यादृष्टिसास्वादनाः तृतीयपृथिवीं यावत् गच्छन्तः सार्धं रज्जुत्रयं स्पृशन्ति, उपरि चेषत्प्राग्भारादिपृथ्वीकायिकेषु उत्पद्यमानाः सार्धं पंचरज्जुकं स्पृशन्तीति सर्वा अपि नव रज्जव इति, 'मिस्स अविरया अट्ठत्ति' एत एव भवनपत्यादय ईशानान्ता देवाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽविरताश्चाष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, इयं चाष्टरज्जुस्पर्शनाऽमीषामधस्तात् तृतीयनरकपृथ्वीं यावद्गच्छतामुपरि च पूर्वसांगतिकदेवेनाच्युत-देवलोकं यावन्नीयमानानां भावनीया, तृतीयपृथिव्यच्युतदेवलोकयोरन्तरेऽष्टरज्जुसद्भावादिति, 'अट्ठ सहस्सारंतिय'-त्ति सामान्येन मिथ्यादृष्ट्यादिस्वरूपाः सनत्कुमारादिसहस्रारान्तिका अपि देवा अष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, इयमप्यष्ट-रज्जुस्पर्शना एतेषामधस्तात् तृतीयपृथ्वीं यावद्गच्छतामुपरि चाच्युतदेवलोके पूर्वसाङ्गतिकदेवेन नीयमानानां तथैव परिभावनीया, अत्राह-ननु 'अट्ठ य पाणयअंतिय' त्ति कस्मान्नोक्तं ?, प्राणतान्तानामपि देवानामनया युक्त्याऽष्टरज्जुस्पर्शनासम्भवादिति, सत्यम्, किन्त्वेवं मन्यते अल्पमोहत्वादानतादयो देवा नरकेषु वेदनोदीरणादिनिमित्तं न गच्छन्त्येव, पूर्वसाङ्गतिकदेवेनापि च नीय-

मानानामुपर्यच्युतगमनेच्छापि न भवति, अतो 'अट्ठ सहस्सारंतिय' त्ति इत्थमेव पठितं, 'छलच्चुय' त्ति अच्युतदेवलोकात् त्रिदशाः श्रीमज्जिनवन्दनाद्यर्थमिहागच्छन्तः षड् रज्जूः स्पृशन्ति, तृतीयपृथिव्यां वेदनोदीरणादिनिमित्तं त्वस्य मतेनैतेऽपि न गच्छन्त्येवाल्पमोहत्वाद्, येषां तु मतेन सीतेन्द्रश्चतुर्थपृथिव्यां लक्ष्मणवेदनोपशमनार्थं गतः श्रूयते तन्मतेनामीषां रज्जुषट्कात् परतोऽपि स्पर्शना भवत्येव, व्याख्याप्रज्ञप्त्यभिप्रायतस्तु सप्तमपृथिव्या अप्यधस्तनप्रदेशं यावद्वैमानिकदेवानां गमनमस्ति, यदाह– "अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे उराला बलाहया-मेघा" इत्यर्थः, "संसेयंति-संमुच्छंति ?, हंता ! अत्थि, तं भंते ! किं असुरो पकरेइ नागो पकरेइ देवो पकरेइ ?, गोयमा ! असुरोवि पगरेइ, नागोवि देवोवि" देवोऽत्र वैमानिकोऽभिप्रेतः, "एवं दोच्चाएऽवि पुढवीए अहे एवं तच्चाएऽवि नवरं असुरोवि पकरेइ, देवोवि पकरेइ, नो नागो पकरेइ, नागकुमारस्य तृतीयपृथिव्या अधोगमनासामर्थ्यादिति, 'हेट्ठिल्लासु चउसु पुढवीसु अहे एगो देवो पकरेइ' असुरनागयोस्तत्र गमनाभावादिति, तदेवमिह सप्तमपृथिव्यधोदेशमपि यावद्वैमानिकदेवानां गमनमुक्तम्, प्रस्तुतग्रन्थे तु तृतीयपृथिवीमेव यावत्तद्गमनमावेदितं, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति, 'असंखभागुप्पि' त्ति अच्युतदेवलोकोपरिवर्तिनां ग्रैवेयकानुत्तरविमानवासिदेवानामन्यत्र गमनागमनाभावात् स्वस्थानगतैव स्पर्शना, सा च लोकासंख्येयभागरूपैवेत्यर्थः, म्रियमाणस्पर्शनाविवक्षा त्विह न कृतैवेति गाथार्थः ॥ १९७ ॥

अथ तिर्यग्मनुष्यगतिस्पर्शनामाह-

नरतिरिएहि य लोगो सत्तासाणेहि छऽजयगिहीहिं । मिस्सेहऽसंखभागो विगलिंदीहिं तु सव्वजगं ॥ १९८॥

नरैस्तिर्यग्भिश्च सर्वोऽपि लोको व्याप्तः प्राप्यते, तत्र नराणां केवलिसमुद्घातचतुर्थसमये सर्वलोकव्यापिताऽवगन्तव्या, अन्ये तु व्याचक्षते-मिथ्यादृष्टयो मनुष्याः सर्वत्रोर्ध्वमधस्तिर्यक् चोत्पद्यमानास्तत्र आगच्छन्तश्च वेदनामारणान्तिकसमुद्घाताभ्यां सर्वलोकं व्याप्नुवंतीति, एतच्च व्याख्यानं वयं तावन्नागच्छामः, यतोऽर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रमध्यमात्रवर्त्तित्वेन स्त । एव मनुष्याः, अतो यदि ते शेषजीवेषूत्पद्यमाना विवक्ष्यन्ते, शेषजीवाश्च तेषूत्पद्यमानास्तद्रूपत्वेन गृह्यन्ते, वेदनामारणान्तिकसमुद्घातावस्था च विवक्ष्यते, तथापि सर्वलोकव्यापित्वममीषां नावगम्यते, अपरं च पंचेन्द्रिया "उववाएणं समुग्घाएणं सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जइभागे" इति वचनात् प्रज्ञापनायां सर्वेषामपि पंचेन्द्रियाणां सर्वलोकव्यापिता निषिद्धा, किं पुनः केवलमनुष्याणां ?, तस्मात् केवल्यपेक्षयैव नराणां सर्वलोकव्यापित्वमवगम्यत इति, तिर्यंचस्तु मिथ्यादृष्टयः सूक्ष्मैकेन्द्रियाद्यपेक्षया सर्वलोकव्यापिनो बुध्यन्त एवेति। '**सत्तासाणेहिं**' त्ति सास्वादनैस्तिर्यग्मनुष्यैरीषत्प्राग्भारापृथिव्यादिषूत्पद्यमानैः सप्त रज्जवः स्पृष्टा, इतश्च मृतः सास्वादनः किञ्चित् शुभत्वादूर्ध्वमेव गच्छति, नाधस्ताद्, अत एव सूत्रोपन्यासाद्, यदि पुनरधस्तादपि गच्छेत्तदा त्रयोदशरज्जुसंस्पर्शोऽप्युक्तः स्यादिति, यस्तु सास्वादननारकः षष्ठनरकपृथिव्यादिभ्यः समागत्येह तिर्यग्मनुष्यत्वेनोपजायते सोऽपान्तराले वर्तमानोऽग्रेतनायुष्कोदयेऽप्यग्रेतनशरीराप्राप्तेर्नारकत्वेनैव विवक्षितः, अन्यथा सास्वादनतिर्यग्मनुष्याणां द्वादश रज्ज्वात्मिकापि स्पर्शना स्यादिति, 'छऽजयागिहीहिं' ति अयताः-अविरतसम्यग्दृष्टयो गृहिणस्तु देशविरतश्रावका इह गृह्यन्ते, तैरयतैर्गृहिभिश्च प्रत्येकमतः स्थानादच्युतदेवलोके समुत्पद्यमानैः षड् रज्जवः स्पृश्यन्ते, एते चेहायता गृहिणश्च सामर्थ्यान्मनुष्या एव बोद्धव्याः, नतु तिर्यञ्चः, तेषां सहस्रारमेव यावदुत्पत्तेः षड्रज्जुसंस्पर्शाभावादिति, '**मिस्सेहऽसंखभागो**' त्ति मिश्रः-सम्यग्मिथ्यादृष्टि-

भिस्तिर्यङ्मनुष्यैस्तदवस्थायां मरणासम्भवेनान्यत्रोत्पत्त्यभावात् स्वजन्मस्थानरूपो लोकासंख्येयभाग एव स्पृष्टः ॥ तदेवं तिरश्चां सामान्येन स्पर्शना प्रोक्ता, साम्प्रतं तेषामेव बादरैकेन्द्रियादिभेदभिन्नानां विशेषतस्तामभिधित्सुरिदमाह- '**विगलिंदीहिं**' ति 'सव्वजगं' ति द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणैर्विकलेन्द्रियैरुत्पादसमुद्घातावस्थयोः सर्वं जगत्-सर्वोऽपि लोको व्याप्तः प्राप्यते इत्यर्थः, एष तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, प्रज्ञापनायां तूत्पादसमुद्घातस्वस्थानैर्लोकासंख्येयभागवर्त्तिन एव विकलेंद्रियाः सर्वेऽप्युक्तास्तदेव च युक्तिसङ्गतं बुध्यते, स्वल्पत्वादमीषां, तत्त्वं तु बहुश्रुता एव विदन्तीति गाथार्थः ॥ १९८ ॥ उक्तमेवार्थं सविशेषमभिधित्सुराह-

बायरपज्जत्तावि य सयला वियला य समुहउववाए। सव्वं फोसंति जगं अह एवं फोसणाणुगमो ॥ १९९ ॥

पृथिव्यादिबादरपर्याप्तैकेन्द्रियाः सम्पूर्णपंचेन्द्रियतिर्यग्लक्षणा सकलाः द्वित्रिचतुरिन्द्रियस्वरूपा विकलाश्च '**समुह**'-त्ति समुद्घातावस्थायां '**उववाए**' त्ति विग्रहगतिलक्षणोत्पादावस्थायां च '**सर्वं जगत्**' सर्वं लोकं स्पृशन्तीत्येषोऽपि प्रस्तुतग्रन्थाभिप्राय एव, **प्रज्ञापना**ऽभिप्रायतस्तु तिर्यंचो बादरपर्याप्तपृथिव्यप्तेजःकायिकाः पंचेन्द्रियाः विकलेन्द्रियाश्च सर्वेऽपि स्वल्पत्वादुत्पादसमुद्घातस्वस्थानैः प्रत्येकं लोकासंख्येयभाग एव प्राप्यन्त इति, अस्यां च गाथायां सूक्ष्मैकेन्द्रिया नोक्ताः, सर्वलोकव्यापित्वेन तेषां प्रागेवोक्तत्वाद्, अपर्याप्तबादरैकेन्द्रियास्त्वस्य ग्रन्थस्याभिप्रायेण स्वस्थानेनापि सर्वलोके व्यापिन एवेति तेऽपीह नोपात्ताः, **प्रज्ञापना**ऽभिप्रायतस्तु बादरापर्याप्तैकेन्द्रिया अप्युत्पादसमुद्घाताभ्यामेव लोकं व्याप्नुवन्ति, न स्वस्थानेन, पर्याप्तैकेन्द्रियनिश्रयैव तेषामुत्पत्तेः, विकलेन्द्रियाणां सर्वलोकव्यापित्वमनन्तरगाथापर्यन्ते सामान्येनाभिहितं, अत्रोत्पादसमुद्घातावस्था-

विशेषितं तदपि प्रोक्तमिति न पुनरुक्तता शंकनीयेति, तदेवं जीवगतां स्पर्शनामभिधायोपसंहरन्नाह—'अह एवं फोसणा - गमो' त्ति अथानन्तरमपरोऽप्येवमुक्तानुसारेण जीवसमासस्पर्शनाया अनुगमो-विचारो बुद्धिमताऽभ्यूह्य कर्त्तव्य इति गाथार्थः ॥ १९९ ॥ तदेवमभिहिता जीवस्पर्शना, साम्प्रतं तत्प्रतिपक्षभूतत्वप्रत्यासत्त्याऽजीवस्पर्शनामभिधित्सुराह—

आइदुगं लोग ड गयणमणाग ` सव्वगयं । कालो नरलोगफुडो पोग्गल पुण सव्वलोगफुडा ॥ २०० ॥

इह तावत् पञ्चाजीवद्रव्याणि-धर्माधर्माकाशास्तिकायाः पुद्गलाः कालश्च, तत्रादौ द्विकमादिद्विकं-धर्माधर्मास्तिकायलक्षणं लोकस्पृष्टं, सर्वमपि ले ' स्पृष्ट्वा स्थितमित्यर्थः, गगनम्-आकाश पुनरनवगाढं, इदमुक्तं भवति-सर्वेऽपि जीवा अजीवाश्चाकाश एवावगाढाः, अ ाशं पुनरन्यत्र क्वचिदपि नावगाढं, अतस्तदेवाकाशं जीवैरजीवैश्च स्पृष्टत्वेन प्ररूप्यते, आकाशेन पुनरन्यत् किमपि स्पृष्टं नोच्यत इति भावः, तर्हि तद्गगनं कियत्प्रमाणमित्याह—'तं तु सव्वगयं' ति तत् पुनर्गगनं सर्वत्र-लोकेऽलोके च गतं-स्थितं लोकालोकव्यापीत्यर्थः, 'कालः' चन्द्रसूर्यगतिक्रियाऽभिव्यङ्ग्योऽर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रलक्षणं नरलोकमेव स्पृशति, परतः पुनश्चन्द्रसूर्याणां गतिक्रियाया एवाभावात् समयावलिकादिरूपकालस्यासम्भव एवेतिभावः, पुद्गलास्तु सर्वमेव लोकं स्पृशन्ति, सर्वलोकाकाशवर्त्तित्वात्तेषामिति गाथार्थः ॥ २०० ॥ तदेवमजीवानामप्यभिहिता स्पर्शना, तदभिधाने च स्पर्शनाद्वारं समाप्तमिति । ' थ ' तपयपरूवणया दव्वपमाणं चे' त्यादिगाथाऽभिहितं क्रमप्र ' कालद्वारमभिधित्सुराह—

कालो भवाउकायट्ठिई य तह गुणविभागकालं च । वोच्छामि एक्कजीवं नाणाजीवे पडुच्चा य ॥ २०१ ॥

'कालो' त्ति कालः पूर्वोक्तशब्दार्थः समयावलिकादिरूपस्तावदिह प्ररूपणीय इति शेषः, स च प्राक् प्ररूपित एवेति नेह प्ररूप्यते, सामान्येन कालप्ररूपणानन्तरं च भवायुःकालं कायस्थितिकाल गुणविभागकालं च वक्ष्यामीति, द्वितीयान्तः कालशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते, तत्र नारकादिभवानामन्यतरो विवक्षित एको भवः-एकं जन्मस्थानं तत्र भवे आयुर्भवायुस्तद्विषयः कालो दशवर्ष-सहस्रादिकस्तमेकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्य वक्ष्यामीति सम्बन्धः, तथा 'कायः' पृथिव्यप्कायादिस्तत्रैकैकस्मिन् काये मृत्वा पुनः पुनरुत्पद्यमानस्य तद्भावमपरित्यजतो जीवस्य स्थितिः कायस्थितिस्तद्विषयः कालः कायस्थितिकालोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यादिकस्तं च वक्ष्यामीति सण्टंकः, तथा गुणाः-मिथ्यादृष्टिसास्वादनादिगुणस्थानलक्षणाश्चतुर्दश तेषां विभागेन-पार्थक्येन तद्भावापरित्यागविषयः कालो गुणविभागकालः तं च एकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्य वक्ष्यामीति योगः, तदेवं भवायुष्कादिविषयभेदाद् त्रिविधः कालोऽत्र वक्तव्य इति गाथार्थः ॥ २०१ ॥ तत्र क्रमेण सप्तसु नरकपृथ्वीष्वेकैकनारकस्यैकैकभवायुर्लक्षणं कालं तावद्वक्तुमाह—

एगं च तिण्णि सत्त य दस सत्तरसेव हुंति बावीसा। तेत्तीस उयहिनामा पुढवीसु ठिई कमुक्कोसा ॥२०२॥

महत्त्वसाम्यादुदधिनामशब्देन सागरोपममिहाभिप्रेतं, ततश्चैकैकनारकस्यैकैकस्मिन् भवे रत्नप्रभादिषु सप्तसु पृथ्वीषु क्रमेणोत्कृष्टा स्थितिरियं प्रतिपत्तव्या, तद्यथा-रत्नप्रभायामेकस्य नारकस्यैकस्मिन् भवे एकं सागरोपममुत्कृष्टा स्थितिः, शर्करप्रभायां त्रीणि वालुकाप्रभायां सप्त पङ्कप्रभायां दश धूमप्रभायां सप्तदश तमःप्रभायां द्वाविंशतिः सागरोपमाणि एकस्य नारकस्यैकत्र भवे उत्कृष्टा स्थितिः, सप्तमनरकपृथिव्यामेकस्य नारकस्यैकत्र भवे त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमान्युत्कृष्टा स्थितिरिति गाथार्थः ॥२०२॥

अथैतास्वेव सप्तसु नरकपृथिवीषु नारकायुषो जघन्यां स्थितिमाह—

पढमादि जमुक्कोसं बीयादिसु सा जहण्णिया होइ । घम्माए भवणवंतर वाससहस्सा दस जहण्णा ||२०३||

नारकादिषु जघन्या भवस्थिति

प्रथमादिपृथिवीषु यदुत्कृष्टमायुः प्रतिपादितं द्वितीयादिषु पृथिवीषु सैव जघन्या स्थितिर्भवतीति मन्तव्यम्, तथाहि-प्रथमपृथिव्यां या सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरुक्ता द्वितीयपृथिव्यां सैव जघन्या स्थितिः, द्वितीयपृथिव्यां तु या सागरोपमत्रयलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरभिहिता तृतीयपृथिव्यां सैव जघन्या स्थितिः, एवं तावन्नेयं यावत् षष्ठपृथिव्यां या द्वाविंशतिसागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरावेदिता सैव सप्तमपृथिव्यां जघन्या स्थितिर्वेदितव्या, नन्वेवं सति घर्माभिधानायां प्रथमपृथिव्यामद्यापि जघन्या स्थितिर्न निवेदिता भवति, अतः सा निवेद्यतामित्याशंक्य प्रथमपृथिवीनारकाणां तत्प्रसंगतो जघन्यस्थित्या समानत्वाद् भुवनपतिव्यन्तराणां च जघन्यां स्थितिमभिधित्सुराह–' घम्माए ' इत्यादि, घर्माभिधानप्रथमपृथ्वीनारकाणां भवनपतिव्यन्तराणां च दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिर्विज्ञेयेति गाथार्थः || २०३ || ननु यदि भवनपतिव्यन्तराणां दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिस्तदा उत्कृष्टा तेषां कियत्प्रमाणाऽसौ भवतीत्याशङ्क्यासुरकुमारादिभवनपतीनां व्यन्तराणां चोत्कृष्टां स्थितिमाह–

असुरेसु सारमहियं सड्ढं पल्लं दुवे य देसूणा । नागाईणुक्कोसा पल्लो पुण वंतरसुराणं || २०४ ||

इह भवनपतयोऽसुरकुमारादिभेदाद्दशधा श्रुतसागरे पठ्यन्ते, तद्यथा- " असुरा नाग सुवण्णा विज्जू अग्गी य दीव उदही या।
दिसि वाउ तथा थणिया दसभेया हुंति भवणवई ॥१॥" त्ति, एते चासुरकुमारादयो दशापि पुनर्द्विभेदाः-मेरुगिरेर्दक्षिणदिग्वर्त्तिनः
उत्तरदिग्वर्त्तिनश्च· तत्र 'असुरेसु सारं' ति मेरुदक्षिणदिग्वर्तिष्वसुरकुमारेषूत्कृष्टा स्थितिरेकं सागरोपममित्यर्थः, 'अहियं' ति
उत्तरदिग्वर्त्तिषु त्वसुरकुमारेषु तदेव सागरोपमं किञ्चिदधिकमुत्कृष्टा स्थितिर्ज्ञातव्येति, नागकुमारादीनामादिशब्दात् सुवर्णकुमार-
विद्युत्कुमारादीनां दक्षिणदिग्वर्त्तिनां सार्द्धपल्योपममुत्कृष्टा स्थितिः, उत्तरदिग्वर्त्तिनां तु तेषामेव नागकुमारादीनां देशोनपल्योपमद्वय-
मुत्कृष्टा स्थितिर्भवति, उत्तरदिग्वर्त्तिनो ह्येते स्वभावादेव शुभाश्चिरायुषश्च भवन्ति, दक्षिणदिग्वर्त्तिनस्तु तद्विपरीता इति, व्यन्तर-
सुराणां तु पिशाचभूतयक्षादिभेदतोऽष्टविधानामपि पल्योपममेवोत्कृष्टा स्थितिर्भवति, दक्षिणदिग्वर्त्यसुरकुमारप्रभुचमरेन्द्रदेवीनां तु
सार्द्धं पल्योपमत्रयमुत्कृष्टमायुः, उत्तरदिगसुरकुमाराधिपबलीन्द्रदेवानां तूत्कृष्टमायुः सार्द्धानि चत्वारि पल्योपमानि, नागकुमारादि-
नवनिकायदेवीनां तूत्तरदिग्वर्त्तिनीनां देशोनं पल्योपममुत्कृष्टमायुः, दक्षिणदिग्वर्त्तिनीनां तु तासामेव देवीनां व्यन्तरीणां चार्द्धपल्यो-
पममुत्कृष्टमायुरित्येतत् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, जघन्यं तु सर्वत्र प्रागभिहितं दशवर्षसहस्ररूपमेवेति गाथार्थः ॥२०४॥ अथ ज्योतिष्क-
देवानामायुःप्रमाणमाह--

पल्लट्ठभाग पन्नं च साहियं जोइसे जहणियरं । हेट्ठिल्लुक्कोसठिई क्काईणं हणणा । ॥ २०५ ॥

सामान्येन ज्योतिषां पल्योपमस्याष्टमो भागो जघन्यमायुः,इतरत् पुनः-उत्कृष्टं तेषामेव साधिकं पल्योपममायुः,वर्षलक्षाधिकं पल्यो-

पमामित्यर्थः, विशेषतः कस्य ज्योतिषः किमायुरिति चेद् ? उच्यते,- ज्योतिष्कदेवास्तावच्चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकेभदात् पञ्चविधास्तद्देव्योऽपि पञ्चविधा इति सर्वेऽपि दशविधाः, तत्र चन्द्राणां पल्योपमचतुर्थांशो जघन्यमायुरुत्कृष्टं तु वर्षलक्षाधिकं पल्योपमामिति १, तद्देवीनां पल्योपमचतुर्थांशो जघन्यमायुरुत्कृष्टं तु पञ्चाशद्वर्षसहस्राधिकं पल्योपमार्द्धमिति २, आदित्यानामपि जघन्यमायुश्चन्द्रवदेव, उत्कृष्टं तु वर्षसहस्राधिकं पल्योपममिति ३, तद्देवीनामपि जघन्यं चन्द्रदेवीवदेव, उत्कृष्टं तु पंचवर्षशताधिकं पल्योपमार्द्धमिति ४, भौमबुद्धादीनां तु शेषग्रहाणां जघन्यं सूर्यवदेव, उत्कृष्टं तु पल्योपमं ५, तद्देवीनामपि जघन्यं सूर्यदेवीसदृशमेव उत्कृष्टं तु पल्योपमार्द्धमिति ६, अश्विन्यादिनक्षत्राणां तु जघन्यं ग्रहतुल्यमेव, उत्कृष्टं तु पल्योपमार्द्धमिति ७, तद्देवीनां तु जघन्यं ग्रहदेवीसमानमेव, उत्कृष्टं तु साधिकः पल्योपमचतुर्थांश इति ८, तारकदेवानां जघन्यं पल्योपमस्याष्टमांशः, उत्कृष्टं तु पल्योपमचतुर्थांशः ९, तद्देवीनां तु जघन्यं पल्योपमस्याष्टभागः, उत्कृष्टं तु साधिकः पल्योपमाष्टभाग एव १०, तदेतद्दशस्वपि स्थानेषु विशेषतो ज्योतिष्काणां जघन्येतरभेदभिन्नमायुः द्रष्टव्यम्, तदुक्तम्-"चंदाइच्चगहाणं नक्खत्ताणं च देविसहियाणं । अट्ठण्हंपि जहण्णं आऊ पलियस्स चउभागो ॥ १ ॥ पलिओवमट्ठभाओ तारयदेवाण तह य देवीणं । होइ जहण्णं आउं एत्तो उक्कोसगं वोच्छं ॥२॥ पलियं च वरिसलक्खं चंदाणं सूरियाण पलियं तु । वरिससहस्सेणऽहियं गहाण पलिओवमं पुण्णं ॥ ३ ॥ नक्खत्ते पलियद्धं तारयदेवाण पलियचउभागो । ससिदेवीणं आउं उक्कोसं होइ पलियद्धं ॥ ४ ॥ पण्णाससहस्सेहिं वासाणऽहियं तहेव पलियद्धं । पणवाससयऽब्भहियं रविदेवीणं परं आउं ॥ ५ ॥ पलिओवमस्स अद्धं गहदेवीणं तहेव सविसेसो । पलिओवमचउभागो आउं नक्खत्तदेवीणं ॥ ६ ॥ तारयदेवीणंपिहु उक्कोसं आउयं विणिदिट्ठं । पलिओवमट्ठभाओ अहिओ किंची विसेसेण ॥ ७ ॥"

इत्यलं प्रसंगेन । अथ वैमानिकदेवानां जघन्यस्थितिनिरूपणार्थमाह-' हेट्ठिल्लुक्कोसे ' त्यादि, शक्रशब्देन पूर्ववत् सौधर्मदेवलोकोऽभिधीयते, ततश्च सौधर्मादिदेवलोकानां ग्रैवेयकानुत्तरविमानसहितानां मध्ये उपर्युपरितनानां ' हेट्ठिल्ल ' शब्दोपादानादयं सामर्थ्यलब्धोऽध्याहारः, सा जघन्या स्थितिर्या किमित्याह-' हेट्ठिल्लुक्कोसट्ठिइ ' त्ति, अधोऽधोवर्त्तिनां या उत्कृष्टा स्थितिः उपर्युपरिवर्त्तिनां सैव जघन्या स्थितिरित्यर्थः, तथाहि-यैव सौधर्मदेवलोके सागरोपमद्वयलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिर्वक्ष्यते सैव तदुपरिवर्त्तिनि सनत्कुमारे जघन्या, यैव चेशाने सातिरेकसागरोपमद्वयस्वरूपा उत्कृष्टा स्थितिरभिधास्यते सैव तदुपरिवर्त्तिनि माहेन्द्रे जघन्या, सनत्कुमारोत्कृष्टस्थितिस्तु सागरोपमसप्तकलक्षणा ब्रह्मलोके जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्तु दशसागरोपमात्मिका लान्तके जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरपि चतुर्दशसागरोपमरूपा महाशुक्रे जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्तु सप्तदशसागरोपमस्वरूपा सहस्रारे जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिः पुनरष्टादशसागरोपमलक्षणा आनते जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरेकोनविंशतिसागरोपमस्वरूपा प्राणते जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरपि विंशतिसागरोपमात्मिका आरणे जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्त्वेकविंशतिसागरोपमस्वरूपा अच्युतदेवलोके जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिः पुनर्द्वाविंशतिसागरोपमरूपा नवानां ग्रैवेयकविमानप्रस्तटानां मध्येऽधस्तनप्रस्तटे जघन्या, एवमेतेषु नवसु ग्रैवेयकविमानप्रस्तटेष्वेकैक सागरोपमं वर्द्धयद्भिस्तावन्नेयं यावन्नवमप्रस्तटे त्रिंशत्सागरोपमानि जघन्या स्थितिः, तदुत्कृष्टस्थितिस्त्वेकत्रिंशत्सागरोपमलक्षणा विजयादिषु चतुर्ष्वनुत्तरविमानेषु जघन्या स्थितिः, सर्वार्थसिद्धविमाने तु जघन्या स्थितिरेव नास्ति, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणाया अजघन्योत्कृष्टाया एव स्थितेस्तत्राभिधास्यमानत्वादिति, नन्वेवं सति ' हेट्ठिल्लुक्कोसठिई स क्काईणं जहण्णा सा ' इत्यनेन सनत्कुमारादीनामेव जघन्या स्थितिर्निरूपिता भवति, न सौधर्मेशान-

योः, सत्यं, तयोरसौ स्वयमेव द्रष्टव्या, तद्यथा–सौधर्मे जघन्या स्थितिरेकं पल्योपमं, ईशाने तु सातिरेकं पल्योपममित्यलं विस्तरेणेति थार्थः ॥ २०५ ॥ अथामीषामेव वैमानिकानामुत्कृष्टां स्थितिमाह–

दो साहि सत्त साहिय दस चउदस सत्तरेव अट्ठारा । एक्काहिया य एत्तो क्काइसु सागरुवमाणा ॥ २०६ ॥

सागरेण महत्त्वसामान्यात् समुद्रेणोपमानम्-उपमा येषां ते सागरोपमानाः-कालप्रमाणविशेषाः, पूर्वोक्तस्वरूपाण्यद्धासागरोपमाणीत्यर्थः, तानि च द्व्यादीनि शक्रादिषु पूर्ववत् सौधर्मादिदेवलोके यथाक्रममुत्कृष्टा स्थितिरिति सामर्थ्याल्लभ्यते, तथाहि-सौधर्मदेवलोके द्वे सागरोपमे उत्कृष्टा स्थितिः, ईशाने तु 'साहि' त्ति, ते एव द्वे सागरोपमे साधिके, सनत्कुमारे तु सप्त सागरोपमाणि, महेन्द्रे 'साहि' त्ति तान्येव सप्त साधिकानि, ब्रह्मलोके दश लांतके चतुर्दश महाशुक्रे सप्तदश सहस्रारे अष्टादश 'एक्काहिया एत्तो' त्ति इत ऊर्ध्वं प्रतिस्थानमेकैकं सागरोपममधिकं वाच्यम्, तद्यथा–आनते एकोनविंशतिः प्राणते विंशतिः आरणे एकविंशतिः अच्युते द्वाविंशतिरित्येवं ग्रैवेयकविमानप्रस्तटेष्वप्येकैकं सागरोपमं वर्धयितव्यं यावन्नवमग्रैवेयकप्रस्तटे एकत्रिंशत्सागरोपमान्युत्कृष्टा स्थितिरिति, इह च 'एक्काहिया य एत्तो' इति सामान्योक्तावपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्नवमग्रैवेयकपर्यन्तमेवैकाधिकत्वं द्रष्टव्यम्, अनुत्तरविमानेषु तु सागरोपमद्वयेनैवाधिक्यं वाच्यम्, तेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणाया उत्कृष्टस्थितेरागमेऽनेकस्थानेषु प्रतिपादितत्वाद् तत्रापि सर्वार्थसिद्धे विमाने जघन्यस्थितेरभावात् त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमान्यजघन्योत्कृष्टा स्थितिरिति विशेष इति गाथार्थः ॥ २०६ ॥ अथ तिर्यग्गतौ भवायुःकालमभिधित्सुरेकेन्द्रियाणां तावदाह-

बावीस सत्त तिन्नि य वाससहस्साणि दस य उक्कोसा। पुढविदगानिलपत्तेयतरुसु तेऊ तिरायं च ॥ २०७॥

द्वाविंशत्यादिभिः सह पृथिव्यादीनां यथासंख्येन सम्बन्धः, पृथिव्याद्येकेन्द्रियाश्च सूक्ष्मबादराद्यनेकभेदभिन्नाः सिद्धान्ते पठ्यन्ते, तत्रेह बादरैकेन्द्रियाणामेवोत्कृष्टमेव चायुर्वक्तव्यम्, बादराणां तु जघन्यं सूक्ष्मादीनां जघन्येतरभेदभिन्नं चायुरुपरिष्टाद् वक्ष्यते. तत्र बादराणां पृथिवीकायिकानां ' बावीसं ' ति द्वाविंशतिः वर्षसहस्राण्युत्कृष्टा भवस्थितिः, 'सत्त' त्ति बादराप्कायिकानां सप्त वर्षसहस्राणि बादरानिलानां त्रीणि वर्षसहस्राणि बादरप्रत्येकतरूणां दश वर्षसहस्राणि बादरतेजःकायिकानां पुनस्त्रिरात्रं-त्रीण्यहोरात्राण्युत्कृष्टा भवस्थितिरित्यर्थ इति गाथार्थः ॥ २०७ ॥ अथ द्वीन्द्रियादीनामुत्कृष्टं भवायुःकालमाह—

बारस अउणप्पन्नं छप्पिय वासाणि दिवसमासा य। बेइंदियाइयाणं नरतिरियाणं तिपल्लं च ॥ २०८ ॥

द्वादश वर्षाणि द्वीन्द्रियाणामुत्कृष्टा भवस्थितिरित्यादि यथासंख्येन सम्बन्धः, एकोनपञ्चाशद्दिवसास्त्रीन्द्रियाणां, षण्मासाश्चतुरिन्द्रियाणां, गर्भजानां नराणां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां च त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टा भवस्थितिः, इह च तिर्यग्गतिभवायुःकालप्ररूपणे प्रस्तुतेऽपि यन्मनुष्याणामुत्कृष्टायुःप्रतिपादनं तत् पल्योपमत्रयोत्कृष्टायुःसाम्याल्लाघवार्थमिति नासम्बद्धभाषित्वमाशङ्कनीयमिति गाथार्थः ॥ २०८ ॥ इह पञ्चेन्द्रियतिरश्चां सामान्येनैवोत्कृष्टमायुः प्रतिपादितं, विशेषचिन्तायां त्वमी सम्मूर्च्छनजलचरादिभेदतो बहुधा भिद्यन्त इति सम्मूर्च्छजजलस्थलचराणां भवायुःकालमाह—

जलथलखह ं ुच्छिमपज्ज ो पुव्वकोडीओ। वरि णं चुलसीई बिसत्तरि चेव य सहस्स । ॥ २०९ ॥

इहापि जलचरादीनां पूर्वकोट्यादिभिः सह यथासंख्येन संबन्धः, तत्र पर्याप्तसंमूर्छजजलचराणां पूर्वकोटी वर्षाणामुत्कृष्टा भवस्थितिः, पर्याप्तसंमूर्छजस्थलचराणां चतुरशीतिर्वर्षसहस्राण्युत्कृष्टमायुः, पर्याप्तसम्मूर्च्छजखचराणां द्विसप्ततिर्वर्षसहस्राण्युत्कृष्टो भवायुःकाल इति गाथार्थः ॥ २०९ ॥ अथैषामेव जलचरादीनां पर्याप्तगर्भजानामुत्कृष्टं भवायुःकालमाह–

तेसिं गब्भयाणं उ ोसं होइ पुव्वकोडीओ। तिण्णि य पल्ला भणिया पल्लस्स अ ंखभागो उ ॥२१०॥

तेषामेवानन्तरगाथोक्तानां जलचरादीनां गर्भजानां पूर्वके ाद्युत्कृष्टमायुरितीहापि यथासंख्येन सम्बन्धः, तत्र पर्याप्तगर्भजजलचराणां पूर्वकोटिर्वर्षाणामुत्कृष्टमायुः पर्याप्तगर्भजस्थलचराणां त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टमायुः पर्याप्तगर्भजखचराणां पल्योपमस्यासंख्येयभाग उत्कृष्टमायुर्भणितामिति गाथार्थः ॥ २१० ॥ अथ पूर्वोक्तानामेव बादरपृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां तथा पर्याप्तसम्मूर्च्छजजलचरस्थलचरखचराणां पूर्वमनुक्तानां साधारणवनस्पत्यादीनां च जघन्याद्यायुःस्वरूपं भवायुःकालमाह—

एएसिं च जहण्णं उभयं साहार सव्वसुहुमाणं। अंतोमुहुत्तमाऊ सव्वापज्जत्तयाणं च ॥ २११ ॥

एतेषां पूर्वनिर्दिष्टानां बादरपृथिव्यप्तेजोवायुप्रत्येकवनस्पतीनां पर्याप्तसंमूर्च्छजगर्भजजलचरस्थलचरखचराणां च 'जहण्णं'-ति उत्कृष्टस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वात् जघन्यमन्तर्मुहूर्त्तमायुरित्युत्तरेण सम्बन्धः, तदेतत् पूर्वमुत्कृष्टायुःप्रतिपादनक्रमेणोक्ताना-

मेव जन्तूनां जघन्यमायुः प्रतिपादितम्, अथ पूर्वमनुक्तानामुभयस्वरूपमप्यायुः प्रतिपादयन्नाह–' साहारे ' त्ति साधारणा-अनन्तकायिकवनस्पतयस्तेषां सूक्ष्मबादरभेदभिन्नानां तथा ' सव्वसुहुमाणं ' ति उक्तशेषाणां सर्वेषां पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणानां सूक्ष्माणां वनस्पतीनां तु सूक्ष्माणां साधारणवनस्पतिद्वारेणैवोक्तत्वादिति ' उभयं ' ति जघन्योत्कृष्टस्वरूपमुभयमप्यायुरन्तर्मुहूर्त्तमेवेत्यत्रापि सम्बध्यते, जघन्यपक्षे तदेवान्तर्मुहूर्त्तं लघुस्वरूपं उत्कृष्टपक्षे तु तदपि बृहत्तरमित्ययमेव जघन्योत्कृष्टयोर्भेदो नान्य इति भावः, एवमुत्तरत्रापि ' सव्वापज्जत्तयाणं चे ' ति ये पृथिव्यादयोऽपर्याप्ता एव म्रियन्ते न तु पर्याप्तीः सर्वाः समर्थयन्ते तेषामपर्याप्तानामप्युभयं-जघन्योत्कृष्टस्वरूपमायुरन्तर्मुहूर्त्तमेवेति गाथार्थः ॥ २११ ॥ तदेवमेकैकं जीवमधिकृत्य भवायुःकालोऽभिहितः, साम्प्रतं तदुपसंहारपूर्वकं नानाजीवानाश्रित्य तमाह—

एक्कगजीवाउठिई एसा बहुजीविया उ सव्वद्धं। मणुयअपज्जत्ताणं असंखभागो उ पल्लस्स ॥ २१२ ॥

एषा पूर्वोक्ता ' एक्कगजीवाउठिइ ' त्ति एकैकस्य रत्नप्रभानारकादिजीवस्यायुःस्थितिरुक्ता, ' बहुजीवियाउ सव्वद्धं ' ति बहवो जीवा विषयो यस्याः सा बहुजीविका स्थितिः, बहुजीवसम्बन्धिनीत्यर्थः, ' सर्वाद्धं ' सर्वकालं द्रष्टव्या, न स कालोऽस्ति यत्र नारकाः सर्वेऽपि मृत्वा अन्यत्रोत्पद्यन्ते, नरकगतिस्तु तैः शून्या भविष्यतीति, एवं तिर्यग्गत्यादिष्वपि वाच्यम्, तस्मान्नानाजीवानां सर्वकालं स्थितिः, आह–ननु जीवेषु मूलोत्तरभेदभिन्नेषु सर्वेष्वप्ययं न्यायोऽथ केषुचिदेवेत्याशंक्याह–' मणुये ' त्यादि, अपर्याप्ता मनुष्याः कदाचिदेकः कदाचिद् द्वौ कदाचित्तु बहवः प्राप्यन्ते तावद्यावदुत्कृष्टतः पल्योपमा-

संख्येयभागः, ततः परमवश्यमेवोत्कृष्टतो द्वादश मुहूर्त्तान् यावत् पर्याप्ता एव सर्वेऽपि मनुष्याः प्राप्यन्ते, नैकोऽप्यपर्याप्तो, द्वादशमौहूर्त्तिकस्य मनुष्यगत्युत्पत्तिविरहकालस्यागमे प्रतिपादितत्वादित्यभिप्रायः, ततश्च नानाजीवानप्याश्रित्यायुःस्थितौ चिन्त्यमानायामपर्याप्तमनुष्याणां सर्वकालं सा न लभ्यते, किन्तु पल्योपमासंख्येयभाग एवेति भावः, नरकगतिदेवगत्योर्द्वीन्द्रियादितिरश्चां च कस्यापि कियानपि विरहकालः समये प्रोक्त एव, परं केनाप्यभिप्रायेण नारकादयोऽपर्याप्ताः कियन्तमपि कालमव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्त इतीह न निर्दिष्टं स्थानान्तराच्चावसेयमिति गाथार्थः ॥ २१२ ॥ तदेवमेकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्योक्तो भवायुःकालः, अथ कायस्थितिकालमधिकृत्याह--

एक्केक्कभवं सुरनारयाओ तिरिया अणंतभवकालं। पंचिंदियतिरियनरा सत्तट्ठभवा भवग्गहणे ॥ २१३ ॥

इह कायशब्देन पृथिव्यादिकायोऽभिप्रेतः, तत्र काये स्थितिः-अवस्थानं कायस्थितिः,मृत्वा२पुनस्तत्रैवोत्पत्तेः,तमेव च विवक्षितं कायमपरित्यजतो जीवस्य या स्थितिरवस्थानं सा कायस्थितिस्तद्विषयः कालोऽत्राभिधातुमिष्ट इति भावः, तत्र सुरा नारकाश्च स्वकीयस्वकीयनिकाये एकैकमेव भवं यावन्निरन्तरं भवन्ति, ततः परं मृत्वा तिर्यङ्मनुष्ययोरेवोत्पद्यन्ते न पुनस्तत्रैवेत्यर्थः, अतो मृत्वा मृत्वा पुनस्तत्रैवोत्पत्तिलक्षणा कायस्थितिरमीषां न सम्भवति, किन्तु भवस्थितिरेवैतेषु सम्भविनीत्युक्तं भवति, 'तिरिया अणंतकालं' ति सामान्येन तिर्यञ्चो मृत्वा मृत्वा पुनस्तिर्यक्ष्वेवोत्पद्यमाना अनन्तभवकालं यावत्तिष्ठन्ति, अनन्तानन्तान् भवान्तावद्भवसम्बन्धिनमनन्तानन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणं कालं यावदवतिष्ठन्त इत्यर्थः, क्षेत्रतस्त्वसंख्येयान् पुद्गलपरावर्त्तान् यावदवतिष्ठन्ते,

एकेन्द्रियाणां कायस्थितिः

उक्तंच प्रज्ञापनायाम्-"तिरिक्खजोणिए णं भंते! तिरिक्खजोणिएत्ति कालओ केचिरं होइ?, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं, अनंताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ त्ति, खेत्तओ अणंता लोगा असंखेज्जा पोग्गलपरियट्टा, ते णं पोग्गलपरियट्टा आवलियाए असंखेज्जइभागो' त्ति, अथ पंचेन्द्रियातिर्यंचः पंचेंद्रियातिर्यक्ष्वेव मनुष्यास्तु मनुष्येष्वेव पुनः पुनरुत्पद्यमानाः कियतो भवान् कियन्तं च कालं यावदवतिष्ठन्त इत्याशंक्याह- 'पंचिंदिये' त्यादि, भवानां ग्रहणं पुनः पुनरुत्पादनं भवग्रहणं तस्मिन्-भवग्रहणे विचार्यमाणे, भवग्रहणान्याश्रित्य कायस्थितौ चिन्त्यमानायामिति भावः, सप्त वा अष्टौ वा भवान् यावत्त तत्रैवोत्पद्यमाना उत्कृष्टतस्तिष्ठन्ति, कालतस्तु सप्त पूर्वकोटीस्तदधिकानि च त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टतस्तिष्ठन्ति , इदमत्र हृदयम्- यदि संख्यातवर्षायुषः पूर्वकोटीस्थितिकाः पचेंद्रियतिर्यंचो नराश्च संख्यातवर्षायुष्केषूत्कृष्टतः पूर्वकोटीस्थितिकेष्वेव च यथाक्रमं पंचेंद्रियतिर्यक्षु नरेषु च पुनः पुनरुत्पद्यन्ते तदा सप्तैव भवग्रहणान्युत्कृष्टतः प्रत्येकममीषां प्राप्यन्ते, कालतस्तूत्कर्षतः सप्तैव पूर्वकोटयो लभ्यन्ते, यदि पुनः संख्यातवर्षायुः सम्बन्धिसप्तमभवग्रहणादनन्तरमेते उत्कृष्टस्थितिष्वसंख्यातवर्षायुष्केषु पंचेन्द्रियतिर्यक्षु नरेषु च यथाक्रममेवाष्टमभवे समुत्पद्यन्ते तदाऽनया गत्या संख्यातवर्षायुषामसंख्यातवर्षायुषां च भवमीलने प्रत्येकं पंचेन्द्रियतिरश्चां नराणां चाष्टौ भवग्रहणानि लभ्यन्ते, नवमं तु भवग्रहणं न प्राप्यते, असंख्यातवर्षायुष्कभवादनन्तरमवश्यं देवेषूत्पादादिति, कालतस्तु त्रीणि पल्योपमानि सप्तभिः पूर्वकोटीभिरधिकानि प्राप्यन्ते इति, तस्मात् संख्यातवर्षायुषोऽसंख्यातवर्षायुषश्चापेक्ष्य 'सत्तट्ठभवग्गहणा' इत्युक्तमिति गाथार्थः ॥ २१३ ॥ अथैकेन्द्रियतिरश्चां कायस्थितिमाह-

एगिंदियहरियंति य पोग्गलपरिय अ 'खेज्जा । अड्डाइज्ज निओया अ 'खलोया पुढविमाई ॥ २१४ ॥

'हारियंति य' त्ति हरितानि-वनस्पतयोऽन्ते-पर्यन्ते अवधौ येषां ते हरितान्ताः-पृथिव्याद्येकेन्द्रियाः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिलक्षणाः सर्वेऽप्येकेन्द्रिया इत्यर्थः, किमित्याह- 'पोग्गले' त्यादि, पुनः पुनरेतेष्वेवैकेन्द्रियेपूत्पद्यमानास्तद्रूपतामपरित्यजन्तोऽसंख्येयान् पुद्गलपरावर्त्तान् यावदवतिष्ठन्ते, उक्तंच प्रज्ञापनायाम्-'एगिंदिए णं भंते! एगिंदिएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं, अणंताओ उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अणंता लोगा 'खेज्जा पोग्गलपरियट्टा, ते ण पोग्गलपरियट्टा आवलियाए असंखेज्जइभागो "त्ति, ननु यदैकेन्द्रियेभ्यः पृथक्कृत्य निगोदवनस्पतीनामेव केवलानां कायस्थितिश्चिन्त्यते तदा कियती सा भवतीत्याह- 'अड्डाइज्जे' त्यादि, निगोदवनस्पतयः पुनः पुनस्तत्रैवोत्पद्यमानास्तद्भावममुंचन्तोऽर्द्धतृतीयान् पुद्गलपरावर्त्तान् यावदासते, ततः परमन्यत्रोत्पद्यन्ते, उक्तंच- " निओए णं भंते ! निओएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं अणंताओ ओसप्पिणीउस्सप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अड्डाइज्जा पोग्गलपोरयट्टात्ति, 'असंखलोगा पुढविमाइ' त्ति वनस्पतेः पृथग्वक्तव्यत्वात् पृथिव्यादयः-पृथिव्यप्तेजोवायव इत्यर्थः, प्रत्येकं निजनिजकायेषु पुनःपुनरुत्पद्यमाना असंख्येयांल्लोकान् यावदवतिष्ठन्ते, इदमुक्तं भवति-पृथिवीकायिकाःपृथिवीकायिकेष्वेव पुनः पुनरुत्पद्यमानाः कालतोऽसंख्येया उत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिणीर्यावदवतिष्ठन्ते, क्षेत्रतस्त्वसंख्येयांल्लोकानिति, असंख्येयेषु लोकेषु प्रतिसमयं प्रदेशापहारेणापह्रियमाणेषु यावत्य उत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिण्यो भवन्ति तावतीर्यावदवतिष्ठन्त इतीह तात्पर्य्यम्, उक्तंच- " पुढविकाइए णं भंते ! पुढवि-

काइएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाउ उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोग " त्ति, एवमप्तेजोवायूनामपि प्रत्येकं स्वकीयस्वकीयकाये उत्पद्यमानानामेतावती स्थितिर्वाच्येति,पूर्वमेकेन्द्रियेषु मध्ये स्वकाये परकाये चोत्पद्यमानानां पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां सामान्येनैकेन्द्रियकालः प्ररूपितः,इदानीं तु निजनिजकाय एवोत्पद्यमानानां तेषां पृथक् पृथिव्यादिकालभेदेन चिन्तित इति पूर्वस्माद् भेद इति गाथार्थः ॥ २१४ ॥ अथ विशेषतः पृथिव्यादीनामेव बादरादिभेदतः कायस्थितिमाह–

कम्मट्ठिइबायराणं सुहुमा अस्संखया भवे लोगो । अंगुलअसंखभागो बायरएगिंदियतरूणं ॥ २१५ ॥

'कम्मठिइबायराणं' ति कर्मशब्देनेह मोहनीयं कर्म विवक्षितं अपरं च, यद्यपि बादराणामिति सामान्येनोक्तं तथाऽप्ययं विशेषो द्रष्टव्यः–अविवक्षितपर्याप्तापर्याप्तभेदानां बादरपृथिव्यप्तेजोवायूनां प्रत्येकं निजनिजकाये पुनः पुनरुत्पद्यमानानां मोहनीयस्य कर्मणो या उत्कृष्टा सप्ततिः सागरोपमकोटीकोटिलक्षणा स्थितिर्गीयते साऽमीषामुत्कृष्टा कायस्थितिः, इदमुक्तं भवति–बादरपृथ्वीकायिको बादरेष्वेव पृथिवीकायिकेषु पुनः पुनर्बादरपृथ्वीकायरूपतया जायमान उत्कृष्टतः सप्ततिसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणं कालमवतिष्ठते, एवमप्तेजोवायूनामपि स्वकीये स्वकीये काये बादरत्वमपरित्यजतां प्रत्येकमिदमेव कालमानं वाच्यमिति, आह च–" बायरपुढविकाइए णं भंते ! बायरपुढविकाइएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्तरिं सागरोवमकोडाकोडीउ, एवं आउकाइयतेउकाइयवाउकाइएवि " त्ति 'सुहुमा असंखया भवे लोग' त्ति सूक्ष्माः-सूक्ष्मनाम-

कर्मोदयिनो जीवाः सूक्ष्मेष्वेव पुनः पुनरुत्पत्त्या सूक्ष्मत्वमपरिहरन्तोऽसङ्ख्येयानेव लोकान् यावदवतिष्ठन्ते, इदमुक्तं भवति-सूक्ष्मनामकर्मोदयवर्ती जीवः पुनः पुनः सूक्ष्मत्वेनोत्पद्यमानस्तद्भावमपरित्यजन्नसङ्ख्येयेषु लोकाकाशेषु प्रतिसमयं प्रदेशापहारेणापह्रियमाणेषु यावन्त्योऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावतीर्यावदवतिष्ठते, अभ्यधायि च-" सुहुमे णं भंते ! सुहुमेत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ खेत्तओ असंखेज्जा लोग ' त्ति, एवं सुहुमपुढविआउतेउवाउवणस्सईणं सुहुमनिओयाण य भाणियव्वं " ति, आह-ननु पूर्वं पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणानामेव बादरैकेन्द्रियाणां प्रत्येकं सप्ततिसागरोपमकोटीकोटिलक्षणा कायस्थितिर्व्याख्याता वनस्पतिस्वरूपाणां तु बादरैकेन्द्रियाणां कियती साऽवगन्तव्येत्यत्राह- ' अंगुलअ भागो बायरएगिंदियतरूणं ' ति बादरैकेन्द्रियाश्च ते तरवश्च बादरैकेन्द्रियतरवस्तेषां बादरैकेन्द्रियतरूणां बादरैकेन्द्रियतरुष्वेवोत्पद्यमानानामंगुलासंख्येयभागक्षेत्रखण्डप्रदेशराशिप्रमाणा कायस्थितिर्वक्तव्या, इदमुक्तं भवति-बादरवनस्पतिकायिको जीवः बादरवनस्पतिकायिकेष्वेव पुनः पुनर्भवन्नंगुलासंख्येयभागरूपे क्षेत्रे प्रतिसमयं प्रदेशापहारेणापह्रियमाणे यावत्योऽसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावन्तं कालमवतिष्ठते, यदिवाऽत्रैकेन्द्रियश्च तरुश्चैकेन्द्रियतरू बादरौ च तौ एकेन्द्रियतरू च बादरैकेन्द्रियतरू तयोरित्येवं समासः कार्यः, ततश्चायमर्थः-अविवक्षितपृथिव्यादिभेदस्य सामान्यचिन्तया पूर्वमनुक्तस्य बादरैकेन्द्रियस्य विशेषचिन्तयाऽपि प्रागभिहितस्य बादरवनस्पतिजीवस्य चेयं कायस्थितिरवगन्तव्या, उक्तञ्च 'बादरे णं भंते ! बादरेत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अंगुलस्स असंखेज्जइभागो ' त्ति, "बादरवणस्सइकाइए णं बादरवणस्सइकाइएत्ति कालओ

केचिरं होइ?, एवं चेव वत्तव्वं " ति, इति गाथार्थः ॥ २१५ ॥ अथ विशेषचिन्ताप्रक्रमादेव बादरादीनां पर्याप्तानां कायस्थितिमाह-

बायरपज्जत्ताणं वियलसपज्जत्त इंदियाणं च । उक्कोसा कायठिई वाससहस्सा उ संखेज्जा ॥ २१६ ॥

'बायरपज्जत्ताणं' ति बादरपर्याप्तानामुत्कृ   ायस्थितिः संख्येयानि वर्षसहस्राणीति, — चैवं मुकुलितभणनेऽपि
सिद्धान्तसिन्धुसमीक्षितविशेषतो व्याख्याऽवगन्तव्या,   चेयम्-यदा सामान्येन बादरपया जन्तोर्बादरपर्याप्तेष्वेव पुनः पुन-
रुत्पद्यमानस्य तस्य तद्भावमपरित्यजतः   स्थितिर्विवक्ष्यते तदोत्कर्षतः सातिरेकसागरोपमशतपृथक्त्व सौ वेदितव्या, यत मु-
" बादरपज्जत्तए णं भंते ! बादरपज्जत्तएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोय ! जहण्णेणं अंते हुत्तं सेणं स रोवमसयपुहुत्तं
साइरेगं " ति, अथ विशेषेण बादरपर्याप्तानां कायस्थितिश्चिन्त्यते तदा बादरपर्याप्तपृथ्वी थिकस्य तद्भावमपरित्यजतः संख्ये-
यानि वर्षसहस्राण्यसौ मन्तव्या, एवमप्कायिकवायुकायिकप्रत्येकशरीरवनस्पतिकायिकानामपि बादरपर्य नां प्रत्येकं संख्ये-
यानि वर्षसहस्राणि कायस्थितिर्वक्तव्या, तामेव च विशेषचिन्तामुररीकृत्य सूत्रे संख्येयवर्षसहस्रस्थितिप्रक्रमे बादरपर्याप्ताभिध -
मिति मन्तव्यम्, बादरपर्याप्ततेजःकायिकस्य विशेषतः कायस्थितौ चिन्त्यमानायां संख्येयान्येवाहोरात्राणि वक्तव्या, ।
उक्तम्-" बायरतेउकाइयपज्जत्तए णं भंते ! बायरतेउकाइयपज्जत्तएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं ।
उक्कोसेणं संखेज्जाइं राइंदियाइं " बादरपर्याप्तनिगोदस्तु तद्भावमपरिहरन् जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेव तिष्ठति, 'वियल' त्ति
विकलानि-असम्पूर्णानि इन्द्रियाणि येषां ते विकलेन्द्रिया-द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणास्तेषां प्रत्येकमागमानुसारेण कायस्थितिरभ्यूह्य

मेव वक्तव्येति शेषः, संख्यातवर्षसहस्रलक्षणा त्विह न योज्यते, सिद्धांतसंवादाभावादिति, सिद्धान्तोक्तापि तर्ह्यमी 'कायस्थितिः कियतीति कथ्यतामिति चेदुच्यते, यदि पर्या पर्याप्तविशेषमकृत्वा सामान्येन द्वीन्द्रियादिविकलेन्द्रियाणां प्रत्येकं कायस्थितिर्वक्तुमिष्यते तदोत्कृष्टा संख्येयकालस्वरूपाऽसौ मन्तव्या, यत उक्तम् "बेइंदिए णं भंते ! 'बेइंदिएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं संखेज्जकालं, एवं तेइंदियचउरिंदियाणवि' अथ प्रस्तुतगाथायामादौ निर्दिष्टं पर्याप्तविशेषणमिहापि योजयित्वा चिन्त्यते तदा पर्याप्तद्वीन्द्रियाणां संख्यातानि वर्षाणि पर्याप्तत्रीन्द्रियाणां संख्यातान्यहोरात्राणि पर्याप्तचतुरिन्द्रियाणां संख्येया मासाः कायस्थितिः, तदुक्तम्– 'बेइंदियपज्जत्तए णं भंते ! बेइंदियपज्जत्तएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं संखेज्जाइं वासाइं, एवं तेइंदियपज्जत्तएवि, नवरं उक्कोसेणं संखेज्जाइं राइदियाइं, एवं चउरिंदियपज्जत्तएवि, नवरं उक्कोसेणं संखेज्जवासत्ति, 'सपज्जत्तइंदियाणं' ति, सह पर्याप्तैः-परिपूर्णैः पञ्चभिरपीन्द्रियैर्वर्तन्त इति सपर्याप्तेन्द्रियाः पञ्चेन्द्रिया इत्यर्थः, तेषां पर्याप्तापर्याप्तविशेषणराहितानां सामान्येन पञ्चेन्द्रियाणां सातिरेकं सागरोपमसहस्रमुत्कृष्टा कायस्थितिर्वक्तव्या, यदाह– 'पंचिंदिए णं भंते ! पंचिंदिएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसहस्सं साइरेगं' अथात्रापि पर्याप्तविशेषणमनुवर्त्यते तदा पर्याप्तानाममीषां सागरोपमशतपृथक्त्वमुत्कृष्टा कायस्थितिः, तथा चोक्तम्– 'पंचिंदियपज्जत्तए णं भंते ! पंचिंदियपज्जत्तएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसयपुहुत्तं' ति, तस्मादिहाप्यसंख्येयवर्षसहस्रलक्षणामेव कायस्थितिर्न योज्यते, किन्त्वपाकृत्य यथोक्तैव सा वाच्या, अन्ये तु विकलेन्द्रियेषु पञ्चेन्द्रियेषु च पर्याप्तविशेषणमनुवर्त्य सर्वत्र संख्येयवर्ष-

सहस्रलक्षणामेव कायस्थितिं वर्णयन्ति, तदभिप्रायं तु यदि परं त एव जानन्तीति गाथार्थः ॥ २१६ ॥ एवमनन्तरं सामान्येन पञ्चेन्द्रियाणां सामान्येन पञ्चेन्द्रियेषु पुनः पुनरुत्पद्यमानानां कायस्थितिरुक्ता, साम्प्रतं तु संख्यातवर्षायुषां पंचेन्द्रियतिर्यङ्नराणां संख्यातासंख्यातवर्षायुष्केषु पंचेन्द्रियतिर्यङ्नरेषूत्पद्यमानानां कायस्थितिमाह—

तिण्णि य पल्ला भणिया कोडिपुहुत्तं च होइ पुव्वाणं । पंचिंदियतिरियनराणमेव उक्कोसकायठिई ॥ २१७ ॥

इह तावत् पूर्वकोटिवर्षायुष्कपंचेन्द्रियतिर्यक् पूर्वकोट्यायुष्केषु पंचेन्द्रियतिर्यक्षु पुनः पुनरुत्पद्यमान उत्कृष्टतः सप्त वाराः समुत्पद्यते, एवं च पूर्वकोटिपृथक्त्वशब्दवाच्यत्वेनेहाभिप्रेताः सप्त पूर्वकोटयो जाताः, अष्टम्यां तु वारायां यद्यसौ तिर्यक्षूत्पद्यते तदा नियमादसंख्येयवर्षायुष्केष्वेवेति प्रोक्तम्, तत्र चोत्कृष्टतस्त्रीणि पल्योपमान्यायुर्भवन्ति, एवं च पंचेन्द्रियतिरश्चामष्टभिर्भवैस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकानि कायस्थितिः संपद्यते, एवं संख्येयवर्षायुषो मनुष्यस्याप्युत्कृष्टस्थितिषु संख्येयासंख्येयवर्षायुष्केषु जायमानस्य निरवशेषा भावना कार्येति गाथार्थः ॥ २१७ ॥ अथ पर्याप्तादीनां कायस्थितिमाह—

पज्जत्तयसयलिंदियसहस्समब्भहियमुयहिनामाणं । दुगुणं च तसत्तिभवे सेसविभागो मुहुत्तंतो ॥ २१८ ॥

पर्याप्तस्य पर्याप्तेष्वेव पुनः पुनरुत्पद्यमानस्य कदाचिल्लब्धितः कदाचित् करणतस्तद्भावमपरित्यजतः सातिरेकं सागरोपमशतपृथक्त्वमुत्कृष्टा कायस्थितिर्भवतीति वाक्यशेषः, उक्तंच- 'पज्जत्तए णं भंते ! पज्जत्तएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा !

पर्याप्तपंचेन्द्रियत्रसानां पराशेषाणामपरा च

जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसतपुहुत्तं साइरेगं ' ति, ' यलिंदिय ' त्ति नि-परिपूर्णानि पंचापीन्द्रियाणि येषां ते सकलेन्द्रियाः, पंचेन्द्रिया इत्यर्थः, तेषामुदधिनामानि-सागरोपमानि तेषां सहस्रमभ्यधिकमुत्कृष्टा कायस्थितिर्भवति, एतच्च इतः प्रागेकान्तरितगाथायां निर्णीतमेव, यद्येवमिह पुनरपि किमित्यभिधानमिति चेत् सत्यं, किन्तु पूर्वं व्याख्यानद्वयं कृतं, तत्र प्राक् पर्याप्तविशेषणव्याख्यानपक्षे पर्याप्तविशेषणानां पंचेंद्रियाणां कायस्थितिरुक्ता, अत्र तु निर्विशेषणानामिति विशेषः, प्राग् निर्विशेषणव्याख्यानपक्षस्त्वस्यानभिप्रेत इव लक्ष्यते, अन्ये तु पर्याप्तपंचेन्द्रियाणां सातिरेकं सागरोपमसहस्रं कायस्थितिरितीह व्याख्यानयंति, तच्चायुक्तमेव, सातिरेकसागरोपमशतपृथक्त्वप्रमाणाया एव कायस्थितेस्तेषां मये प्रतिपादितत्वात् पौनरुक्त्यादिदोषप्रसङ्गाच्चेति, 'दुगुणं च ।त्तिभवे' त्ति द्विगुणं च सातिरेकसागरोपमसहस्रं त्रसानां कायस्थितिः, द्विगुणितेन च संख्येयवर्षाधिकसागरोपमसहस्रद्वयमवगन्तव्यम् , यदाह- ' तसकाइए णं भंते ! तसकाइएत्ति क ओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेज्जवासऽब्भहियाइं " ति, तदेवमभिहिता उत्कृष्टा कायस्थितिः, साम्प्रतं जघन्यामभिधित्सुराह- ' सेसविभागो मुहुत्तंतो ' ति उत्कृष्टकायस्थितिपक्षाद्योऽसौ शेषः कायस्थितेरेव विभागपक्षः स चेह जघन्यव स्थितिलक्षण एव विवक्षितो, जघन्योत्कृष्टयोरुक्तयोर्मध्यमस्य तदन्तरालरूपस्य सुखोन्नेयत्वात्, स च जघन्यकायस्थितिलक्षणो विभागो मुहूर्त्तान्तः सर्वत्र ज्ञातव्यः, येषु येषु स्थानेपूत्कृष्टा ।स्थितिः पूर्वमुक्ता तेषु सर्वेषु जघन्याऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणासौ मन्तव्येति भाव इति गाथार्थः ॥२१८॥ तदेवं प्रतिपादितो जघन्येतरभेदाभिन्नः कायस्थितिकाल एकैकजीवस्य, नानाजीवाश्रयस्तु कायस्थितिकालः आदावपि न प्रतिज्ञातो नानाजीवानां सदैव स्थितत्वेन तद्विचारस्य किलेहासम्भवादिति ॥ साम्प्रतं गुणविभागकालं विवक्षुराह-

मिथ्यात्वादेः कायस्थितिः

मिच्छा अविरयसम्मा देसविरया पमत्तु इयरे य। नाणाजीव पडुच्च उ सव्वे कालं सजोगी य ॥ २१९ ॥

गुणा— मिथ्यात्वसास्वादनत्वमिश्रत्वाविरतिदेशविरत्यादयस्तेषां विभागेन-पार्थक्येन कालोऽभिधानीयः, ते गुणा निराश्रया न सम्भवन्ति अतस्तद्वतां मिथ्यादृष्ट्यादीनां काल उच्यते, तत्र मिथ्यादृष्टयस्तावन्नानाजीवान् 'पडुच्च' प्रतीत्य- आश्रित्य सर्वकालमव्यवच्छिन्ना भवन्ति, तेषां नरकमनुष्यदेवगतिषु प्रायः प्रत्येकमसंख्येयानां तिर्यग्गतौ त्वनन्तानां सर्वदैवाव्यवच्छेदादिति, एवमविरतसम्यग्दृष्ट्यादयो देशविरताः प्रमत्ता इतरे च-अप्रमत्ताः सयोगिकेवलिनश्च सर्वकालं भवन्ति, अविरतसम्यग्दृष्टीनां देशविरतानां च प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणानां प्रमत्तसंयतानां तु कोटिसहस्रपृथक्त्वमानानां अप्रमत्तयतीनां पुनः संख्यातानां सयोगिकेवलिनां च कोटिपृथक्त्वप्रमाणानां सर्वदैवाव्यवच्छेदेन प्राक् प्रतिपादितत्वादिति गाथार्थः ॥ २१९ ॥ अथ सास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्टीनां कालमानमाह--

पल्लासंखियभागो सासणमिस्सा य हुंति उक्कोसं। अविरहिया य जहण्णेण एक्कसमय मुहुत्तंतो ॥ २२० ॥

सास्वादनसम्यक्त्वाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च नानाजीवानाश्रित्य जघन्यतो यथासंख्यं समयमन्तर्मुहूर्तं च, उत्कृष्टतस्तु प्रत्येकमुभयेऽपि क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रमाणं कालं यावदव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, परतोऽवश्यमन्तरसद्भावात्, इदमुक्तं भवति-सास्वादनसम्यग्दृष्टयो जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्तु क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवर्त्तिप्रदेशराशेः प्रतिसमयं प्रदेशापहारेण यावान् कालो लगति, स चासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणो मन्तव्यः, एतावन्तं कालं यावदुत्कृष्टतश्चतसृष्वपि गतिष्वविरहिता-निरंतरं भूत्वा ततः परमवश्यं

व्यवच्छित्तिमनुभवन्ति, एवं सम्यग्मिथ्यादृष्टीनामपि भावना कार्या, नवरं जघन्यपदेऽमीषामन्तर्मुहूर्त्तमव्यवच्छेदो वक्तव्यः, अन्तर्मुहूर्त्तेऽसम्पूर्णे एषां तद्गुणाभावानिषेधात्, सास्वादनसम्यग्दृष्टीनां तु समयादप्यूर्ध्वं तत्सम्भवादिति गाथार्थः ॥ २२० ॥ तदेवं नानाजीवानाश्रित्य मिथ्यात्वसास्वादनत्वादीनामष्टानां गुणानां कालमानमुक्तम्, साम्प्रतं त्वमीषामेव गुणानामेकैकजीवमाश्रित्य तदभिधित्सुः सास्वादनमिश्रयोस्तावदाह–

णे जीविय एक्कगसमयाइ ज छावलिया । मामिच्छदिट्ठी शेसं मुहुत्तंतो ॥ २२१ ॥

'सायणेगजीविय'त्ति एको जीवो यत्र क विशेषे एकजीविकः सास्वादनस्यैकजीविकः सास्वादनैकजीविकः काल उच्यत इति शेषः, कः पुनरसावित्याह–' एक्कगसम जाव छावलिय'त्ति इदमुक्तं भवति-एकः सास्वादनो जीवः पूर्वं णस्थानकविचारानिर्दिष्टन्यायेन प्राप्तसास्वादनभावः कश्चित् समयमे वतिष्ठते, अन्यस्तु द्वौ समयौ अपरस्तु त्रीन् समयानेवं यावत् कोऽप्युत्कृष्टतः षडावलिकास्तद्भावे स्थित्वा तत ऊर्ध्वमवश्यं मिथ्यात्वमुपगच्छतीत्येवमेकस्य सास्वादनजीवस्य जघन्यतः समय उत्कर्षतस्तु षडावलिक नः क ोऽभिहितः स्यादिति, सम्यग्मिथ्यादृष्टिस्त्वेकः 'वरुक्को'ति अपरं-जघन्यतः उत्कृष्टम्-उत्कर्षतश्च मुहुर्त्तान्तः-अन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, इदमत्र हृदयं-एकः सम्यग्मिथ्यादृष्टिजीवो गुणस्थानकवर्णितक्रमेण प्राप्तसम्यग्मिथ्यात्वः तद्भावे जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, जघन्यपदे तदेवान्तर्मुहूर्त्तं लघुतरं उत्कृष्टपदे तु बृहत्तरमिति विशेष इति गाथार्थः ॥ २२१ ॥ अथ मिथ्यात्वकाल उच्यते, तत्र चानाद्यपर्यवसितादिभंगकचतुष्टयप्ररूपणा तावदवगन्तव्या, तद्यथा-

अनाद्यपर्यवसितमित्येको भंगः १, अनादिसपर्यवसितमिति द्वितीयः २ साद्यपर्यवसितमिति तृतीयः ३ सादिसपर्यवसितमिति चतुर्थः ४, एतेषु च तृतीयभंगकं मुक्त्वा शेषेषु त्रिषु मिथ्यात्वमेकजीवमाश्रित्य सम्भवतीति दर्शयन्नाह—

मिच्छत्तमणाईयं अपज्जवसियं सपज्जवसियं च । साइयसपज्जवसियं मुहुत्त परियट्टमद्धूणं ॥२२२॥

'**मिच्छत्तमणाईयं अपज्जवसियं**' ति मिथ्यात्वं-सम्यक्त्वावारकपुद्गलोदयापादितविपर्यस्तरुचिरूपं अभव्यलक्षणस्यैकस्य जीवस्यानाद्यपर्यवसितस्वरूपे प्रथमभंगे भवतीत्यर्थः, अनादिकालात्तस्य तत्र सद्भावाद् आगामिकालेऽपि च तदभावासम्भवादिति भावः, '**सपज्जवसियं**' चेति अनादीत्यनुवर्त्तमानं सम्बध्यते, ततश्चानादिसपर्यवसितमिति द्वितीयभंगके मिथ्यात्वमेकस्यानादिमिथ्यादृष्टेर्भव्यजीवस्य प्राप्यत इत्यर्थः, अनादिकालात्तस्य तत्रापि सद्भावाद् आगामिकाले तु भव्यत्वान्यथाऽनुपपत्तेरवश्यं तत्र तत्पर्यवसानसम्भवाच्चेति, '**साइयसपज्जवसियं**'ति इह कश्चिदनादिमिथ्यादृष्टिर्भव्यजीवस्तथाभव्यत्वपाकवशात् कदाचित् सम्यक्त्वं लब्ध्वा यदा केनापि कारणेन पुनरपि प्रतिपतितो मिथ्यात्वं गच्छति तदा तस्य तन्मिथ्यात्वं सादि भवति, सम्यक्त्वलाभादनन्तरं तत्प्राप्तेः सादित्वादिति, प्राप्तसम्यक्त्वस्य च यः पुनरपि मिथ्यात्वोपगमः सोऽवश्यं सपर्यवसान एव भवति, उत्कृष्टतोऽप्यपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तपर्यन्ते तस्यावश्यं मुक्तिप्राप्तेरित्यस्य सम्बन्धि मिथ्यात्वं सपर्यवसितमेव भवति, तदेवं प्रतिपतितसम्यग्दृष्टेर्भव्यस्य यन्मिथ्यात्वं तत् सादिसपर्यवसितमिति चतुर्थभंगे लभ्यत इत्युक्तं भवति, साद्यपर्यवसितमिति तृतीयभंगे तु मिथ्यात्वं न सम्भवत्येव, प्रतिपतितसम्यग्दृष्टेरेव मिथ्यात्वसादितायाः सम्भवात्तस्य चापार्द्धपुद्गलपरावर्त्त-

पर्यन्तेऽवश्यं सम्यक्त्वभावेन मिथ्यात्वस्य नियमेन सपर्यवसितत्वादपर्यवसितताया: सर्वथैव भवादिति प्ररूपणामात्रमेवैष भंगोऽत्रेति, कियन्तं पुनः कालं सादिसपर्यवसितं मिथ्यात्वमवतिष्ठत इत्याशंक्याह–' मुहुत्त परियट्टमद्धूणं ' ति इह गाथाभंगभयादन्तःशब्दानिर्देशेऽपि ' भीमो भीमसेन ' इत्यादिन्यायादेवं द्रष्टव्यम्- जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु देशोनमर्द्धपुद्गलपरावर्त्तं यावदेतत् सादिसपर्यसितं मिथ्यात्वमवतिष्ठते, तथाहि-कश्चिदनादिमिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वं लब्ध्वा पुनरपि प्रतिपतितो मिथ्यात्वमुपसङ्गतस्तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनरपि सम्यक्त्वं लभत इति सादिसपर्यवसितमिथ्यात्वस्य जघन्यपदावस्थितिः, अपरस्तु सम्यक्त्वं प्राप्य पुनर्मिथ्यात्वं गतोऽर्हदाशातनादिपापबहुलतयाऽपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तप्रमाणं कालं यावद्भवं परिभ्रम्य ततोऽवश्यं सम्यक्त्वमवाप्नोतीत्युत्कृष्टपदावस्थितिरिति गाथार्थः ॥ २२२ ॥ तदेव नानाजीवाश्रयकालविचारोक्तानामष्टानां गुणानां मध्ये ि‍थ्यात्वसास्वादनमिश्रलक्षणगुणत्रयस्यैकजीवाश्रयोऽपि कालविचारो निर्दिष्टः, इदानीमविरतसम्यग्दर्शनदेशविरतिसयोगित्वरूपस्य गुणत्रयस्य तमभिधित्सुराह–

तेत्ती उयहिना साहीया हुंति अजयसम्माणं । देसजइसजोगीण य पुव्वाणं कोडिदेसूणा ॥ २२३ ॥

' यत म्यग्दृष्टीनाम् ' अविरतसम्यग्दृष्टीनां मध्ये एकमविरतसम्यग्दृष्टिजीवमाश्रित्य त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि साधिकान्युत्कृष्टा स्थितिर्भवति, तथाहि-कश्चिदितः (ग्रन्थाग्रम् ५०००) स्थानादुत्कृष्टस्थितिष्वनुत्तरविमानेषूत्पन्नः तत्र चाविरतसम्यग्दृष्टित्वेन त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि स्थितः, ततश्च्युत्वाऽत्राप्यायातो यावदद्यापि विरतिं न लभते तावत्तद्भा-

वेनैव स्थित इति, एवमेकस्याविरतसम्यग्दृष्टेरुत्कृष्टतः साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमाणः कालोऽवस्थितिः सिद्धा भवति, अत्राह–कश्चिन्ननु विजयादिविमानेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यविरतसम्यग्दृष्टित्वेन स्थित्वा योऽत्रायातोऽपि विरतिं न प्रतिपद्यते किन्तु तद्भावेनैव स्थित्वा पर्यन्ते द्वादशदेवलोके समुत्पद्यते तस्य निर्दिष्टादिना क्रमेण पंचपंचाशत्सागरोपमादिकोऽपि कालः सम्भाव्यते, तत् कथमेतावानेवोक्तः?, सत्यम्, किन्त्वनेन क्रमेण सन्ततमविरतसम्यग्दृष्टित्वमेव किं न भवति अन्यद्वा किंचित् कारणमिति बहुश्रुता एव विदन्तीति । 'देसजइसजोगीण ये' त्यादि, 'देशयतिः' देशविरतः 'सयोगी तु' सयोगिकेवली, अनयोर्द्वयोरप्येकजीवाश्रयेण प्रत्येकमुत्कृष्टतो देशोनपूर्वकोटिः स्थितिकालो भवति, गर्भस्थो हि किल सातिरेकान् नव मासान् गमयति, जातोऽपि चाष्टौ वर्षाणि यावद् विरतेरनर्हो भवति, तत ऊर्ध्वं देशविरतिं प्रतिपद्य सर्वविरतिप्रतिपत्त्या केवलज्ञानं चोत्पाद्य यौ देशविरतसयोगिकेवलिनौ प्रत्येकं पूर्वकोटिं जीवतस्तयोरुक्तस्वरूपेण किंचिदूननववर्षलक्षणेन देशेन न्यूनः पूर्वकोटिस्वरूपोऽयमुत्कृष्टोऽवस्थितिकालः पृथगवगन्तव्य इति गाथार्थः ॥ २२३ ॥ अथैषामेवाविरतदेशविरतसयोगिकेवलिनां जघन्यकालं पूर्वमनुक्तानां तु गुणानां जघन्येतरभेदभिन्नं च कालमभिधित्सुराह—

एएसिं च जहण्णं खवगाण अजोगि खीणमोहाणं । नाणा जीवे एगं परापरठिई मुहुत्तंतो ॥ २२४ ॥

'एएसिं च जहण्णं'ति चकारो भिन्नक्रमे उपरिष्टाद् योक्ष्यते, एतेषामनन्तरगाथोक्तानामविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतिसयोगिकेवलिनां प्रत्येकं जघन्यं कालमाश्रित्य 'मुहुत्तंतो'त्ति अन्तर्मुहूर्त्तमवगन्तव्यमिति पर्यन्ते सम्बन्धः, तथाहि-अनादि-

मिथ्यादृष्ट्यादिः श्चदविरतसम्यग्दृष्टित्वं प्रतिप न्तर्मुहूर्तात् पुनरपि मिथ्यात्वं इत्ये विरतसम्यग्दृष्टेर्जघन्योऽन्तर्मुहूर्त्तमवस्थितिकालः, अविरतादिश्च कश्चिद्यदाऽन्तर्मुहूर्त्तमेकं देशविरतिं प्रतिपद्य पुनरप्यविरतादित्वमेवाभ्युपगच्छति तदा देशविरतेरपि जघन्यकालसिद्धिः, अन्तकृत्केवलिनश्च सयोगिकेवलित्वमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, ततः परमयोगित्वं प्रतिपद्य निर्वाणप्राप्तेरिति, तदेवं नानाजीवाश्रितकालविचारोक्तगुणाष्टकस्य मध्ये मिथ्यादृष्टिसास्वादनमिश्राविरतदेशविरतित्वसयोगित्वरूपाणां षण्णां गुणानामेकजीवाश्रयोऽपि जघन्येतरभेदभिन्नोऽभिहितः क ः, प्रमत्ताप्रमत्तगुणद्वयस्य तूपरिष्टादेप वक्ष्यते, साम्प्रतं पूर्वमनुक्तानां क्षपकश्रेणिगतापूर्वकरणादिगुण 'न ाजी ाश्रितमेकजीवाश्रितं च जघन्येतरभेदभिन्नं कालमाह—'

अजोगी खीणमोहाणं' ति मोहनीयं कर्म क्षपयन्तीति क्षपकास्ते चापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायलक्षणाः क्षपकश्रेण्यन्तर्गतास्त्रयो मन्तव्या, अपूर्वकरणोऽपि हि यद्यपि मोहनीयं न क्षपयति तथापि तत्क्षपणार्हत्वाद्राज्यार्हकुमारो राजवत् क्षपक उच्यते, श्चैषां त्रयाणां क्ष ाणां तथाऽयोगिकेवलिनां सर्वथा क्षीणमोहानां च नानाजीवानाश्रित्य एकजीवं च प्रतीत्य परा-उत्कृष्टा अपरा -जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, क्षपकश्रेणिर्हि सर्वाप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, अतस्तदन्तर्गतानामपूर्वकरणादीनां क्षीणमोहान्तानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तप्रमा स्थितिः सुखावबोधैव, अन्तर्मुहूर्त्तस्य बहुभेदत्वादिति, नानाजीवाश्रयपक्षेऽपि निरन्तरं क्ष श्रेणिरन्तर्मुहूर्त्तमेव लभ्यते, परतोऽवश्यमन्तरस्य सम्भवात्, अतस्तदन्तर्वृत्तयोऽपूर्वकर ादयोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवन्ति, अयोगिकेवलिनस्तु शैलेश्यवस्थायां ह्रस्वपंचाक्षरोद्गिरणमात्रकालमेव भवन्ति, शैलेश्यवस्थाऽपि च निरन्तरं भवन्त्यपि अन्तर्मुहूर्त्तात् परं न भवत्येव, तस्मादेतेऽप्येकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेव भवन्तीति गा थः॥२२४॥

प्रमत्तादीनां जघन्येतरकालः

अथ प्रमत्ताप्रमत्तानामेकजीवाश्रितं उपशमकोपशान्तानां त्वेकजीवाश्रितं नानाजीवाश्रितं च प्रागनुक्तं जघन्येतरभेदभिन्नं कालमभिधित्सुराह—

एगं पमत्त इयरे उभए उवसामगा य उवसंता । एगं समयं जहन्नं भिन्नमुहुत्तं च उक्कोसं ॥ २२५ ॥

'पमत्त' त्ति प्रमत्तसंयताः इतरे च-अप्रमत्तसंयताः 'एगं' ति एकैकं जीवमाश्रित्य जघन्यत एकं समयं भवन्ति, तदनन्तरमरणभवेनाविरतत्वोपगमादिति, उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं भवति, परतः प्रमत्तस्याप्रमत्तत्वादिभावान् मरणाद्वा, अप्रमत्तस्य तु प्रमत्तादिसम्भवात् कालकरणाद्वेति, मोहनीयं कर्मोपशमयन्तीत्युपशमका-उपशमश्रेण्यन्तर्गताः, अपूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायाख्या इत्यर्थः, अपूर्वकरणो यद्यपि मोहनीयं कर्म न किञ्चिदुपशमयति तथापि पूर्ववत्तदर्हत्वादुपशमक उच्यते, उपशान्ताः—सर्वथैवोपशान्तमोहनीयकर्माणः, उपशान्तमोहच्छद्मस्थवीतरागा इत्यर्थः, एते सर्वेऽपि च 'उभए' त्ति उभयपक्षेऽपि एकजीवाश्रितपक्षे नानाजीवाश्रितपक्षे चेत्यर्थः, किमित्याह-जघन्यतः समयं भवन्ति, तदनन्तरं मृत्वाऽनुत्तरविमानेषूत्पत्तिसम्भवेनाविरतत्वप्राप्तेः, उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं भवति, परतो गुणस्थानकान्तरगमनात् कालकरणाद्वेति गाथार्थः ॥ २२५ ॥ तदेवं सामान्येन चतुर्दशानामपि गुणस्थानकानामेकजीवाश्रितो नानाजीवाश्रितश्च जघन्येतरभेदभिन्नोऽप्युक्तः कालः, साम्प्रतं तु केषांचिद् गुणस्थानकानां विशेषतो नरकादिगतिषु तमभिधातुकामः प्राह—

मिच्छा भवट्ठिईया सम्मं देसूणमेव उक्कोसं । अंतोमुहुत्तमवरा नरएसु समा य देवेसु ॥ २२६ ॥

मिथ्यादृष्टयो भवस्थितिका नरकेषु भवन्तीति सम्बन्धः, इदमु भवति-मिथ्यादृष्टिनारकाणां सर्वास्वपि नरकपृथ्वीषु यथास्वं भवस्थितिं यावन्मिथ्यात्वं भवति, ये ह्यतः स्थानान्मिथ्यात्वानुगता एव रत्नप्रभादिकास्वधःसप्तमीपर्यन्तासु पृथ्वीषूत्पद्यन्ते तत्र गताश्च सम्यक्त्वं न लभन्ते तेषामुत्कृष्टतः सागरोपमादिकं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमपर्यन्तमात्मीयात्मीयां भवस्थितिं यावन्मिथ्यात्वं भवतीति सुबोधम्, एवं '**सम्मं देसूणमेव उक्को**' ति सम्यक्त्वमप्युत्कृष्टं कालमाश्रित्य एवमेव सागरोपमादिभवस्थितिप्रमाणं वक्तव्यम्, केवलं देशोनं, कासुचिन्नरकपृथिवीषु भवस्थितेर्देशोनता वक्तव्येत्यर्थः, यासु हि नरकपृथ्वीषु सम्यक्त्वयुक्तस्योत्पत्तिः पूर्वं निषिद्धा तासु मिथ्यात्वसमनुगतः समुत्पन्नोऽपर्याप्तः सम्यक्त्वं न लभते, किंतु पर्य एव तद ोति, अतोऽपर्याप्तकालेन न्यूनता भवस्थितेर्द्रष्टव्या, सप्तमनरकपृथिव्यामप्यष्टाविंशतिसत्कर्मादिः कोऽपि पर्याप्तावस्थायां सम्यक्त्वं लभते, किन्तूद्वर्तनाकालेऽन्तर्मुहूर्त्तशेषे स्वायुष्यवश्यमेव तदसौ परित्यजति, तिर्यक्ष्वेव तत उत्पादात् तेषु च सम्यक्त्वस्योत्पत्तिनिषेधात्, तस्मात्तस्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा सम्यक्त्वस्य भवस्थितिः किंचिद्बृहत्तरेण देशेन न्यूना द्रष्टव्येति विशेषः, या पुनर्नरकपृथिवीषु सम्यक्त्वान्वितोऽप्युत्पद्यते उद्वर्त्तते च तासु सम्यक्त्वस्यापि यथास्वमुत्कृष्टा भवस्थितिः सम्पूर्णाऽपि द्रष्टव्या, तदेवं मिथ्यात्वस्य सम्यक्त्वस्य चोक्तो नरकगतावुत्कृष्टः कालः, अथ तयोरेव जघन्यं तमभिधित्सुराह—'**अंतोमुहुत्तमवर**'त्ति सर्वास्वपि नरकपृथ्वीषु मिथ्यात्वस्य सम्यक्त्वस्य चापरा-जघन्या स्थितिः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, तथाहि-सम्यग्दृष्टिर्नारकः कश्चित् प्रतिपत्य मिथ्यात्वं गतस्तत्र चान्तर्मुहूर्तं स्थित्वा पुनः सम्यक्त्वमवाप्नोतीत्येवं मिथ्यात्वस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणा स्थितिः, योऽपि पूर्वभवाद् गृहीतमिथ्यात्वो नरकेषूत्पद्यतेऽन्तर्मुहूर्त्ताच्च परं सम्यक्त्वं लभते तस्यापि नारकस्येयमवा-

प्यते, नरकगतिमाश्रित्य तन्मिथ्यात्वस्याप्यन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकत्वादिति, यस्तु मिथ्यादृष्टिर्नारकः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यान्तर्मुहूर्त्तात् पुनरपि मिथ्यात्वमुपगच्छति तमाश्रित्य सम्यक्त्वस्यापि जघन्या अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणा स्थितिर्लभ्यत इति, '**समा य देवेसु**' त्ति भवनपत्यादिषु देवेषु पुनर्मिथ्यात्वसम्यक्त्वयोरुत्कृष्टस्थित्या सह भवस्थितिः समैव भवति, न तु देशोनेति भावः, तथाहि-भवनपत्यादिषु नवमग्रैवेयकनिवासिपर्यन्तेषु देवेषूत्पत्तेः प्रभृति मरणान्तं यावन्मिथ्यात्वयुक्ता देवाः सम्भवन्त्येव, अत एतेषां या यस्य देवस्यात्मीया उत्कृष्टा एकत्रिंशत्सागरोपमपर्यन्ता भवस्थितिः सा उत्कृष्टमिथ्यात्वस्थित्या सह समा भवतीति प्रतीतमेव, अनुत्तरविमानेषु तु मिथ्यादृष्टिः सर्वथैव न सम्भवतीति, येऽपि भवनपत्यादिष्वनुत्तरविमाननिवासान्तेषु देवेषूत्पत्तिसमयादारभ्य मरणकालं यावत् सम्यक्त्वसहिताः सुराः प्राप्यन्ते, तेषामपि या यस्यात्मीया उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमावसाना भवस्थितिः सा उत्कृष्टसम्यक्त्वस्थित्या समा भवतीत्यपि विदितमेवेति, आह-ननु वैमानिकदेवानामुत्पत्तेः प्रभृति सम्यक्त्वसम्पन्नता युक्तैव, पूर्वभवाद् गृहीतसम्यक्त्वस्य तेषूत्पत्तेः, भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु तु सा कथं?, प्राग्भविकसम्यक्त्वान्वितस्य तेषूत्पत्तेरभावात्, 'सम्मदिट्ठी जीवो विमाणवज्जं न बंधए आउ' मित्यादिवचनादिति, ताद्भविकसम्यक्त्वलाभापेक्षया तेष्वप्यसौ भविष्यतीति चेन्नैतदेवम्, अपर्याप्तावस्थायां सम्यक्त्वलाभासम्भवादत्रापि तत्कालस्वरूपेण देशेन भवस्थितेर्न्यूनताप्रसंगात्, सत्यमुक्तं, किन्तु कार्मग्रन्थिकमतेनैव सम्यक्त्वसहितो भवनपत्यादिषु नोत्पद्यते, सैद्धान्तिकाभिप्रायेण तु विराधितश्रामण्यादिः कश्चित् सम्यक्त्वयुक्तोऽपि तेषु जायते, तदेव चेह विवक्षितमित्यदोष इति गाथार्थः ॥ २२६ ॥ तदेवं नरकगतिदेवगत्योर्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं मिथ्यात्वसम्यक्त्वगुणयोर्दर्शितः कालः, साम्प्रतं तिर्यङ्मनुष्यगत्योस्तमुपदर्शयन्नाह—

नरतिरश्चां सम्यक्त्व मिथ्यात्वयोःस्थितिः

मिच्छ णं क ठिई उक्को भवट्ठिई य म्मा । तिरियनरेगिंदियमाइए एवं विभइयव्वा ॥ २२७ ॥

'तिरियनर'त्ति सामान्येन तिर्यग्गतिवर्तिनां तिरश्चां मनुष्यगतिचारिणां मनुष्याणां च 'मिच्छा ''ति मिथ्यादृशां सम्बन्धिनो मिथ्यात्वस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्युपस्कारः, कियान् पुनः स इत्याह-' यठिई उक्कोस 'त्ति यावती स न्येन तिरश्चां मनुष्याणां च प्रत्येकमुत्कृष्टा कायस्थितिरु । तावानेव मिथ्यादृष्टितिर्यङ्मनुष्याणां सम्बन्धिनो मिथ्यात्वस्याप्युत्कृष्टः स्थितिकाल इत्यर्थः, इदमुक्तं भवति- न्येन तिरश्चां तावदसङ्ख्येयाः पुद्गलपरावर्ताः कायस्थितिरुत्कृष्टाऽत्रैव ग्रन्थे प्र भिहिता, यदा च मिथ्यादृष्टिस्तिर्यक्षूत्पन्नस्त त्वमु न त्कृष्टत एतावन्तं कालमास्ते तदा तत्सम्बन्धिनो मिथ्यात्वस्याप्येषोऽसङ्ख्येयपुद्गलपरावर्त्तस्वरूप उत्कृष्टः स्थितिक : सिद्धो भवति, मनुष्याण पि सामान्येनाष्ट भवेषु पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकं पल्योपमत्रयमुत्कृष्टा कायस्थितिरभिहिता, अतो मिथ्यादृष्टेरुत्कृष्टतो मनुष्येष्वप्यविच्छेदेनैतावन्तं कालं भ्राम्यतस्तत्सम्बन्धिनो मिथ्यात्वस्यायमुत्कृष्टः स्थितिकालो युक्तित एव भवति। तदेवं भावितस्तिर्यङ्म ष्यगतिद्वये मिथ्यात्वस्योत्कृष्टः स्थितिकालोऽथ सम त्वस्यैप भाव्यते-तत्रैषां तिरश्चां मनुष्याणां च ' म्माणं 'ति सम्यग्दृशां सम्बन्धिनः सम्यक्त्व योत्कृष्टः स्थि काले भवतीत्यत्राप्युपस्कारः, कियान् पुनः स इत्याह–' भवट्ठिइय 'त्ति ' उक्को 'त्ति एतदिहापि योज्यते, ततश्च यावती तिरश्चां म ष्याणां च प्रत्येक त्कृष्टा भवस्थिति । तावानेव सम्यग्दृष्टितिर्यङ्मनुष्याणां बन्धिनः सम्यक्त्वस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्यर्थः, इदमत्र हृदयं-तिरश्चां मनुष्य ां च प्रत्येकमुत ष्टा भवस्थितिः पल्योपमत्रयलक्षणा प्रागभिहिता, यदा च कर्मभूमिजमनुष्यः प्राग-

नरतिरश्चां सम्यक्त्व मिथ्यात्वयोःस्थितिः

संख्येयवर्षायुस्तिर्यक्षु बद्धायुष्कः पश्चाद्दर्शनसप्तकं क्षपयित्वा क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा देवकुरूत्तरकुर्वादिवर्त्तिषु त्रिपल्योपमायुष्केषु तिर्यक्षूत्पद्यते तदा तस्य क्षायिकसम्यग्दृष्टितिर्यक्सम्बन्धिनः सम्यक्त्वस्य पल्योपमत्रयलक्षणोत्कृष्टभवस्थितिप्रमाण उत्कृष्टः स्थितिकालः सिद्धो भवति, यदा तु स एव कर्मभूमिजमनुष्यः पूर्वमसंख्येयवर्षायुष्कमनुष्येषु च बद्धायुष्कः पश्चात् क्षायिकसम्यक्त्वं प्राप्य देवकुर्वादिवर्त्तिषु त्रिपल्योपमस्थितिषु मनुष्येषूत्पद्यते तदा तस्य क्षायिकसम्यग्दृष्टिमनुष्यसम्बन्धिनोऽपि सम्यक्त्वस्यायमुत्कृष्टभवस्थितिप्रमाण उत्कृष्टः स्थितिकालः सम्पद्यत इति, क्षायोपशमिकसम्यक्त्वं तु प्रतीत्य न प्राप्यते, तद्धि पारभविकमसंख्येयवर्षायुषां न लभ्यते, तद्युक्तस्य वैमानिकेष्वेवोत्पादात्,ताद्भविकं तु पर्याप्तावस्थायामेव भवति, नत्वपर्याप्तकाले, तथा च सति भवस्थितिकालो देशोन एव स्यात्, न सम्पूर्ण इति । आह-कश्चित् ननु भवत्वेवं, किन्तु तिरश्चां तावत् क्षपकश्रेण्यारम्भस्य निषेधात्तत्सम्यक्त्वस्थितिकालस्य भवस्थितिकालसमानताऽस्तु, मनुष्यस्तु यदा कर्मभूमिजावस्थायां प्रागेव क्षायिकसम्यक्त्वं प्राप्य त्रिपल्योपमस्थितिषु मनुष्येष्वेव जायत इति भवताऽप्युक्तम्, तदाऽवस्थाद्वयेऽपि मनुष्यगतित्वस्य समानत्वान्मनुष्यसम्यक्त्वस्थितिकालस्य प्राग्भविकेन सम्यक्त्वलाभकालेन भवस्थितिकालात् सातिरेकता भवन्ती केन वार्यत इति, सत्यं, न कोऽपि निवारयिता, केवलं स्वल्पत्वेन सूत्रकृता तदिह न विवक्षितं, उपलक्षणव्याख्यानात्तु स्वयमेवैतद्भवस्थितेरिह सातिरेकत्वं द्रष्टव्यम्, जघन्या च मिथ्यात्वसम्यक्त्वस्थितिरिह प्रागुक्तानुसारेण स्वयमेव बोद्धव्येति तदेवं मनुष्यगतौ मिथ्यात्वसम्यक्त्वयोः प्रोक्तः स्थितिकालः, तिर्यग्गतावप्ययमभिहितः सामान्येन नत्वेकेन्द्रियादिभेदतः अत एकेन्द्रियादीनां तमतिदिशन्नाह—'एगिंदियमाइएसु' इत्यादि, एकेन्द्रियादिष्वादिशब्दाद् द्वीन्द्रियादिपरिग्रहः, एवमुक्तानुसारेण सम्भवन्मिथ्यात्वादिगुणानां स्थितिर्विभजनीया, स्वयमेवाभ्यूह्य ज्ञातव्या, इह तु साक्षान्नोच्यते,

एकेन्द्रियेषु सम्यग्मिथ्यात्वयोः नरतिरश्चां सास्वानादिषु कालः

ग्रन्थगहनताभयात्, तथाविधोपयोगाभावाच्चेति गाथार्थः॥ २२७ ॥ तदेवं विशेपचिन्ता पि मिथ्यात्वसम्यक्त्वगुणयोरभिहितो गतिचतुष्टयेऽपि स्थितिकालः, साम्प्रतं पुनर्मनुष्यगतावेव सास्वादनमिश्रगुणयोर्नानाजीवानेकजीवं चाश्रित्य तमभिधित्सुराह—

सायणमिर णं नाणाजीवे पडुच्च मणुएसु। अंतोमुहुत्त कोसकालमवरं जहुद्दिं ॥ २२८ ॥

सास्वादनसम्यग्दृष्टीनां सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां च मनुष्येषु नानाजीवानाश्रित्य उत्कृष्टकालं च प्रतिपादयितव्यं प्रतीत्यान्तर्मुहूर्तं यावदवस्थितिः, इदमुक्तं भवति-सास्वादना मिश्राश्च मनुष्येषु नानाजीवानाश्रित्य निरन्तरं भवन्त उत्कृष्टतः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवन्ति, न परतः, परतोऽवश्यमन्तरस्य सद्भावादिति, आह शिष्यो-यदि नाना जीवानाश्रित्येयमुत्कृष्टा भवस्थितिस्तर्हि जघन्या किंप्रमाणेति कथ्यतां? तथैकजीवं समाश्रित्योत्कृष्टा जघन्या च किंमाना सेत्यपि चाविद्यतामित्यत्राह—'अवरं जहुद्दिट्ठं' ति अवरम्-अन्यदुक्तशेषं नाना जीवानाश्रित्य जघन्यस्थितेर्मानं एकजीवाश्रितायास्तु जघन्याया उत्कृष्टायाश्च तस्याः प्रमाणं यथोद्दिष्टं विज्ञेयम् 'य ' येन प्रकारेणाविशेपितगतिचतुष्टयाश्रिते औघिकविचारे सास्वादनमिश्राणामेतत्स्थितिप्रमाणं "पल्लासंखियभागो सासण मिस्सा य हुंती" त्यादिना ग्रन्थेन प्रागुद्दिष्टं-कथितं तथैवेहापि वाच्यमित्यर्थः, इदमुक्तं भवति-अविशेपितगतिचतुष्टयाश्रितसामान्यविचारे सास्वादनमिश्राणां नानाजीवानाश्रित्य प्रत्येकमुत्कृष्टतः पल्योपम येयभागप्रमाणोऽवास्थितिकालः प्रागभिहितः, अत्र त्वेकामेव मनुष्यगतिमाश्रित्य विशेपतोऽमीप सौ चिन्त्यमानोऽन्तर्मुहूर्त्तमान एव निर्दिष्ट इति विशेपः, शेपं त्ववस्थितिकालमानममीपां प्रागुद्दिष्टमेवेहापि मन्तव्यम्, तच्चेदम्—सास्वादनानां नानाजीवान् प्रतीत्य जघन्यतः समयः, सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां

त्वन्तर्मुहूर्तं, एकजीवं त्वाश्रित्य सास्वादनानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु षडावलिकाः, मिश्राणां जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्तमेवेति गाथार्थः ॥ २२८ ॥ तदेवं मिथ्यात्वसास्वादनत्वमिश्रत्वादिगुणानां मार्गणाद्वारेषु मध्ये गतिद्वारेऽपि दिक्प्रदर्शनार्थं दर्शितोऽवस्थितिकालः, ततोऽनया दिशा शेषेष्वपीन्द्रियादिद्वारेष्वमीषां गुणानां स्वबुद्ध्यैवावस्थितिकालोऽभ्यूह्यः, साम्प्रतं गुणकालाभिधानप्रस्तावाद्योगवेदसंज्ञित्वादीनामपि गुणानां तमभिधित्सुराह—

काओगऽणंतकालं वाससहस्सा उराल बावीसं । समयतिगं कम्मइओ सेसा जोगा मुहुत्तंतो ॥ २२९ ॥

'काओगऽणंतकालं' ति चीयत इति कायः-शरीरं युज्यते- सम्बध्यते कर्मादिभिः सह जीवोऽनेनेति योगः कायश्चासौ योगश्च काययोगस्तत्रैव च केवले वर्त्तमानो जन्तुरनन्तकालमवतिष्ठते, स च जन्तुरत्रैकेन्द्रिय इति प्रतिपत्तव्यम्, तस्य हि प्रागसंख्येयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणोऽनन्तः कालः कायस्थितौ निर्दिष्टः, एतावन्तं च कालमसौ केवले काययोग एव वर्तते, एकेंद्रियाणां वाङ्मनोयोगयोरभावादित्युत्कृष्टतः काययोगस्यानन्तोऽवस्थितिकाल इति, अथ काययोगस्यैव विशेषतोऽवस्थितिकालमाह- 'वाससहस्सा उराल बावीस' त्ति औदारिककाययोगो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि खरबादरपृथ्वीकायिकस्योत्कृष्टतः प्राप्यते, आह- नन्वयमौदारिककाययोगस्य किं नाना भवानाश्रित्यावस्थितिकाल उच्यते आहोस्विदेकमेव भवं?, यद्याद्यः पक्षस्तर्हि प्रतिभवं निरन्तरमृजुगत्योत्पद्यमानस्यैकेन्द्रियादेरुत्कृष्टतोऽसंख्येयमपि कालमौदारिककाययोगः समये निर्दिश्यते, किमित्येतावानेवोक्तः, अथ द्वितीयः पक्षस्तर्हि संख्येयवर्षायुषामेकस्मिन्नपि भवे त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टत औदारिककाययोगो लभ्यते, किमिति द्वाविंशतिवर्षसहस्रमान-

एवोक्तः?, सत्यं, द्वितीय एव पक्षोऽत्राश्रितः, ततः केवलं य एव वाङ्मनोयोगरहितः केवल औदारिककाययोगस्तस्यैवावस्थितिकालश्चिन्तयितुमत्राभिप्रेतः, एवंभूतश्चासंख्येयवर्षायुषां न प्राप्यते, वाङ्मनोयोगयोरपि तेषां सद्भावाद्, एकेन्द्रियाणां तु केवल एवासौ लभ्यते, तस्य चैकभविकस्योत्कृष्टो द्वाविंशतिवर्षसहस्रमान एवावस्थितिकालो भवतीत्यलं विस्तरेण । 'मयतिगं इगो' त्ति कार्मणकाययोगः केवलो भवान्तराल एव लभ्यते, नान्यत्र, तत्र च पूर्वप्रतिपादितचतुःसामयिकविग्रहे त्रीन् समयानुत्कृष्टतोऽसौ प्राप्यते, पंचसामायिकस्तु विग्रहः स्वल्पजीवभावित्वेनेह न विवक्षित इति, आह विनेयः-ननु तैजसकाययोगः कार्मणात् पृथक् केवलः कदाचिदपि न लभ्यते, अतः मेणकाययोगावस्थितिकालप्रतिपादनेनैव तैजसस्यासौ प्रतिपादित एवेत्यवगच्छामः, शेषयोस्तु वैक्रियाहारककाययोगयोः वाङ्मनोयोगयोश्चावस्थितिकालः प्रतिपाद्यतामित्याशंक्याह-'सेसा जोगा मुहुत्तंतो' त्ति उक्तशेषा योगा वैक्रियाहारकवाङ्मनोयोगलक्षणा प्रत्येकमुत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवन्ति, तथाहि-य एव वाङ्मनोयोगरहितः केवलो वैक्रियकाययोगस्तस्यैवेह स्थितिकालोऽभिधित्सितः, केवलश्चायं वैक्रियलब्धिमतां वायूनामेव लभ्यते, न देवादीनाम्, तेषां वाङ्मनोयोगयोरपि सद्भावाद्, वायूनां चोत्कृष्टतोऽपि वैक्रियक योगोऽन्तर्मुहूर्तमेवावतिष्ठते, आहारककाययोगस्य चतुर्दशपूर्वविदो विहायान्यत्र सम्भव एव नास्ति, स च तेषामन्तर्मुहूर्त्तात् परं न तिष्ठतीति प्रतीतमेव, वाग्योगमनोयोगावपि प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवतः, अयं च योगानामुत्कृष्टोऽवस्थितिकालः प्रोक्तः, जघन्यतस्तु स्वयमेव काययोगवाग्योगमनोयोगानां प्रत्यवसेयः, स चायं-सामान्येन काययोगस्य विशेषत औदारिकाहारककाययोगयोश्च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तं जघन्योऽवस्थितिकालः, वैक्रियकार्मणकाययोगवाग्योगमनोयोगानां प्रत्येकं प्रत्येकं जघन्यतः समय एवेति गाथार्थः ॥ २२९ ॥ अथ वेदादिगुणावस्थितिकालमाह-

देवी पणपण्णाऊ इत्थित्तं पल्लसयपुहुत्तं तु। पुरिसत्त सण्णित्तं च सयपुहुत्तं च उयहीणं ॥ २३० ॥

इह वेदस्यैकभविकी नानाभवाश्रया च स्थितिरुच्यते, तत्रैकभविकीं स्थितिमाश्रित्याह- 'देवी पणपण्णाऊ इत्थित्त' ति पंचपंचाशत्पल्योपमायुषो द्वितीयकल्पापरिगृहीतदेव्या एकं भवमाश्रित्योत्कृष्टतः पंचपंचाशदेव पल्योपमानि स्त्रीत्वं, प्राप्यत इति शेषः, अथ स्त्रीवेदस्यैव नानाभविकीमुत्कृष्टां स्थितिमाह— 'पल्लसय'त्ति पल्योपमशतं तथा 'पुहुत्त'ति, पूर्वकोटीपृथक्त्वं च नानाभवेषु निरन्तरमुत्कृष्टतः स्त्रीत्वं प्राप्यत इतीहाप्युपस्कारः, इह च निरन्तरस्त्रीवेदस्थितिविषये सिद्धान्ते पंचादेशान्तराण्यभिहितानि, तद्यथा- इत्थीवेए णं भंते! इत्थीवेएत्ति कालओ केच्चिरं होइ?, गोयमा! एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं दसुत्तरपलिओवमसयं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियं ति, १ एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्ठारसपलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियाइंति २, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं चोद्दस पलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियाइंति ३, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं पलिओवमसयं पुव्वकोडिमब्भहियंति ४, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं पलिओवमपुहुत्तं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियंति ५, इह च प्रथमे आदेशान्तरे इयं भावना-काचिद्योपिदुपशमश्रेण्यां वेदत्रयोपशमेनावेदकत्वमनुभूय प्रतिपतन्ती स्त्रीवेदोदयप्रथमसमय एव कालं कृत्वा देवेषूत्पद्यते, तत्र च तस्याः पुंस्त्वमेव भवतीति एवं जघन्यतः समयः, यदा तु कश्चिज्जीवः पूर्वकोट्यायुष्कासु नारीतिरश्चीषु कांश्चिद् भवान् ईशानदेवलोके चोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु भवद्वयं निरन्तरमुपजायते तदा पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकं दशोत्तरपल्योपमशतं स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भव-

ति, आह- यदि देवकुरूत्तरकुर्वादिषु पल्योपमत्रयस्थितिकासु स्त्रीषूत्पद्यते तदाऽधिकाऽप्यस्य स्थितिरवाप्यते, किमित्येतावत्येवोच्यते ?, सत्यं, किन्तु देवेभ्यस्तावदसंख्येयवर्षायुष्केषु नोत्पद्यते, असंख्येयवर्षायुष्कापि योषिदुत्कृष्टायुष्कासु देवीषु नोत्पद्यते, अतो यथोक्तैव स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भवति, एवमन्येष्वपि चतुर्ष्वादेशान्तरेषु भावना कार्या, नवरं द्वितीये आदेशान्तरे ईशानदेवलोकपरिगृहीतास्वेव नवपल्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कासु देवीषु वारद्वयं समुत्पादनीयः, शेषं सर्वं तथैव, तृतीये तु सौधर्मदेवलोकपरिगृहीतास्वेव सप्तपल्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कास्वमरीषु वारद्वयमुत्पादनीयः, चतुर्थे त्वादेशे सौधर्मदेवलोक एवापरिगृहीतासु पञ्चाशत्पल्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कासु सुरसुन्दरीषु वारद्वयं नेतव्यः, पञ्चमे त्वादेशान्तरे देवाकुर्वादिषूत्पद्यमानस्य जन्तोः पूर्वकोटीपृथक्त्वाधिकपल्योपमपृथक्त्वलक्षणा स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भावनीया, एतानि च पञ्चाप्यादेशान्तराण्यस्मादृशां छद्मस्थानां प्रमाणानि, केवलिनां त्वेकमेव किञ्चित् प्रमाणं, सूत्रकारेण त्विह ग्रन्थ एकमेव चतुर्थमादेशान्तरमभिहितं, न शेषाणि, ग्रन्थविस्तरभयादिकारणादित्यलं विस्तरेण । अथ पुरुषवेदादीनां स्थितिमाह—'पुरिसत्त'मित्यादि, पुरुषत्वं-पुरुषवेदस्तावन्नानाभवेषु निरन्तरमुदधीनां सागरोपमाणां शतपृथक्त्वं सातिरेकं, जघन्यतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं भवतीति स्वयमपि द्रष्टव्यम्, परतो वेदान्तरस्यावेदकत्वस्य वा भावात्, तदुक्तम्—"पुरिसवेए णं भंते ! पुरिसवेएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसयपुहत्तं साइरेगं" ति, जघन्यपदे स्त्रीवेदवदस्य समयो न लभ्यते, उपशान्ताद्धायां मृतस्य देवेष्वपि पुरुषवेदस्यैव सद्भावाद्, अन्तर्मुहूर्त्तं तु पुरुषवेदवतोऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा मृतस्य वेदान्तरे उत्पन्नस्य प्राप्यत इति भावनीयम्, नपुंसकवेदस्येह स्थितिर्नोक्ता, सा चोपलक्षणव्याख्यानाज्जघन्यतः समयलक्षणा उत्कृष्टतस्त्वनन्तकालात्मिका स्वयमेव द्रष्टव्या, यदाह—"नपुंसकवेयए णं भंते ! नपुंसग-

पुरुषादिवेद स्थितिः

वेययत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अणंतं कालं, अणंता ओसप्पिणिउस्सप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अणंता लोगा असंखेज्जा पोग्गलपरियट्टा, ते णं पोग्गलपरियट्टा आवलियाए असंखेज्जइभागो " त्ति, अत्र च नपुंसकस्य वेदत्रयमुपशमय्य प्रतिपतितस्य समयमेकं नपुंसकवेदमनुभूय मृत्वा देवेषूत्पन्नस्य जघन्यतः समयो लभ्यते, उत्कृष्टकालस्तु वनस्पत्यादिषु निरन्तरनपुंसकवेदमनुभवतो भावनीयः, संज्ञित्वमपि पुरुषवेदवज्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं उत्कृष्टतस्तु सातिरेकं सागरोपमशतपृथक्त्वं प्राप्यते, परतस्तदभावाद्, असंज्ञित्वमपि जघन्यत एवमेव, उत्कृष्टतस्तु नपुंसकवेदवदेव स्वयमपि द्रष्टव्यमिति गाथार्थः ॥ २३० ॥ अथ योगोपयोगादिगुणानां स्थितिकालमाह—

अंतमुहुत्तं तु परा जोगुवओगा कसाय लेसा य । सुरनारएसु य पुणो भवट्ठिई होइ लेसाणं ॥ २३१ ॥

'योगाः' कायवाङ्मनोयोगलक्षणास्तेषां उपयोगाः-तद्विषयज्ञानोपयोगरूपाः, विभक्तिव्यत्ययात्तेषां योगोपयोगानां परा-उत्कृष्टा स्थितिः प्रत्येकं भवति, कियतीत्याह—अन्तर्मुहूर्त्तमिति, इदमुक्तं भवति-इह यदा कायेन धावनवल्गनचपेटाप्रदानभङ्गकवर्त्तनादिकं व्यापारमुपयुक्तः करोति तदा काययोगस्य प्राधान्येन व्यापारात् काययोगस्योपयोगः काययोगोपयोग इत्यसौ व्यपदिश्यते, अयं चोत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, परतोऽनुपयोगस्योपयोगान्तरायस्य वा सद्भावादिति, यदा तु निश्चलगात्रो वचनावेशोपयुक्तोऽनवरतं वक्त्येव केवलं तदा वाग्योगस्य प्राधान्येन व्यापारादयं वाग्योगोपयोगोऽभिधीयते, यदा पुनर्निष्प्रकम्पशरीरो निरुद्धवाग्व्यापारश्च केवलेनैव मनसा उपयुक्तः किञ्चिद्विचिन्तयति तदा मनोयोगस्यैव प्राधान्येन व्यापारादसौ मनोयोगोपयोग इत्युच्यते,

एतावपि च वाग्योगोपयोगमनोयोगोपयोगौ प्रत्येकमुत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवतः, यद्यप्येकयोगव्यापारकालेऽन्ययोगव्यापारोऽप्यन्तर्गतः सम्भाव्यते तथापि वातादिदोषाणामिवोत्कटानुत्कटतामाश्रित्य तत्तद्व्यपदेशाव्यपदेशासिद्धिः, उक्तं –'वायाईधाऊणं जाहे जो होइ उक्कडो धाऊ। कुवियओत्ति सो पवुच्चइ न य इयरे तत्थ दो नत्थि ॥ १ ॥ एमेव य जोगाणं तिण्हवि जो जाहे उक्कडो जोगो। तस्स तहिं निद्देसो इयरे तत्थेक्क दो व न वा ॥२॥' इयरे तत्थेक्क दो व न व ' त्ति उत्कटाद्योगादितरोऽनुत्कटस्तत्रैको वा भवेत् द्वौ वा भवेतां न वा भवेदिति, इयमत्र भावना-केवलिनो वाच्युत्कटायां कायोऽप्यस्ति, अस्मदादीनां मनःकायाविति, शैलेश्यवस्थायां तु केवलिनः कायनिरोधकाले स एव केवलो भवति नान्य इति। 'कसाय' त्ति कषायाः क्रोधमानमायालक्षणास्तेषामपि परा-उत्कृष्टा स्थितिः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव, जघन्यतोऽपि त्रयाणामन्तर्मुहूर्त्तमेव, लोभस्य तु समयोऽवस्थितिः, विशिष्टं चोपयोगमाश्रित्य क्रोधादीनामियं स्थितिः, अन्यथा सत्तामात्रेण क्रोधादयः सदैव विद्यन्त एवेति, ततश्चेदमुक्तं भवति-क्रोधमानमायाद्युपयुक्तः प्रत्येकं जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमवतिष्ठते, लोभोपयुक्तस्तु जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तमेव; उक्तञ्च- 'कोहकसाईणं भंते! कोहकसाइत्ति कालओ केच्चिरं होइ?, गोयमा! जहण्णेणऽवि उक्कोसेणऽवि अंतोमुहुत्तं, एवं माणमायाकसाइवि, लोभकसाई जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं 'ति, अयमत्रार्थः-क्रोधमानमायोपयुक्तः प्रत्येकं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतोऽपि तदेव बृहत्तरमवतिष्ठते, लोभोपयुक्तस्तु जघन्यतः समयं, कथमिति?, उच्यते, य उपशान्तमोहः प्रतिपतन्नेकं समयं लोभपुद्गलान् वेदयित्वाऽनन्तरं कालकरणादनुत्तरसुरेषूत्पद्यते, तस्य किल युगपत् सर्वेऽपि कषायाः प्रदेशोदयेनोदयमागच्छन्ति, न तु केवलो लोभ एवेत्येवं जघन्यतो लोभकषायोदयः केवलः समयमेकमवाप्यते, उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं क्रोधादिवदेव मन्तव्यम्,

आह-यद्येवमनया नीत्या क्रोधाद्युपयोगोऽपि जघन्यपदे समयप्रमाणः कस्मान्न लभ्यते ?, सत्यं, किन्तु श्रेणिमस्तकात् प्रतिपततो यदा क्रोधादय उदयमागच्छन्ति तदोदयप्राप्तकषायादपरेऽपि कषायाः प्रदेशोदयेन युगपदेव वेद्यन्ते, अतो लोभवत् केवलः क्रोधाद्युदयो न लभ्यते इति वृद्धा व्याचक्षते, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति, 'लेसा य' त्ति लेश्यानामपि कृष्णनीलादीनां षण्णां तिर्यङ्मनुष्येषु द्रव्यलेश्यां भावलेश्यां चाश्रित्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तं स्थितिः, देवनारकयोस्तु भावलेश्यामेवाधिकृत्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तं स्थितिः, द्रव्यलेश्यानां तर्हि देवनारकयोः कियती स्थितिरित्याह-'सुरनारएसु य' त्यादि, सुरेषु यथासम्भवं तिसृणां कृष्णाद्यशुभलेश्यानां या यस्य देवस्य नारकस्य वाऽऽत्मीया भवस्थितिरुक्ता तत्प्रमाणैव स्थितिरवगन्तव्या, तत्र सप्तमपृथ्वीनारकाणामुत्कृष्टतः कृष्णलेश्या त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि प्राप्यते, नीललेश्या तूत्कृष्टतः पञ्चमपृथिव्यामाद्य-प्रस्तटे पल्योपमासंख्येयभागाधिकानि दश सागरोपमान्यवाप्यते, कापोतलेश्या तूत्कर्षतस्तृतीयपृथिव्यामाद्यप्रस्तटे पल्योपमासं-ख्येयभागाभ्यधिकानि त्रीणि सागरोपमानि लभ्यते, तैजसी पुनरुत्कृष्टत ईशानदेवलोके पल्योपमासंख्येयभागाधिकं सागरोपमद्व-यमवाप्यते, पद्मलेश्या तूत्कृष्टतो ब्रह्मलोके दश सागरोपमानि शुक्ललेश्या पुनरुत्कृष्टतोऽनुत्तरविमानेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि प्राप्यते, कृष्णनीलकापोतलेश्या भवनपतिव्यन्तरेषु देवेष्वपि सम्भवन्ति परमुत्कृष्टस्थितिप्रदिपादनार्थं नरकेष्वेव भाविता इति गाथार्थः ॥ २३१ ॥ अथ मतिज्ञानादिगुणानां स्थितिमाह-

छावट्ठिउयहिनामा साहिया मइसुओहिनाणाणं । ऊणा य पुव्वकोडी मणसमइयछेयपरिहारे ॥ २३२ ॥

मतिश्रुतावधिज्ञानानि नैरन्तर्येणोत्कृष्टतः सातिरेकानि षट्षष्टिः सागरोपमानि प्राप्यन्ते, तथाहि-अत्रोत्पन्नमति तावधिज्ञानः कश्चिद्देशोनां पूर्वकोटिं जीवित्वा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिष्वनुत्तरविमानेपूत्पन्नः, ततः पुनरत्रागतो नरजन्मन्यप्रतिपतितप्रस्तुतज्ञानत्रयः पूर्वकोटिं जीवित्वा तावत्स्थितिष्वेवानुत्तरविमानदेवेषूत्पन्नः, पुनरप्रतिपतितप्रकृतज्ञानत्रयो मनुष्येष्वागत इत्येवं रात्रयं मनुष्यभवायुष्केनाधिकानि षट्षष्टिः सागरोपमान्यधिकृतज्ञानत्रयमुत्कृष्टतोऽवाप्यते, अथवा स एव मनुष्योऽप्रतिपतितानुत्क्रान्तज्ञानत्रयो द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वच्युतदेवेष्वनेनैव क्रमेण वारात्रयमुत्पाद्येत इत्येवमपि प्रस्तुतः स्थितिकालो लभ्यते, तदुक्तम्-'दो वारे विजयाइसु गयस्स तिण्णच्चुए अहव ताइं । अइरेगं नरभवियं नाणाजीवाण सव्वद्धं ॥ १ ॥" अयं चोत्कृष्टोऽमीषां स्थितिकालः सूत्रेऽभिहितः, जघन्यतस्तु मतिश्रुतज्ञानयोरन्तर्मुहूर्त्तं, अवधिज्ञानस्य समयः, कथमिति चेदुच्यते, तिर्यङ् मनुष्यो वा विभङ्गज्ञानी कश्चित् सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते, तस्य च तद्विभंगज्ञानं प्रथमं समयमेकमवधिरूपतां प्रतिपद्यते, ततोऽवधिज्ञानावरणोदयान्मूलत एव यदा प्रतिपतति तदाऽवधिज्ञानं जघन्यतः समयमेकमवाप्यत इति, उक्तञ्च-' मइनाणी जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, एवं सुयनाणीवि, ओहीनाणी जहण्णेणं एक्कं समयं ' ति, ' ऊणा य पुव्वकोडी'त्यादि, मनःपर्यायज्ञानस्य किञ्चिन्न्यूनवर्षनवकेन न्यूना पूर्वकोटिरुत्कृष्टा स्थितिः, चारित्रिण एव मनःपर्यायज्ञानं भवति, चारित्रं च गर्भकालादारभ्य किञ्चिन्न्यूनवर्षनवक एवातिक्रान्ते प्रायः सम्पद्यते, अत एतावता न्यूना पूर्वकोटिः, जघन्यतस्त्वदमेकमेव समयमवाप्यते, समुत्पन्नमनःपर्यायज्ञानस्याप्रमत्तसंयतस्य समयादूर्ध्वं मरणसम्भवेन देवेपूत्पादात् तेषु च मनःपर्यायज्ञानस्याभावादिति, सामायिकच्छेदोपस्थापनीये अपि चारित्रे,अतोऽनयोरप्येतावत्यैव न्यूना पूर्वकोटिः प्रत्येकमुत्कृष्टा स्थितिः,जघन्यतोऽनयोरपि प्रत्येकं समयमानैव स्थितिरवसेया,

तदनन्तरं मृत्वा देवेषूत्पादसम्भवादिति, परिहारविशुद्धिकचारित्रस्यापि जघन्यतः समयः, उत्कृष्टतस्तु किंचिन्न्यूनैरेकोनत्रिंशद्भिर्वर्षैरूना पूर्वकोटिः स्थितिः, उक्तञ्च—" परिहारविसुद्धिए णं भंते ! परिहारविसुद्धिएत्ति कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं देसूणाए एगूणतीसाए वासेहिं ऊणिया पुव्वकोडि " त्ति, इह जघन्यपदं पूर्ववन्मरणापेक्षयैव, उत्कृष्टपदभावना त्वेवम्—इह परिहारविशुद्धिकचारित्रं जघन्यतोऽपि नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु यावद् दृष्टिवादेऽधीत एव सति प्रतिपद्यते, ततश्च देशोननववर्षपर्यायेण केनापि पूर्वकोट्यायुषा प्रव्रज्या प्रतिपन्ना, तस्य च विंशतिवर्षपर्यायस्य दृष्टिवादोऽनुज्ञातः, एतावत्प्रव्रज्यापर्यायादर्वाग् दृष्टिवादानुज्ञायाः समये प्रतिषिद्धत्वात्, ततश्चासौ परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपद्यते, तच्चाष्टादशमासमानमप्यविच्छिन्नतत्परिणामेनैतेनाजन्म परिपालितमिति देशोनैकोनत्रिंशद्वर्षैना पूर्वकोटिस्तस्योत्कर्षतः स्थितिकालो भवति, सूक्ष्मसम्परायचारित्रस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं, यथाख्यातचारित्रस्य तु जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु देशोना पूर्वकोटिः स्थितिकाल इति प्रागपि वस्तुतो निर्णीतप्रायमिति नेहोक्तम्, केवलज्ञानस्यापि सादिरपर्यवसितः स्थितिकालः प्रतीत एवेति, इह ज्ञानस्थितिकालाभिधानप्रस्तावेऽपि नोक्त इति गाथार्थः ॥ २३२ ॥ अथ विभंगज्ञानादिगुणानां स्थितिकालमाह—

विब्भंगस्स भवठिइ चक्खुस्सुदहीण बे सहस्स इं। इं अपज्जवसिओ पज्जवसिओ तिय अचक्खु ॥२३३॥

ज्ञानस्य स्थितिकालस्तावदनन्तरमभिहितः, साम्प्रतं तु ज्ञानप्रतिपक्षत्वादज्ञानस्य स्थितिकालोऽभिधानीयः, तच्चाज्ञानं त्रिविधम्—मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानं च, तत्र मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं चानाद्यपर्यवसितमभव्यानां भव्यानां त्वनादिमिथ्यादृशां तदेवानादि-

सपर्यवसितं भवति, प्रतिपतितसम्यग्दृष्टीनां पुनर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्त्वपार्द्धपुद्गलपरावर्त्त इत्येवंरूपं सादिसपर्यवसितं कालं यावत् प्राप्यते, उपलक्षणव्याख्यानादिदं तावत् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, विभङ्गज्ञानस्य तु स्थितिं सूत्रकार एवाह- 'विब्भंगस्स भवट्ठिइ' त्ति यत्र तिर्यग्भवे मनुष्यभवे वा स्थितस्य जन्तोर्विभंगज्ञानमुत्पन्नं यत्र च भवे तेन गृहीतेन गच्छति तयोर्भवयोरुत्कृष्टा स्थितिः सा किंचिन्न्यूना विभंगज्ञानस्य नैरन्तर्येणोत्कृष्टाऽवस्थितिकालरूपतया विज्ञेयेति तात्पर्यम्, तथाहि-तिरश्चो मनुष्यस्य वा किंचिद् व्यक्तस्य सतः कस्यचिद् विभंगज्ञानमुत्पन्नम्, तेन चोत्पन्नेन देशोनां पूर्वकोटिमिहासौ जीवितः, गुणाभासेन हि केनचिद् विभंगज्ञानमुपजायते, स च गुणाभासः किंचिदव्यक्तस्यैव भवति, अतः पूर्वकोटेर्देशोनता, ततश्चाप्रतिपतितविभंग एव अधःसप्तम-पृथिव्यामुत्पन्नस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि जीवित इत्येव विभंगज्ञानस्य भवद्वये नैरन्तर्येण देशोनपूर्वकोट्याऽधिकानि त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमान्युत्कृष्टतः स्थितिकालः सिद्धो भवति, जघन्यतस्तु समयरूपः, स चेत्थमवगन्तव्यः-मिथ्यादृष्टेः कस्यचिद्विशुद्धिमासादयतः समयमेकं विभंगज्ञानमुत्पन्नं, तदनन्तरं च प्रकर्षमनुभवन्त्यां विशुद्धौ सम्यक्त्वे लब्धे तदेव विभंगज्ञानमवधिरूपतया परिणतमित्येवं जघन्यतः समयप्रमाणोऽस्यावस्थितिकालः, उक्तं च- "विभंगनाणी णं भंते! विभंगनाणित्ति कालओ केच्चिरं होइ, गोयमा! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं देसूणाए पुव्वकोडीए अब्भहियाइं" ति, तदेवं ज्ञानानामज्ञानानां च प्रोक्तः स्थितिकालः,अथ चक्षुरादिदर्शनानां तमभिधित्सुराह- 'चक्खुस्सुदहीण बेसहस्साइं' ति चक्षुपः-चक्षुर्दर्शनलब्धिरूपस्य सागरोपम-सहस्रद्वयं नैरन्तर्येणोत्कृष्टोऽवस्थितिकाल इति तावत् सूत्रकाराभिप्रायः, एप चासंगत इव लक्ष्यते, समयविसंवादाद्युक्तिविरोधाच्च, तथाहि-समये तावदुक्तम्-'चक्खुदंसणी णं भंते ! चक्खुदंसणित्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं

सागरोवमसहस्सं साइरेगं ' ति, तदनेन सातिरेकसागरोपमसहस्रस्थितिप्रतिपादकेन सिद्धान्तवचनेन सह एतत् सागरोपमसहस्रद्वयस्थित्याभिधायकं वचनं विसंवदति, अपरं च- पज्जत्तयसयालिन्दिय सहस्समब्भहियमुयहिनामाणं । दुगुणं च तसत्ति भवे ' इत्यादिप्रागुक्तगाथायामस्मिन्नेव ग्रन्थे तथा सिद्धान्ते च सर्वेषामेव द्वीन्द्रियादित्रसानां सातिरेकसागरोपमसहस्रद्वयलक्षणः स्थितिकालः प्रतिपादितः स कथं केवलानामेव चक्षुर्दर्शनिनां चतुरिन्द्रियपंचेन्द्रियाणां सम्भवति ?, चतुरिन्द्रियाणां हि संख्येयः काल पंचेन्द्रियाणां तु सातिरेकं सागरोपमसहस्रमेकं प्रस्तुतग्रन्थे सिद्धान्ते च कायस्थितिरुक्ता, न चैतांश्चतुःपंचेंद्रियान् विहायान्येषां चक्षुर्दर्शनं सम्भवति, ततः सिद्धान्तोक्त एव चक्षुर्दर्शनस्य स्थितिकालो युक्त्या संगच्छते, न तु प्रस्तुतग्रन्थोक्तो, युक्तिविरोधादिति, ' अचक्खु ' त्ति, अचक्षुर्दर्शनी जीवः चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रियचतुष्टयदर्शनलब्धिमान् जन्तुरिति तात्पर्यम्, अभव्यमाश्रित्यासौ अकारस्य लुप्तस्येह दर्शनादनादिरपर्यवसितश्च भवति, अभव्यानां स्पर्शनेन्द्रियमाश्रित्याचक्षुर्दर्शनलब्धेरनादित्वादपर्यवसितत्वाच्चेति, 'सपज्जवसिओत्ति य' त्ति अनादिरित्यनुवर्त्तमानमेव सम्बध्यते, ततश्च स एवाचक्षुर्दर्शनी जन्तुर्भव्यमाश्रित्यानादिः सपर्यवसितश्च भवति, भव्यानां स्पर्शनेन्द्रियमपेक्ष्याचक्षुर्दर्शनलब्धेरनादित्वात् केवलज्ञानोत्पत्तिकाले पर्यवसितत्वाच्चेति, अवधिदर्शनकेवलदर्शनयोस्तु स्थितिकालो ग्रन्थविस्तरभयादिकारणात् सूत्रकृता नोक्तः, स चागमे इत्थं प्रतिपादितः स्वयमेव द्रष्टव्यः- ' ओहिदंसणी णं भंते ! ओहिदंसणित्ति कालओ केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं दोछावट्ठीओ सागरोवमाणं साइरेगाउ 'त्ति, अस्य भावना- इह तिर्यङ्मनुष्याणामन्यतरः कश्चिद्विभंगज्ञानी सप्तमनरकपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु नरकेषूत्पन्नः, तत्र चोद्वर्त्तनाकालासन्नं सम्यक्त्वं प्रतिपद्य पुनः प्रतिपत्य च विभंगज्ञानान्वित एवाविग्रहेण पूर्वकोटीस्थितिषु तिर्यक्षु जातः, स्वायुःपर्यन्ते

अचक्षुर्दर्शनादि स्थिति कालः

चाप्रतिपतिताविभंग एव पुनरपि सप्तमपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुर्नारको जातः, पुनरप्युद्वर्त्तनाकालप्रत्यासत्तौ सम्यक्त्वं प्रतिपद्य पुनः परित्यज्य चाप्रतिपतितविभंग एवाविग्रहेण पूर्वकोट्यायुष्केषु तिर्यक्षूत्पन्नः, इत्येवं तावदेका षट्षष्टिः सागरोपमाणां सातिरेका सिद्धा, द्वितीया त्वसावित्थमवगन्तव्या-स एव जीवोऽप्रतिपतितविभंगस्तिर्यग्भ्यो मनुष्येष्वविग्रहेणोत्पन्नः, तत्र च सम्यक्त्वं अवधिं च प्राप्य 'दो वारे विजयाइसु गयस्स तिन्निच्चुए अहव ताइं' इत्यादिप्रागुक्तक्रमेणाप्रतिपतितमवधिज्ञानं धारयन्नवधिदर्शनस्य द्वितीयां सातिरेकषट्षष्टिसागरोपमाणां पूरयति, परतस्तु मुक्तिमवाप्नोतीति, इह च विभंगज्ञानावधिज्ञानयोः परस्परं भेदो दर्शनं तु सामान्यावबोधरूपं द्वयोरपि तुल्यत्वादवधिदर्शनमुच्यते, आगमे तथैवाभ्युपगतत्वादित्यवधिदर्शनस्य सातिरेके द्वे षट्षष्टी सागरोपमाणां नैरन्तर्येणावस्थितिकालः सम्पन्नो भवति, आह-कस्मात् पुनः सप्तमनरकपृथिव्यां विभंगज्ञानी वाराद्वयं स्वायुःपर्यन्ते सम्यक्त्वं ग्राहितः?, उच्यते, विभंगज्ञानस्य निरन्तरं परतः स्थित्यभावात्,तथा च प्रागुक्तम्-'विभंगणाणी जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं देसूणाए पुव्वकोडीए अब्भहियाइं' ति, पुनरप्याह--तिर्यङ्मनुष्येषु तर्हि किमर्थमविग्रहेण विभंगज्ञानी उत्पादितः? सत्यं, विग्रहेण अनाहारकत्वप्रसङ्गात्, तिर्यग्मनुष्येषु च विभंगज्ञानिनोऽनाहारकत्वस्य निषेधात्,तदुक्तम्-विभंगनाणीणं पंचेंदियतिरिक्खजोणिया मणूसा य आहारगा अणाहारगा?, आहारगा नो अणाहारग" त्ति,तदेवमेतेषां व्याख्यानमुपदर्शितम्, अन्ये त्वेवं व्याचक्षते किं नः सप्तमनरकपृथिवीनिवासिनारकादिपरिकल्पनया?, सामान्येनैव नारकतिर्यङ्नरामरभवेषु पर्यटतः खल्ववधिविभंगौ निरन्तरं सातिरेकसागरोपमषट्षष्टिद्वयं भवतस्ततोऽवधिदर्शनस्य निरन्तरमेतावानवस्थितिकाल इत्यलं विस्तरेण, केवलसामान्यावबोधस्वरूपस्य तु केवलदर्शनस्य सादिरपर्यवसितः स्थितिकाल इति गाथार्थः ॥ २३३ ॥ अथ भव्यत्वादिगुणानां स्थितिकालमाह—

अचक्षुर्दर्शनादि स्थिति कालः

भव्वो णाइ संतो णाइऽणंतो भवे भव्वो य। सिद्धो य साइऽणंतो ' स्वभागंगुलाहारो ॥ २३४ ॥

भव्यस्तावदनादिः सान्तश्च भवति, इदमुक्तं भवति-भव्यस्य जन्तोर्योऽसौ भव्यत्वगुणःसोऽनादिकालात् प्रवृत्तत्वादनादिरुच्यते, सिद्धावस्थायां तु नियमान्निवर्त्तिष्यतीति सान्तः प्रतिपाद्यते, सिद्धो हि न भव्यो नाप्यभव्यः, तथाहि-भविष्यति क्तिपर्यायेणेति भव्य उच्यते, न भविष्यति क्तिपर्यायेण कदाचिदपीति चाभव्यो व्यपदिश्यते, सिद्धस्य चैतद् द्वितयमपि नास्ति, क्तिपर्यायस्य तेनानुभूयमानत्वात्, तस्माद्भव्यत्वस्य सिद्धावस्थायां निवृत्तत्वात् सान्तत्वमवसेयम्, अभव्यस्त्वनाद्यनन्तः अनादिकालात् प्रवृत्तत्वा-दनादि तस्याभव्यत्वं, मुक्तिपर्यायस्य च कदाचिदप्यप्राप्तेस्तस्य तदनन्तमित्यर्थः, 'सिद्धो य साइऽणंतो'ति सिद्धस्य सिद्धत्वं विशुद्ध-ज्ञानदर्शनचारित्रानुष्ठानानन्तरभावित्वात् सादि भवति, लब्धस्य च कदाचिदपि प्रतिपाताभावादनन्तमितिभावः, आहारकत्वगुणस्य स्थितिकालमाह—'असं भागंगुलाहारो' त्ति, आहारको जीवस्तद्भावेन निरन्तरमंगुलासङ्ख्येयभागक्षेत्रप्रमाणं कालं यावद-वतिष्ठते, इदमुक्तं भवति-'अंगुलअसंखभागो ओसप्पिणिओ असंखेज्जा' इति वचनादंगुलासंख्येयभागप्रमाणे क्षेत्रेऽसंख्येया उत्सर्पिण्यो भवन्ति, ततश्चाहारकः प्राणी निरन्तरमाहारकपुद्गलान् गृह्णानः कश्चिज्जघन्यतस्त्रिसमयोनक्षुल्लकभवग्रहणं यावत् प्राप्यते इत्येतत् सूत्रेऽनुपात्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उत्कृष्टतस्त्वसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्यावन्निरन्तरमाहारको लभ्यत इत्येतत्तु सूत्रेऽप्यभिहितामिति, तत्र जघन्यपदमित्थं भावनीयम्—कश्चिदेकेन्द्रियादिर्जीवो मृतः पूर्वाभिहितप्रकारेण च विग्रहे समयत्रयमनाहारको भूत्वा क्षुल्लकभवग्रहणायुष्केषु पृथिव्यादिषूत्पन्नः, तत्र च तावन्तं कालं निरन्तरमाहारको भूत्वा मृतः पुनरपि विग्रहेऽनाहारको जात

इत्येवं जघन्यतस्त्रिसमयोनं क्षुल्लकभवग्रहणमाहारकत्वमि , उत्कृष्टपदभावनायां त्वसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्यावद्ध्वान्तरेषूत्पद्यमानोऽविग्रहेणैवोत्पद्यते, ततश्चैतावन्तं कालं उत्कृष्टतो निरन्तरमाहारको लभ्यते, उक्तञ्च—"छउमत्थाहारए णं भंते ! छउमत्थाहारएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं ड्डागभवग्गहणं तिसमऊणं ोसेणं असंखेज्जं कालं, असंखेज्जाओ कालओ ओसप्पिणीउस्सप्पिणीओ खेत्तओ अंगुलस्स असंखेज्जइभागं "ति इति गाथार्थः ॥ २३४ ॥ अथ काययोगादिगुणानां पूर्वसूत्रेऽनभिहितं जघन्यस्थितिकालमभिधित्सुराह—

काओगी नरनाणी मिच्छं मिर य चक्र ण्णी य । ाहार यीवि य जह ोमुहुत्तंतो ॥ २३५ ॥

चीयत इति कायः-शरीरं केवलस्य सम्बन्धी योगो-व्यापारः स यस्यास्त्यसौ काययोगी, अस्य च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमवस्थितिकालः, उत्कृष्टतस्तु प्रागेव 'काओ ेऽणंतकाल' मित्यादिगाथायामभिहितः, जघन्यक स्य भावनाऽप्येतद्गाथावृत्तौ प्रागुक्तेति नेहोच्यते, 'नर' त्ति भावप्रधानत्व र्देशस्य नरत्वमित्यर्थः, तच्चेह पुरुषवेदरूपं पुंस्त्वं मनुष्यत्वं वा, तत्र पुरुषवेदस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तलक्षणः स्थिति : पूर्वमेव 'देवी पणपण्ण इत्थित्त' मित्यादिगाथावृत्तौ भावितः, मनुष्यत्वं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं भवतीति प्रतीतमेव, मनुष्याणां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तायुष्कत्वेन प्रागत्रैव प्रतिपादितत्वादिति, उत्कृष्टोऽप्येतत्कालः े-वोक्तः, 'नाणि' त्ति सामान्येन ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी, स च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतोऽपर्यवसितलक्षणमनन्तं कालमवाप्यते, तत्र मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वे प्राप्ते ानी ातस्तद्भावेन चान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनर्मिथ्यात्वं गतोऽज्ञानी सम्पन्न इत्येवं जघन्येन

ज्ञानिनोऽन्तर्मुहूर्त्तमवस्थितिकाल इति, उत्कृष्टतस्तु केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानमाश्रित्य ज्ञानी अपर्यवसितलक्षणमनन्तं कालं लभ्यत इति सुखोन्नेयमेवेति, 'मिच्छं' ति मिथ्यात्वं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं भवति, तच्च सम्यग्दृष्टेः प्रतिपत्य मिथ्यात्वं गतस्य तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनर्लब्धसम्यक्त्वस्य प्रागेव 'मिच्छत्तमणाईयं अपज्जवसिय'मित्यादिगाथावृत्तौ उत्कृष्टकालभावानां प्रक्रमे भावितमेव, 'मिस्सा य' त्ति मिश्रं सम्यग्मिथ्यात्वमिति तात्पर्यम्, तदपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं भवति, अस्य च सम्यग्मिथ्यात्वस्य जघन्य उत्कृष्टश्च स्थितिकालः 'सासायणेगजीविये'त्यादिगाथायां सूत्रकृता प्रागप्युक्तः, किन्तु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकगुणाभिधानप्रस्तावात् पुनरप्यभिहित इति, 'चक्खु'त्ति चतुःपंचेंद्रियाणां चक्षुर्द्वारोत्पन्नसामान्योपयोगलक्षणं चक्षुर्दर्शनं, तदपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, उत्कृष्टस्त्वेतदवस्थितिकालः पूर्वं 'विब्भंगस्स भवट्ठिई'त्यादिगाथायामुक्तः, 'सण्णी य'त्ति संज्ञिपंचेंद्रियगर्भजो जीवः, सोऽपि निरंतरं तद्भावेन जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमेवावतिष्ठते, उत्कृष्टावस्थितिकालस्तु 'पुरिसत्तं सण्णित्तं च सयपुहुत्तं च उदहीण'मित्यत्रैव प्रतिपादितः, 'आहार'त्ति आहारयतीत्याहारको जीवः, सोऽपि निरंतरं तद्भावे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमवाप्यते, आह-ननु 'असंखभागंगुलाहारो'त्ति उत्कृष्टाहारकस्थितिकालप्रतिपादकगाथाऽवयवविवरणप्रक्रमे त्रिसमयोनं क्षुल्लकभवग्रहणमाहारकत्वस्य जघन्यः स्थितिकाल उक्तोऽत्र त्वन्तर्मुहूर्त्तलक्षण इति कथं न विरोध इति, नैतदेवं, भावार्थापरिज्ञानाद्यतोऽत्राप्याहारकत्वस्य जघन्यस्थितिरूपतया यदन्तर्मुहूर्त्तमुच्यते तदपि त्रिसमयोनक्षुल्लकभवग्रहणमानमेवावसेयम्, अन्तर्मुहूर्त्तस्यानेकभेदत्वादिति न कश्चिद्विरोध इति, 'कसाया वि य'त्ति कषायाः सामान्येन कषायमोहनीयकर्म्मोदयरूपा इह गृह्यन्ते, सामान्येन सकषायित्वमात्रं कषायशब्दवाच्यत्वेनेह विवक्षितमित्यर्थः, तच्चागमे स्थितिकालमपेक्ष्य भंगकत्रयवर्तित्वेनोक्तम्,

तद्यथा-" सकसाई णं भंते ! सकसाइत्ति कालओ कीच्चंर होइ ?, गोयमा ! स ाई तिविहे पण्णत्ते, तंजहा-अणाईए वा अपज्जवासिए अणाईए वा सपज्जवासिए साईए वा सपज्जवसिए, तत्थ णं जे से साई सपज्जवसिए से जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अवड्ढपोग्गलपरियट्टं देसूणं"ति, तत्र मिथ्यात्वस्येव प्रथमभंगकोऽत्राप्यभव्यानां, द्वितीयस्त्वनादिमिथ्यादृशां भव्यानां, तृतीयभंगके तु य उपशान्तवीतरागावस्थायामकषायीभूत्वा प्रतिपत्य पुनः सकषायित्वं प्रतिपद्यतेऽन्तर्मुहूर्त्ताच्च पुनरप्युपशमश्रेणौ कृतायामकषायी सम्पद्यते तस्यान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणं जघन्यपदवर्त्ति सकषायित्वं लभ्यते, यस्तूपशान्तवीतरागावस्थायाः प्रतिपत्य सकषायीभूत्वाऽपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तं यावत् संसारसागर परिभ्रम्य पुनरप्य ायी भवति तस्योत्कृष्टपदोक्तं सकषायित्वं द्रष्टव्यम् , प्रस्तुतविचार्यमाणगाथायां तु सकषायित्वस्य तृतीयभंगकजघन्यपदमेवोक्तम्, शेषं तूपलक्षणत्वात् स्वयमेव द्रष्टव्यम् , अन्तर्मुहूर्त्तस्थितिगुणकालस्यैव प्रस्तुतगाथायामभिधातुमिष्टत्वादिति, 'जहण्णमंतोमुहुत्तंतो' त्ति एतत् पदं काययोगादिषु प्रत्येकं सर्वत्र योजनीयं, तच्च योजितमेवेति गाथार्थः ॥ २३५ ॥ तदेवमन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकगुणाः सम्पिण्ड्योक्ताः, साम्प्रतं तु जघन्यतः समयस्थितिकान् मनोयोगादीन् गुणान् संगृह्य विवक्षुराह-

मणवइउरलविउव्विय आहारयकम्म जोग णरित्थी । संजमविभागविब्भंग ासणे एगस ॥ २३६ ॥

जघन्यत इति पूर्वगाथातोऽनुवर्त्तमानं सम्बध्यते, योगशब्दोऽपि ' मजोग ' त्ति अस्मिन् पदे उपात्तोऽपि यथासम्भवमन्यत्रापि योज्यते, ततश्च मनोयोगस्तावज्जघन्यतः समयमेकं भवति,कस्यचिद्दभेजपंचेंद्रियस्य समयमेकं मनःपर्याप्त्या पर्याप्तत्वमा-

साद्य तदनन्तरं मरणसम्भवादिति, एवं वाग्योगोऽपि जघन्यतः समयमेकं भवति, कस्यापि द्वीन्द्रियादिजीवस्य समयमेकं भाषापर्याप्त्या पर्याप्तत्वमनुभूय तदनन्तरं मरणभावादिति, 'उरल'त्ति, औदारिकशरीरी वैक्रियं कृत्वा प्रयोजनसिद्धौ परित्यज्य च पुनरौदारिकमागतः समयमेकं जीवित्वा मृतः कार्मणयोगी वैक्रिययोगी वा सञ्जात इत्यनया विवक्षया औदारिककाययोगो जघन्यतः समयस्थितिको भवति, वैक्रियलब्धिरहितानां तु पृथिव्यादीनामौदारिककाययोगो जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तिक एव विज्ञेयः, 'वेउव्विय' त्ति औदारिकशरीरिणा वाय्वादिना वैक्रियमारब्धं, तदारम्भे च समयमेकं जीवित्वा मृतो योगान्तरं चापन्न इत्येवं वैक्रियकाययोगोऽपि जघन्यतः समयमवाप्यते, 'आहारय'-त्ति चतुर्दशपूर्वधर आहारकशरीरयोग्यान् पुद्गलान् समयमेकं गृहीत्वा मृत इत्याहारककाययोगो जघन्यतः समय इत्येवं तावत् केचिद् व्याचक्षते, एतच्चानागमिकमिव लक्ष्यते, आहारकशरीरस्यागमे जघन्यतः उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तस्थितिकत्वेनोक्तत्वात्,तस्मात् कृताहारकशरीरश्चतुर्दशपूर्वधरः कार्यसिद्धिप्रत्यासत्तिकाले मनोयोगाद्वाग्योगाद्वा उत्तीर्य पुनरपि च समयमेकमाहारककाययोगमनुभूयौदारिकशरीरं प्रतिपद्यत इत्यनया कयाचिद् विवक्षया यदि परं जघन्यतः समयस्थितिकोऽयमाहारककाययोगो भवतीत्यलं विस्तरेण । 'कम्मजोग'त्ति विग्रहे यदा एकं समयमनाहारको भवति तदा कार्मणकाययोगस्य जघन्यतः समयस्थितिकत्वमवगन्तव्यम्, 'अणरित्थि' त्ति न नरोऽनरः पर्युदासाश्रयणान्नपुंसकोऽत्र विवक्षितः ततश्चानरश्च ी चानरस्त्रियौ, नपुंसकवेदस्त्रीवेदाविति भावः, तयोरपि प्रत्येकं जघन्यतः समयः स्थितिकालः, एतच्च 'देवी पणपण्णाऊ' इत्यादिगाथावृत्तौ भावनासहितं निर्दिष्टमेवेति, 'संजमविभाग'त्ति संयमः सामान्येन चारित्ररूपोऽत्र विवक्षितस्तस्य विभागा-भेदाः सामायिकच्छेदोपस्था-

समयमात्र स्थितिका भावाः

पनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रलक्षणाः पंच, एतेऽपि प्रत्येकं जघन्यतः समयस्थितिका भवंति, एतदपि भावनासहितं 'छावल्लिउयहिनामा साहीया' इत्यादिगाथाविवरणे दर्शितमेवेति, 'विब्भंग' त्ति विभङ्गज्ञानमपि जघन्यतः समयस्थितिकमेव, यथा चैवं तथा 'विब्भंगस्स भवट्ठिई' त्यादिगाथावृत्तौ प्रोक्तमेवेति, ' । णे ' त्ति सासादनसम्यक्त्वमपि जघन्यतः समयस्थितिकं, एतच्च सूत्रकृताऽपि 'सासायणेगजीविये' त्यादिगाथायां प्रागुक्तमेव, केवलं समयस्थितिकगुणसंग्रहप्रक्रमात् पुनरप्युक्तमिति न पुनरुक्ततादोपो भावनीय इति, मनोयोगादीनां चोत्कृष्टोऽवस्थितिकालः सूत्रे तत्र प्रागेवोक्त इति नेहाभिहित इति गाथार्थः ॥ २३६ ॥ पूर्वं सामायिकादिचारित्रविभागानां पंचानामप्येकैकजीवाश्रितो जघन्य उत्कृष्टश्चोक्तः स्थितिकालः, साम्प्रतं छेदोपस्थापनीयं परिहारविशुद्धिकं च चारित्रं नानाजीवेष्वव्यवच्छिन्नं जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियन्तं कालमवाप्यते इत्येतद्विशेपतश्चिन्तयितुकामो जघन्यतस्तावच्चिन्तयति—

अड्ढाइज्जा य सया वी पुहुत्तं च होइ वासाणं। छेयपरिहारठाणं जहण्णकालाणुसारो उ ॥ २३७ ॥

जघन्यतः सार्द्धं वर्षशतद्वयं नानाजीवेष्वव्यवच्छिन्नं 'छेय'त्ति छेदोपस्थापनीयं चारित्रमवाप्यत इति सम्बन्धः, एतच्चोत्सर्पिण्यास्तृतीयारके नवाशीतिपक्षेपु गतेपु प्रथमतीर्थकरोत्पत्तौ छेदोपस्थापनीयचारित्रे प्रवृत्तेऽर्द्धतृतीयवर्षशतलक्षणे तत्तीर्थे द्रष्टव्यम्, द्वितीयतीर्थकरतीर्थे छेदोपस्थापनीयचारित्राभावादिति, 'परिहारगाणं' ति परिहारविशुद्धिकचारित्रिणां पुनर्जघन्यकालस्यानुसारः-अनुसरणं निरन्तरप्रवृत्तिरित्यर्थः, विंशतिपृथक्त्वं वर्षाणां भवति, कथमिति चेदुच्यते, वर्षशतायुपा केनापि नवकेन

गणेन पूर्वोक्तहेतोरेकोनत्रिंशद्वर्षेषु गतेष्ववसर्पिणीचरमतीर्थकरसमीपे परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपद्यैकसप्ततिं वर्षाणि निरन्तरमनुपालितं, तदायुःपर्यन्ते च तत्समीपे वर्षशतायुषैवान्येन नवकगणेन पूर्वोक्तयुक्तित एवैकोनत्रिंशद्वर्षेषु स्वायुषोऽतिक्रान्तेषु प्रस्तुतचारित्रमङ्गीकृत्यैकसप्ततिमेव वर्षाणि निरन्तरमनुष्ठितं, अतः परमिदं न कोऽपि प्रतिपद्यते, तीर्थकरं तत्समीपप्रतिपन्नप्रकृतचारित्रं वा विहायान्यस्यान्तिके तत्प्रतिपत्तेर्निषेधादिति, एवं च सति द्विचत्वारिंशं वर्षशतं निरन्तरमेतत्प्रतिपत्तिरुक्ता भवति, एतदेव च विंशतिपृथक्त्ववाच्यत्वेन विवक्षितमत्रावगन्तव्यम्, वर्षद्वयाधिकाभिः सप्तभिर्विंशतिभिर्मध्यमस्य विंशतिपृथक्त्वस्य भावादिति गाथार्थः ॥ २३७ ॥ एतयोरेव चारित्रयोर्नानाजीवगतमुत्कृष्टं कालमाह—

कोडिसयसहस्साइं पन्नासं हुंति उयहिनामाणं । दो पुव्वकोडिऊणा नाणाजीवेहिं उक्कोसं ॥ २३८ ॥

नानाजीवेषूत्कृष्टं कालमाश्रित्य पूर्वगाथातोऽनुवर्त्तमानं छेदोपस्थापनीयचारित्रं पंचाशत्कोटिशतसहस्राण्युदधिनाम्नां—सागरोपमानां भवति, पंचाशत्कोटिलक्षसागरोपमप्रमाणेऽवसर्पिणीकालप्रथमतीर्थकरतीर्थे निरन्तरमव्यवच्छिन्नं प्राप्यत इत्यर्थः, द्वितीयादितीर्थकृत्तीर्थेषु छेदोपस्थापनीयचारित्राभावादिति, पूर्वगाथाया एवानुवर्त्तमानं परिहारविशुद्धिकं चारित्रं नानाजीवेषूत्कृष्टतो द्वे पूर्वकोटी देशोने निरन्तरमवाप्यते, तथाहि-अवसर्पिणीकालप्रथमतीर्थकरस्यान्तिके पूर्वकोट्यायुषा नवकेन गणेनैकोनत्रिंशद्वर्षैः स्वायुषोऽतिक्रान्तैः परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपन्नमामरणान्तं च परिपालितं, तदायुःपर्यन्ते च तत्समीपे पूर्वकोट्यायुषैवान्येन नवकगणेन स्वायुष्कादेकोनत्रिंशद्वर्षैः स्वायुषः समतिक्रान्तैः परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपन्नमामरणान्तं च परिपालितम्, अतः परमिदं न

कोऽपि प्रतिपद्येत, तीर्थकरतदासेवकौ विहायान्यसमीपे तत्प्रतिपत्त्यनुज्ञाऽभावाद्, एवं च सत्यष्टपंचाशद्वर्षलक्षणेन देशेन न्यूने द्वे पूर्वकोटी यावदुत्कृष्टतो निरन्तरमिदमवाप्यत इत्युक्तं भवति, एते च छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकचारित्रे उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालप्रथमचरमतीर्थकरतीर्थेष्वेव भवतः, मध्यगतद्वाविंशतितीर्थकरकाले महाविदेहेषु च तदभावाद्, अतो न तत्र ते दर्शिते इति भावः, उक्तं च प्रज्ञप्तौ-"छेओवट्ठावणियसंजये णं भंते ! कालओ केच्चिरं होंति ?, गोयमा ! जहण्णेणं अड्ढाइज्जाइं वाससयाइं उक्कोसेणं पन्नासं सागरोवमकोडिसयसहस्साइं" ति, "परिहारविसुद्धियसंजया णं भंते ! कालओ केच्चिरं हुंति ?, गोयमा ! जहण्णेणं देसूणाइं दो वाससयाइं उक्कोसेणं देसूणाओ दो पुव्वकोडिउ" त्ति, आह-यद्येवमनेन रूपेण सामायिकादिचारित्राणामपि कालो वक्तव्यः सम्भवत्येव, किमिति तत्परिहारेण प्रस्तुतचारित्रद्वयस्यैवायमुक्त इति, सत्यं, किन्तु सामायिकयथाख्यातचारित्रे तावन्महाविदेहादिषु सर्वकालं भावात् सर्वदैव भवतः, सूक्ष्मसम्परायचारित्रं तु जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं भवतीति स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उक्तं च-" सुहुमसंपरायसंजया णं भंते ! कालओ केच्चिरं हुंति ?, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं " ति, ततः परं क्षपकश्रेण्युपशमश्रेण्योरन्तरसद्भावाच्छ्रेणेश्चान्यत्र सूक्ष्मसम्परायचारित्राभावादिति भाव इति गाथार्थः ॥२३८॥ योगानामप्येकजीवाश्रितः स्थितिकालः प्रागभिहितो, नानाजीवाश्रितं तु तमभिधित्सुराह-

पल्लासंखियभागो वेउव्वियमिस्सगाण अणुसारो । भिन्नमुहुत्तं आहारमिस्ससेसाण सव्वद्धं ॥ २३९ ॥

वैक्रियं कार्मणेन सह मिश्रं येषु ते वैक्रियमिश्राः काययोगास्तेषां पल्योपमासंख्येयभागं यावदनुसरणमनुसारो-निरन्तरप्रवृत्ति-

रित्यर्थः, नरकगतिदेवगत्योः पल्योपमासंख्येयभागं यावदुत्कृष्टतो वैक्रियमिश्रकाययोगो निन्तरमवाप्यते, परतोऽन्तरसद्भावादिति भावः यदि पुनर्वैक्रियलब्धिमतां तिर्यङ्मनुष्याणां वैक्रियशरीरारम्भकाले तत्परित्यागसमये वा यो वैक्रियमिश्रकाययोगोऽन्यत्राभिहितः सोऽपीह विवक्ष्यते तदा सर्वदैवासौ निर्दिश्यते, न कदाचनापि तद्व्यवच्छेदो, यदाह—" ओघतो वैक्रियमिश्रशरीरकाययोगिनो नारकादयः सदैव भवन्तीति, " ' भिन्नमुहुत्तं आहारमिस्स 'त्ति आहारकमौदारिकेण मिश्रं यत्रासौ आहारकमिश्रः काययोगः, स भिन्नमुहूर्त्तमन्तर्मुहूर्त्तं यावन्निरन्तरमवाप्यते न परतः, इदमुक्तं भवति—पंचदशस्वपि कर्मभूमिष्वाहारकमिश्रकाययोगवृत्तयश्चतुर्दशपूर्वविदो निरन्तरमन्तर्मुहूर्त्तमेव लभ्यन्ते, परतः सम्पूर्णाहारकवृत्तेस्तदभावस्य वा सम्भवादिति, ' सेसाण व्वद्धं ' ति उक्तयोगद्वयं आहारककाययोगं च तृतीयं वर्जयित्वा शेषयोगानां सत्यासत्यादिभेदभिन्नमनोवाग्योगौदारिकामिश्रवैक्रियकार्मणकाययोगलक्षणानां नानाजीवेषु सर्वाद्धं—सर्वकालमवस्थितिः, नानाजीवेषु हि द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियेषु सत्यासत्योभयानुभयभेदभिन्ना मनोवाग्योगास्तावत् सर्वदैवाव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, तथौदारिकाण्यौदारिकमिश्राणि च शरीराणि प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणानि सामान्येन तिर्यङ्मनुष्येषु सर्वदैवाव्यवच्छिन्नानि लभ्यन्ते, वैक्रियशरीराण्यपि नारकादिनानाजीवेष्वसंख्येयश्रेणिप्रदेशराशिप्रमाणानि सर्वदैव लोकेऽस्मिन्नव्यवच्छिन्नानि भवन्ति, कार्मणशरीराणि तु सर्वसंसारिजीवानामनन्तानि सदैव न व्यवच्छिद्यन्ते, आहारककाययोगस्तर्हि किं सर्वकालं न लभ्यते येनात्र वर्जित इति चेदेवमेवैतत्, तथा चोक्तम्—" आहारगाइं लोए छम्मासं जा न हुंतिवि कयाइ । उक्कोसेणं नियमा एक्कं समयं जहण्णेणं ॥ १ ॥ हुंताइं जहण्णेणं एक्कं दो तिन्नि पंच व हवंति । उक्कोसेणं जुगवं पुहुत्तमेगं सहस्साणं ॥ २ ॥ " ति इह च गाथायां यद्यपि ' सेसाण व्वद्ध ' मिति भणनादाहारककाययो-

गस्याप्युपादानं प्राप्नोति तथाऽपि गाथाऽवयवस्यास्य प्रायोवृत्त्या प्रवृत्तेः सिद्धान्तानुरोधात् स्वयमपि तद्वर्जनं द्रष्टव्यमिति गाथार्थः ॥ २३९ ॥ तदेवं भवस्थितिकायस्थितिगुणविभागस्थितिलक्षणं जीवसमासविषयं त्रिविधमपि कालमभिधायोपसंहरन्नाह-

तथ य जीवसमासे अणुमज्जिय सुहुमनिउणमइकुसलो । सुहुमं कालविभागं विभएज्ज सुयम्मि उवउत्तो ॥२४०॥

अनन्तः श्रुतसमुद्रोऽपरिमितास्तदभिहिता जीवसमासविषयाः पदार्थास्तत् कियतां प्रत्येकमहं स्थितिकालं वच्मि, तस्माद् वचनव्यत्ययेन जीवसमासेष्वेतेषु कालद्वारमाश्रित्य विचारणीयत्वेन प्रक्रान्तेषु स्थूलस्य कियतोऽपि मयाऽप्यभिहितत्वात् सूक्ष्ममतिगम्यं सूक्ष्ममपरमपि सम्भविनं जीवसमासविषयं कालविभागं-स्थितिकालभेदं श्रुते उपयुक्तः तदनुसारेणैव विभजेत्,--स्वयमपि विभागेन प्रतिपादयेत्, किं कृत्वा ?-'अनुमज्ज' विमृश्य विमर्श द्वारेण तस्यैव श्रुताम्भोधेरन्तः समवगाह्य, क इत्याह-सूक्ष्मनिपुणमतिकुशलः, अतिनिविडानामपि पदार्थानामन्तः प्रविश्य तत्त्वावगमात् सूक्ष्मा, तथा सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमपदार्थपरिच्छेददक्षत्वान्निपुणा यासौ मतिस्तया कुशलो-विज्ञः सूक्ष्मनिपुणमतिकुशलः, इदमुक्तं भवति-अन्यस्य कथितमात्रावधारणेऽपि सन्देहात् स्वमत्याऽभ्यूह्य दूरस्थितत्वाद्यथोक्तमतिरेव कश्चिच्छ्रुतानुसारेण विमृश्य जीवसमासविषयमपरमपि कालविभागं यथोचितमभिदध्यादिति गाथार्थः ॥ २४० ॥ तदेवमभिहितो जीवसमासविषयः स्थितिकालः, साम्प्रतमजीवविषयं तमभिधित्सुराह-

तिण्णि अणाइअणंता तीयद्धा खलु अणाइया संता । साइअणंता एसा समओ पुण माणद्धा ॥२४१॥

धर्माधर्माकाशास्तिकायाः कालपुद्गलाश्चेति पञ्च तावदजीवद्रव्याणि, एतेषु च मध्ये द्रव्यार्थतया धर्माधर्माकाशास्तिकायलक्षणानि

त्रीण्यजीवाख्यद्रव्याण्यनाद्यनन्तानि भवन्ति, अनादिकालात्तत्सामान्यरूपस्य प्रवृत्तत्वाद्, भविष्यत्काले तु कदाचिदप्यव्यवच्छेदादिति, कालोऽपि सामान्यरूपेण अनयैव युक्त्याऽनाद्यनन्त एव, विशेषरूपतया तु चिन्त्यमानः स तावत् त्रिधा भवति, तद्यथा-अतीताद्धा एष्याद्धा वर्त्तमानाद्धा चेति, तत्राद्धाशब्दः स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकोऽव्ययः कालवाची, ततश्चातीता चासौ अद्धा चातीताद्धा, अतीतकाल इत्यर्थः, सेयमतीतकालरूपाऽतीताद्धा खलुरवधारणे अनादिका सान्तैव च भवति, न विद्यते आदिर्यस्याः साऽनादिका, सहान्तेन वर्तते इति सान्ता, प्रज्ञापकप्ररूपणाकालवर्त्तिनं हि समयमवधौ कृत्वाऽतीतकालस्यातीताद्धारूपता व्यवस्थाप्यते, ततस्तस्या अनादिकालात् प्रवृत्तत्वादनादिता वर्त्तमानसमयपर्यन्तत्वात्तु सान्तता, **'साइ अणंता एस'** त्ति एष्यति-वर्त्तमानसमयादूर्ध्वं प्रवर्त्तिष्यत इत्येष्या, सा पुनः सादिरनन्ता च भवति, वर्त्तमानसमयादनन्तरं तत्प्रवृत्तिरिति सादित्वं, पुरतस्त्वपर्यवसानत्वादनन्तत्वमिति, **'समओ पुण वट्टमाणद्ध'**त्ति प्रज्ञापकप्ररूपणापेक्षया इदानीं वर्तत इति वर्त्तमाना सा चासौ अद्धा च वर्त्तमानाद्धा, सा पुनरेकसमयरूपैव भवति, अतीतसमयस्यातीताद्धाऽनुप्रवेशादनागतसमयस्य त्वेष्याद्धामीलनात् पारिशेष्यत एव वर्त्तमानाद्धा एकसमयरूपैवावतिष्ठत इतिभाव इति गाथार्थः ॥ २४१ ॥ अथ पुद्गललक्षणानामजीवानां स्थितिकालमाह--

कालो परमाणुस्स य दुपएसाईणमेव खंधाणं । समओ जहण्णमियरो उस्सप्पिणिओ असंखेज्जा ॥ २४२ ॥

परमाणोर्द्विप्रदेशादीनां च स्कन्धानां प्रत्येकं कालो भवति, कियानित्याह-जघन्यः समय इतरस्तु-उत्कृष्टोऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, इदमुक्तं भवति- एकाकी परमाणुस्तद्रूपतया जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्त्वसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्यावदवतिष्ठते, एवं

द्व्यणुकस्कन्धोऽपि तद्भावेनैतावत्स्थितिमान् वक्तव्यः, तथा त्र्यणुकस्कन्धोऽपि तथा चतुरणुकस्कन्धोऽपि एवं यावदनन्ताणुकस्कन्धोऽप्येतावत्स्थितिमान् वाच्य इति गाथार्थः ॥२४२॥ तदेवं पञ्चानामप्यजीवद्रव्याणामाभिहितः स्थितिकालः, तदभिधाने च जीवानामजीवानां चावासितः कालविचारः, तदवसाने च काललक्षणं पञ्चमद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ 'संतपयपरूवणये' त्यादिगाथोपन्यस्तमेवान्तरलक्षणं षष्ठं द्वारमभिधित्सुः यदिह द्वारे वक्तव्य तस्य तावत् प्रतिज्ञां कर्तु अन्तरस्वरूपं चाभिधातुमाह–

जस्स गमो जत्थ भवे जेण य भावेण विरहिओ वसइ । जाव न उवेइ भावो सो चेव तमंतरं हवइ ॥ २४३ ॥

यस्य मनुष्यादेर्मृतस्य भवान्तरं यियासोर्यत्र नरकगातेतिर्यग्गत्यादो गमो–गमनमुत्पत्तिस्तदिह द्वारे तावद् वक्तव्यमिति शेषः, अन्तरस्वरूपं पुनरेतदवगन्तव्यं,किं तदित्याह-येन च पूर्वानुभूतेन तावद् नारकादिपर्यायेण विरहितो-वियुक्तो जन्तुरन्यत्र-मनुष्यादिपर्याये वसति, स च पूर्वानुभूतो भावो यावत्पुनरपि नोपैति-अनुभवविषयतां नागच्छति तावद्यः कश्चनाप्यन्तरालकालो भवति तत्स्वरूपमन्तरं विज्ञेयम्, यथाऽनुभूतनारकपर्यायः कश्चित्ततो निर्गत्य नारकपर्यायविरहितोऽनन्तकालं मनुष्यादिपर्यायेष्वेव वर्त्तते तदन्ते च मुक्तिमप्राप्नुवंस्तस्य नियमान्नारकपर्यायो भवत्येव, ततो नरकगतेरन्यत्र पर्यटतो यस्तस्य कालो जातस्तत्स्वरूपमन्तरमवगन्तव्यमिति, उपलक्षण चेदं गत्युपपातविरहादिलक्षणस्याप्यन्तरस्येहाभिधास्यमानत्वादिति गाथार्थः ॥ २४३ ॥ अथान्तरकालाभिधानोपकारकत्वात् कस्य जीवस्य कस्यां गतावुत्पत्तिरित्येतदाभिधित्सुराह-

सव्वा गईं नराणं सन्नितिरिक्खाण जा सहस्सारो । धम्माए भवणवंतर गच्छइ सयलिंदिय असण्णी ॥ २४४॥

नराणां परलोकगमने सति सर्वा अपि गतयो भवन्ति, ते हि मृताः सन्तो नारकतिर्यग्नरामरलक्षणासु संसारवर्त्तिनीषु चतसृष्वपि गतिषु तद्बाहिर्भूतायां सिद्धिगतौ च गच्छन्तीत्यर्थः, तिर्यंचस्तु पंचेन्द्रियास्तावद् द्विविधाः- संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च, तत्र संज्ञिपंचेन्द्रिया नारकतिर्यग्नरामरसम्बन्धिनीषु चतसृष्वपि गतिषूत्पद्यन्ते, केवलं देवगतौ य एषां विशेषस्तमाह-'सण्णितिरिक्खाणे'-त्यादि, संज्ञिपचेंद्रियतिरश्चां देवगतावुत्पद्यमानानां भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केष्वविशेषेण सर्वत्रोत्पत्तिर्भवति, वैमानिकेषु त्वष्टमं सहस्रारदेवलोकमेव यावदुत्पद्यन्ते, न तु परेणानतदेवलोकादिषु, तथाविधयोग्यताऽभावादिति भावः, असंज्ञिपंचेन्द्रिया अपि तिर्यचश्चतसृष्वपि नारकादिगतिषूत्पद्यन्ते, केवलं नरकदेवगत्योरुत्पद्यमानानाममीषां यो विशेषस्तमुपदर्शयति- 'घम्माए' इत्यादि, सकलानि-सम्पूर्णानि पचापीन्द्रियाणि यस्यासौ सकलेन्द्रियः- पंचेंद्रियोऽसंज्ञी-समूर्च्छजस्तिर्यग्नारकेषूत्पद्यमानस्तावद् घर्माभिधानायामेव प्रथमनरकपृथिव्यामुत्पद्यते, न शेषासु द्वितीयादिपृथ्वीषु, तत्राप्युत्कृष्टतोऽपि पल्योपमासंख्येयभागायुष्केष्वेव जायते, नाधिकायुष्केष्विति विशेषः, देवगतौ पुनरुत्पद्यमानो भवनपतिव्यन्तरेष्वेवोत्पद्यते, न तु ज्योतिष्कवैमानिकेषु, तत्रापि पूर्ववत् पल्योपमासंख्येयभागायुष्केष्वेव जायते, न परत इति गाथार्थः ॥ २४४ ॥ ननु संज्ञिनामसंज्ञिनां च पंचेन्द्रियतिरश्चां गतिरुक्ता, शेषास्त्वेकेन्द्रियादयस्तिर्यचः क्वोत्पद्यन्त इत्याह--

तिरिए तेउवाऊ तिरिक्खा य तिरियमणुएसु । तमतमया सयलपसू णुयगई आणयाईया ॥ २४५ ॥

तेजःकायिका वायुकायिकाश्चैकेन्द्रियतिर्यचस्तिर्यक्ष्वेवोत्पद्यन्ते नान्यत्र, अग्निवायूनामेकैव तिर्यग्गतिरुत्पत्तिस्थानं, शेषासु पुनर्नारकम-

नुष्यदेवगतिलक्षणासु तिसृष्वपि गतिष्वमी नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः,'से तिरिक्खाये'त्यादि,उक्तशेषास्तु तिर्यंचःपृथिव्यब्वनस्पतिलक्षणा एकेंद्रिया द्वित्रिचतुरिंद्रियलक्षणा विकलेंद्रियाश्च तिर्य मनुष्येपु चोत्पद्यन्ते,न देवनारकेष्विति भावः, आह-नन्वेवं तिरश्चां मनुष्याणां च निरूपितमुत्पत्तिस्थानं, नारकदेवास्तु क्वोत्पद्यंत इत्याह-'तमतया यलपसु'त्ति सकलशब्देनेंद्रियाण्याश्रित्य परिपूर्णा इह विवक्षिताः, ते च पंचेन्द्रिया एव भवन्ति, पशवस्तु तिर्यंचः, ततश्च तमस्तमजाः सप्तमपृथिवीनारकास्तावत्तत उद्वृत्ताः संतः पंचेंद्रियतिर्यंच एव भवति, न मनुष्यादिरूपा इत्यर्थः, 'मणुयगई आणयाई य' त्ति आनतं नवमदेवलोकमादौ कृत्वा ये उपरि वर्त्तंते प्राणतारणाच्युतग्रैवेयकानुत्तरविमानवासिनस्ते आनतादयो देवाः केवलमनुष्यगतय एव भवंति, मनुष्येष्वेवोत्पद्यते न तिर्यगादिष्विति भाव इति गाथार्थः ॥ २४५ ॥ शेषास्तर्हि नारकदेवाः क्व जायंत इत्याह--

पंचेन्दियतिरियनरे रनेरइया य सेसया जंति । अह पुढविउदयहरिए ईसाणंता सुरा जंति ॥ २४६ ॥

उक्तशेषा भवनपतिव्यंतरज्योतिष्कलक्षणाः सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलांतकमहाशुक्रसहस्रारदेवलोकवासिनश्च सुरा रत्नप्रभादिपष्ठपृथवीवर्तिनश्च नारकाः 'पंचिंदियतिरियनरे' पंचेंद्रियेपु तिर्यक्षु नरेषु च 'यान्ति' उत्पद्यंत इत्यर्थः, आह-नन्वमी भवनपत्यादयो देवास्तिर्यक्षूत्पद्यमानाः किमिति पंचेंद्रियेष्वेव निर्दिष्टाः, अन्यत्र एकेंद्रियेष्वपि केषांचिदुत्पादश्रवणादित्याह-- 'अह पुढविउदयहरिए' इत्यादि, अथशब्दो विशेषोपदर्शनार्थः, भवनपत्यादय ईशानदेवलोकपर्यंता देवा विशेषतश्चिन्त्यमाना बादरपर्याप्तपृथिव्यप्कायिकेषु प्रत्येकपर्याप्तहरितकाये चोत्पद्यन्ते, न पुनः शेषैकेंद्रियविकलेंद्रियेष्विति भावः, सनत्कुमारादिवर्त्तिनस्तु

देवाः पंचेंद्रियतिर्यग्नरेष्वेवोत्पद्यन्ते, नान्यत्रेति गाथार्थः ॥ २४६ ॥ तदेवं चतुर्गतिकानामपि जीवानां निरूपितमुत्पत्तिस्थानम्, अथ गत्युपपातोद्वर्त्तनाविरहलक्षणस्यान्तरस्याग्रे प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् येषां जन्तूनां निरन्तरमुत्पत्तिर्निरंतरं चोद्वर्त्तना, तद्विरह एव तावन्न सम्भवति, तदेतद्दर्शयन्नाह----

चयणुववाओ एगिंदियाण अविरहियमेव अणुसमयं । हरियाणंता लोगा सेसा काया असंखेज्जा ॥२४७॥

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिलक्षणानामेकेंद्रियाणां च्यवनमुद्वर्त्तनं मरणमिति तात्पर्यम् उपपातः- उत्पत्तिर्जन्मेति हृदयं तदेतद् द्वितयमपि सर्वेषां प्रत्येकमनुसमयं-प्रतिसमयमविरहितं-निरतरं भवति, पृथिव्याद्येकेंद्रियेषु प्रत्येकं प्राणिनामुत्पत्तिः प्रतिसमयं निरंतरैव सम्पद्यते, मृत्वा जन्मान्तरगमनलक्षण च्यवनमपि तेषु प्रत्येकमसुमतां प्रतिसमयमविरहितमेव जायत इत्यर्थः, जन्तूनामुत्पत्त्युद्वर्त्तनयोः प्रतिसमयमेव भावात् एतेष्वन्तरं कदाचिदपि न प्राप्यत इति भावः,तर्हि कियन्तो जीवाः प्रत्येकमेतेषु पृथिव्याद्येकेन्द्रियेषु समये समये उत्पद्यन्ते उद्वर्त्तन्ते वा इत्याह-' हरिये ' त्यादि, हरितेषु-सामान्येन वनस्पतिलक्षणेष्वेकेन्द्रियेषु तावदनन्तलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणा जीवाः समये समये उत्पद्यन्ते उद्वर्त्तन्ते च, ' सेसा काया असंखेज्ज ' त्ति विभक्तिव्यत्ययाच्छेषेषु-पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणेषु चतुर्ष्वेकेन्द्रियकायेषु प्रत्येकमसंख्येयाः, लोका इत्यत्रापि वर्तते, ततश्चासंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणा जीवाः समये समये उत्पद्यन्ते उद्वर्त्तन्ते चेति स्वयमेव द्रष्टव्यम्, वनस्पतिजीवा ह्यनन्तानन्तसंख्यास्तत एवोत्पद्यमाना उद्वर्त्तमानाश्च जीवाः प्रतिसमयमनन्ताः प्राप्यन्ते, शेषास्तु पृथिव्यादिकायाः प्रत्येकमसंख्येया असंख्येयस्वरूपा एव भवन्ति, अतस्तेषु जायमाना म्रियमाणाश्च जन्तवः प्रति-

समयमसंख्येया एव लभ्यंत इति भाव इति गाथार्थः ॥ २४७ ॥ अथ त्रसजीवाः कियन्तः प्रतिसमयमुत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, कियन्तं च कालं नैरन्तर्येण जायन्ते म्रियन्ते चेत्येतन्निरूपयितुमाह—

आवलियअसंखेज्जइभागो संखेज्जरासि उववाओ । खिय मये संखेज्जयाण अट्ठेव सिद्धाणं ॥ २४८ ॥

इह पृथिव्यादिस्थावरजीवानामुत्पादोद्वर्त्तनाविषयो विचारस्तावदनन्तरगाथायामपि निर्दिष्ट इति सामर्थ्यादेव प्रस्तुतगाथायां द्वीन्द्रियादित्रसजन्तूनामुत्पादोद्वर्त्तने विचारयितव्ये इति प्रतिपत्तव्यम्, अतो द्वीन्द्रियादयः सूत्रेऽनुक्ता अपि गम्यन्ते, ततश्च 'असंखेज्जरासि उववाउ' त्ति जीवानां प्रत्येकमसङ्ख्येयो राशिर्येषु तेऽसङ्ख्येयराशयो द्वित्रिचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यक्सम्मूर्च्छजमनुष्याप्रतिष्ठाननरकावासवर्ज्यनारकाः सर्वार्थसिद्धविमानवर्ज्यदेवात्मकास्त्रसजन्तुसङ्घाताः, एते हि प्रत्येकमसङ्ख्येयजीवराशिस्वरूपास्ततश्च लुप्तसप्तमीबहुवचननिर्देशात् प्रत्येकमेतेषु सप्तसु त्रसजीवासङ्ख्येयराशिषु जीवानां प्रतिसमयमुपपातः- उत्पादो भवति, कियन्तं कालं यावदित्याह—'आवलिय असंखेज्जइभागु' त्ति आवलिकाया असंख्येयतमे भागे यावन्तः समयास्तावतः समयान् यावदुत्कृष्टत एतेषु सप्तस्वपि राशिष्वनवरतं जन्तवः समुत्पद्यन्ते, परतो द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां प्रत्येकं जघन्यतः समयमानस्योत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणस्यान्तरकालस्यागमे निर्दिष्टत्वात्, पञ्चेन्द्रियतिर्यगाद्यन्तरकालस्य त्वत्रापि वक्ष्यमाणत्वादिति, एवं चावलिकाऽसंख्येयभागं यावज्जघन्यत एक उत्कृष्टतस्त्वसंख्याताः प्रतिसमयमेतेषु सप्तस्वपि राशिषु प्रत्येकं जीवाः समुत्पद्यन्त इत्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमपि द्रष्टव्यम्, एनमुत्कृष्टत आवलिकाऽसंख्येयभागं यावज्जघन्यत एकस्योत्कृष्टतस्त्व-

संख्येयानां प्रतिसमयमुद्धर्त्तनाऽप्येतेषु सप्तसु राशिषु प्रत्येकं द्रष्टव्या, परतस्तूत्पादवदन्तरसद्भावादिति। संख्येयेषु राशिषु तर्हि का वार्तेत्याह—'संखिये' त्यादि, ये तु गर्भजमनुष्या अप्रतिष्ठाननरकावासनारकाः सर्वार्थसिद्धविमानदेवाश्च प्रत्येकं संख्येयास्तेषां संख्येयानां सतां त्रिषु राशिषु प्रत्येकमुत्कृष्टतः सङ्ख्येयानेव समयान् यावदुत्पाद उद्वर्त्तना च नैरन्तर्येण भवति, परतोऽन्तरालसद्भावादेवेति, इह च प्रत्येकं त्रिष्वपि राशिषु जघन्यत एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतः संङ्ख्येया एव जीवा उत्पद्यन्ते उद्वर्त्तन्ते च, नासङ्ख्येया इति स्वयमपि द्रष्टव्यम्, एते हि त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकं सङ्ख्यातस्वरूपा एव, सङ्ख्यातेषु चासङ्ख्येयानामुत्पादोद्वर्त्तने न सम्भवत इति भावः। 'अट्ठेव सिद्धाणं' ति सिद्धानां पुनर्निरन्तरमुत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् यावदुत्पादः, उद्वर्त्तना तु तेषां न सम्भवति, अपुनरावृत्त्यैव सिद्धत्वभावादिति, अष्टौ च समयान् यावदुत्कृष्टतः सिद्धानां निरन्तरमुत्पत्तिस्तदैव भवति यदा प्रथमसमये एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत् सिद्ध्यन्ति, एवं द्वितीयसमयेऽप्येको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत् सिद्ध्यन्ति, एवं तृतीयसमयेऽपि चतुर्थसमयेऽपि यावदष्टमेऽपि समये एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशदेव सिद्ध्यन्ति, ततः परमवश्यमेव समयादिकमन्तरं भवति, एवं निरन्तरमष्टौ समयानुत्कृष्टतो जन्तूनां सिद्धिरवाप्यते, यदि पुनर्जघन्यतस्त्रयस्त्रिंशत आरभ्योत्कृष्टतोऽष्टचत्वारिंशतं यावत् प्रतिसमयं सिद्ध्यंति तदा सप्तैव समयान् यावदुत्कृष्टतः सिद्ध्यन्तो लभ्यन्ते, न परतः, समयाद्यन्तरसद्भावादिति, अथ जघन्यत एकोनपंचाशत आरभ्योत्कृष्टतः षष्टिं यावत् प्रतिसमयं सिद्ध्यन्ति तदोत्कर्षतः षडेव समयान् यावत् सिद्धत्वपर्यायोत्पत्तिर्निरन्तरमवाप्यते, न परतः, अन्तरसद्भावादिति, यदा त्वेकषष्टेः प्रारभ्य द्वासप्ततिं यावत् प्रतिसमयं निरन्तरमेव सिद्ध्यन्ति तदोत्कृष्टतः पंचैव समयान् यावन्निरन्तरं सिद्धिरवाप्यते, न परतः, अन्तरसद्भावादिति, त्रिसप्ततेस्त्वारभ्य चतुरशीतिं यावत् प्रतिसमयं

पुनर्जघन्यादिपदे त्र्युत्तरशतादय उत्कृष्टतस्त्वेकसमयेनैव युगपदष्टोत्तरशतं सिद्ध्यति तदा स एवैकः समयो जीवानां सिद्धिप्राप्तिकालः, ततोऽनन्तरमवश्यं समयाद्यन्तरसद्भावादित्येतत् सर्वं प्रागपि गतार्थं, शिष्यानुग्रहार्थं तु पुनरप्युक्तमिति, तदेवमष्टौ समयाः सिद्धानां निरन्तरं सिद्धिर्द्वात्रिंशत्पर्यंतानामेव सिद्ध्यतामष्टव्या, एतदेव चेह प्रकृतम्—'अट्ठेव सिद्धाण'मिति निर्देशादिति, या तु त्रयस्त्रिंशदाद्यष्टचत्वारिंशत्पर्यन्तादीनां सिद्ध्यतां नैरंतर्येण सप्तसमयादिका सिद्धिरभिहिता सा प्रसङ्गमुखेनैवेति, अनया च गाथया द्वात्रिंशदादीन्युत्कृष्टपदानि संगृहीतानि, जघन्यानि तु स्वयमेव परिभावनीयानि, अष्टसप्तसमयादिसंग्रहोऽप्यनया गाथया द्रष्टव्यस्तद्यथा—"अट्ठ य सत्त य छप्पंच चेव चत्तारि तिन्नि दो एक्कं । बत्तीसाइपएसुं समया भणिया जहासंखं ॥ १ ॥" द्वितीयव्याख्याने तु सप्तसमयादिपक्षो नोक्त एव, अष्टसु च समयेषु यथासंख्यं यानि द्वात्रिंशदाद्यष्टपदान्युक्तानि तान्यनया गाथया संगृहीतानि, जघन्यादिपदानि त्वष्टस्वपि समयेष्वेकद्व्यादीनि, तानि च सुखस्मरणीयान्येवेत्यलं विस्तरेण, प्रक्षेपगाथा चेयं, पूर्वटीकाकारेण साक्षाद्व्याख्यातत्वात्, सूत्रादर्शेषु च केष्वप्यदर्शनात्, केवलं संग्रहार्थिनामुपयोगिनीति व्याख्यातेति गाथार्थः ॥ २४९ ॥ तदेवं येषु जीवेषु यावन्तं कालमुत्पादोद्वर्त्तनयोरन्तरं न सम्भवति तदेतदुपदर्शितम्, साम्प्रतं तु नरकगत्यादिषूत्पादोद्वर्त्तनयोर्यावन्तं कालमन्तरं सम्भवति तदुपदर्शयन्नाह—

चउवीस मुहुत्ता सत्त दिवस पक्खो य मास दुग चउरो । छम्मासा रयणाइसु चउवीस मुहुत्त सण्णियरे ॥२५०॥

नरकेषूत्पादः मनुष्येषु च

इह नरकगतौ तिर्यग्मनुष्यगतिका जीवास्तावदनवरतं सर्वदैवोत्पद्यंते कदाचिदन्तरमपि भवति, कियन्तं कालं यावदिति

चेदुच्यते--सामान्येन सर्वामपि नरकगतिमाश्रित्य जघन्येनैकः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश मुहूर्त्ताः, एतावन्तं कालमन्यत आगत्यैकोऽपि जन्तुर्नरकगतौ नोत्पद्यते इति भावः, इदं तु सूत्रेऽनुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यम्, यत उक्तमागमे-" निरयगई णं भंते ! केवइयं कालं विरहिया उववाएणं पण्णत्ता ?, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं बारस मुहुत्त " त्ति, तदेवं सामान्येन नरकगतौ उत्पादस्यान्तरमुक्तम्, विशेषचिन्तायां तु रत्नप्रभादिकासु नरकपृथ्वीषु यदुत्पादस्यान्तरं तत् सूत्रकारः स्वयमेवाह-'चउवीसे'-त्यादि, रत्नप्रभानरकपृथिव्यामन्यत आगत्योत्पद्यमानानां जन्तूनां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्त्ता अन्तरं भवतीति गाथायां साऽध्यमध्याहृत्य अक्रमात् स्वयमपि योजनीयम्, मुहूर्त्तस्तु घटिकाद्वयप्रमाणो मन्तव्यः, एवं जघन्यमन्तरं सर्वत्र समय एव, उत्कृष्टं तु शर्कराप्रभायामुत्पादस्य सप्त दिनान्यन्तर वालुकप्रभायां पञ्चदशदिवसलक्षणः पक्षोऽन्तर पङ्कप्रभायां मासः धूमप्रभायां मासद्वयं तमायां षष्ठपृथिव्यां चत्वारो मासास्तमस्तमायां तु सप्तमपृथिव्यां षण्मासा उत्कृष्टमन्तरं भवति, निजनिजोक्तकालं यावदेतासु पृथ्वीष्वन्यत आगत्यैकोऽपि जीवः कदाचिन्नोत्पद्यत इति भावः, अत्र मुग्धः प्रेरकः कश्चिदाह-ननु सामान्येन नरकगतौ द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो विरहकाल उक्तः, तद्विशेषभूतासु च रत्नप्रभादिनरकपृथ्वीषु चतुर्विंशतिमुहूर्त्तादिकः षण्मासावसानोऽयमभिहितो, न तु क्वापि द्वादशमुहूर्त्तमानः, यश्च विशेषभूतासु नरकपृथ्वीषु क्वापि नास्ति स कथं तत्सामान्यरूपायां नरकगतौ द्वादशमुहूर्त्तमानो विरहकालो भविष्यति, न हि सिकताकणविशेषेषु प्रत्येकमविद्यमानं तैलं तत्सामान्यरूपायां सर्वस्यामपि सिकतायां भवितुमर्हति, अत्रोच्यते, अयुक्तमिदमभिहितं भवता, सर्वस्यां हि नरकगतौ सप्तापि नरकपृथिव्यः पिण्डिताः प्राप्यन्ते, ततस्तासु प्रत्येकमविद्यमानोऽपि समुदायापेक्षया द्वादशमुहूर्त्तमानो विरहकालो नगरदृष्टान्तेन प्राप्यत एव, तथाहि-कस्मिंश्चिन्नगरे सप्त महा-

पाटकाः, तत्रैकस्मिन् पाटके जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्त्तैरतिक्रान्तैः काऽपि योषिदवश्यमेव पुत्रं प्रसूते, द्वितीयपाटके तु सप्तभिर्दिवसैः तृतीयपाटके तु पक्षेण एवं यावत् सप्तमे पाटके जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु षड्भिर्मासैरतिक्रान्तैः कापि योषिन्नियमेन तनयं प्रसूते, एवं च सति यद्येकस्मिन् पाटके उत्कृष्टा स्थितिर्लगति तदाऽन्यस्मिन् जघन्यास्थितिक्रमेऽप्युत्पद्यते पुनरन्यस्मिंस्तु मध्यमायां स्थितौ जायते तनय इत्येवं तावद्यावत् समस्तपाटकापेक्षया जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु द्वादशभिर्मुहूर्त्तैरवश्यमेव काचिद्योषित् प्रसूते बालकम्, एवमिहापि भावनीयम्, न च विशेषेष्वविद्यमानं समुदाये न भवति, तत्त्वादौ प्रत्येकमदृष्टस्यापि पटादेस्तत्समुदाये दर्शनादित्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थान्तरगम्यत्वात्तस्येति, तिर्यङ्मनुष्यगतिद्वयमाधिकृत्याह— 'चउवीस मुहुत्त सण्णियरे' त्ति सामान्येन तिर्यग्गतौ शेषगतिकानामुत्पद्यमानानां जीवानामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणमन्तरमवगन्तव्यम्, एवं मनुष्यगतावपि, उक्तञ्च-" तिरियगई णं भंते ! केवइयं कालं विरहिया उववाएणं पण्णत्ता ?, गोयमा! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं बारस मुहुत्ता, एवं मणुयगईवि " त्ति, विशेषचिन्तायां तु तिर्यग्गतौ संज्ञिनो-गर्भजा इतरे चासंज्ञिनः सम्मूर्च्छजास्तावत् पंचेन्द्रिया भवन्ति, मनुष्यगतावपि संज्ञिनोः गर्भजा इतरे च-संज्ञिनः-असम्मूर्च्छजा मनुष्या भवन्ति, तत्र गर्भजपंचेन्द्रियतिर्यक्षु गर्भजमनुष्येषु चान्यत आगत्योत्पद्यमानानां जन्तूनामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश मुहूर्त्ताः प्रत्येकमन्तरमवसेयम्, सम्मूर्च्छजपंचेन्द्रियतिर्यक्षु जघन्यतः समय उत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्त्तमन्तरम्, सम्मूर्च्छजमनुष्येषु त्वन्तरं जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिर्मुहूर्त्ताः, एतदेव च सूत्रे साक्षादुक्तम्, शेषं तु सूचितत्वादस्माभिरेव दर्शितमवगन्तव्यम्, यत्र च यावानुत्पादस्यैष विरहकाल उक्तस्तत्रोद्वर्त्तनाया अपि तावानेव विरहकालो बोद्धव्यः, सिद्धान्ते तथैव प्रति-

पादितत्वात्, केवलं विवक्षितजीवेभ्य उद्वृत्य निर्गत्यान्यत्र गमनलक्षणा उद्वर्त्तना द्रष्टव्येति गाथार्थः ॥ २५० ॥ अथ सामान्येनैव त्रसादिजीवानां प्रथमप्रतिज्ञातलक्षणमन्तरं प्रतिपादयन्नाह—

थावरकालो तसकाइयाण एगिंदियाण त कालो। बायरसुहुमे हरिएअरे य कमसो पउंजेज्जा ॥२५१॥

चीयते-प्रतिक्षणमुत्पद्यमानैर्जीवैः पुष्टिं नीयत इति कायः-संघातः त्रसानां कायः त्रसकायस्तेन चरन्तीति त्रसकायिका जीवास्तेषां त्रसकायं परित्यज्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि त्रसकायोत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु स्थावराणाम्-एकेंद्रियाणां जीवानां सम्बन्धी कालोऽन्तरं भवति, स चात्रैव पूर्वं कालद्वारे एकेन्द्रियकालाभिधानप्रस्तावेऽभिहित आवलिकाऽसंख्येयभागवर्त्तिसमयराशिप्रमाणपुद्गलपरावर्त्तरूपो मन्तव्यः, 'एगिंदियाण तसकालो' त्ति पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां जीवानां तद्भावं परिहृत्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरप्येकेन्द्रियत्वप्राप्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं उत्कृष्टतस्तु त्रसकालोऽन्तरं भवति, स चेहैव ग्रन्थे पूर्वं कालद्वारे त्रसजीवकालाभिधानप्रक्रमे निर्दिष्टः सातिरेकसागरोपमसहस्रद्वयलक्षणोऽवगन्तव्यः, तदेवं दिङ्मात्रं प्रदर्श्य शेषाणां बादरादीनामन्तरकालमतिदिशन्नाह- '**बायरसुहुमो**'त्ति यथा त्रसानां स्थावरकालः स्थावराणां तु त्रसकाल उक्तप्रकारेणोत्कृष्टमन्तरं, एवं बादराणां सूक्ष्मकालः सूक्ष्मा तु बादरकाल उत्कृष्टमन्तरमित्याद्यपि क्रमेण प्रत्येकं योजयेत् बुद्धिमानितीह तावत् समुदायार्थः, इदमुक्तं भवति-बादरनामकर्मोदयवर्तिनां पृथिव्यादिजीवानां बादरेभ्य उद्वृत्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि बादरेपूत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु सूक्ष्मनामकर्मोदयवर्त्तिनः सूक्ष्मा ये जीवास्तत्सम्बन्धी कालोऽन्तरं भवति, स चात्रैव पूर्वं कालद्वारे सूक्ष्मजीवकालाभिधान-

स्थावरत्रसबादरसूक्ष्माणामन्तरं

प्रस्तावे प्रतिपादितोऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिष्पन्नासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणो मन्तव्यः, सूक्ष्माणामपि पृथिव्यादिजीवानां सूक्ष्मेभ्य उद्वृत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि सूक्ष्मेषूत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु बादरजीवस्थितिकालोऽन्तरं भवति, स च बादरस्थितिकालाभिधाने प्रतिपादितः सप्ततिसागरोपमकोटकोटिस्वरूपो विज्ञेयः, 'हरिएयरे य' त्ति हरितानि-वनस्पतिकायः इतरस्तु-पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसकायः, ततश्च वनस्पतिकायिकानां पुनर्वनस्पतिकायिकत्वे पृथिव्यादिस्थितिकालोऽन्तरं, पृथिव्यादिकायस्य तु पुनरपि पृथिव्यादिरूपतायां वनस्पतिस्थितिकालोऽन्तरं भवतीति क्रमेण प्रत्येकं योजयेदिति, इदमुक्तं भवति-सामान्येन वनस्पतिकायिकानां जीवानां वनस्पतिकायादुद्वृत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि वनस्पतिकायभवने जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु पृथिव्यादिशेषजीवस्थितिकालोऽन्तरं भवति, स चासंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिर्वृत्तासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानः प्रागुक्तो द्रष्टव्यः, इतरेषां तु पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसजीवानां पृथिव्यादिभ्य उद्वृत्त्य वनस्पतिषु भ्राम्यतां पुनरपि पृथिव्यादिषूत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु वनस्पतिकालोऽन्तरं भवति, स चावलिकाऽसंख्येयभागवर्त्तिसमयराशिप्रमाणपुद्गलपरावर्त्तस्वरूपः प्रागुक्तो मन्तव्य इति गाथार्थः ॥ २५१ ॥ किंचित्प्रकारान्तरविशेषितमिदमेवाह-

हरिएयरस्स अंतर असंखया होंति पोग्गलपरट्टा । अड्ढाइज्जपरट्टा पत्तेयतरुस्स उक्कोसं ॥ २५२ ॥

हरितस्य-सामान्येन वनस्पतिकायस्येतरः-पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसजीवराशिस्तस्य हरितेतरस्य एतेभ्यः पृथिव्यादिभ्य उद्वृत्त्य वनस्पतिषूत्पन्नस्य पुनः पृथिव्यादिरूपतापत्तौ जघन्यमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टं त्वावलिकाऽसंख्येयभागवर्त्तिसमयराशिप्रमाणाः पुद्गलपरावर्त्ता अन्तरं

भवति, 'अड्ढाइज्जपरट्टा पत्तेयत ' त्ति प्रत्येकतरुः- प्रत्येकशरीरवनस्पतिकायस्तस्य उपलक्षणत्वात् सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणः पृथिव्यप्तेजोवाय्वादयोऽत्र गृह्यन्ते, ततश्च सामान्येन प्रत्येकशरीरिणां जीवानां प्रत्येकराशेरुद्वर्त्य साधारणशरीरिषूत्पन्नानां पुनरपि प्रत्येकशरीरित्वभवने जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्त्वर्द्धतृतीयाः पुद्गलपरावर्त्ता अन्तरं भवति, प्रत्येकशरीरेभ्यो ह्युद्वृत्तानां साधारणशरीरिष्वेवोत्पत्तिः, तेषु चोत्कृष्टतोऽर्द्धतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणः स्थितिकालः प्रागभिहितः, एतावन्तं च कालमिह स्थित्वोद्वृत्तानां प्रत्येकशरीरेष्वेव गमनं. प्रत्येकसाधारणराशिभ्यामन्यस्य जीवराशेरेवाभावात्, तस्मात् प्रत्येकशरीरिभ्य उद्वर्त्य पुनरपि प्रत्येकशरीरिष्वेवोत्पत्तौ युक्तमेवार्द्धतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणमुत्कृष्टमन्तरं, अन्ये तूपलक्षणव्याख्यानं न कुर्वन्ति, किन्तु केवलप्रत्येकतरोः स्वकायादुद्वृत्यान्यत्रोत्पन्नस्य पुनरपि प्रत्येकतरुत्वभवन एव यथोक्तमन्तरं व्याख्यानयन्ति, तच्चायुक्तमिव लक्ष्यते, यतः केवलानामेव साधारणवनस्पतिकायिकानामर्द्धतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणा कायस्थितिरभिहिता, प्रत्येकतरुभ्यश्चोद्वृत्तानां न साधारणवनस्पतिकायिका एव स्थानं येन तत्कायस्थितिरेवान्तरं स्यात्, किन्तु पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसा अपि, एतेषां च षण्णामपि राशीनां समुदिता कायस्थितिरसंख्याता अपि पुद्गलपरावर्त्ताः सम्भाव्यन्ते, युक्तिसंगतत्वाद्, यथा प्रत्येकाप्रत्येकस्वरूपाणां सामान्येन वनस्पतिकायिकानां, ततश्च यथा पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसेभ्य उद्वर्त्य वनस्पतिषूत्पन्नानां पुनरपि पृथिव्यादिरूपतायामसंख्याताः पुद्गलपरावर्त्ताः प्रागुत्कृष्टमन्तरमभिहितम्, एवं केवलप्रत्येकतरुभ्य उद्वर्त्य साधारणवनस्पतिपृथिव्यप्तेजोवायुत्रसेषूत्पन्नानां जन्तूनां पुनरपि प्रत्येकतरुत्वभवनेऽप्युक्तं स्यात्, न चैवमभिहितं, तस्मादुपलक्षणव्याख्यानात् सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणोऽत्र गृह्यन्ते, एतेभ्यश्चोद्वृत्तानां साधारणवनस्पतय एवोत्पत्तिस्थानं, ततस्तेषूत्कृष्टतोऽर्द्धतृतीयान् पुद्गलपरावर्त्तानतिवाह्य पुनः प्रत्येकशरीरिष्वेवोत्पत्तिः, अतो युक्तं

प्रत्येकादीनां वादरनिगोदादीनां चान्तरं

प्रत्येकशरीरिणामुद्वृत्तानां पुनः प्रत्येकशरीरित्वेऽर्द्धतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणमुत्कृष्टमन्तरमिति गाथार्थः ॥ २५२ ॥ अथ बादरनिगोदादीनामन्तरकालमाह-

बायरसुहुमनिओया हरियत्ति असंखया भवे लोगा। उयहीण सयपुहुत्तं तिरियनपुंसे असण्णी य ॥२५३॥

बादरनिगोदजीवानां बादरेभ्य उद्वर्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि बादरनिगोदत्वप्राप्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्त्वसंख्येया लोका अन्तरं भवति, असंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिष्पन्नासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानमुत्कृष्टमन्तरं भवतीत्यर्थः, बादरनिगोदेभ्य ह्युद्वृत्तानां बादरनिगोदानां सूक्ष्मनिगोदजीवाः पृथिव्यप्तेजोवायुप्रत्येकवनस्पतित्रसाश्चोत्पत्तिस्थानं, तेषु चोत्कर्षतोऽप्येतावानेव स्थितिकाल इतिभावः, एवं निगोदजीवानामपि सूक्ष्मनिगोदजीवेभ्य उद्वर्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि सूक्ष्मनिगोदत्वभवने एतदेवोत्कृष्टमन्तरं भावनीयम् , एतेषां हि स्वकायादुद्वृत्तानां बादरनिगोदाः पृथिव्यादयश्च जन्मस्थानं, तेष्वपि चोत्कर्षतोऽप्येतावानेव स्थितिकाल इति परमार्थः, 'हरिय' त्ति सामान्येन वनस्पतयस्तेषामपि स्वकायान्निर्गत्यान्यत्रोत्पन्नानामिदमेवान्तरं, यतस्तेषामपि तत उद्वृत्तानां पृथिव्यप्तेजोवाय्वादयो गमनस्थानं, तेष्वपि चोत्कृष्टत एतावानेवावस्थानकाल इति हृदयम्, इह च यत् प्रागुक्तमप्यन्तरं पुनरुच्यते तदस्य राशित्रयस्यापि तुल्यान्तरताख्यापनार्थमित्यदोषः, अन्यस्यापि राशित्रयस्य तुल्यमन्तरं दर्शयन्नाह- 'उयहीण सयपुहुत्त' मित्यादि, 'तिरिय' त्ति तिरश्चां तावत्तिर्यग्गतेर्निर्गत्य शेषगतित्रये पर्यटतां पुनरपि तिर्यक्त्वप्राप्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु सातिरेकसागरोपमशतपृथक्त्वमन्तरं भवति, सातिरेकत्वं चाल्पत्वेनेहानुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यं, शेष-

गतित्रये उत्कृष्टतोऽप्येतावन्तमेव कालमवस्थानादिति, 'नपुंसे'त्ति नपुंसकस्यापि तद्भावं परित्यज्य स्त्रीपुंवेदयोरुत्पन्नस्य पुनरपि नपुंसकत्वप्राप्तौ इदमेवान्तरं भावनीयं, स्त्रीपुरुषवेदयोरुत्कर्षतोऽप्येतावन्तमेव कालं स्थितिभावात्, न च वक्तव्यं पुरुषवेदे केवलेऽप्येतावानवस्थितिकालः प्रागुक्तोऽतः स्त्रीवेदकालोऽतिरिच्यत इति, यस्मादसौ स्वल्प एव, ततश्च सातिरेकसागरोपमशतपृथक्त्वलक्षणपुरुषवेदस्थितिकालोऽप्यन्तर्भवतीत्यदोषः । 'असण्णी य' त्ति न संज्ञी असंज्ञीतिव्युत्पत्तेर्गर्भजपंचेन्द्रियसंज्ञिनोऽन्यः सर्वोऽप्येकेन्द्रियादिरसंज्ञित्वेनेह विवक्षितः, तस्याप्यसंज्ञित्वं परिहृत्य गर्भजपंचेंद्रियलक्षणेषु संज्ञिषूत्पन्नस्य पुनरप्यसंज्ञित्वभवने एतदेवान्तरं, यतः संज्ञिनां प्रागेवावस्थितिकालो यथोक्तमान एवोक्त इति, यदि पुनरिहासंज्ञी सम्मूर्च्छजपंचेंद्रियलक्षणः समयपरिभाषित एव गृह्येत तदा तस्यान्यत्रोत्पद्य पुनरसंज्ञित्वभवने वनस्पत्यादिकालः सर्वोऽप्यन्तरे लभ्येत, तथा च सत्यसंख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ता अन्तरं प्राप्नोति, न चैवमुक्तं, तस्माद्यथोक्त एवासंज्ञीह गृह्यत इति, अन्ये तु तिर्यग्नपुंसकासंज्ञिलक्षणस्यैकस्यैव राशेरन्यत्रोत्पद्य पुनस्तद्भावे उत्कृष्टतः सागरोपमशतपृथक्त्वमन्तरमिति व्याचक्षते, एतच्चानेकदोषदुष्टत्वादयुक्तमिव लक्ष्यते, ते च दोषाः सिद्धान्तपरिकर्मितमतिभिः पूर्वापरोक्तार्थवेत्तृभिश्च सुव्यक्तत्वात् स्वयमेवाभ्यूह्या इति गाथार्थः ॥ २५३ ॥ अथ देवगतौ देवानामादौ प्रतिज्ञातलक्षणमन्तरमभिधित्सुराह--

जावीसाणं अंतोमुहुत्तमपरं णंकुसहसारो । नव दिण मासा वासा अणुत्तरोकोस उयहिदुगं ॥२५४॥

'जावीसाणं'ति भवनवास्यादीन् देवानादौ कृत्वा ईशानं-द्वितीयदेवलोकं यावद् ये देवास्तेभ्यश्च्युतस्य मत्स्यादिषूत्पन्न-

स्य देवस्य पुनरपि स्वदेवालय एवोत्पद्यमानस्यापरं-जघन्यमन्तर्मुहूर्त्तमन्तरं, उत्कृष्टं तु वनस्पत्यादिषु पर्यटतस्तस्यैवावलिकासंख्येय-भागवर्त्त्यसंख्येयपुद्गलपरावर्त्तमानं तत् स्वयमेवावगन्तव्यम्, एवमुपरितनग्रैवेयकदेवान् यावत् सर्वत्रोत्कृष्टमिदमेवान्तरं द्रष्टव्यम्, जघन्यं तूच्यते-' **सणंकु सहसारो नवदिण** ' त्ति सनत्कुमारदेवलोकादारभ्य यावत् सहस्रारदेवलोकस्तावद् ये देवास्तेभ्यः च्युतस्य देवस्य पुनरपि स्वकीयामरलोक एवोत्पद्यमानस्य नव दिनानि जघन्यमन्तरं भवति, नवदिनेभ्योऽर्वाक् तत्रासौ नोत्पद्यत इति भावः, ' **मास** ' त्ति नवेत्यत्रापि सम्बध्यते, ततश्चानतप्राणतारणाच्युतदेवलोकेभ्यश्च्युतो मनुष्येषूत्पन्नो देवः पुनरपि स्वस्थान एवोत्पद्यमानो जघन्यतोऽपि नवभिर्मासैरतिक्रान्तैरुत्पद्यते, नार्वागित्यर्थः, ' **वास** ' त्ति नवेतीहाप्यनुवर्त्तते, अतश्च नवग्रैवेयकेभ्यः सर्वार्थसिद्ध-वर्जानुत्तरविमानचतुष्टयाच्च देवश्च्युतो मनुष्येषु जातः पुनरपि स्वस्थान एवोपजायमानो जघन्यतोऽपि नवभिर्वर्षैरतिक्रान्तैरुपजायते, नार्वागिति भावः, नवमग्रैवेयकपर्यन्तः प्रागसंख्येयपुद्गलपरावर्त्तात्मकोऽनन्तः काल उत्कृष्टतोऽन्तरे सिद्धान्तोक्तो दर्शितः, सर्वार्थसि-द्धवर्जानुत्तरविमानदेवानां तूत्कृष्टमन्तरं स्वयमेवाभिधित्सुराह- ' **अणुत्तरुक्कोस उयहिदुगं** ' ति विजयाद्यनुत्तरविमानचतुष्टयात् च्युतो देवो मनुष्येषु परिभ्रमन् मुक्तिं चाप्राप्नुवन् उत्कृष्टतः सागरोपमद्वयात् पुनरपि विजयादिविमानेषूत्पद्यते, सर्वार्थसिद्धविमाने त्वन्तरचिन्ता नास्ति, ततश्च्युतस्य तद्भव एवावश्यंमुक्तिगमनादिति भावः, एष तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, व्याख्याप्रज्ञप्तौ तु भवनपत्यादिभ्यः सहस्रारान्तेभ्यो देवेभ्यश्च्युतस्य कस्यचिज्जीवस्येह तिर्यक्षूत्पद्यान्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा पुनरपि स्वकीयदेवस्थाने उत्पद्यमानस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमन्तरमुक्तं, मनुष्यस्तु य ईशानान्तदेवेषूत्पद्यते सोऽङ्गुलपृथक्त्वावगाहनाया मासपृथक्त्वमानाच्चा-युषोऽर्वाग् नोत्पद्यते, यस्तु सनत्कुमारादिष्वनुत्तरविमानपर्यन्तेषु देवेषु मनुष्यो जायते स हस्तपृथक्त्वावगाहनाया वर्षपृथक्त्वप्रमाणा-

च्चायुषोऽर्वाग् नोत्पद्यते, अतस्तिरश्चः समाश्रित्य सहस्रारान्तदेवेषु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमन्तरं तत्राभिहितमिति भावः, आनताद्यनुत्तरविमानपर्यन्तेभ्यस्तु देवेभ्योऽत्र समायाता मनुष्या एव भवन्ति, मनुष्या एव च तेषु देवेषूत्पद्यन्ते, अत आनताद्यनुत्तरविमानान्तदेवेभ्यश्च्युतानिह वर्षपृथक्त्वं जीवित्वा पुनरपि स्वदेवस्थान एवोत्पद्यमानान् मनुष्यानेवाश्रित्य भगवत्यां जघन्यतो वर्षपृथक्त्वमन्तरमभिहितं, तदेवं भगवतीनिर्दिष्टाभिप्रायेण सहस्रारान्तदेवेष्वन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यमन्तरं, परतस्त्वानतादिषु सर्वत्राविशेषेण वर्षपृथक्त्वमेवान्तरं सिद्धं, प्रस्तुतग्रन्थे तु क्वाप्यन्तर्मुहूर्त्तं क्वापि नव दिनानि क्वचिन्मासपृथक्त्वं क्वचित्तु वर्षपृथक्त्वमन्तरमावेदितं, तत्त्वं न ज्ञायते, केवलिगम्यत्वात्तस्येति गाथार्थः ॥ २५४ ॥ अथ देवगतावेव देवानामुत्पादोद्वर्त्तनयोर्विरहकाललक्षणमन्तरं प्रतिपादयितुमाह—

नवदिण वीसमुहुत्ता बारस दिण दस मुहुत्तया हुंति । अद्धं तह बावीसा पणयाल असीइ दिवससयं ॥ २५५ ॥
संखेज्जमासवासा सया सहस्सा य सयसहस्सा य । दुसु २ तिसु २ पंचसु अणुत्तरे पल्लऽसंखइमा ॥ २५६ ॥

इह भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु सौधर्मेशानयोश्च तिर्यङ्मनुष्यगतिका जीवास्तावन्निरन्तरमुत्पद्यन्ते कदाचित्तु विरहोऽपि भवति, कियन्तं कालमिति चेदुच्यते, जघन्यतः समयः, उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिर्मुहूर्त्ताः, एतच्चेहानुक्तमपि सिद्धान्ते प्रतिपादितत्वात् स्वयमपि द्रष्टव्यं, यदाह—'असुरकुमारा णं भंते ! केवइयं कालं विरहिया उववाएणं पण्णत्ता ?, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं चउवीसं मुहुत्ता, एवं जाव थणियकुमाराणं, एवं वाणमंतराणं जोइसियाणं सोहम्मीसाणकप्पेसुवि' '**नवदिण वीसमुहुत्त**'-

त्ति सनत्कुमारकल्पे तिर्यङ्मनुष्यगतिकानां जीवानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु नव दिनानि विंशतिर्मुहूर्त्ता उत्पादस्य विरहकालः, एवं जघन्यतः सर्वत्र समय एव, उत्कृष्टस्त्वन्तरकाल उच्यते, माहेन्द्रे कल्पे द्वादश दिनानि दश मुहूर्त्ता उत्कर्षेणोत्पादस्यान्तरकालः, '**अद्धं तह बावीस**' त्ति ब्रह्मलोके सार्द्धानि द्वाविंशतिर्दिनानि, लान्तके पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि महाशुक्रे अशीतिदिनानि सहस्रारे तु दिनशतं, '**संखेज्जमासे**' त्यादीनां '**दुसुदुसु**' इत्यादिभिः सह यथासङ्ख्येन सम्बन्धः, ततश्चानतप्राणतयोः संख्येया मासा वर्षादर्वागेव उत्कर्षेणोत्पादस्यान्तरं भवति, आरणाच्युतकल्पद्वये तु संख्येयानि वर्षाणि शतादर्वागेव, अधस्तनग्रैवेयकप्रस्तटत्रये पुनः संख्येयानि वर्षशतानि, सहस्रादर्वागेव, मध्यमग्रैवेयकप्रस्तटत्रये तु संख्येयानि वर्षसहस्राणि, लक्षादर्वागेव, उपरितनग्रैवेयकप्रस्तटत्रये तु संख्येयानि वर्षलक्षाण्युत्कृष्टत उत्पादस्यान्तरं भवति, '**पंचसु अणुत्तरे**' इत्यादि पञ्चस्वनुत्तरविमानेषु मनुष्यगतेरुत्पद्यमानानां जन्तूनामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तरं भवति, एवमिहानुत्तरविमानेषु पञ्चस्वपि सामान्येनैकस्वरूपमेवान्तरमुक्तं, सिद्धान्ते तु विशेषेणेत्थमभिहितं--'विजयवेजयन्तजयन्तापराजितदेवाणं भंते ! केवइयं कालं विरहिया उववाएणं पण्णत्ता ?, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, सव्वट्ठसिद्धदेवा णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं' ति, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति । इह यत्र यावानुत्पादस्यान्तरकालः प्रोक्तः प्रागुक्तलक्षणाया उद्वर्त्तनाया अपि तत्र तावन्निर्विशेषोऽन्तरालकालो विज्ञेयः, सिद्धिगतौ तु सिद्धानामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु षण् मासा विरहकालः स्वयमेवावगन्तव्यः, यदाह—'सिद्धा णं भंते ! केवइयं कालं विरहिया सिज्झणयाए पण्णत्ता ?, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं छम्मासा' उद्वर्त्तनाविरहकालस्तु सिद्धिगतौ न

वक्तव्यः, उद्वर्त्तनाया एवाभावादिति गाथाद्वयार्थः ॥ २५५--२५६ ॥ तदेवं दर्शितो नारकादिगत्याश्रितजन्तूनामन्तरकालः, साम्प्रतं गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानां तमुपदर्शयन्नाह—

मिच्छस्स उयहिनामा बे छावट्ठी परं देसूणा । सम्मत्तमणुगयस्स य पुग्गलपरियट्टमद्धूणं ॥२५७॥

मिथ्यादृष्टेः परित्यक्तमिथ्यात्वस्य पुनस्तद्भावप्राप्तौ परम्–उत्कृष्टमन्तरं भवति, कियदिति चेदुच्यते, द्वे षट्षष्टी उदाधिनाम्नां–सागरोपमाणां 'परं' त्ति तुशब्दश्चशब्दार्थे स च भिन्नक्रमे योज्यते, देशोना च मुहूर्त्ताद्धा इति शेषः, अन्तर्मुहूर्त्तमित्यर्थः, उक्तं च कम्मप्र [६०००] कृतिचूर्ण्याम्-" कोऽवि मिच्छत्ताओ सम्मत्तं गओ छावट्ठिसागरोवमा सम्मत्तकालो, तओ अंतोमुहुत्तं सम्मामिच्छत्तं गओ, पुणो सम्मत्तं पडिवन्नो छावट्ठिं सागरोवमाइं अणुपालेइ, तयंते य सिज्झइ मिच्छत्तं वा पडिवज्जइ, एवमुक्कोसेणं अंतोमुहुत्तब्भहियाओ दो छावट्ठीओ सागरोवमाणं मिच्छत्तस्स अंतरकालो हवइ" त्ति, पंचसंग्रहेऽपि जीवसमासद्वारे वृत्तिकृता प्रोक्तम्-"कोऽपि मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वगुणं प्रतिपन्नः षट्षष्टिः सागरोपमाणि स्थितः, ततश्चासौ सम्यक्त्वगुणी सम्यग्मिथ्यात्वेऽन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयोऽपि सम्यक्त्वं गच्छति, ततस्तत्र षट्षष्टिः सागरोपमाणि स्थित्वा योऽद्यापि न सिद्ध्यति सोऽवश्यं मिथ्यात्वं गच्छति, यत उत्कर्षेणैतदन्तरं मिथ्यात्वस्येति, कार्मग्रन्थिकमतं चेदं, सैद्धान्तिकमतेन तु सम्यक्त्वान्मिश्रगमनं प्राग् निषिद्धमेवेति, अन्ये तु व्याचक्षते-देशोने-अन्तर्मुहूर्त्तोने द्वे षट्षष्टी सागरोपमाणां मिथ्यात्वस्योत्कृष्टमन्तरमिति, तदेतदयुक्तमिव लक्ष्यते, ग्रन्थान्तरैः सह व्यभिचारादिति, '**सम्मत्तमणुगये**'त्यादि सम्यक्त्वानुगतस्य- सम्यक्त्वयुक्तस्याविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तोपशमश्रेणिगता-

जीवसमूहस्य स्वकीयस्वकीयपर्यायपरित्यागे पुनस्तत्पर्यायप्राप्तौ किंचि-
पूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहलक्षणस्य
दूनं पुद्गलपरावर्त्तार्द्धमुत्कृष्टमन्तरं भवति, सम्यक्त्वानुगतग्रहणेन च सर्वेऽप्यमी अविरतादय उपशान्तमोहान्ता जीवाः संगृहीता
भवन्ति, सम्यक्त्वमात्रस्य सर्वत्र भावादिति सम्यक्त्वानुगतोपादानं, एते चाविरतादयः सम्यक्त्वगुणादपि परिभ्रष्टा उत्कृष्टतः
किंचिन्न्यूनं पुद्गलपरावर्त्तार्द्धं संसारसागरमवगाहन्ते, तदन्ते पुनरप्यवश्यं सम्यक्त्वादिगुणमवाप्य सिद्ध्यन्तीति, सम्यक्त्वपुंजस्य प्रायः
सत्तायामवश्यं भावात् सास्वादनमिश्रा अपीह सम्यक्त्वानुगतत्वेन विवक्षिता द्रष्टव्याः, तेऽपि च तद्भावपरित्यागे उत्कृष्टतोऽपार्द्ध-
पुद्गलपरावर्त्तं यावद्भवं परिभ्रमन्ति, तदन्ते च केचित् पुनरपि तद्भावं प्राप्य केचित्त्वप्राप्यैव विशुद्धां सम्यक्त्वादिगुणसामग्रीं
लब्ध्वाऽवश्यं सिद्ध्यन्तीति, क्षपकक्षीणमोहसयोग्ययोगिकेवलिनां त्वन्तरचिन्ता नास्ति, तेषां प्रतिपातस्यैवाभावात्, अतः सम्य-
क्त्वानुगतत्वे सत्यपि तेषां नेह ग्रहणम्॥ अथ कोऽयं पुद्गलपरावर्त्तो यदर्द्धं किंचिन्न्यूनमुत्कृष्टतः सास्वादनादयो भवं भ्राम्यन्तीति,
उच्यते, यदा चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकवर्त्तिनः सर्वेऽपि पुद्गलाः संसारसागरे पर्यटता एकजीवेनानन्तेषु भवेष्वौदारिकवैक्रियतैजस-
कार्मणभाषानापानमनोलक्षणपदार्थसप्तकरूपतया परिणमय्य मुक्ता भवन्ति तदाऽसौ पुद्गलपरावर्त्तः परिभाष्यते, अन्ये त्वाचार्या
द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्द्धा पुनः प्रत्येकं बादरसूक्ष्मभेदतो द्विधा पुद्गलपरावर्त्तं वर्णयन्ति, तत्र द्रव्यतो बादरः किल तदा भवति
यदा संसारे पर्यटन्नेको जीवः सर्वानपि सर्वलोकवर्त्तिनः पुद्गलान् सामान्येनौदारिकवैक्रियतैजसकार्मणशरीरचतुष्टयरूपतया परिण-
मय्य मुंचति, यदा तु यथोक्तौदारिकादिशरीरचतुष्टयमध्ये प्रत्येकमेकैकशरीररूपतया सर्वानपि सर्वलोकपुद्गलान् परिणमय्य विसृ-
जति विवक्षितशरीराच्छेषशरीरादिरूपतया तु परिणामिता अपि न गण्यन्ते तदा द्रव्यत एव सूक्ष्मपुद्गलपरावर्त्तो भवति । क्षेत्र-

तस्तु नानाभवपरम्परासु निरन्तरेषु व्यवहितेषु वाऽन्यान्याकाशप्रदेशेषु म्रियमाणो यदा सर्वानपि लोकाकाशप्रदेशान् स्पृशति तदा क्षेत्रतो बादरः पुद्गलपरावर्त्तः, यदा तु येष्वाकाशप्रदेशेष्ववगाढ एकदा मृतस्तेषामेवानन्तरानाकाशप्रदेशानवगाह्यान्यदा म्रियतेऽपरस्यां तु वेलायां तेषामपि निरन्तरानन्यान् अन्यस्यां तु वारायां तन्निरन्तरस्थितानपरानेवं तावद्यावदित्थं म्रियमाणो जन्तुरनन्तानन्तेषु जन्मसु नैरन्तर्यस्थितान्नभःप्रदेशान् क्रमेण स्पृशन् सर्वानपि लोकप्रदेशान् स्पृशति यॉश्चापरप्रदेशवृद्धिरहितान् पूर्वावगाढान् व्यवहितत्वान्नभःप्रदेशानवगाह्य मृतः ते न गण्यन्ते तदा क्षेत्रतः सूक्ष्मपुद्गलपरावर्त्तः। कालतो यदोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालचक्रसमयेषु सर्वेष्वपि क्रमेणोत्क्रमेण वाऽनन्तानन्तैर्भवैरेको जन्तुर्मृतो भवति तदा बादरः पुद्गलपरावर्त्तः, अत्र पक्षे येषु समयेष्वेकदा मृतोऽन्यदाऽपि यदि तेष्वेव म्रियते तदा ते न गण्यन्ते, यदा तु प्रथमाद्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमादिसमयक्रममुल्लंघ्याप्यपूर्वेषु समयेषु म्रियते तदा ते व्यवहिता अपि समया गण्यन्ते, सूक्ष्मे तु कालपुद्गलपरावर्त्तेऽयं विशेषो यत् प्रथमाद्वितीयतृतीयादिसमयक्रमेणैव म्रियमाणस्य ते समया गण्यन्ते यावत् सर्वेऽपि कालचक्रसमया आदितोऽन्तं यावत् क्रमेण मरणैर्व्याप्ता भवन्ति, येषु तु प्रथमादिसमयक्रममुल्लंघ्य म्रियते ते व्यवहितसमया न गण्यन्ते एवेति। इदानीं भावतः पुद्गलपरावर्त्तो निरूप्यते, तत्र तावद् ये एकस्मिन् समये समुत्पद्यन्ते सूक्ष्माग्निकायिका जीवाः तेऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणाः तेभ्यस्तु सूक्ष्माग्निकायिकाः सर्वेऽप्यसंख्येयगुणाः, कथमिति चेदुच्यते, एकः सूक्ष्माग्निकायिको जीवः समुत्पन्नोऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवति, एतावन्मात्रायुष्कत्वात् तेषां, तस्मिंश्चान्तर्मुहूर्त्ते ये समयास्तेषु प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः सूक्ष्माग्निकायिकाः समुत्पद्यन्ते, इतः सिद्धमेकसमयोत्पन्नसूक्ष्माग्निकायिकेभ्यः सर्वेषां सूक्ष्माग्निकायानामसंख्येयगुणत्वं, तेभ्योऽपि सर्वसूक्ष्माग्निकायिकेभ्यस्तेषां कायस्थितिरसंख्येयगुणा, एकैक-

स्यापि सूक्ष्माग्निकायिकस्यासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्प्पिणीप्रमाणायाः कायस्थितेः प्रतिपादितत्वादिति, तस्या अपि कायस्थितेः सकाशात् संयमस्थानानि अनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि च प्रत्येकमसंख्येयगुणानि, कायस्थित्यामसंख्येयानां स्थितिबन्धानां भावात्, एकैकस्मिँश्च स्थितिबन्धेऽसंख्येयानामनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानां सद्भावादिति, संयमस्थानान्यप्यनुभागबन्धाध्यवसायस्थानैस्तुल्यान्येवेति, तत्र यदा एकैकस्मिन्ननुभागबन्धाध्यवसायस्थाने क्रमेणोत्क्रमेण वा म्रियमाणो जन्तुः सर्वाण्यप्येतानि स्पृशति तदा बादरो भावपुद्गलपरावर्त्तः, अत्र पक्षे यदध्यवसायस्थानमेकदा म्रियमाणेन स्पृष्टं यद्यन्यदापि तदेव स्पृशति तदा न गण्यते, अपूर्वं तु दूरव्यवहितमपि स्पृष्टं गण्यते, यदा तु येनैव विशुद्धविशुद्धतरविशुद्धतमादिक्रमेण व्यवस्थितान्येतान्यनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि तेनैव क्रमेणानन्तानन्तैर्भवैर्म्रियमाणः सर्वाण्यपि स्पृशति व्यवहितानि तु स्पृष्टान्यपि न गण्यन्ते तदा सूक्ष्मो भावपुद्गलपरावर्त्तो भवतीत्यलं विस्तरेणेति गाथार्थः ॥ २५७ ॥ तदेवमुक्तं मिथ्यादृष्ट्यादिगुणानामुत्कृष्टमन्तरं, साम्प्रतं तेषामेव जघन्यं तदेवाह—

सासाणुवसमसम्मे पल्लासंखेज्जभागमवरं तु । अंतोमुहुत्तमियरे खवगस्स उ अंतरं नत्थि ॥ २५८ ॥

'**सासाणुवसमसम्मे**'त्ति सास्वादनश्च औपशमिक सम्यक्त्वं यस्यासौ औपशमिकसम्यक्त्वश्च सास्वादनौपशमिकसम्यक्त्वौ एतयोर्द्वयोरपि तद्भावपरित्यागे पुनस्तत्पर्यायप्राप्तौ अपरं हि जघन्यमन्तरं पल्योपमासङ्ख्येयभागः, य उपशमश्रेण्याः प्रतिपतन् सास्वादनो भवति यश्चोपशमश्रेण्यामौपशमिकसम्यग्दृष्टिः प्राप्यते तौ द्वावप्यल्पत्वान्नेह विवक्षितौ, किं तर्हि ?, योऽनादिमिथ्या-

दृष्टिरुद्वर्तितसम्यक्त्वमिश्रपुञ्जो वा मिथ्यादृष्टिः षड्विंशतिसत्कर्मा सन् पूर्वोपवर्णितक्रमेणौपशमिकं सम्यक्त्वमवाप्नोति यश्च तस्यामेवौपशमिकसम्यक्त्वाद्धायां पूर्वोक्तेनैव न्यायेन सास्वादनो भवति तौ द्वावपि चतुर्गतिवर्त्तित्वादिना प्रभूतत्वादिहाभिधित्सितौ, एतौ च लब्धमौपशमिकं सम्यक्त्वं सास्वादनत्वं च परित्यज्य यदि पुनरपि तदेव प्राप्नुतस्तदा जघन्यतोऽपि पल्योपमासंख्येयभागादेव, नार्वाक्, तथाहि-औपशमिकसम्यग्दृष्टिसास्वादनयोर्मिथ्यात्वं गतयोः प्रथमं तावदवश्यं सम्यक्त्वमिश्रपुञ्जौ सत्तायां भवत एव, न च तयोः सत्तायां तिष्ठतोः पुनरप्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभसास्वादनभावौ सम्भवतः, तौ च सम्यक्त्वमिश्रपुञ्जौ मिथ्यात्वगतो जीवः प्रतिसमयमुद्वलयति, तद्दलिकं मिथ्यात्वपुञ्जे प्रतिसमयं प्रक्षिपतीत्यर्थः, एवं च क्रमेणोद्वर्त्यमानावेतौ पल्योपमासंख्येयभागेनैवोद्वर्त्येते, सर्वथैवाभावरूपतामापद्येते, नार्वाक्, कर्मप्रकृत्यादिषु तथैवाभिहितत्वादिति भावः, एवं च पल्योपमासंख्येयभागेन सम्यक्त्वमिश्रपुञ्जयोरुद्वार्त्तितयोस्तदन्ते कोऽपि जीवः पुनरप्यौपशमिकं सम्यक्त्वं सास्वादनत्वं च प्राप्नोतीति, एवमनयोः पल्योपमासंख्येयभागरूपं जघन्यमन्तरं भवति, 'अंतोमुहुत्तमियरे' त्ति इतरस्मिन्-उक्तशेषे मिथ्यादृष्ट्यविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तोपशमश्रेणिगतापूर्वकरणानिवृत्तिवादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहलक्षणजन्तुसंघाते निजं निजं गुणमपहाय पुनस्तमेव लभमानेऽन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यमन्तरं विज्ञेयम्, एतच्च मिथ्यादृष्ट्यादीनां प्रायः प्रागेव भावितम्, उपशमश्रेणिगतापूर्वकरणादीनां तूपशमश्रेणेः प्रतिपत्य पुनरन्तर्मुहूर्त्तात्तामेवारोहतामिदं जघन्यमन्तर बोद्धव्यम्, एकस्मिन् भवे वाराद्वयमुपशमश्रेणिकरणस्य सिद्धान्ते समनुज्ञातत्वादिति, किमर्थं पुनरुपशमश्रेणिगतानामेवापूर्वकरणादीनां ग्रहणमित्याह-क्षपकस्य पुनः- क्षपकश्रेणिगतस्यापूर्वकरणादेः क्षीणमोहसयोग्ययोगिकेवलिनां चान्तरं नास्ति, तद्गुणप्रतिपातस्यैवाभावादित्युक्तमेवेति गाथार्थः ॥ २५८ ॥

तदेवं जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरमुक्तं जीवसमासगुणानां, साम्प्रतं-तेषामेव लोके यथासम्भवं कदाचिदभावलक्षणमन्तरं निरूपयितुमाह—

पल्लाऽसंखियभागं सासणमिस्सासमत्तमणुएसु । वासपुहुत्तं उवसामएसु खवगेसु छम्मासा ॥ २५९ ॥

'**सासणे**'त्यादि सास्वादनश्च मिश्रश्चासमाप्तमनुष्यश्च ते तथा, तत्र सास्वादनमिश्रौ प्रतीतौ, असमाप्तमनुष्यस्तु यो
लब्धितः करणतश्च सदैवासमाप्तः-अपर्याप्त एव मनुष्यो भवति स इह विवक्षितः, स चैवंविधः सम्मूर्च्छजमनुष्य एव भवति, गर्भजम-
नुष्याणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च भावात्, ततश्च सास्वादनमिश्रासमाप्तमनुष्येषु पल्योपमासंख्येयभागरूपमन्तरं भवति, इदमत्र
हृदयम्-एते त्रयोऽपि राशयः सर्वस्मिन्नपि लोके कदाचित् पल्योपमासंख्येयभागं यावन्न भवन्त्यपीति, मोहनीयं कर्मोपशमय-
न्तीत्युपशमकाः-उपशमश्रेणिवर्त्तिनः संयताः तेष्वपि वर्षपृथक्त्वप्रमाणमन्तरं समवसेयं, कदाचिद्वर्षपृथक्त्वं यावल्लोके उपशमश्रेणिं
न कोऽपि प्रतिपद्यत इत्यर्थः, मोहनीयं कर्म क्षपयन्तीति क्षपकाः-क्षपकश्रेणिवर्त्तिनश्चारित्रिण एव, तेषु पुनः षण्मासमानमन्तरं विज्ञा-
तव्यं, कदाचिदुत्कृष्टतः षण्मासान् यावल्लोके क्षपकश्रेणिं कोऽपि न करोतीति भावः, परतस्तु करोत्येव कश्चित्तामिति, इह चोपश-
मकक्षपकग्रहणेनापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहक्षीणमोहानामुत्कृष्टमन्तरमुक्तम्, अयोगिकेवलिनां तु षण्मासमान-
मुत्कृष्टमन्तरं स्वयमेवावसेयं, मिथ्यादृष्ट्यविरतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगिकेवलिनां तु विरहकालो न सम्भवत्येव, एतेषां लोकेऽविरहितं
सर्वदैव भावाद्, एवं च गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानामुक्तं यथासम्भवं लोके विरहकालस्वरूपमुत्कृष्टमन्तरं, सम्मूर्च्छजमनु-
ष्याणामपि गुणस्थानेषु अप्रस्तुतानामपि पल्योपमासङ्ख्येयभागलक्षणविरहकालाभिधानप्रस्तावाल्लाघवार्थमभिहितमुत्कृष्टमन्तरं,

जघन्यं तु सर्वेषां समयप्रमाणमेवान्तरं, तच्चाग्रेतनगाथायां स्वयमेवाभिधास्यतीति गाथार्थः ॥ २५९ ॥ अथ गुणानां विरहकालाभिधानप्रक्रमाद्योगादिगुणानामपि यथासम्भवं विरहकालमभिधित्सुराह—

आहारमिस्सजोगे वासपुहुत्तं विउव्विमिस्सेसु । बारस हुंति मुहुत्ता सव्वेसु जहण्णओ समओ ॥ २६० ॥

आहारकं मिश्रं यत्रौदारिकेणासौ आहारकमिश्रो योगः, चतुर्दशपूर्वधरेण प्रयोजनोत्पत्तौ प्रारब्धमपरिपूर्णावस्थमाहारकशरीरमित्यर्थः, तस्योत्कृष्टं वर्षपृथक्त्वमन्तरं जायते, उत्कर्षतो वर्षपृथक्त्वं यावदाहारकशरीरस्य प्रारम्भकः कोऽपि लोके न प्राप्यत इति भावः, 'आहारमाइं लोए छम्मासं जा न होंति उ कयाइ'त्यादि प्रज्ञापनावचनाद् आहारकमिश्रस्य षण्मासप्रमाणमेवान्तरं प्राप्नोतीति, अत्र तु वर्षपृथक्त्वमुक्तं, तदत्र तत्त्वं सर्ववेदिन एव विदन्तीति, वैक्रियाणि मिश्राणि कार्मणैः सह येषु ते वैक्रियमिश्रा योगाः, नारकदेवानामुत्पत्तिसमयभावीन्यसम्पूर्णावस्थानि वैक्रियशरीराणीत्यर्थः, तेषूत्कृष्टतो द्वादश मुहूर्त्ता विरहकालः, नरकदेवगत्योर्हि उत्कृष्टतो द्वादश मुहूर्त्ता उत्पादविरहकालः प्रागुक्तः, ततः सामर्थ्यादेव वैक्रियमिश्राण्यप्येतावन्तं कालं न भवन्ति, उत्पद्यमानानामेव नारकदेवानां तत्सम्भवात्, लब्धिप्रत्ययतिर्यङ्मनुष्यवैक्रियमिश्राणां त्विहाविवक्षितत्वादिति, शेषाणां त्वौदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियकार्मणलक्षणानां काययोगानां मनोवाग्योगानां चान्तरमेव नास्ति, तेषां लोकेऽविरहितं सर्वदैव भावादिति । आहारकमिश्राणां त्वन्तरे प्रोक्ते आहारकाणामपि तत् प्रोक्तमेव, आहारकमिश्रस्य सम्पूर्णस्य चान्तर्मुहूर्त्तात् परतोऽवस्थानाभावादिति । तदेवं प्राक्तनगाथायां प्रस्तुतगाथायां च निर्दिष्टं सास्वादनादीनामुत्कृष्टमन्तरं, साम्प्रतं सर्वेषामपि जघन्यं तदाह—सर्वेषु—सास्वाद-

नादिषु वैक्रियमिश्रपर्यन्तेषु गुणेषु जघन्यतः समयो विरहकाल इति गाथार्थः ॥ २६० ॥ साम्प्रतं छेदोपस्थापनीयादिचारित्रिणां विरहकालमाह—

तेवट्ठी चुलसीई वाससहस्साइं छेयपरिहारे । अवरं परमुदहीणं अट्ठारस कोडिकोडीओ ॥ २६१ ॥

छेदोपस्थापनीयसंयतानां त्रिषष्टिर्वर्षसहस्राण्यपरं-जघन्यमन्तरं भवति,'परिहारे' त्ति परिहारविशुद्धिकसंयतानां-चतुरशीतिर्वर्षसहस्राण्यपरं-जघन्यमन्तरं सम्पद्यते,परम्-उत्कृष्टं त्वन्तरमुभयेषामपि प्रत्येकमष्टादश सागरोपमकोटीकोटयः, इदमुक्तं भवति-अवसर्पिण्यां दुष्पमालक्षणस्य पञ्चमारकस्य पर्यन्ते भरतेष्वैरवतेषु च सर्वत्र छेदोपस्थापनीयसंयतास्तावद्व्यवच्छिद्यन्ते, ततश्च तीर्थकरगणधरादिशून्ये एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणे दुष्षमदुष्षमाभिधानेऽवसर्पिण्याः पष्ठारके तावत्प्रमाणयुक्ते तत्रास्त्येव चोत्सर्पिण्याः प्रथमारके, तावन्माने दुष्षमाभिधाने उत्सर्पिण्या एव द्वितीयारकेऽपि ते न लभ्यन्ते, किं तर्हि?, दुष्षमसुपमालक्षणे तस्यास्तृतीयारके तीर्थकरोत्पत्तावेव ते प्राप्यन्ते, एवं च प्रत्येकमेकविंशतिवर्पसहस्रमानेषु त्रिष्वरकेपु त्रिपष्टिर्वर्षसहस्राणि छेदोपस्थापनीयसंयतानां जघन्यो विरहकालः सम्पद्यत इति, परिहारविशुद्धिकसयतास्त्ववसर्पिण्याः पञ्चमेऽरके प्रवृत्ते आदावेव व्यवच्छिद्यन्त इत्येकविंशतिवर्पसहस्रप्रमाणेनैतेनारकेण पूर्वोक्तेन चारकत्रयेण चतुरशीतिर्वर्पसहस्राण्यमीषां जघन्यमन्तरं भवति, उत्कृष्टतस्तूभयेषामप्यष्टादशसागरोपमकोटीकोटिलक्षणो विरहकालः प्रोच्यते, तद्यथा—उत्सर्पिण्याः सुषमदुष्षमाभिधाने चतुर्थारके प्रवृत्ते छेदोपस्थापनीयाः परिहारविशुद्धिकाश्च चारित्रिणो व्यवच्छिद्यन्ते, ततश्चात्रारके द्वे सागरोपमकोटीकोट्यौ सुपमाभिधाने तु पंचमेऽरके तिस्रः सागरोपमकोटी-

कोटयः सुषमसुषमारे तु षष्ठारके चतस्रः सागरोपमकोटीकोट्य इत्येवमुत्सर्पिण्यां नव सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणं कालं यावत् प्रस्तुतसंयताः क्वापि न प्राप्यन्ते, अवसर्पिण्यामपि सुषमसुषमासुषमासुषमदुष्षमाभिधानेषु त्रिष्वरकेषु नवसागरोपमकोटीकोटीमानं कालमेते न लभ्यन्त इत्येवमष्टादशसागरोपमकोटीकोटयश्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकानामुत्कृष्टो विरहकालः सम्पद्यते, यत्पुनरुत्सर्प्पिण्याश्चतुर्थारकस्यादौ अवसर्पिण्यामपि तृतीयारकस्य पर्यन्ते कियन्तमपि कालमेते प्राप्यन्ते अतिस्वल्पत्वात्तेन न्यूनता उत्कृष्टविरहकालस्येह न विवक्षिता, एवं जघन्यकालविरहपक्षेऽपि किञ्चिद्धीनाधिकत्वस्याप्यविवक्षोत्प्रेक्षणीयेति, पंचसु महाविदेहेषु पुनरमीषां प्रस्तुतसंयतानां सर्वदैवाभाव एव प्रतिपत्तव्यः, सामायिकयथाख्यातचारित्रिणां तु विरहकाल एव नास्ति, महाविदेहादिषु तेषामविरहितं सर्वदैव भावात्, सूक्ष्मसम्परायचारित्रिणां तु जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु षड् मासा विरहकाल इति स्वयमेव द्रष्टव्यमिति गाथार्थः ॥ २६१ ॥ साम्प्रतं सम्यक्त्वादिगुणानां प्रतिपत्तिविरहकालमाह—

सम्मत्त त्तगं ख विरयाविरईय होइ चोद्द गं । विरईए पनरसगं विरहियकालो अहोरत्ता ॥ २६२ ॥

इह प्रस्तुतगाथोक्तान् सम्यक्त्वादिगुणानाश्रित्य द्विविधास्तावज्जीवा भवन्ति--पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकाश्च, तत्र सम्यक्त्वस्य पूर्वप्रतिपन्नाः कदाचिदपि न व्यवच्छिद्यन्ते, लोकेऽसंख्यातानाममीषामविरहितं सर्वदैव भावादिति, प्रतिपद्यमानकास्तु सम्यक्त्वस्य कदाचिद्भवन्ति कदाचित्तु जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्तु सप्तकं-सप्ताहोरात्राणि यावन्न भवन्ति, उत्कर्षतः सप्ताहोरात्राणि यावत् त्रिष्वपि लोकेषु कदाचित् सम्यक्त्वस्य प्रतिपत्ता कोऽपि न प्राप्यत इति भावः, विरताविरतेरपि-देशविरतेः पूर्वप्रतिपन्नाः सर्वदैव,

असंख्याताः सर्वदैव प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकानां त्वमीषां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वावश्यके 'विरयाविरइए होइ बारसग'-मिति वचनाद् द्वादश दिनानि विरहकालः प्रोक्तः, अनेन तु कुतोऽपि चतुर्दश दिनान्यसौ लिखित इति परमार्थमत्रापि न जानीमः, सर्वविरतेरपि पूर्वप्रतिपन्नाः संख्याताः सर्वदैव प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकानां त्वेतेषां जघन्यतः समय उत्कर्षतस्तु पञ्चदशाहोरात्राणि विरहकाल इति गाथार्थः ॥ २६२ ॥ तदेवं जीवगतभावानां कियतामपि लेशतोऽन्तरकालमभिधाय सर्वेषां विरहकालाभिधानस्याशक्यतां प्रविभाव्यातिदिशन्नाह—

भवभावपरित्तीणं कालविभागं कमेणऽणुगमित्ता । भावेण समुवउत्तो एवं कुज्जंऽतराणुगमं ॥ २६३ ॥

भवा—नारकादिजन्मलक्षणा भावास्तु—औदयिकादयस्तेषां भवभावानां परावृत्तयो-विवक्षितेभ्यस्तेभ्योऽन्यत्र गतिलक्षणास्तासां भवभावपरावृत्तीनां कालद्वाराद्यभिहितं कालविभागं विविक्तम्—असंकीर्णं कालस्वरूपमागमोक्तक्रमेणानुगम्य—ज्ञात्वा 'भावेन' मनःपरिणामेन समुपयुक्तः—एकाग्रो भूत्वा एवं—पूर्वोक्तानुसारेण प्रागनुक्तस्यापि जीवगतभावस्य कुर्यात्, किमित्याह—अन्तरानुयोगम्—अन्तरकालव्याख्यानम्, इदमुक्तं भवति—विवक्षितभवाद्भवान्तरे गमनलक्षणा विवक्षितभावाच्च भावान्तरे संक्रमणस्वरूपा परावृत्तिर्यावता कालेन भवति तं कालविभागं ज्ञात्वा उपलक्षणत्वाल्लेश्यावेदकषायज्ञानदर्शनादिपरावृत्तीनां च कालस्वरूपमागमानुसारेणावगम्य पूर्वमनुक्तानामपि पदार्थानामुक्तानुसारेण सुबुद्धिः सिद्धान्तपरिकर्मितात्मा कश्चिदन्तरस्य-विरहकालस्य व्याख्यानं विदध्यादिति गाथार्थः ॥ २६३ ॥ तदेवं चिन्तितं जीवानाश्रित्यान्तरं, साम्प्रतं तद्विपक्षभूतानामजीवानां तच्चिन्तयितुमाह—

शेषेषु विरहकालातिदेशः

परमाणू दव्वाणं दुपए ाईणमेव खंधाणं। मओ अणंतकालोत्ति अंतरं नत्थि से ाणं ॥ २६४ ॥

'परमाणू दव्वाणं' ति एकैकविशकलितपुद्गलरूपाणां परमाणुद्रव्याणां जघन्यतः समय उत्कर्पतस्त्वसंख्येयः कालोऽन्तरमिति शेपः, इदमत्र हृदयम्–यदा एकाकी परमाणुः कश्चिदन्येन परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिना द्रव्येण सह समयमेकं संयुज्य पुनरप्येकाकिपरमाणुतां प्रतिपद्यते तदा परमाणोः पुनः परमाणुत्वभवने जघन्यतः समयोऽन्तरं भवति, यदा तु स एव परमाणुस्तेन परमाण्वादिनाऽन्यद्रव्येण सह संयुक्तोऽसंख्येयं कालं स्थित्वा पुनः परमाणुत्वमश्नुते तदोत्कृष्टतोऽसंख्येयः कालोऽन्तरं भवति, उक्तश्च-"परमाणुस्स णं भंते! अंतरं कालओ केच्चिरं होइ?, गोयमा! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं" ति, 'दुपएसाईणमेवे' त्यादि द्वौ प्रदेशौ–परमाणुद्वयलक्षणौ यस्मिन्नसौ द्विप्रदेशः स्कन्धः स आदिर्येपां त्रिप्रदेशादीनां ते द्विप्रदेशादयस्तेपां द्विप्रदेशादीनां स्कन्धानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वनन्तः कालोऽन्तरं भवति, इदमुक्तं भवति-इह विवक्षितेन केनापि द्विप्रदेशादिस्कन्धेनैकेन खण्डशः स्फुटित्वा द्रव्यान्तरेण वा संयुज्य परित्यक्ते द्विप्रदेशादिभावे विश्रसापरिणामेन समयादूर्ध्वं पुनः प्राप्ते च तस्मिन्नेकस्य द्विप्रदेशादिस्कन्धस्य परित्यक्ततत्परिणामस्य पुनस्तदवाप्तौ जघन्यतः समयोऽन्तरे प्राप्यते, यदा तु स एव द्विप्रदेशादिस्कन्धः खण्डशो विभिद्य द्रव्यान्तरैः सह संयोगवियोगादिभावमनुभवन्ननन्तं कालं परिभ्रम्य पुनरपि तैरेव परमाणुभिस्तमेव विवक्षितभावमासादयति तदोत्कृष्टतोऽनन्तः कालोऽन्तरे सिद्धो भवति, अन्ये त्वध्याहारमकृत्वा परमाणुद्रव्याणामप्युत्कृष्टतोऽनन्तमेव कालमन्तरे व्याचक्षते, तच्चायुक्तमेव, परमाणोः पुनः परमाणुत्वभवने व्याख्याप्रज्ञप्त्यादिष्वागमे-

मेष्वनेकेषु स्थानेषूत्कृष्टान्तरेऽसंख्येयस्यैव कालस्य प्रतिपादितत्वादिति, '**नत्थि सेसाणं**' ति उक्तात् पुद्गलास्तिकायात् शेषाणां धर्माधर्माकाशास्तिकायकालस्वरूपाणामजीवानां नास्त्यन्तरकालः, स्वरूपपरित्यागपुनस्तल्लाभयोरेतेष्वसम्भवात्, न हि स कश्चित्कालोऽस्ति यत्र धर्मास्तिकायादयो निजस्वरूपमपहाय पुनः कालान्तरेण तत् प्रतिपद्यन्ते येनान्तरकालश्चिन्त्येत, अनाद्यपर्यवसितपरिणामिकभावेन तेषां सर्वदैवावस्थितत्वादिति भावः इति गाथार्थः ॥ २६४ ॥ तदेवं चिन्तितं यथासम्भवमजीवानामप्यन्तरं, तथा च सति जीवानजीवांश्चाश्रित्य समर्थिताऽन्तरकालचिन्ता, तत्समर्थने च षष्ठमन्तरद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ '**संतपयपरूवणया दव्वपमाणं चे**' त्यादिगाथोक्तद्वारक्रमायातं सप्तमं भावद्वारमभिधित्सुराह--

उवसम खइओ मीसो उदओ परिणाम सन्निवाओ य । छद्धा जीवसमासो परिणामुदओ अजीवाणं ॥२६५॥

इह सूत्रस्य सूचामात्रत्वादेकदेशेन च समुदायस्य गम्यमानत्वाद् '**उवसमे**' त्यादिना सिद्धान्तपठिता औपशमिकादयः षड् भावा निर्दिष्टा इति प्रतिपत्तव्यम्, तद्यथा- औपशमिकः १ क्षायिकः २ मिश्रः-क्षायोपशमिकः ३ औदयिकः ४ पारिणामिकः ५ सान्निपातिकः ६, तत्रोपशमनमुपशमः- कर्मणोऽनुदयाक्षीणतावस्था भस्मपटलावच्छन्नाग्निवत् स एवौपशमिकः तेन वा निर्वृत्तः औपशमिकः, क्षयः- कर्मणोऽपगमः स एव तेन वा निर्वृत्तः क्षायिकः, कर्मणो यथोक्तौ क्षयोपशमावेव ताभ्यां वा निर्वृत्तः क्षायोपशमिकः दरविध्यातभस्मच्छन्नवह्निवत्, ज्ञानावरणादिकर्मणामात्मीयात्मीयस्वरूपेण विपाकतोऽनुभवनमुदयः स एव तेन वा निर्वृत्त औदयिकः, तेन २ रूपेण वस्तूनां परिणमनं-भवनं परिणामः स एव तेन वा निर्वृत्तः पारिणामिकः, एषामेव निर्दिष्टभावानां

द्व्यादिमेलकः सन्निपातः स एव तेन वा निर्वृत्तः सान्निपातिकः, एते षडप्यागमे भावा इत्युच्यन्ते तत्र विशिष्टहेतुभिः स्वभावतो वा जीवाजीवानां तत्तद्रूपतया भवनानि भावाः भवन्ति एभिरिति वा भावाः, तदेवमेतान् षड् भावान् स्वरूपतो निरूप्य जीवसमासेषु तत्सम्भवमुपदर्शयन्नाह- 'छद्धा जीवस सो'त्ति मिथ्यादृष्ट्यादिकश्चतुर्दशविधोऽपि प्रस्तुतो जीवसमासः प्रक्रान्तभावषट्क-सम्बन्धात् षोढा भवति, एते प्रस्तुताः षडपि भावा जीवानां प्राप्यन्त इति भावः, अजीवानां तर्हि कियन्तोऽमी लभ्यंते इत्याह– 'परिणामुदओ अजीवाणं'ति अजीवानां-शरीरधर्मास्तिकायादीनामौदयिकः पारिणामिकश्च भावो भवति, नौपशमिकादय इति भावः, तत्राजीवानामौदयिको भाव औदारिकादिशरीरेषु नामकर्मोदयादिजनितः सुरूपकुरूपत्वादिको भावनीयः, अन्ये तूदय एवौदयिक इति व्युत्पत्तेर्ज्ञानावरणादिकर्म्मलक्षणेष्वजीवेष्वौदयिकं भावमुपवर्णयन्ति, विपाकतोऽनुभवलक्षणस्योदयस्य जीवे कर्मणि च स्थितत्वादिति गाथार्थः ॥ २६५ ॥ आह- ननु य एते औपशमिकादयो भावा जीवानामुक्तास्तेषां मध्ये को भावः कस्मिन् कर्मणि भवतीत्याह--

उदईओ उवसामिओ खइओ मीसो य मोहजा भावा । उवसमरहिया घाइसु होंति उ सेसाइं ओदइए ॥२६६॥

औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकलक्षणाश्चत्वारो भावा मोहनीयकर्म्मणि जाता मोहजा भवन्ति, मिथ्यात्वादिभेदभिन्ने मोहनीये कर्मणि एते चत्वारोऽपि भावा भवन्तीत्यर्थः, यो यस्मिन् सति भवति स तस्माज्जात इत्यपि व्यपदिश्यत एव, यथा रोगादौ सति जीवादिषूत्पन्ना भ्रान्त्यादयः, ज्ञानादिगुणं हन्तुं शीलं येषां तानि घातीनि-ज्ञानावरणादिकर्माणि चत्वारि, एतेषु च

मध्ये मोहनीयस्योक्तत्वादिह शेषाणि त्रीण्येव गम्यन्ते, अतस्तेषु ज्ञानदर्शनावरणान्तरायलक्षणेषु त्रिषु घातिकर्म्मस्वौपशमिकवर्ज्या
एत एवौदयिकक्षायिकक्षायौपशमिकलक्षणाः समनन्तरोक्तास्त्रयो भावा भवन्ति, औपशमिकस्तु मोहनीयं वर्जयित्वा शेषकर्म्मसु न
सम्भवत्येव, " मोहस्सेवोवसमो " इति वचनादिति, ' होंति उ सेसाइं ओदइए ' त्ति विभक्तिव्यत्ययादुक्तशेषेषु तु भवोपग्राहिषु
वेदनीयायुर्नामगोत्रलक्षणेषु चतुर्षु कर्मस्वौदयिको भावो भवति, न शेषा इत्यर्थः, आह- ननु क्षायिके भावे एतान्यपि वर्त्तन्त एव,
शैलेश्यवस्थादिष्वेतेषामपि क्षयसम्भवादन्यत्रोक्तत्वाच्च, यदाह- " मोहस्सेवोवसमो खाओवसमो चउण्ह घाईणं । खयपरिणामिय-
उदया अट्ठण्हवि हुंति कम्माणं ॥ १ ॥ " ति, सत्यं, किन्तु यथा ज्ञानावरणादीनां क्षये विशिष्टाः केवलज्ञानादिका लब्धयः
प्रादुर्भवन्ति, नैवमेतेषां क्षये काचिद्विशिष्टा लब्धिरुद्भवन्ती समये समाकर्ण्यते, एका तु सिद्धत्वलब्धिः सत्यपि न विवक्षिता, एक-
त्वादेवेति, अतः सन्नप्येषां क्षायिको भावोऽत्र नाभिधित्सितः, औदयिकस्त्वभिहितः, प्रस्तुतकर्मोदये वेदनादीनां व्यक्तानामेवोपल-
म्भादिति, अपरस्त्वाह—ननु कर्मणां विपाकतोऽनुभवलक्षणः प्रागुदयः प्रतिपादितः, स च जीवस्यैव सम्भवति, न कर्मणां, तेषां
विपाकानुभवस्याभावात्, तत् कथमेतान्यौदयिके भावे वर्त्तन्त इति?, उच्यते, हन्त ! विस्मरणशीलोऽसि यतोऽनन्तरमेवोक्त
विपाकानुभवलक्षणस्योदयस्यानुभवितरि जीवेऽनुभवनीये कर्मणि च स्थितत्वादन्यतराभावेऽपि तस्याभावादिति, सत्यं, न किञ्चि-
द्विस्मृतं, किन्त्वनेन न्यायेन कर्माण्याश्रित्यौपशमिकादयोऽपि भावा अजीवानामपि प्राप्नुवन्ति, उपशमादीनामपि तत्कर्त्तरि
जीवे उपशमनीयादिके च कर्मणि स्थितत्वादिति, सत्यमेतत्, किन्तु विवक्षाप्रधानत्वात् सूत्रप्रवृत्तीनामौदयिकपारिणामिकावेव

भावौ अजीवानां विवक्षितौ, न त्वनया युक्त्या सम्भवन्तोऽप्यौपशमिकादय इत्यदोषः, अत एव च तत् केषांचिदेव मतं न सर्वेषां, कैश्चिदेकस्यैव पारिणामिकभावस्याजीवेष्वभ्युपगतत्वादिति, भवत्त्वेवं, तथापि प्रस्तुतगाथायां पारिणामिको भावः कर्मणां कस्मान्नोक्तो, न च परिणामस्तेषां नास्ति, " खयपरिणामिय उदया अट्ठण्हवि होंति कम्माणं " इत्यादिवचनादन्यत्राभिहितत्वात् समस्तवस्तुस्तोमव्यापकत्वेन परिणामस्य जैनैरभ्युपगतत्वाच्चेति, साधूक्तं, किन्तु कर्मणामौदयिक एवोत्कटो भावो न पारिणामिकः, तस्य न्यग्भूतत्वाद्, उत्कटस्यैव चेह विवक्षितत्वादित्यलं विस्तरेणेति गाथार्थः ॥ २६६ ॥ साम्प्रतं क्षायिकादिभावजन्यान् लब्धिविशेषान् विभागतो दर्शयन्नाह—

केवलिय नाणदंसण खाइय मं च चरणदाणाई । नव खइया लद्धीओ उवसमिए सम्म चरणं च ॥ २६७ ॥

केवलज्ञानं केवलदर्शनं तथा 'खाइय मं चे'त्यादि, क्षायिकसम्यक्त्वं, क्षायिकचारित्रं तच्चान्तरायकर्म्मक्षयसमुद्भूता दानलब्धिः आदिशब्दाल्लाभभोगोपभोगवीर्यलब्धिपरिग्रहः, ततश्चैताः केवलज्ञानादिका नव लब्धयः क्षायिक्यः-क्षायिकभावसमुद्भूता भवन्ति, तथाहि-केवलज्ञानं केवलदर्शनं च निजनिजावरणक्षय एवोपजायते, क्षायिकसम्यक्त्वमपि दर्शनमोहसप्तकक्षये, क्षायिकचारित्रमपि चारित्रमोहक्षये, क्षायिकदानादिलब्धयस्तु पञ्चापि पञ्चविधान्तरायक्षय एवोपजायन्त इति क्षायिकत्वमेतासामिति, 'उवसमिए म्मचरणं च' त्ति इह सम्यक्त्वचरणयोरनुक्तमप्यौपशमिकत्वविशेषणं व्याख्यानतो द्रष्टव्यं, सर्वसम्यक्त्वचारित्रयोरौपशमिकभाववृत्त्ययोगात्, ततश्चौपशमिकसम्यक्त्वमौपशमिकचारित्रं चौपशमिक भाव एव वर्त्तते, न शेषेषु, औपशमिकं हि सम्यक्त्वं

दर्शनसप्तके चारित्रं तु चारित्रमोहनीये उपशान्ते सम्भवति, अत औपशमिकभाववर्त्तित्वमनयोरिति गाथार्थः ॥२६७॥ अथ क्षायोपशमिकभाववर्त्तिनो लब्धिविशेषानुपदर्शयन्नाह—

नाणा चउ अण्णाणा तिन्नि उ दंसणतिगं च गिहिधम्मो । वेयय चउ चारित्तं दाणाइग मिस्सगा भावा ॥ २६८ ॥

'**मिस्सगा भाव**'त्ति, एते ज्ञानादयो भावा-जीवपर्याया मिश्रं-क्षायोपशमिकं भावं गच्छन्ति--कारणत्वेनाश्रयन्तीति मिश्रगाः-क्षायोपशमिका भवन्ति, तथाहि-मतिश्रुतावधिमनःपर्यायलक्षणानि चत्वारि ज्ञानानि मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभंगज्ञानरूपाणि च त्रीण्यज्ञानानि यथास्वमावारकस्य मतिज्ञानावरणादिकर्मणः क्षयोपशम एव भवन्ति, '**दंसणतिगं च**'त्ति चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनत्रिकं चक्षुर्दर्शनावरणादिक्षयोपशमे, गृहिधर्मो-देशविरतिरूपः, सोऽप्यप्रत्याख्यानावरणकषायमोहनीयक्षयोपशमे, '**वेयय--**'त्ति वेद्यन्ते विपाकानुभवेन सम्यक्त्वपुञ्जपुद्गला यत्र तद्वेदकं-क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वं, तदपि दर्शनसप्तकक्षयोपशमे, '**चउ चारित्त**'-ति, सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्परायलक्षणं चारित्रचतुष्कं तु चारित्रमोहनीयक्षयोपशमे, '**दाणाइग**' त्ति दानादिकास्तु पञ्च लब्धयोऽन्तरायकर्म्मक्षयोपशमे भवन्ति, आह-ननु दानादिलब्धयः पूर्वं क्षायिक्यः प्रोक्ता इह तु क्षायोपशमिक्य इति कथं न विरोधो?, नैतदेवम्, अभिप्रायापरिज्ञानाद्, दानादिलब्धयो हि द्विविधा भवन्ति-अन्तरायकर्मणः क्षयसम्भविन्यः क्षयोपशमसम्भविन्यश्च, तत्र पूर्वं याः क्षायिक्योऽभिहितास्ताः क्षयसम्भविन्यः केवलिन एव भवन्ति, यास्त्विह क्षायोपशमिक्यः प्रोच्यन्ते ताः क्षयोपशमभाविन्यश्छद्मस्थानामेव अवगन्तव्या इत्येवममी सर्वेऽपि प्रस्तुता भावाः क्षायोपशमिका भवन्तीति गाथार्थः ॥ २६८ ॥ अथौदायिकभावजन्यान् पारिणामिकभाववर्त्तिनश्च जीवधर्मान् दिदर्शयिषुराह—

गइकायवेयलेसा क ाय अन्नाण अजय   ण्णी । मिच्छाहारे उदया जियभवियरियत्तियसहावो ॥२६९॥

'उदय'त्ति एते सर्वेऽपि गत्यादयो जीवपर्यायाः उदयाः--नरकगतिनामादिकर्मोदयजन्यत्वात्, कार्ये कारणोपचाराद् यथेदं मे शरीरं पौराणं कर्मेत्यादि, ततश्च सर्वेऽप्यमी गत्यादयो जीवपर्याया औदयिकभाववर्त्तिन इति तात्पर्यं, तथाहि—योऽयं नारकत्व-तिर्यक्त्वमनुष्यत्वदेवत्वलक्षणो गतिपर्यायो जीवे प्रादुरस्ति स नरकगत्यादिनामकर्मोदय एव भवति, 'काय'त्ति पृथ्वीकायि-कत्वाप्कायिकत्वादिपर्यायोऽपि गतिजातिशरीरप्रत्येकस्थावरादिनामोदये सम्भवति, 'वेय' त्ति स्त्रीवेदादिवेदत्रयं स्त्रीवेदपुरुषवेद-नपुंसकवेदमोहनीयकर्मोदये, लेश्याषट्कं तु येषां मते कषायनिष्यन्दो लेश्यास्तदभिप्रायेण कषायमोहनीयकर्मोदये येषां तु योगपरि-णामो लेश्यास्तन्मतेन तु योगत्रिकजनककर्मोदये, अन्ये तु मन्यन्ते--यथा संसारस्थत्वमसिद्धत्वं वा समुदितकर्माष्टकोदये भवति तथा लेश्याषट्कमपि, कषायास्तु क्रोधादयः कषायमोहनीयकर्मोदये, अज्ञानमपि विपर्यस्तबोधरूपं मत्यज्ञानादिकं ज्ञानावरणमि-थ्यात्वमोहनीयकर्मोदये, यत्तु पूर्वमस्यैव मत्याद्यज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वमुक्तं तद्वस्त्ववबोधमात्रापेक्षया, सर्वमपि हि वस्त्ववबोध-मात्रं विपर्यस्तमविपर्यस्तं वा ज्ञानावरणीयकर्म्मक्षयोपशम एव भवति, यत्पुनस्तस्यैव विपर्यासलक्षणमज्ञानत्वं तज्ज्ञानावरणमि-थ्यात्वमोहनीयकर्मोदय एव सम्पद्यत इत्येकस्यैवाज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वमौदयिकत्वं च न विरुद्ध्यत इति, एवमन्यत्रापि विरो-धपरिहारः कर्त्तव्य इति, अयतत्वम्--अविरतत्वं तदप्यप्रत्याख्यानावरणकषायोदये समुपजायते, असंज्ञित्वं तु मनोऽपर्याप्तिनाम-कर्मोदये ज्ञानावरणाद्युदये च समुदेति, मिथ्यादृष्टित्वं तु मिथ्यात्वमोहनीयोदये, आहारकत्वं तु बुभुक्षावेदनीयाहारपर्याप्त्यादि-

कर्मोदये सम्पद्यत इत्येवं यथास्वकर्म्मोदयजन्यत्वादमी गत्यादयो जीवपर्यायाः सर्वेऽप्यौदयिकाः । आह–यद्येवं तर्हि निद्रापंचकवेदनाहास्यरत्यरत्यादयोऽसिद्धत्वसंसारस्थत्वादयश्चापरेऽपि कर्मोदयजन्याः पर्याया जीवेषु बहवः सन्ति, तेऽपि कस्मादिह नोक्ताः ?, 'सत्यम्' उपलक्षणमात्रत्वादमीषां सम्भविनोऽन्येऽपि द्रष्टव्या इति । पारिणामिकभावमाह–'जिये' त्यादि, जीवत्वं भव्यत्वं इतरच्च–अभव्यत्वं, जीवस्य स्वभावः अनादिकालात् प्रवृत्त, आत्मगतं स्वरूपं अनादिपारिणामिको भाव इत्यर्थ इति गाथार्थः ॥ २६९ ॥ अत्राह–ननु दर्शिता मोहजत्वादिरूपेण केवलज्ञानादिकार्यदर्शनद्वारेण च औदयिकादयः पंच भावाः, षष्ठस्तु सान्निपातिको भावो य आदौ जीवानामस्तित्वेनोक्तः स कार्यादिदर्शनद्वारेण क्वापि न प्रोक्तः, सत्यं, किन्तु यद्यौदयिकादिभावपंचकव्यतिरिक्तोऽसौ भवेत्तदा तस्य कार्याद्यपि भिन्नं दर्श्येत, एतच्च नास्ति, औदयिकादिभावद्वयादिसंयोगेनैव तस्यागमे निर्दिष्टत्वात्, तथाहि–औदयिकादिभावपंचकस्य दश द्विकसंयोगा भवन्ति, दशैव च त्रिकसंयोगाः, पंच चतुःसंयोगाः, एकस्तु पंचकसंयोग इत्येवं प्ररूपणामात्रेण षड्विंशतिभङ्गनिष्पन्नः सान्निपातिको भावो भवति, परमार्थतस्त्वेतेषां मध्ये जीवेषु षडेव भङ्गाः प्राप्यन्ते, शेषास्तु विंशतिः प्ररूपणामात्रेणैव संति, न पुनः क्वापि लभ्यन्ते, तत्र दशसु द्विकसंयोगेषु मध्ये क्षायिकपारिणामिकभावद्वयनिष्पन्नो नवमो भंगकः सिद्धानां सम्भवति, क्षायिकस्य सम्यक्त्वादेः पारिणामिकस्य तु जीवत्वस्य तेषु भावात्, शेषास्तु नवद्विकयोगभंगकाः प्ररूपणामात्रम्, अन्येषां हि संसारिजीवानामौदयिकी गतिः क्षायोपशमिकं ज्ञानादिकं पारिणामिकं तु जीवत्वमित्यादिभावत्रयं जघन्यतोऽपि लभ्यत इति कथं तेषु द्विकयोगसम्भव? इति भावः, त्रिकसंयोगेष्वपि दशसु मध्ये औदयिकक्षायिकपारिणामिकभावत्रयनिष्पन्नः पंचमो भंगः केवलिनः सम्भवति, तथाहि–औदयिकी मनुष्यगतिः क्षायिकाणि केवलज्ञाना-

दीनि पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येते त्रयो भावास्तस्य सम्भवन्ति, औपशमिकास्त्विह नास्ति, मोहनीयाश्रयत्वेन तस्योक्तत्वात्, मोहनीयस्य च केवलिन्यसम्भवात्, तथा क्षायोपशमिकभावोऽत्रापास्य एव, क्षायोपशमिकज्ञानादेरस्यासम्भवात्, तस्मात् पारिशेष्याद्यथोक्तभावत्रयनिष्पन्न एव पंचमो भंगः केवलिनः सम्भवति, षष्ठस्त्वौदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावत्रयात्मको नारकादिगतिचतुष्टयेऽपि प्राप्यते, तथाहि—ओदयिकी अन्यतरा गतिः क्षायोपशमिकं ज्ञानादिकं पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येतद्भावत्रयं सर्वास्वपि गतिषु जीवानां लभ्यते, शेषास्त्वष्टौ त्रिकयोगाः प्ररूपणामात्रं, क्वाप्यसम्भवादिति, चतुष्कसंयोगेष्वपि पंचसु मध्ये औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावचतुष्टयनिर्वर्त्तितस्तृतीयो भंगश्चतसृष्वपि गतिषु सम्भवति, तत्र भावत्रयभावना पूर्वोक्तैव, औपशमिकं तु सम्यक्त्वं प्रथमसम्यक्त्वलाभादिकाले भावनीयम्, एवमौदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावचतुष्टयनिष्पन्नश्चतुर्थभंगोऽपि सर्वासु गतिषु सम्भवति, तत्रापि भावत्रयभावना सैव, क्षायिकं तु सम्यक्त्वमवगन्तव्यं, शेषास्तु त्रयश्चतुःसंयोगाः प्ररूपणामात्रमसम्भवादिति, एकस्तु पंचकसंयोगो यः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः सन्नुपशमश्रेणी प्रतिपद्यते तस्य सम्भवति, नान्यत्र, समुदितभावपंचकस्यास्य तत्रैव भावादिति। तदेवमेको द्विसंयोगभंगको द्वौ द्वौ त्रिकचतुष्कसंयोगभंगकावेकस्तु पंचकसंयोगभंगक इत्येते षड् भंगका अत्र सम्भविनः प्रतिपादिताः, शेषास्तु विंशतिः संयोगोत्थानमात्रतयैव प्ररूपिता इति स्थितं, सम्भविषु च षट्सु भंगकेषु मध्ये एकस्त्रिकसंयोगभंगको द्वौ पुनश्चतुष्कसंयोगभंगकावित्येते त्रयोऽपि प्रत्येकं चतसृष्वपि गतिषु सम्भवन्तीति निर्णीतम्, अतो गतिचतुष्टयभेदात्ते किल द्वादश विवक्ष्यन्ते, शेषास्तु द्विकयोगत्रिकयोगपंचकयोगलक्षणास्त्रयो भंगाः सिद्धकेवल्युपशान्तमोहानामेव यथाक्रमं निश्चिता इत्येकैकस्थानवर्त्तित्वादेते त्रय एवेत्यनया विवक्षयाऽयं सान्निपातिको भावः स्था-

सान्निपातिक भेदाः

नान्तरे पंचदशविधः प्रोक्तो द्रष्टव्यः, तदुक्तम्-'अविरुद्धसन्निवाइयभेया एमेते पन्नरस' त्ति, तदेवमौदयिकादिभावपंचकसंयोगसाध्यत्वात् कार्यादिदर्शनद्वारेण पृथगसाविह नोक्त इत्यलं विस्तरेण, प्रकृतमुच्यते ॥ २६९ ॥ पूर्वं जीवानां षडपि भावाः सम्भवन्तीति यदुक्तं तद्दर्शितं, यत् पुनरुक्तम्-'परिणामुदओ अजीवाणं' ति तदुपदर्शयन्नाह—

धम्माधम्मागासा कालोत्ति य पारिणामिओ भावो । धा देस पएसा अणू य परिणाम उदए य ॥ २७० ॥

धर्माधर्माकाशास्तिकायाः कालश्च पारिणामिको भावः, अनादिपारिणामिके भावेऽमी वर्त्तन्त इत्यर्थः, अनादिकालादारभ्य जीवपुद्गलानां गतिस्थित्युपष्टम्भावगाहदानपरिणामेन समयावलिकादिपारिणामेन चैषां परिणतत्वादिति, तथा स्कन्धा-द्व्यणुकादयोऽनन्ताणुकस्कन्धपर्यन्ता देशाः- तेषामेव स्थूलावयवाः प्रदेशास्त्वेषामेव सूक्ष्मतरावयवाः अणवस्त्वेकाकिपरमाणव इत्येवं चतुर्विधोऽपि पुद्गलास्तिकायः पारिणामिके औदयिके च भावे वर्त्तते, द्व्यणुकादिस्कन्धानां सादिकालात् तेन२ रूपेण परिणामात् मेर्वादिस्कन्धानां त्वनादिकालात् तेन २ स्वभावेन परिणामादिति, आह-ननु भवत्वेवं सादिपारिणामिकेऽनादिपारिणामिके वा भावे पुद्गलास्तिकायस्य वृत्तिः, औदयिके तु भावे कथमसौ वर्त्तते ?, कर्मणां विपाकानुभावो ह्युदयः, स एव तेन वा निर्वृत्त औदयिक इति प्राग् व्याख्यातं, न चैतत् सामान्येन पुद्गलास्तिकायस्य सम्भवति, सत्यं, किन्तु वर्णगन्धरसादीनां पुद्गलास्तिकायेऽप्यस्त्युदयोऽतः स एव तेन वा निर्वृत्त औदयिक इत्यनया विवक्षयाऽस्याप्यौदयिकभाववृत्तित्वं न विरुध्यते, पूर्वविवक्षा त्विह नापेक्षितैवेत्यदोष इति गाथार्थः ॥ २७० ॥ तदेवं जीवाजीवानां यथासम्भवं दर्शिताः षडपि भावाः, तथा च सति मं भावद्वारं समाप्तमिति । साम्प्रतं 'संतपयपरूवणया दव्वपमाणं चे' त्यादिगाथाभिहितमल्पबहुत्वलक्षणमष्टमं द्वारमभिधित्सुराह—

थो नरा नरेहिं य असंखगुणिया हवंति नेरइया। ाे सुरा सुरेहिं य सिद्धाणं तओ तिरिया॥ २७१॥

शेषगतिसम्बन्धिजीवापेक्षया मनुष्यगतिवर्त्तिनो मनुष्यास्तावत् सर्वेभ्योऽपि स्तोकाः, अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रमात्रवर्तित्वात्तेषां, तेभ्योऽप्यसंख्यातगुणिता नारका भवन्ति, रत्नप्रभादिसप्तपृथ्वीभावित्वादेकैकस्यां च पृथिव्यामसंख्येयानां तेषां सद्भावात्, तेभ्योऽपि चासंख्येयगुणिताः सर्वेऽपि सुराः, भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु द्वादशसु देवलोकेषु नवसु ग्रैवेयकेषु पञ्चसु चानुत्तरविमानेषु तेषां सद्भावात्, महादण्डके तथैव पठितत्वाच्चेति, तेभ्योऽप्यनन्तगुणाः सिद्धाः, कालस्यानन्तत्वात् षण्मासान्ते च कस्यचिदवश्यं सिद्धिगमनात् तत्प्राप्तस्य च पुनरावृत्त्यभावात्, तेभ्योऽपि च तिर्यंचोऽनन्तगुणाः, अनन्तेनापि कालेनैकनिगोदानन्तभागवर्त्तिजीवराशेः सिद्धत्वात्, तिर्यग्गतौ चासंख्येयनिगोदसद्भावात्, प्रतिनिगोदं च सिद्धानन्तगुणजीवराशिभावादिति गाथार्थः॥ २७१॥

अथ तिर्यगादिगतिवर्त्तिनीनां स्त्रीणां तत्प्रसंगतोऽन्येषां च नारकादीनामल्पबहुत्वमाह--

थोवा य मणुस्सीओ नरनरयतिरिक्खिओ असंखगुणा। सुरदेवी संखगुणा सिद्धा तिरिया अणंतगुणा॥२७२॥

पूर्वोक्तयुक्तित एव सर्वस्तोकास्तावन्मनुष्या ः, 'नरास्तु' मनुष्यास्तेभ्यः, असंख्येयगुणा इति सर्वत्र ध्यते, आह-ननु स्थानान्तरे मनुष्येभ्यो मानुष्य एव सप्तविंशतिगुणाः सप्तविंशतिरूपाधि ः प्रोक्ताः, यदाह- "तिगु तिरूवअहिया तिरियाणं इत्थिया मुणेयव्वा। सत्तावीसगुणा पुण मणुयाणं तदहिया चेव॥१॥ बत्तीसगुणा बत्तीसरूव अहिया य तह य देवाणं। देवीओ पण्णत्ता जिणेहिं जियरागदोसेहिं॥२॥" कथं ताभ्यो मनुष्या एवासंख्येयगुणाः?, सत्यं, किन्तु गर्भजनरापेक्षया

नार्योऽन्यत्र बह्व्यः प्रोक्ताः, इह तु सम्मूर्च्छजमनुष्यापेक्षया ताभ्यस्तेषामसंख्येयगुणत्वं, सम्मूर्च्छजमनुष्याणामसंख्यातत्वात् मनुष्यीणां तु संख्यातत्वादित्यदोषः, नरेभ्योऽपि पूर्वोक्तयुक्तितोऽसंख्येयगुणा नारकाः, तेभ्योऽपि तिरश्च्योऽसंख्येयगुणाः, महादण्डके हि नारकेभ्योऽसंख्येयगुणास्तिर्यक्पुरुषाः पठ्यन्ते तद्योषितस्तु तेभ्यस्त्रिगुणास्त्रिरूपाधिका इति युक्तं तासां नारकापेक्षयाऽसंख्येयगुणत्वम् , एताभ्योऽपि सुराः—सामान्येन देवाः संख्यातगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वात् , तेभ्योऽपि देव्यः संख्येयगुणाः, देवेभ्यस्तासां द्वात्रिंशद्गुणानां द्वात्रिंशद्रूपाधिकानां च पठितत्वात् , ताभ्योऽपि पूर्वाभिहितयुक्तितोऽनन्तगुणाः सिद्धाः, तेभ्योऽप्युक्तन्यायात्तिर्यंचोऽनन्तगुणा इति गाथार्थः ॥२७२॥ अथ नरकादिगातिष्वेव नारकादीनां स्वस्थान एवाल्पबहुत्वमुपदर्शयन्नाह—

थोवा य तमतमाए कमसो घम्मंतया असंखगुणा। थोवा तिरिक्खपज्जत्तऽसंख तिरिया अणंतगुणा ॥ २७३ ॥

तमस्तमायां सप्तमनरकपृथिव्यां नारकाः शेषनरकपृथ्वीनारकेभ्यः स्तोकाः, तेभ्यः षष्ठपृथ्वीनारकास्त्वसंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पंचमपृथिव्यामसंख्येयगुणाः, एवं क्रमेण तावन्नेयं यावद् घर्मान्ताः--रत्नप्रभापृथ्वीपर्यन्ता नारकाः शर्कराप्रभानारकेभ्यस्तेऽसंख्येयगुणा इति यावद्वक्तव्यमित्यर्थः। उक्तं च नरकगतौ स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमथ तिर्यग्गतौ तदाह-स्तोकास्तिर्यग्गतौ तिरश्च्यः, ताभ्यस्तु पर्याप्तकाः पंचेन्द्रियतिर्यंचोऽसंख्येयगुणाः, पर्याप्तपंचेन्द्रियनपुंसकतिरश्चां तिर्यक्स्त्रीभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन महादण्डके पठितत्वादिति, आह- भवत्वेवं, किन्तु पर्याप्ततिरश्चां पंचेन्द्रियत्वविशेषणमत्र कुतो लभ्यते ?, सत्यं, तिरश्च्यस्तावत् पंचेद्रिया एव

भवन्ति, तत्प्रस्तावादेतेऽपि पंचेन्द्रिया एव लभ्यन्ते, असंख्येयगुणत्वाभिधानाच्च, अन्यथा पर्याप्तैकेन्द्रियादितिरश्चामनन्तत्वात्ति-रश्चीनां त्वसंख्येयत्वात्ताभ्यः सामान्येन पर्याप्ततिरश्चामनन्तगुणत्वमेव स्यादित्यलं विस्तरेण। पर्याप्तपंचेन्द्रियतिर्यग्भ्यस्तु सामान्ये-नैकेन्द्रियादितिर्यंचोऽनन्तगुणा इति गाथार्थः ॥ २७३ ॥ अथ देवगतौ स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमाह—

थोवाणुत्तरवासी असंखगुणवड्ढी सोहम्मो। भवणेसु वंतरेसु य ंखेज्जगुणा य जोइसिया ॥२७४॥

शेषदेवापेक्षया स्तोका एवानुत्तरविमानवासिनो देवाः, तेभ्यो ग्रैवेयकवर्त्तिनोऽसंख्येयगुणाः, एतेभ्योऽप्यच्युतेऽसंख्येयगुणाः ततोऽप्यारणे इतोऽपि प्राणते अस्मादप्यानते कल्पेऽसंख्येयगुणा देवाः, एवं क्रमेण प्रतिकल्पमसंख्येयगुणा वृद्धिस्तावन्नेया यावदी-शानकल्पनिवासिदेवेभ्यः सौधर्मेऽसंख्येयगुणा देवा इति प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, स चासंगत इव लक्ष्यते, यतो महादण्डकेऽनुत्तर-विमानवासिभ्य आनतकल्पं यावत् संख्यातगुणैव वृद्धिरुक्ता, माहेंद्रदेवलोकेभ्योऽपि सनत्कुमारदेवाः संख्येयगुणाः, ईशानदेवेभ्योऽपि सौधर्मे देवाः संख्येयगुणाः प्रोक्ता इति, सौधर्मदेवेभ्यो भवनेषु ये भवनपतिलक्षणा देवाः प्रतिवसन्ति तेऽसंख्येयगुणाः, एवमेतेभ्यो व्यन्तरेष्वप्यसंख्येयगुणत्वं वाच्यं, व्यन्तरसुरेभ्यस्तु ज्योतिष्कदेवाः संख्येयगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वादिति गाथार्थः ॥ २७४ ॥ साम्प्रतं सामान्येनैकेन्द्रियत्वादिविशेषणविशिष्टानां जन्तूनामल्पबहुत्वमभिधित्सुराह—

पंचिंदिया य थोवा विवज्जएण वियला विसेसहिया। त ा य णंत णा णिंदिएगिंदिया क ा ॥ २७५ ॥

द्वीन्द्रियादिजीवापेक्षया स्तोकास्तावत् पंचेद्रियाः, तेभ्यस्तु विकलाः-द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणा विकलेन्द्रिया(विपर्ययेण)विशेषाभ्य-

धिकाः, इदमुक्तं भवति–पंचेन्द्रियेभ्यश्चतुरिंद्रिया विशेषाधिकास्तेभ्योऽपि त्रीन्द्रिया विशेषाभ्यधिकाः एतेभ्योऽपि द्वीन्द्रिया विशेषोपेता इत्येवं विपर्ययेण-पश्चानुपूर्व्या विकलेन्द्रिया विशेषाधिकाः, ' तत्तो य अणन्ते ' त्यादि, तेभ्योऽपि द्वीन्द्रियेभ्योऽनिन्द्रियाः- सिद्धा अनन्तगुणाः, सिद्धेभ्यस्त्वेकेन्द्रियाः प्रागुक्तयुक्तित एवानन्तगुणा इति गाथार्थः ॥ २७५ ॥ अथ सामान्येनैव जन्तूनां कायविशेषणविशेषितानामल्पबहुत्वमाह–

थोवा य तसा तत्तो तेउ असंखा तओ विसेसहिया । कमसो भूदगवाऊ अकाय हरिया अणंतगुणा ॥ २७६ ॥

शेषतेजःकायादिजीवापेक्षया स्तोकास्तावत् त्रसाः- त्रसकायिका जीवाः, एतेभ्योऽप्यसंख्येयगुणितास्तेजःकायिकाः, तेभ्योऽपि विशेषाधिकाः क्रमेण भूप्रभृतयः, इदमुक्तं भवति-तेजःकायिकेभ्यः पृथ्वीकायिका विशेषाधिकास्तेभ्योऽप्यप्कायिकाः एतेभ्योऽपि वायुकायिकाः, इत्येवं क्रमेणामीषां जन्तूनां विशेषाधिकत्वमिति, ' अकाये'त्यादि, वायुभ्योऽप्यकायाः-अयोगिकेवलिसिद्धाः समुदिता एवानन्तगुणाः, तेभ्योऽपि हरितकाया-वनस्पतिकायिका जीवाः सामान्येनानन्तगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वादिति युक्तिः सर्वत्र स्वयमेवाभ्यूह्येति गाथार्थः ॥ २७६ ॥ अथ प्रस्तुतग्रन्थप्रक्रान्तानामेव गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानामल्पबहुत्वमाह—

उवसामगा य थोवा खवग जिणे अप्पमत्त इयरे य । कमसो संखेज्जगुणा देसविरय सासणेऽसंखा ॥ २७७ ॥
मिस्साऽसंखेज्जगुणा अविरयसम्मा तओ असंखगुणा । सिद्धा य अणंतगुणा तत्तो मिच्छा अणंतगुणा ॥२७८॥

इहोपशमकग्रहणेन मोहो उपशान्तमोहाश्च गृह्यन्ते, क्षपकोपादानेनापि क्षपकाः क्षीणमोहाश्च स्वीक्रियन्ते, उपलक्षणव्याख्यानात्, ततश्च सर्वस्तोका एव उपशमकाः, क्षपकास्त्वेतेभ्यः संख्येयगुणाः, एतेषां चोपशमकक्षपकाणामेतदल्पबहुत्वमुभयेषामप्युत्कृष्टपदसत्त्वे लभ्यमाने द्रष्टव्यम्, अन्यदा तूभयेऽप्यमी भवन्ति वा नवा, भवन्तोऽपि कदाचिदुपशमकाः स्तोकाः क्षपकास्तु बहवः, कदाचित्तु विपर्ययेणेति भजनैव द्रष्टव्या, क्षपकेभ्योऽपि जिनाः-भवस्थकेवलिनः संख्येयगुणाः, एतेभ्योऽप्यप्रमत्तगुणस्थानवर्त्तिनो यतयः संख्येयगुणाः, तेभ्यस्त्वितरे-प्रमत्तयतयः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि देशविरताः तिर्यक्ष्वपि भावादसंख्येयगुणाः, सास्वादनास्तु कदाचित् सर्वथैव न भवन्ति, यदा तु भवन्ति तदा जघन्यपदे एको वा द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो गतिचतुष्टयसम्भवित्वाद्देशविरतेभ्योऽसंख्येयगुणा भवन्ति, मिश्राः-सम्यग्मिथ्यादृष्टयो यदा भवन्ति तदोत्कृष्टतः सास्वादनेभ्यः संख्यातगुणा भवन्ति, तेभ्यस्तु अविरतसम्यग्दृष्टयः सर्वदैवासंख्येयगुणाः प्राप्यन्ते, एतेभ्योऽप्यनन्तगुणाः सिद्धाः, सिद्धेभ्योऽपि मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः, सर्वनिगोदजीवानां मिथ्यादृष्टित्वादित्यादियुक्तिः सुगमैवेति गाथाद्वयार्थः ॥ २७७–२७८ ॥ साम्प्रतमेतेषामेव गुणस्थानजीवसमासानां गतिचतुष्टये प्रत्येकमल्पबहुत्वमभिधित्सुर्नारकदेवगत्योरेकवक्तव्यत्वाद्युगपदेवाह—

सुरनरए सासाणा थो मीसा य संखगुणयारा । ो अविरयसम मिच्छा य भवे असंखगुणा ॥ २७९ ॥

सुरेषु नारकेषु च प्रत्येकं सति सम्भवे उत्कृष्टपदवर्त्तिनोऽपि सास्वादनाः स्तोकाः, मिश्राः-सम्याग्मिथ्यादृष्टय उत्कृष्टपदभाविनः, संख्येयेन राशिना सास्वादनराशेर्गुणकारो येषां ते संख्येयगुणकाराः, संख्येयगुणा इत्यर्थः, तेभ्यस्तु–मिश्रेभ्योऽविरतसम्यग्दृष्टयोऽ-

संख्येयगुणाः, तेभ्यो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणा इति एतेषां मिथ्यादृष्टिसास्वादनमिश्राविरतलक्षणानां चतुर्णां जीवसमासानां देवनरकगत्योः पृथगल्पबहुत्वं द्रष्टव्यं, शेषाणां देशविरतादिर्जीवसमासानामत्रासम्भवादिति गाथार्थः ॥ २७९ ॥ अथ तिर्यग्गतौ सम्भविनां जीवसमासानामल्पबहुत्वमाह—

तिरिएसु देसविरया थोवा सासायणा असंखगुणा । मीसा य संख अजया असंख मिच्छा अणंतगुणा ॥ २८० ॥

तिर्यक्षु देशविरताः स्तोकाः, सास्वादनास्तु सति सम्भवे उत्कृष्टपदवर्त्तिनोऽसंख्येयगुणाः, मिश्रास्तेभ्यः संख्येयगुणाः, अविरतसम्यग्दृष्टयस्त्वेतेभ्योऽसंख्येयगुणाः, मिथ्यादृष्टयस्त्वमीभ्योऽनन्तगुणाः, शेषास्तु प्रमत्तादयो जीवसमासा इह न सम्भवन्त्येवेति गाथार्थः ॥ २८० ॥ अथ मनुष्यगतावल्पबहुत्वमाह—

मणुया संखेज्जगुणा गुणीसु मिच्छा भवे असंखगुणा । एवं अप्पाबहुयं दव्वपमाणेहिं साहेज्जा ॥ २८१ ॥

मनुष्यगतौ तावच्चतुर्दशापि गुणस्थानकानि सम्भवंति, अतो मिथ्यादृष्टीनां पृथगुपात्तत्वाच्छेषेषु सास्वादनादिष्वयोगिपर्यन्तेषु त्रयोदशसु गुणिषु -त्रयोदशगुणस्थानवार्त्तिषु जीवेषु विषये मनुष्याः परस्परतो यथासम्भवं संख्येयगुणाः सर्वत्र वक्तव्याः, मिथ्यादृष्टिवर्ज्यमनुष्यराशेरेव संख्येयत्वादिति भावः, मिथ्यादृष्टिमनुष्यास्त्वसंख्येयगुणाः, इदमुक्तं भवति—मनुष्यगतौ सति सम्भवे सर्वस्तोकास्तावदयोगिकेवलिनः, तेभ्यस्तु सम्भवमाश्रित्योत्कृष्टपदवर्तिन उपशमकाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि क्षपकाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि सयोगिकेवलिनः संख्येयगुणाः तेभ्योऽप्यप्रमत्तयतयः संख्येयगुणाः, प्रमत्तयतयस्तेभ्यः संख्येयगुणाः, देशविरतास्त्वेतेभ्यः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि अविरताः संख्येयगुणाः सास्वादनाः संख्येयगुणा मिश्राः संख्येयगुणाः, मिथ्यादृष्टयस्तु गर्भजान् सम्मूर्च्छजाँश्च मनुष्यानाश्रित्यैतेभ्योऽसंख्येयगुणाः, सास्वादनादीनि हि त्रयोदश गुणस्थानानि गर्भजानामेव मनुष्याणां सम्भवन्ति, ते च संख्याता एवेत्यतस्त्रयोदशसु गुणस्थानेषु यथासम्भवं पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरे मनुष्याः सर्वत्र संख्यातगुणा एवोक्ताः, मिथ्यादृष्टिगुणस्थानके तु मिथ्यादृष्टयः सर्वमनुष्यानाश्रित्य मिश्रेभ्योऽसंख्यातगुणाः प्रोक्ता इति, तदेवं संक्षेपतो जीवसमासानामल्पबहुत्वं प्रतिपाद्योपसंजिघृक्षुरतिदेशमाह–' एव ' मित्यादि, एवमुक्तानुसारेणान्यदप्यल्पबहुत्वं जीवानां प्राज्ञः सिद्धान्तपरिकर्मितमतिः साधयेत् , कैर्हेतुभूतैः ?- प्रागभिहितद्रव्यप्रमाणैः, पृथिव्यादिजीवद्रव्याणां पूर्वं प्रमाणद्वारे यान्यभिहितानि संख्याविशेषरूपाणि प्रमाणानि तैर्हेतुभूतैरित्यर्थः, इदमुक्त भवति-प्रागभिहितानि जीवद्रव्यप्रमाणान्यवधार्य येभ्यो येषां यदल्पबहुत्वं सम्भवति तदागमाविरोधेन प्राज्ञः प्रतिपादयेदिति, तद्वयमेव सिद्धान्ताभिहितं विनेयजनानुग्रहाय किञ्चिदुपदर्शयामः–सर्वस्तोकास्तावन्मनोयोगिनो जीवाः, वाग्योगिनोऽसंख्यातगुणाः, अयोगिनोऽनन्तगुणाः, काययोगिनोऽनन्तगुणाः । सर्वस्तोकाः पुरुषवेदकाः स्त्रीवेदकाः संख्येयगुणाः अवेदकास्त्वनन्तगुणाः नपुंसकवेदकास्तेभ्योऽप्यनन्तगुणाः । स्तोका अकषायिणो मानोपयुक्तास्त्वनन्तगुणाः क्रोधोपयुक्ता विशेषाधिका मायोपयुक्ता विशेषाधिकाः लोभोपयुक्ता विशेषाधिकाः । स्तोकाः शुक्ललेश्याजीवाः पद्मलेश्याः संख्येयगुणाः तेजोलेश्याः संख्येयगुणाः अलेश्यास्त्वनन्तगुणाः कापोतलेश्यास्तेभ्योऽनन्तगुणाः नीललेश्या विशेषाधिकाः कृष्णलेश्या विशेषाधिकाः। स्तोकाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयोऽनन्तगुणा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः । मनःपर्यायज्ञानिनः स्तोकास्तेभ्योऽवधिज्ञानिनोऽसंख्येयगुणाः, आभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनश्च स्वस्थाने तुल्याः पूर्वेभ्यो विशेषाधिकाः, विभंगज्ञानिनोऽसंख्यातगुणाः केवलज्ञानिनोऽनन्त-

गुणाः; मत्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनश्च स्वस्थाने तुल्याः पूर्वेभ्योऽनन्तगुणाः । अवधिदर्शनिनः स्तोकाः चक्षुर्दर्शनिनोऽसंख्येयगुणाः केवलदर्शनिनोऽनन्तगुणाः अचक्षुर्दर्शनिनोऽनन्तगुणाः । सर्वविरताः स्तोकाः देशविरतास्त्वसंख्येयगुणाः नोविरताविरताः पुनरनन्तगुणाः अविरतास्तेभ्योऽनन्तगुणाः । अनाकारोपयुक्ताः स्तोकाः साकारोपयुक्ताः संख्यातगुणाः, दर्शनोपयोगापेक्षया ज्ञानोपयोगकालस्य संख्येयगुणत्वादिति । अनाहारकाः स्तोका आहारकास्त्वसंख्येयगुणाः, अन्तर्मुहूर्त्तसमयराशिप्रमाणा हि सूक्ष्मनिगोदाः सर्वदैव विग्रहे वर्तन्ते, तेषु चैकविग्रहिकान्मुक्त्वा शेषा अनाहारकाः, अन्ये तु सूक्ष्मनिगोदजीवाः सर्वेऽप्याहारका इति पूर्वेभ्योऽसंख्यातगुणाः। अपर्याप्तेभ्यः पर्याप्ताः संख्येयगुणाः, सामान्यजीवानाश्रित्यैतदवगन्तव्यं, विशेषतस्तु बादरपर्याप्तेभ्यस्तदपर्याप्ताः एव असंख्येयगुणाः। बादरेभ्योऽसंख्येयगुणाः सूक्ष्माः । अभव्याः स्तोकाः नोभव्यअभव्यरूपाः सिद्धास्त्वनन्तगुणा भव्याः पुनरनन्तगुणाः । दिशोऽप्याश्रित्य स्तोका जीवाः पश्चिमायां दिशि, पूर्वस्यां विशेषाधिकाः दक्षिणस्यां विशेषाधिकाः, उत्तरस्यां तु विशेषाधिकाः, बादरजीवानाश्रित्येदमल्पबहुत्वं, सूक्ष्माणां सर्वास्वपि दिक्षु प्रायस्तुल्यत्वाद्, बादरेष्वपि वनस्पतय एव बहवोऽतस्तदनुरोधेनैवाल्पबहुत्वं, ते च बादरवनस्पतयो यत्रोदकं बहु तत्र बहवो भवन्ति, यत्र त्विदमल्पं तत्राल्पा एव भवन्ति, उदकं च बहु समुद्रेष्वेव प्राप्यते, प्राचीप्रतीच्योश्च समुद्राणां मध्येषु चन्द्रसूर्यद्वीपाः सन्ति, यत्र च तेषामवस्थानं तत्रोदकाभावः, तद्भावे च बादरवनस्पत्यभावः, पश्चिमायां दिशि पुनरप्यय विशेषो यदुत तस्यां षट्सप्तत्यधिकं योजनसहस्रमुच्चैस्त्वेन द्वादश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण गौतमद्वीपोऽभ्यधिकः समस्ति, तदवष्टब्धे च प्रदेशे जलाभावेन बादरवनस्पत्यभावादस्यां दिश्यल्पा जीवाः, पूर्वस्यां तु दिशि गौतमद्वीपाभावाद्विशेषाधिकाः, दक्षिणस्यां तु चन्द्रसूर्यद्वीपाभावाद्विशेषाधिकाः, उत्तरस्यां तु दिशि संख्यातयोजनविस्तर-

द्वीपमध्ये संख्येययोजनकोटीकोट्य आयामविष्कम्भाभ्यां मानससरोवरमस्ति, ततोऽस्यां विशेषाधि जीवाः, तदेवं सामान्येन जीवानां दिगाश्रितमल्पबहुत्वमभिहितं, विशेपतोऽप्यब्वनस्पतिद्वित्रिचतुरिन्द्रियतिरश्चामिदमेव प्रायोऽल्पबहुत्वकारणं, तेजोवायूनां तु मेरोः पश्चिमायां दिश्यधोलौकिकग्रामेषु बाहल्यसद्भावाद् बहुत्वमन्यत्र त्वल्पत्वं इत्यादि सर्वमन्यत् समयसमुद्रादधिगन्तव्यम्, ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकाश्रयेण स्तोका जीवास्तिर्यग्लोके ऊर्ध्वलोके त्वसंख्येयगुणाः, क्षेत्रस्यासंख्येयगुणत्वादसंख्येयगुणाः, अधोलोके तु क्षेत्रविशेषाधिक्याद्विशेषाधिका इत्यलं विस्तरेण, तदर्थिना तु प्रज्ञापनातृतीयपदमन्वेषणीयमिति गाथार्थः ॥ २८१ ॥ तदेवमभिहितं जीवगतमल्पबहुत्वं, साम्प्रतमजीवगतं तदभिधित्सुराह—

धम्म धम्म गासा तिन्निवि दव्वट्टया भवे थोवा । तत्तो अणंतगुणिया पोग्गलदव्वा तओ समया ॥ २८२ ॥

द्रव्यलक्षणोऽर्थो द्रव्यार्थस्तद्भावो द्रव्यार्थता तया द्रव्यार्थतया- द्रव्यत्वेन चिन्त्यमानानि धर्माधर्माकाशास्तिकायलक्षणानि वस्तूनि त्रीण्यपि प्रत्येकमेकैकद्रव्यत्वात् स्वस्थाने तुल्यान्युत्तरद्रव्यापेक्षया तु स्तोकानि भवन्ति, तेभ्यस्त्वनन्तगुणानि पुद्गलद्रव्याणि परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकान्यनन्ताणुकपर्यन्तानि, तेभ्योऽपि निर्विभागकालांशरूपाः समयाः अनन्तगुणाः, तेषु हि पुद्गलद्रव्येषु मध्ये एकैकेन परमाण्वादिद्रव्येण अन्यान्यद्रव्यक्षेत्रकालभावसंयोगैरनन्ताः समयाः समनुभूतपूर्वाः एवमपरापरद्रव्यक्षेत्रकालभावसम्बन्धेनेनानन्ताः समयाः पुरस्तादप्यनुभविष्यन्त इति युक्तं पुद्गलद्रव्येभ्यः समयानामनन्तगुणत्वं, न च वक्तव्यमतीतसमयानां विनष्टत्वेन भविष्यतां चानुत्पन्नत्वेनावस्तुत्वात् वर्त्तमान एवैकः समयोऽवस्थितः, निरन्वयविनाशस्यैकान्तासत उत्पादस्य चान्यत्र न्यक्षेण निराकृतत्वादिति गाथार्थः ॥ २८२ ॥ अथ धर्मास्तिकायाद्यजीवानामेव प्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वमाह-

धम्माधम्मपएसा तुल्ला परमाणवो अणंतगुणा । समया तओ अणंता तह खपएसा अणंगुणा ॥ २८३ ॥

धर्माधर्मास्तिकाययोः प्रदेशाः प्रत्येकमसंख्येयत्वात् स्वस्थाने तुल्याः पुद्गलास्तिकायादिप्रदेशेभ्यस्तु स्तोका इति स्वयमेव द्रष्टव्यं, तेभ्यः समस्तपुद्गलास्तिकायप्रदेशरूपाः परमाणवोऽनन्तगुणाः, एकैकधर्माधर्माकाशास्तिकायप्रदेशावगाहेऽनन्तानां परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिपुद्गलद्रव्यप्रदेशानामवगाढत्वादिति, पुद्गलद्रव्यप्रदेशेभ्यस्तु पूर्वोक्तयुक्तेरनन्तगुणाः समयाः, तथा खं–लोकालोकगतमाकाशं तस्य प्रदेशा-निरंशा भागास्तेऽनन्तगुणास्तथैव समये दृष्टत्वादिति गाथार्थः ॥ २८३ ॥ अथैषामेव धर्मास्तिकायाद्यजीवप्रदेशानां जीवान मध्येऽधिकृत्याल्पबहुत्वमाह--

धम्माधम्मपएसेहिंतो जीवा तओ अणंतगुणा । पोग्गलसमया खंपि य पएसओ तेणऽणंतगुणा ॥ २८४ ॥

धर्माधर्मास्तिकायप्रदेशेभ्यस्ततोऽनन्तरं प्रदेशतो द्रव्यतो वाऽनन्तगुणा जीवाः, एकैकस्मिन्नपि निगोदे च धर्माधर्मास्तिकायप्रदेशेभ्यो जीवद्रव्याणामनन्तगुणत्वात् , किं पुनः समग्राणां?, प्रतिजीवद्रव्यं चासंख्येयत्वात् प्रदेशानां धर्माधर्मप्रदेशेभ्यो यदनन्तगुणत्वं तत् सुबोधमेव, जीवास्तिकायप्रदेशेभ्यस्तु पुद्गलास्तिकायो द्रव्यतोऽप्यनन्तगुणः, किं पुनः प्रदेशतः?, एकैकस्यापि जीवप्रदेशस्यानन्तानन्तैः कर्म्मपुद्गलस्कन्धद्रव्यैरावेष्टितपरिवेष्टितत्वादिति, पुद्गलास्तिकायप्रदेशेभ्यस्त्वनन्तगुणाः समया इत्यत्रोक्तैव युक्तिः, तेभ्योऽपि खं-लोकालोकाकाशं प्रदेशतोऽनन्तगुणामिति गाथार्थः॥२८४॥तदेवमभिहितं जीवाजीवगतमल्पबहुत्वं, तदभिधाने चावसितमल्पबहुत्वद्वारं, तथा च सति विचारिताः सत्पदप्ररूपणतादिभिरष्टभिरपि द्वारैर्जीवसमासाः, एवं सति व्याख्याता 'संतपयपरूवणया दव्वपमाणं चे' त्यादिगाथा, ततः समाप्तं जीवसमासाख्यं प्रकरणमिदं, तत्कर्तुश्च प्रयासस्तदध्येतृश्रोतृजनप्रवृत्त्यैव सफलतामा-

दयत्यतस्तदुत्साहनार्थं प्रकरणार्थोपयुक्तानां फलमाह-

बहुभंगादीट्ठिवाए दिट्ठत्थाणं जिणोवइट्ठाणं । धारणपत्तट्ठो पुण जी सत त्तो ॥ २८५ ॥

जीवसमासस्य-प्रस्तुतप्रकरणस्यार्थः--अभिधेयलक्षणस्तत्र तदध्ययनपरावर्त्तनश्रवणचिन्तनद्वारेणोपयुक्तो जीवसमासार्थोपयुक्तो जन्तुर्भवति, कथंभूत इत्याह- 'धारणपत्तट्ठो' त्ति धारणे-अवधारणे स्थिरतया चेतसि व्यवस्थापने सार्थः-समर्थः, केषामित्याह-दृष्टाश्च तेऽर्थाश्च- जीवादयो दृष्टार्थास्तेषां, दृष्टार्थानामित्याह-परिकर्मसूत्रादिभेदाद् ' भंगो ' बहुभेदो यो दृष्टिवादस्तस्मिन् बहुभंगदृष्टिवादे, सर्वस्मिन्नागम इत्यर्थः, दृष्टिवादादेवैकादशांगथ्याः समुद्धरणाद् दृष्टिवादग्रहणेन सर्वस्याप्यागमस्य हादिति, पुनरपि कथंभूतानाम् ?-अर्थतो जिनोपदिष्टानां सूत्रतस्तु गणधरकथितानां, इदमुक्तं भवति--जिनागमदृष्टानामशेषविशेषयुक्तानां जीवाद्यर्थानामविस्मृत्या धारणे स जीवः समर्थो भवति यो जीवसमासार्थ उपयुक्तो भवति, अतस्तदर्थिना तदुपयोग एव सर्वदैव यतितव्यमिति गाथार्थः ॥ २८५ ॥ जीवसमासार्थोपयुक्तानामन्यदपि फलमाह-

एवं जीवाजीवे वित्थरभिहिए मासनिद्दिट्ठे । उवउत्तो जो णए ई जायए विउला ॥ २८६ ॥

जीवाजीवान् विस्तरतः सिद्धान्तेऽभिहितान्-प्रतिपादितान् अत्र त्वेवं-पूर्वोक्तेन प्रकारेण ' :' संक्षेपतो निर्दिष्टान् 'उपयुक्तो' दत्तावधानो जीवः एतद् गुणयेत्--शृणुयात् अनुप्रेक्षेत च, तस्य विपुला-विस्तीर्णा मतिर्जायते, अयमर्थः-आगमे विस्तरोक्तान् अत्र तु पूर्वोक्तक्रमेण गाथासंक्षेपनिर्दिष्टान् सत्पदप्ररूपणतादिभावयुक्तान् जीवाजीवान् उपयुक्तो यः परिभावयेत्तस्यैतत् कुर्वतोऽभ्यासात् क्रमेणोत्तरोत्तरविशेषानासादयन्ती 'विपुला' विस्तीर्णा मतिर्जायत इति गाथार्थः ॥२८६॥ एवं प्रकरणे समर्थिते निगमिते च

' जीवा पोग्गल समया दव्व पएसा य पज्जवा चेव । थोवाइं अणंताइं विसेसमहिया दुवेऽणंता ॥ १ ॥

इति प्रक्षेपगाथा केषुचित् सूत्रादर्शेषु लिखिता दृश्यते, इयं च पूर्वटीकाकृताऽव्याख्याताऽपि विनेयानुग्रहार्थं व्याख्यायते, तद्यथा–जीवादिपदानां स्तोकादिपदैः सह यथासंख्येन सम्बन्धः, ततः पुद्गलाद्यपेक्षया स्तोकास्तावज्जीवाः, तेभ्यः पूर्वोक्तयुक्तितः पुद्गलाः सर्वेऽप्यनन्ताः, अनन्तगुणा इत्यर्थः, समयास्तु तेभ्यः प्रागभिहितन्यायादेवानन्तगुणाः, समयेभ्यस्तु सर्वद्रव्याणि विशेषाधिकानि, समया हि सर्वे प्रत्येकं द्रव्यत्वेनैव सिद्धान्तेऽभिहिताः, ततोऽन्यानि यानि जीवपुद्गलद्रव्याणि तान्येतदनन्ततमे भागे वर्तन्ते, यच्च धर्माधर्माकाशास्तिकायलक्षणं द्रव्यत्रयं तेषु सर्वेष्वपि द्रव्येषु समयलक्षणद्रव्यराशौ मीलितेषु यो द्रव्यराशिः सम्पद्यते स केवलसमयद्रव्यराशेर्विशेषाधिको भवतीति सुबोधमेव, सर्वद्रव्येभ्यस्तु तत्प्रदेशा अनन्तगुणाः, एकस्यापि लोकालोकाकाशद्रव्यस्य सर्वद्रव्यानन्तगुणप्रदेशत्वादिति, प्रदेशेभ्यस्तु पर्याया अनन्तगुणाः, एकैकस्यापि प्रदेशस्यानुगतव्यावृत्तानन्तपर्यायात्मकत्वादिति गाथार्थः ॥ १ ॥ तदेवमन्या अपि प्रक्षेपगाथाः सिद्धान्तानुसारेण व्याख्येयाः ॥

यद् वृत्ताविह वस्तु प्रायस्तत् समयसागराल्लिखितम् । मन्यूतिदोषदुष्टं तथापि शोध्यं बुधैः सर्वम् ॥ १ ॥

जीवसमासस्यैतां वृत्तिं कृत्वा मयाऽपि यत् पुण्यम् । जीवादितत्त्वमवगम्य तेन शिवमाप्नुवन्तु जनाः ॥ २ ॥

श्रीप्रश्नवाहनकुलाम्बुनिधिप्रसूतः, क्षोणीतलप्रथितकीर्त्तिरुदीर्णशाखः ।
विश्वप्रसाधितविकल्पितवस्तुरुच्चैश्छायाश्रितप्रचुरनिर्वृतभव्यजन्तुः ॥ ३ ॥

ज्ञानादिकुसुमनिचितः फलितः श्रीमान् मुनीन्द्रफलवृन्दैः । कल्पद्रुम इव गच्छः श्रीहर्षपुरीयनामाऽस्ति ॥ ४ ॥

एतस्मिन् गुणरत्नरोहणगिरिर्गाम्भीर्यपाथोनिधिस्तुंगत्वानुकृतक्षमाधरपतिः सौम्यत्वताराापतिः ।
सम्यग्ज्ञानविशुद्धसंयमपतिः स्वाचारचर्यानिधिः, शान्तः श्रीजयसिंहसूरिरभवन्निःसङ्गचूडामणिः ॥ ५ ॥
रत्नाकरादिवैतस्माच्छिष्यरत्नं बभूव तत् । स वागीशोऽपि नो मन्ये, यद्गुणग्रहणे प्रभुः ॥ ६ ॥
श्रीवीरदेवविबुधैः सन्मन्त्राद्यतिशयप्रवरतोयैः । द्रुम इव यः संसिक्तः कस्तद्गुणकीर्त्तने शक्तः ? ॥ ७ ॥ तथाहि—
आज्ञा यस्य नरेश्वरैरपि शिरस्यारोप्यते सादरं, यं दृष्ट्वापि मुदं व्रजन्ति परमां प्रायोऽतिदुष्टा अपि ।
यद्वक्त्राम्बुधिनिर्यदुज्ज्वलवचःपीयूषपानोद्यतैर्गीर्वाणैरिव दुग्धसिन्धुमथने तृप्तिर्न लेभे जनैः ॥ ६ ॥
कृत्वा येन तपः सुदुष्करतरं विश्वं प्रबोध्य प्रभोस्तीर्थं सर्वविदः प्रभावितमिदं तैस्तैः स्वकीयैर्गुणैः ।
शुक्लीकुर्वदशेषविश्वकुहरं भव्यैर्निबद्धस्पृहं, यस्याशास्वनिवारितं विचरति श्वेतांशुशुभ्रं यशः ॥ ७ ॥
यमुनाप्रवाहविमलश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरिसम्पर्कात् । अमरसरितेव सकलं पवित्रितं येन भुवनतलम् ॥ ८ ॥
विस्फूर्जत्कलिकालदुस्तरतमःसन्तानलुप्तस्थितिः, सूर्येणेव विवेकभूधरशिरस्यासाद्य येनोदयम् ।
सम्यग्ज्ञानकरैश्चिरन्तनमुनिक्षुण्णः समुद्योतितो, मार्गः सोऽभयदेवसूरिरभवत्तेभ्यः प्रसिद्धो भुवि ॥ ९ ॥
तच्छिष्यलवप्रायैरवगीतार्थापि शिष्टजनतुष्ट्यै । श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरियमनुरचिता प्रकृतवृत्तिः ॥ १० ॥
प्रत्यक्षरगणनया चात्र सर्वग्रन्थाग्रमनुष्टुभां षट् सहस्राणि षट्शताधिकानि सप्तविंशतिः श्लोकाः ॥ अङ्कतोऽपि ६६२७ ॥

हर्ष रीय धारश्री द्ध चन्द ूरिसूत्रिता श्रीजीवसमा वृत्तिः सम्पूर्णा.